

BIBLIOTHECA INDICA :
A
Collection Of Oriental Works

PUBLISHED BY
THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES NOS. 1180, 1189 & 1191.

THE CATAPATHA BRĀHMAṆA

OF THE WHITE YAJURVEDA
WITH THE
COMMENTARY OF SĀYANA ACĀRYA.

EDITED BY

ACĀRYA SATYAVRATA SAMAS'RAMI.

Lecturer of Sanskrit in the University of Calcutta.

*Associate Member of the Asiatic Society of Bengal ; Member of the
Philological Committee, A, S, B ; Examiner of the Veda &
Philosophy &c., Editor, Author, Commentator,
Annotator, Compiler, Translator, & Publisher
of different Vedic Works &c. &c.*

VOL. VI. KANDA VI.

CALCUTTA :

PRINTED BY HITAVRATA CHATTOPADHYAYA ;
AT THE SATYA-PRESS , NO. 27 , Ghose's Lane,
1908.

16047

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनशाखीयम् ॥

श्रीमत्सायणाचार्यकृत-‘वेदार्थप्रकाश’-नामभाष्येण
सहितम् ।

वङ्गदेशीयास्यायितिकसमितेरनुमत्या व्ययेन च,

सामश्रमीतियज्ञोनामाचार्यसत्यव्रतश्रमणेन

यथामति संशोध्य सगुटीक्य च सम्पादितम् ।

॥ ६ भा० । ६ का० ॥

(षष्ठकाण्डात्मकः षष्ठो भागः)

कलिकाता-राजन्वत्याम् ,

१८६५-संवत्समायां सत्ययन्त्रेण यज्ञतो मुद्रितम् ॥

॥ अथ सम्पादकोक्तिः ॥

अथैतस्य षष्ठकाण्डस्याभिधानं सुखासम्भरणं मिति । उखा
नाम स्थाली , पाकपात्रविशेषः ; यस्या सुखायां मांसानि
पचन्ते , सोच्यते मांसचनीति । तद्यथा ऋक्संहितायाम् (१.
१६२. १३.)— “यन्नीक्षणं मांसचन्या उखाया या पात्राणि
यूष्णं भासेचनानि”—इत्यर्हः । तस्या उखायाः सम्भरणं
सम्पादनं मेतस्मिन् काण्डे विहितं मतो याज्ञिका एतदुखा-
सम्भरणं मित्याचक्षते ।

तत्सम्भरणप्रकारोपदेशस्त्वितः स्फुटतरं माम्नातस्त्रीयकैः
स्वसंहितायाम् । तत्र हि , चतुर्थकाण्डीयप्रथमप्रपाठके एतदीय-
मन्त्राः समाम्नाताः , ततः पञ्चमकाण्डीयप्रथमप्रपाठके त्वेत-
द्वाङ्मयानीति । तदत्र सङ्ग्रहश्लोकाः—

“उखासम्भरणे मन्त्राः प्रथमे पाठके श्रुताः ।

एकादशानुवाकाः स्युस्तदर्थान् क्रमादमी ।

अभ्यग्रादानम् , मृदाक्रान्तिः , खननं , हरणं तथा ।

उखानिर्भाणसंस्कारौ , सामिधेन्यस्तथाप्रियः ।

अग्न्युत्पादो धारणश्च याज्या इत्यनुवाकगाः”—इति ,

“एकादशानुवाकाः स्युराद्येऽर्थास्त्वेव मीरिताः ।

सावित्राहुतिरभ्येष्टः स्त्रीकारः प्रथमे भवेत् ।

द्वितीये मृत्खननं गच्छन्त्वेनाक्रामयेद् भुवम् ।

द्वितीये तृत्तमय्याश्रवं भूसंस्कारो जलादिभिः ।

चतुर्थे तु ऋदं खात्वा सन्धरेक्ष्मपचयोः ।

पञ्चमे सन्धृता मेतां यज्ञभूमौ समाहरेत् ।

षष्ठे तूखां निर्मिमीते सप्तमे संस्कारोति ताम् ।

अष्टमे पशवो वक्त्रेत्स्थस्य नवमे जनिः ।

उच्यं दधीत दशमे— — — —”-इति च ।

तस्यैतस्य पाठान्तरादिसम्पादनाय सङ्गृहीताना मादर्श-
पुस्तकाना मेवं नामधेयानि कल्पितानि—

क = स्वात्पञ्चशताब्दीपूर्वलिखितं ११८-पत्रात्मकमन्यपत्रहीनम् ।

ख = स्वात्पञ्चशताब्दधिकपूर्वलि० १०५-पत्रात्मकमन्यपत्रहीनम् ।

ग = डा०-वेबर्-सम्पादितम् (खृ० १८४८-मुद्रितम्) पूर्णम् ।

घ = चाजमेर-प्रकाशितम् (सं० १८५८-मुद्रितम्) पूर्णम् ।

ङ = १६५४-संवत्तिखितं ८०-पत्रात्मकं (क० सं० क०) पूर्णम् ।

च = प्रास्यायिकसमितितो लब्धं (ग० ६०) ८४-पत्रात्मकं पूर्णम् ।

षट्स्त्रेषु चरमपुस्तकमात्र मेतत्सायणीयभाष्यस्येत्यत एव-
तच्छोधनादावतीवायासः स्वीकृतः, तथाप्येतत् सर्वतो निर्दोषता
मुपक्तं न वेति संशयो मेऽद्यापीति विदुषा मिह क्षमेवाभ्यर्थ-
नीयेति शम् ॥

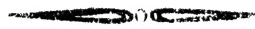
कालीकोठा-राजन्वती ।

ख० १६६५ । खृ० १६०८ ।

श्रीसत्यव्रतशर्मा ।

(आवसथः, सामग्रमी, आचार्येच ।)

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ अथ ॥

॥ षष्ठकाण्डम् ॥

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

॥ प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ अथिया प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ हरिः ॐ ॥

असदा ऽइदं सद्यः ऽआसीत् । तदाहुः किं
तदसदासीदित्युषयो वाव ते ऽयेऽसदासीत्तदाहुः
के त ऽऋषय इति प्राणा वा ऽऋषयस्ते यत्
पुरास्मात् सर्वस्मादिद् मिच्छन्तः अग्नेः तपसारिष-
स्तस्मादुषयः ॥ १ ॥

सु यो ऽयं मध्ये प्राणः । एष एवेन्द्र*स्तानेष

* 'एवेन्द्र'—इति क ।

प्राणान्मध्यतु इन्द्रियेणैव यदैव तस्मादिह इत्यो
 ह वै त मिन्द्र इत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्ष-
 कामा हि देवास्तु ऽइडाः सप्त नाना पुरुषान-
 सृजन्तु * ॥ २ ॥

ते ऽब्रुवन् । न वा ऽइत्यं सन्तः शब्दयामः
 प्रजनयितु मिमान्सप्त पुरुषानेकं पुरुषं करवा-
 मेति तु ऽएतान्सप्त पुरुषानेकं पुरुषं सकुर्वन्
 यदूर्ध्वं नाभेस्तौ द्वौ समौब्जन्यदुवाङ् नाभेस्तौ द्वौ
 पक्षः पुरुषः पक्षः पुरुषः प्रतिष्ठैक आसीत् ॥ ३ ॥

अथ यैतेषां सप्तानां पुरुषाणां श्रीः † ।
 यो रस आसीत्तु मूर्धं समुदौहंसुदक्ष श्रियो ऽभ-
 वद् यच्छ्रियं समुदौहंसुत्स्माच्छिरस्तस्मिन्नेतस्मिन्
 प्राणा अश्रयन्त तस्मादेवैतच्छ्रियोऽथ यत् प्राणा
 अश्रयन्त तस्माद् प्राणाः श्रियोऽथ यत् सर्वस्मिन्-
 अश्रयन्त तस्माद् णुरीरन् ॥ ४ ॥

स एव पुरुषः प्रजापतिरभवत् । स यः स

* '•सृजन्तु'—इति ग, '•सृजन्त'—इति व ।

† 'श्रीः'—इति ग ।

पुरुषः प्रजापतिरभवदय मेव सु यो ऽय मग्नि-
धीयते ॥ ५ ॥

स वै सप्तपुरुषो भवति । सप्त पुरुषो ह्ययं
पुरुषो यच्चत्वार आत्मा त्रयः पञ्चपुच्छानि चत्वारो
हि तस्य पुरुषस्यात्मा त्रयः पञ्चपुच्छान्यथ यदेकेन
पुरुषेणात्मानं व्यर्हयति तेन व्यीर्येणाय मात्मा पञ्च-
पुच्छान्युदच्छति * ॥ ६ ॥

अथ यस्मिन्ने ऽग्निर्निधीयते † । यैदेतेषां
सप्तानां पुरुषाणां जीवी रसस्तु मेतदहं सप्तपु-
हन्ति तदस्यैतच्छिरस्तुस्मिन्नेतस्मिन्त्यज्यं देवा
श्रिता अत्र हि सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति तस्मा-
देवैतच्छिरः ‡ ॥ ७ ॥

सो ऽयं पुरुषः प्रजापतिरकामयत् । भूया-
न्त्यां प्रजायेयेति सो ऽश्राम्यत् स तपो ऽतप्यत् स
स्नान्तस्तेपानो ब्रह्मैव प्रथमं मसृजत त्रयी मेव
विविद्यां सैवाक्षौ प्रतिष्ठाभवत् तस्मादाहुर्ब्रह्माक्ष
सर्व्वस्य प्रतिष्ठेति तस्मादनूच्य प्रतितिष्ठति

* '०गुदच्छति'—इति क ।

† 'ते'—इति ग ।

‡ "०च्छिरः"—इति ग ।

प्रतिष्ठा स्तेषा यद् ब्रह्म तस्यां प्रतिष्ठायां प्रति-
ष्ठितो ऽतप्यत * ॥ ८ ॥

सो ऽपोऽसृजत । व्याच एव लोकाद्वागेवाक्षु
सासृज्यत सिद्धं सर्वं माप्रोद्यद्दिदं किञ्च यदाप्रोत्
तस्मादापो यद्वृणोत्तस्मादाः † ॥ ९ ॥

सो ऽकामयत ‡ । आभ्यो ऽहो ऽधि प्रजायेयेति
सो ऽनया त्रया विद्यया सुहापः प्राविशत् त
आण्डं समवर्त्तत तदभ्यमृशदस्त्वित्यस्तु भूयो
ऽस्त्वित्येतत् तदब्रवीत् ततो ब्रह्मैव प्रथमं मसृज्यत
तस्मादाहुर्ब्रह्माक्ष सर्वं प्रथमज
मित्यपि हि तस्मात् पुरुषात् ब्रह्मैव पूर्वं मसृ-
ज्यत तदक्ष तन्मुख मेवासृज्यत तस्मादनूचान
माहुरग्निकल्प इति मुखं ह्येतदग्नेर्यद् ब्रह्म § ॥ १० ॥

अथ यो गर्भोऽन्तरासीत् ॥ । सोऽग्निरसृज्यत ॥

* 'ऽतप्यत'—इति ग ।

† 'तस्मादाः'—इति ग ।

‡ 'ऽकामयत'—इति क, ख ।

§ 'ब्रह्म'—इति क, ख । 'ब्रह्म'—इति ग । 'ब्रह्म'—इति घ, ङ ।

॥ 'रासीत्'—इति ग । 'रासीत्'—इति घ ।

॥ 'सोऽग्निरसृज्यत'—इति ङ-पुस्तकमात्रे ; इदं च ङा०-वेवरमहोदयेनापि ।

स यदहं सर्व्वस्याय मसृज्यत तस्मादग्निरग्निर्ह * वै
 त मग्निरित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि
 देवा अथ यदशु संचरित मासीत् सोऽश्वरभवद्-
 शुर्ह वै त मश्व इत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा
 हि देवा अथ यदुरसदिव स रासभोऽभवदथ यः
 कपाले रसो लिप्त आसीत् सोऽजोऽभवदथ यत्
 कपाले आसीत् पृथिव्यभवत् † ॥ ११ ॥

सोऽकामयत् ‡ । यत्सोऽदभ्योऽधीमां प्रज-
 नयेय मिति तां सङ्क्षिप्याप्सु प्राविध्यत्
 पुराङ् रसोऽत्यक्षरत्स कूर्मोऽभवदथ यदूर्ध्वं मुदो
 च्यतेदं तद्यदिद् मूर्ध्वं मदभ्योऽधिजायते सेय
 सर्वाप एवानुव्यैत्तदिद् मेक मेव रूपं समदृश्यताप
 एव ॥ १२ ॥

सोऽकामयत् । भूय एव स्यात् प्रजायेतेति
 सोऽग्राम्यत्स तपोऽतप्यत स्रु श्रान्तस्तेषानः फेन

* 'तस्मादग्निरग्निर्ह'—इति छ ।

† 'भवत्'—इति ग ।

‡ 'कामयत्'—इति ग, घ ।

§ 'एव'—इति ग ।

मसृजतु सो ऽवेदन्यद्वा ऽएतद्रूपं भूयो वै भवति
 आभ्यास्येवेति स आन्तस्तेपानो मृदः शुष्कापमूष-
 सिकतः शुर्करा मश्मान मयो हिरण्य मीषधिवन-
 स्पृथसृजत तेनेमां पृथिवीं प्राच्छादयत् ॥ १३ ॥

ता वा ऽएता नव सृष्टयः । इयं मसृज्यत
 तस्मादाहुस्त्रिवृदग्निरितीयः अग्निरस्यै हि सूर्वा
 ऽग्निञ्चीयते * ॥ १४ ॥

अभूद्वा ऽइयं प्रतिष्ठेति । तद् भूमिरभवत्ता
 मप्रथयत् सा पृथिव्यभवत् सेयः सूर्वा कृत्स्ना
 मन्यमाना गायद् यद्गायत् तस्मादियं गायत्रयं
 आहुरग्निरैवास्मै । पृष्ठे सूर्वाः कृत्स्नो मन्य-
 मानो ऽगायद्यद्गायत्तस्मादग्निर्गायत्र इति तस्माद्
 द्वैतद्यः सूर्वाः कृत्स्नो मन्यते गायति वैव गीते
 वा रमते † ॥ १५ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

* 'ञ्चीयते'—इति क, ख । 'ञ्चीयते'—इति ग, घ ।

† 'रमते'—इति क, घ ; 'रमते'—इति ग ।

ऋषिशब्दार्थं प्रश्नोत्तराभ्यां माह— “तदाहुः के त् ऋषय इतीति । ‘ऋषयः प्राणा वै’ अतः सृष्टेरये एव ‘असत्’ केवल-
लिङ्गशरीर मेवासीदित्यर्थः । प्राणानां ऋषिशब्दवाच्यत्वे प्रवृत्ति-
निमित्तं दर्शयति— “ते यत्पुंरेति । ‘यत्’ यस्मात् कारणात्
‘अस्मात्’ जगतः ‘पुरा’ ‘इदं’ स्वसेव्यं जगत् ‘इच्छन्तः’ ‘अमेण’,
‘तपसा’ तपोरूपेण क्लेशेन पर्यालोचनेन ‘आरिषन्’ आर्षन् ।
“ऋषी गतौ” * , सर्वे गत्यर्थाः ज्ञानार्थाः ; ज्ञानवन्तः । ‘तस्मात्’
‘ऋषयः’ इत्युच्यन्ते । “ऋषिर्दर्शनात् स्तोमान् ददर्शेत्थीप-
मन्यवः”—इति हि यास्कः † ॥ १ ॥

मध्यमप्राणस्य सर्वेन्द्रियपोषणद्वारा इन्द्रशब्दवाच्यत्व माह—
“स योऽय मिति । एतेषां प्राणानां ‘मध्ये’ ‘यः’ प्राणः , ‘एष
एव इन्द्रः’ इत्युच्यते । तत्र प्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनम्— “तानेष
प्राणाभ्यधत् इति । मध्यप्रदेशे स्थितः प्राणः ‘इन्द्रियेण’ इन्द्र-
शब्दवाच्येन स्वबलेन ‘ऐन्ध’ । “अि इन्धी दीप्ती” ‡ लटि
रूपम् । स्वबलप्रकाशेन स्वस्वव्यापारसमर्थानकरोदित्यर्थः । ‘तस्मात्’
इन्धनसम्बन्धात् ‘इन्द्र इति’ उच्यते ; देवानां परोक्षनामप्रिय-
त्वात् । प्राणस्य हि वागादीन्द्रियेषु स्वांशसद्भावः । एतस्यैव पोष-
कत्वञ्चान्यत्रास्मात्—

“या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता, या ओत्रे, या च चक्षुषि ।

या च मनसि सन्तता , शिवां तां कुरु मोत्क्रामीः”—इति § ।

‘त इवाः प्राणाः सप्त’, ‘नाना’ नानाविधान् ‘पुरुषान्’ शरीराणि
स्वाश्रयत्वेन ‘असृजन्त’ ॥ २ ॥

* तु० प० ६ धा० ।

† गिर० २. ३. २ ।

‡ रु० ब्रा० १० धा० ।

§ अथ० प्र० उप० २.

‘तिस्रुवन्निति । ‘त’ ऋषयः एकैकसखाश्रयप्रधानानि सप्त शरीराणि सृष्ट्वा परस्परम् ‘अमुवन्’ । ‘इत्यम्’ एकैक-प्रधानशरीराः ‘सन्तः’ अचक्षुष मिमं स्थूलं जगदुत्पादयितुं न शक्यामः’ न समर्था भवामः ; अचक्षुषो वचनव्यापाराभावात्, अवचनस्य च दर्शनाभावात् । एव मिन्द्रियाणां प्रतिनियत-व्यापारत्वाद् भिन्नशरीरत्वे कर्मकर्तृत्वं नोपपद्यत इति । अतः ‘एकं पुरुषं’ सर्वेन्द्रियाश्रयं ‘करवामेति’ समालोच्य, ‘एतान् सप्त पुरुषान्’ ‘एकम्’ एव ‘पुरुषम्’ ‘अकुर्वन्’ अकार्षुः ।

एकस्मिन् पुरुषे सप्तपुरुषसन्निवेशं दर्शयति— “यदूर्ध्वं मिति । ‘नाभेरूर्ध्वम्’ ‘यत्’ अस्ति, तत्र ‘ह्री’ पुरुषौ ‘समीजन’ । “उज्ज पार्जवे”, “अर्जने”—इति केचित् * । अर्जितवन्तः, स्थापित-ान्तः । ‘नाभेः’ ‘अवाङ्’ अधस्तनम्, तत्र ‘ह्री’ पुरुषौ समी-जन इति मध्ये देहे चत्वारः पुरुषाः सम्पन्नाः । ह्री पुरुषौ दक्षिणोत्तरपक्षौ सम्पन्नौ । ‘एकः पुरुषः’ ‘प्रतिष्ठा’ पुच्छमासीत् । एवं सप्तभिः पुरुषैः शिरोवर्जितस्य एकपुरुषस्य निष्पादनम् ॥ ३ ॥

शिरसो जननं दर्शयति— “अथ येतेषा मिति । ‘एतेषां’ [रुषाणां ‘अः’-अभूतः ‘यः’ ‘रसः’ सारः ‘आसीत्’, ‘तम्’ ‘जर्धम्’ उपरिभागे ‘समुदौहन्’ समुदित मकार्षुः ; स एकी-भूतः सारः ‘अस्य’ पुरुषस्य ‘शिरः अभवत्’ ; ‘तस्मात्’ श्रीसमुद-हनात् ‘शिरः’—इति शब्द-निष्पत्तिः । प्रकारान्तरेण शिरःशब्दनिर्व-चन माह— “तस्मिन्निति । ‘तस्मिन्’ श्रीसमुदहनेन निष्पादिते शिरसि ‘प्राच्याः’ चक्षुरादीन्द्रियाणि ‘अश्रयन्त’ श्रितानि,

‘तस्मात्’ प्राणसंश्रयणात् ‘शिरः’ इत्युच्यते ; यस्माच्छिरसि ‘प्राणा
अश्रयन्त’, ‘तस्मात्’ प्राणाना मपि श्रौत्वम् । “अच्छि सेवा-
याम्”—इत्यस्मात् * व्युत्पत्तेः । ‘यत्’ यस्माच्च ‘एतस्मिन्’ सर्वस्मिन्
देहे ते सर्वेऽपि, ‘अश्रयन्त’, ‘तस्मात्’ देहोऽपि ‘शरीरम्’ उच्यते ।
अत्र पूर्वीक्ताहेतोः शरीरशब्दव्युत्पत्तिः कार्यी ॥ ४ ॥

“स एव पुरुष इति । ‘सः’ एषः ‘पुरुषः’ सप्तभिर्निष्पन्न
एकः पुरुषः ‘प्रजापतिः’ विराट् अभूत् । एवं लिङ्गशरीराभि-
मानिहिरण्यगर्भकर्तृका विराडुत्पत्तिरुक्ता । तस्य विराजोऽग्नि-
रूपता माह— “स यः पुरुष इति । ‘स प्रजापतिः’ एव ‘अयं’
चीयमानः ‘अग्निः’ इत्यर्थः ॥ ५ ॥

तदेव साम्यं भाविः करोति— “स वै सप्तेति । ‘सः’ चीय-
मानः अग्निः सप्तपुरुषसन्नितो भवति , ‘हि’ यस्मात् ‘अयं
पुरुषः’ प्रजापतिः सप्तपुरुषात्मकः । तस्य सप्तपुरुषात्मकत्वं
मिदानीं सुक्तम् , तच्चीयमानाग्नावपि स्फुरयति †— “यच्चत्वार
इत्यादिना । हिरण्यमयः शकुनिः ब्रह्मणामेति पक्षित्वेन निरु-
पणात् पुच्छशब्दव्यवहारः । चित्याग्नेः सप्तपुरुषीयपुच्छत्वं दशमे
वक्ष्यते ‡ । आपस्तम्बेनाप्युक्तम्— “तदुह वै सप्तविध मेव चिन्वीत
सप्तविधो वाव प्राकृतोऽग्निः”—इति § ।

“अथ यदेकेनेत्यादेरयं अर्थः— ‘यद्’ यस्मात् ‘आत्मानं’ मध्य-
दिग् पक्षपुच्छेभ्यः पुरुषत्रयसन्नितेभ्योऽपि ‘एकेन पुरुषेण’ वह्-

* भा० उ० ४६७ धा० ।

† ‘स्फुर स्फुरणे’ तु० प० १०६ धातोर्निचि रूपम् ।

‡ १० का० २ अ० २ ब्रा० ४ क० ब्रष्टवम् ।

§ आप० औ० क० १६, १७, १६ ।

प्रति', तस्मात् 'अय मात्मा' चतुःपुरुषसंश्लिप्तत्वात् स्वेन 'वीर्येण'
'यत्तुपुच्छान्' प्रयच्छति खलु ॥ ६ ॥

एवं विराडात्मकस्य सप्तपुरुषसंश्लिप्तस्य चित्त्वान्तेः शिरो
दर्शयितुं माह— “अथ यच्चितेऽग्निर्निधीयत इत्यादि । ‘चिते’
इष्टके, चितेऽग्नी । ‘अग्निः’ आहवनीयोऽभिधीयते । ‘या वा
एतेषां सप्तानां पुरुषाणां ग्रीः’, ‘यः’ च ‘रसः’, स एवाय मग्नि-
रित्यध्याहारः । ‘एतद्’ अस्मिंश्चित्वाग्नी ‘तम्’ आहवनीयम्
‘ऊर्ध्वं’ समुदूहन्ति’ चित्वाग्नेरण्डात्मकत्वात् तत्र निधीयमान-
स्यानेर्हिरेण्यगर्भात्मत्वमित्यर्थः । एतच्चैतरेयिणः समामनन्ति—
“एवं ह्येव बह्वृचा महदुक्थे मीमांसन्ते, एत मग्नावध्वर्यवः, एतं
महाव्रते कुन्दोगाः”—इति ।

आहवनीयस्य शिरोरूपत्वं मिदानीं माह— “तदस्यैतच्छिर
इति । ‘अस्य’ चित्वाग्नेः एषः आहवनीयः ‘शिरः’ इत्यर्थः ।
अत्र शिरःशब्दस्य प्रवृत्तिं माह— “तस्मिन्नेतस्मिन् सर्वे देवाः
श्रिता इति । ‘तस्मिन्’ शिरोरूपे आहवनीये सर्वे देवाः
श्रिताः । अत्र कथं देवानां श्रयणम् ? तदाह— “अत्र हीति ।
‘अत्र’ अग्नी ‘सर्वेभ्यो देवेभ्यः’ ‘लुहति’, ‘तस्मात्’ अग्निः श्रयणा-
श्रयत्वात् अस्य ‘शिरः’ इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं विराडुत्पत्तिः, तस्यैव चित्वाग्निरूपत्वं चोक्त्वा, तत्त्व-
कर्तृकां चयनोपयुक्तां सृष्टिं माह— “सोऽय मिति । ‘सः पुरुषः
प्रजापतिः’ एक एव सन् एवम् ‘अकामयत’ ‘भूयान्’ ‘स्याम्’
भवेय मिति । भवनम् उत्पत्तिः, अग्निना न घटत इति
तदाह— ‘प्रजायेय’ स्वय मेवोत्पद्यमानो भवेयम् ‘इति’ काम-

यित्वा 'सः' 'अत्रास्यत्' । "असु तपसि खेदे च" * । 'स तपो-
ऽतप्यत' कथं सुत्पद्येयेति विचारितवानित्यर्थः । तपःपर्यालोचनेन
'सः' 'ब्रह्मैव' 'प्रथमं' सृष्टवान् । 'तेपानः'—इति तपेर्लिटः कानचि
रूपम् । ब्रह्मशब्दार्थं माह— "त्रयी मिति । 'सैव' त्रयी
विद्या 'अस्मै' प्रजापतेः 'प्रतिष्ठा' जाता, उत्तरसृष्टेरालम्बनं जात
मित्यर्थः । प्रतिष्ठारूपत्वं मेव विशदयति— "तस्मादाहुरिति ।
यतः 'सर्वस्य' त्रयी विद्या 'प्रतिष्ठा', 'तस्मात्' त्रयीम् 'अनूच्य'
अधीत्य अनुष्ठाय च 'प्रतितिष्ठति' । "तस्यां प्रतिष्ठाया
मित्यादि स्पष्टम् ॥ ८ ॥

"सोऽप इति । अथ 'सः' प्रजापतिः स्वयं मेवोत्पद्य पुनः
पर्यालोच्य 'वाचोलीकात्' उच्चारकात् सुखात् 'अपः' अनुपल-
क्षितानि पञ्च स्थूलभूतानि सृष्टवान् । विद्याध्ययनस्थानादुद्भूत-
त्वात् वागेव सृष्टेत्यर्थः । अनेनापां वाक्शब्दव्यवहार्यत्वं सुक्त
मिति मन्तव्यम् । अप्शब्दनिर्वचनं माह— "खेद मिति । 'सा'
वाक् सर्वव्यापकत्वात् 'आपः' उच्यन्ते, जगदावरणाच्चासां वाःशब्द-
वाच्यत्वम् । हृणोतेत्यस्मि वाःशब्दः ॥ ९ ॥

"सोऽकामयतेति । "आभ्योऽङ्गोऽधिप्रजायेयेति' विचार्य
'त्रय्या विद्यया सह' सृष्टाः 'अपः' प्रविष्टवान् । 'ततः आण्डं
समवर्चुत' । 'तत् असु इति अभ्यसृशत्' । अस्त्विति शब्दो वक्ष्य-
माणसृष्टिनिर्देशार्थः । 'असु इति' वक्ष्यमाणप्रकारेण भवतु ,
'भूयः' बहुलञ्च 'अस्त्विति' त्रिवारं प्रजापतिरेतदण्डं मभिलक्ष्या-
ब्रवीत् । यस्मात् प्रथमं सुखाद् वागुच्चारिता, तस्मात् 'ब्रह्म'
वेदः प्रथमं सुत्पन्नः । अतः प्रथमोत्पन्नं वेदं योऽधीते तदर्थं

मनुतिष्ठति च, तम् 'अनूचान मन्त्रिकल्प इति आहुः' ।
'हि' तस्मात् 'अग्नेः' चित्याग्निरूपस्य प्रजापतेः 'अग्न्य' वेदो
'मुखं' भवति ॥ १० ॥

“अथ यो गर्भ इति । ततः 'यः' जातगर्भः, 'सः' 'अग्निः
असृज्यत' । तस्मात् 'सर्वस्य' स्थूलप्रपञ्चस्य 'अग्नेः' 'आदौ सृष्ट-
त्वात् अग्निरित्युच्यते । 'तम्' अग्निम् इदानीन्तना अग्निनाम्ना
व्यवहारं कुर्वन्ति * । तत्र गर्भे 'यत्' यदा 'अशु संचरितं'
गर्भनिर्गमनकाले हि जलं स्रवति, 'सः अशुः', 'तम् अशुः इति
आचक्षते' । यदा 'रसत्' ध्वनि मकरोत्, तदा 'रासभी-
भवत्' । रसतेर्ध्वन्यर्थादुत्पन्नो रासभशब्दः । 'कपाले' अण्डकपाले
'त्रिलिप्तः' संसृष्टो 'रसः', 'सः' 'अजो' नाम पशुः 'अभवत्' ।
भिन्नकपाल मेव 'पृथिवी' आसीत् । एवं मण्डादुत्पन्नानां
मण्यग्न्यश्चरासभाजपृथिवीनां सृष्टिरुक्ता ॥ ११ ॥

अथ कपालं पृथिव्यभवदिति यदुक्तम्, तस्माद् बहुधोत्पत्तिं
वक्तुं माह— “सोऽकामयनेति । पुनः प्रजापतिः 'अग्न्यः अग्निः'
'अप्सु' उदकेषु 'इमा' भूमिं 'प्रजनयेयम्' विशेषेणोत्पादयेयम्
'इति' विचार्य 'तां' पृथिवीं 'सङ्कल्प्य' चूर्णीकृत्य 'अप्सु' 'प्रावि-
ध्यत्' आलोडयामास 'तस्यै' पृथिव्याः 'यः रसः पराङ् गच्छ-
रत्', 'स कूर्मोऽभवत्' यत् उर्ध्वं समूहितो रसः, 'तत्' 'इदम्'
अब्रूपम् अभवत् । यस्माद् भूमिरुदकेषु प्राविष्टा, तस्मात् 'एकं'
रूपं मेव, भेदो न दृश्यते, आप एव केवलं दृश्यन्ते ॥ १२ ॥

“सोऽकामयत भूय इति । ततः प्रजापतिरियं पृथिवी 'भूयः

* सन्तत 'अग्निरसृज्यत'—इति, 'अग्नेः'—इति, 'अग्निरित्यु-
च्यते'—इति, 'अग्निम्'—इति च पाठाः ।

स्यात्' बहुधोत्पद्येतेति विचार्य ताभ्योऽङ्गा 'फिन्' सृष्टवान् । पुनरपि विदित्वा शुष्कार्द्रभावेन द्विविधां सृष्टिकां, 'सिकतं' वालुकाः, 'शर्कराः' अल्पपाषाणान्, 'अश्मानं' स्थूलपाषाणम्, 'अयः', 'हिरण्यं' सुवर्णम्, ओषधयश्च वनस्पतयश्च एकवद्भावात् नपुंसकम् — 'ओषधिवनस्पतीति । एतैः शुष्कार्द्रसृदादिभिर्नवभिः 'इमां' भूमि माच्छादितवान् ॥ १३ ॥

“ता वा एता इति । 'एता एव' सृदादिभिर्नव सृष्टय एव 'इयम्' भूमिः । तस्मात् एतां 'त्रिवृदग्निः'—'इति' 'आहुः' । स्तोत्रियात्मकस्य स्तोत्रस्य त्रिवृदिति सञ्ज्ञा *, अतः तु सञ्ज्ञामात्रवाचि । अस्यां भूमौ अन्नेवांसात् आधाराधेययोरभेदोपचारेण 'अस्यै' अस्याः 'अग्निः' 'इयं' नवसृष्ट्यात्मिका प्रतिष्ठा भूमिरिति ॥ १४ ॥

उच्यते— “अभूद्वा इति । भवतेर्भूमिशब्दनिष्पत्तिः । तस्याः प्रथनात् बहुधा विस्तरणात् पृथिवीत्वम् † । प्रथेः प्रिवनि ‡ सम्प्रसारणेन पृथिवीं शब्दनिष्पत्तिः । 'सियम्' भूमिः 'कृत्स्ना' स्वयं सम्पूर्णाजनिष मिति 'मन्यमाना' 'गायत्' गान मकरोत्, अतो गानादेव भूमेर्गायत्रीत्वम् । तत्र भूमौ अग्निरपि स्वयं सम्पूर्णः स्थित इति मन्यमानोऽगायत्, अतस्तस्याप्यग्नेः गायत्र इति नाम सम्प्रज्ञम् । “कै गे रै शब्दे” § अस्माद् गायत्रशब्दनिष्पत्तिः । अतः 'एतद्' इदानीं लोके 'यः' कश्चन पुरुषो धनपश्यादिभिः 'कृत्स्नः' अह मिति 'मन्यते', सः परकृते 'गीते' 'रमते वा' 'गायति

* ता० ब्रा० २ प्र० १ ख० त्रिवृत्स्तोमस्वरूपं द्रष्टव्यम् ।

† अतएवाह यास्कः—“प्रथनात् पृथिवीत्याहुः—इत्यादि निरु० १. ४. २ ।

‡ “प्रथेः प्रिवन् सम्प्रसारणञ्च”—इति उ० १ प्र० १४ द ख० ।

§ भा० प० ६१७ घा० ।

वा' स्वयं गायति चेत्यर्थः । तस्मात् सम्पूर्णचेतनाभिमन्यमानाया
भूमेरनेष्ट गायत्रत्वं सम्पन्न मिति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठे काण्डे प्रथमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

सो ऽकामयत प्रजापतिः । भूय एव ह्यात्
प्रजायेतेति सो ऽग्निना पृथिवीं मिथुनं^१ समभव-
त्तुत आण्डं^२ समवर्त्तत तदुभ्यमृशत् पुष्यत्विति
पुष्यतु भूयो ऽस्त्वित्येव तदब्रवीत् ॥ १ ॥

स यो गर्भी ऽन्तरासीत् । स व्वायुरसृज्य-
ताथ यदश्रु सङ्गरित मासीत्तानि व्वाया^३स्यभव-
न्मथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत्ता मरीचयो
ऽभवन्मथ यत् कपाल मासीत्तदन्तरिक्षं मभवत्* ॥२॥

सो ऽकामयत । भूय एव ह्यात् प्रजा-
येतेति स व्वायुनान्तरिक्षं मिथुनं^४ समभवत्तुत

आण्डं समवर्त्तत तदभ्यमृशद्युशो बिभृहीति ततो
ऽसावादित्यो ऽमृज्यतैष वै यशोऽथ यदशु सङ्गरित
मासीत्सोऽश्मा पृश्निरभवदशुर्ह वै त मश्मे-
त्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवा अथ
यः कपाले रसो लिप्त आसीत्ते रश्मयो ऽभ-
वन्नथ यत् कपाल मासीत्सा द्यौरभवत् * ॥ ३ ॥

सो ऽकामयत । भूय एव ज्ञात् प्रजायेतेति
स आदित्येन दिवं मिथुनं समभवत् तत् आण्डं
समवर्त्तत तदभ्यमृशद् रेतो बिभृहीति तत्-
सुन्द्रमा अमृज्यतैष वै रेतोऽथ यदशु सङ्गरित
मासीत् तानि नक्षत्राण्यभवन्नथ यः कपाले रसो
लिप्त आसीत् ता अवान्तरदिशो ऽभवन्नथ यत्
कपाल मासीत् ता दिशो ऽभवन् ॥ ४ ॥

स इमांल्लोकान्सृष्ट्वाकामयत । ताः प्रजाः
सृजेय या म ऽएषु लोकेषु स्युरिति ॥ ५ ॥

स मुनसा व्याचं मिथुनं समभवत् ‡ । सो

* 'द्यौरभवत्'—इति ग । 'द्यौरभवत्'—इति घ ।

† 'यः'—इति क, ख ।

‡ 'समभवत्'—इति ग । 'समभवत्'—इति घ ।

ऽष्टौ द्रुपान् गर्भ्यभवत् तेऽष्टौ व्यसवो ऽसृज्यन्त-
तानस्या मुपादधात् ॥ ६ ॥

स मनसैव * । व्याचं मिथुनं समभवत् स
एकादश द्रुपान् गर्भ्यभवत् त एकादश रुद्रा असृ-
ज्यन्त तानन्तरिक्षं ऽउपादधात् ॥ ७ ॥

स मनसैव † । व्याचं मिथुनं समभवत् स
द्वादश द्रुपान् गर्भ्यभवत् ते द्वादशादित्या असृ-
ज्यन्त तान्द्विषुपादधात् ॥ ८ ॥

स मनसैव ‡ । व्याचं मिथुनं समभवत् स
गर्भ्यभवत् स विश्वान्देवानसृजत तान्दिक्षूप-
दधात् ॥ ९ ॥

अथो ऽथाहुः । 'अग्निं मेव सृष्टं व्यसवो
ऽन्वसृज्यन्त तानस्या मुपादधादयुं रुद्रास्तानन्त-
रिक्षं ऽथादित्या मादित्यास्तान्दिवि विश्वे देवा-
श्चन्द्रमसं तान्दिक्षूपदधादिति' § ॥ १० ॥

अथो ऽथाहुः । प्रजापतिरेवेमांस्त्र्योक्तान्पृष्ट्वा-

* , † , ‡ 'मनसैव'—इति ग ।

† 'दिति'—इति क । 'दिति'—इति ग ।

पृथिव्यां प्रत्यतिष्ठत् तस्मा ऽदृमा ओषधयो ऽन्न
मपच्यन्त तदाम्नात् सुगुभ्यर्भवत् सु ऊर्ध्वेभ्य एव
प्राणोभ्यो देवानसृजत ये ऽवाञ्चः प्राणास्तेभ्यो
मर्त्याः प्रजा इत्युतो यत मँथासृजत तथासृ-
जत प्रजापतिस्त्वेवेदः सूर्व मसृजत यदिदं
किञ्च ॥ ११ ॥

सु प्रजाः सृष्टा * । सूर्व माजि मित्वा
व्यसृसत तस्मादु हैतद्यः सूर्व माजिमेति व्ये-
सृसते तस्मादिस्रस्तात् प्राणो मध्यत उदक्रामत्
तस्मिन्नेन सुरक्रान्ते देवा अजहुः † ॥ १२ ॥

सो ऽग्नि मब्रवीत् । त्वं मा सन्वेहीति किं
मे ततो भविष्यतीति त्वया माचक्षान्तौ यो वै
पुत्राणां राध्यते तेन पितरं पितामहं पुत्रं पौत्र
माचक्षते त्वया माचक्षान्ता ऽप्यथ मा सन्वेहीति
तथेति त मग्निः सुमदधात् तस्मादेतं प्रजापतिः
सुन्त मग्निरित्याचक्षत ऽथा ह वा ऽएनेन पितरं

* 'सृष्टा'—इति ग , 'सृष्टा'—इति घ ।

† 'अजहुः'—इति ग , 'अजहुः'—इति घ ।

पितामहं पुत्रं पौत्रं चक्षते य एवं ज्ञेद ॥ १३ ॥

तु मब्रवीत् । कस्मिन्स्त्वोपधास्यामीति हितु
ऽएवेत्यब्रवीत् प्राणो वै हितं प्राणो हि सर्व्वेभ्यो
भूतेभ्यो हितस्तद्यदेन॑ हित उपादधात् तस्मादा-
होपधास्याम्युपदधाम्युपाधा मिति ॥ १४ ॥

तदाहुः । किं हितं किं मुपहित मिति
प्राण एव हितं व्यागुपहितं प्राणे हीयं व्यागुपेव
हिता प्राणस्त्वेव हित मङ्गान्युपहितं प्राणे हीमा-
न्यङ्गान्युपेव हितानि * ॥ १५ ॥

सो ऽस्यैष चित्त्य आसीत् । चेतव्यो ह्यस्या-
सीत् तस्माच्चित्त्यच्चित्त्य उ एवायं यजमानश्च
भवति चेतव्यो ह्यस्य भवति तस्मादेवं चित्त्यः ॥ १६ ॥

तदेता वा ऽप्यस्य ताः † । पञ्च तन्वो व्यस्र॑-
सन्त लोम त्वड्मा॑ समस्थि मज्जा ता एवैताः
पञ्च चित्तयस्तद्यत् पञ्च चित्तीच्चिनोत्येताभिरेवैनं
तत् तनूभिश्चिनोति यच्चिनोति तस्माच्चित्तयः ॥ १७ ॥

* 'हितानि'—इति ग, 'हितानि'—इति घ ।

† 'ताः'—इति म, 'ताः'—इति घ ।

स यः स प्रजापतिर्व्यस्रस्रत् । संवत्सरः
 सो ऽथ या अश्वैताः पञ्च तन्वो व्यस्रस्रन्त
 ऽर्त्तवस्ते पञ्च वा ऽक्तवः पञ्चैताश्चितयस्त-
 द्यत् पञ्च चित्तीश्चिनोत्थृतुभिरेवैनं तश्चिनोति
 यश्चिनोति तस्माच्चितयः ॥ १८ ॥

स यः स संवत्सरः प्रजापतिर्व्यस्रस्रत् ।
 अथ मेव स व्यायुर्यो ऽयं पवते ऽथ या अश्व ता
 ऋतवः पञ्च तन्वो व्यस्रस्रन्त दिशस्ताः पञ्च
 वै दिशः पञ्चैताश्चितयस्तद्यत् पञ्च चित्ती-
 श्चिनोति दिग्भिरेवैनं तश्चिनोति यश्चिनोति तस्मा-
 च्चितयः * ॥ १९ ॥

अथ यश्चिते ऽग्निर्निधीयते । असौ स
 आदित्यः स एष एवैषो ऽग्निश्चित एतावद्गु-
 तद्यदेन मग्निः समुदधात् ॥ २० ॥

अथो आहुः । प्रजापतिरेव विस्रस्तो देवा
 नब्रवीत् सं मा धत्तेति ते देवा अग्नि मब्रुवंस्त्वयीमं
 पितरं प्रजापतिं भिषज्यामेति स वा ऽब्रह्मेत-

स्निग्धसुर्व्वमिहैव विश्रानीति तथेति तस्मादेतं
प्रजापतिं सन्त मग्निरित्याचक्षते ॥ २१ ॥

तं देवा अग्नावाहुतिभिरभिषज्यन् । ते
यां-यामाहुति मजुहवुः सा-सैनं पक्वेष्टका भूत्वा-
प्यपद्यत तद्यदिष्टात् समभवंस्तस्मादिष्टका स्तस्मा-
दग्निनेष्टकाः पचन्त्याहुतीरेवैनास्तत् कुर्व्वन्ति* ॥ २२ ॥

सो ऽब्रवीत् । यावद्यावद्वै जुहुथ तावत्
तावन्मि कं भवतीति तद्यदस्मा ऽदृष्टे कम्-
भवत् तस्माद्वेष्टकाः ॥ २३ ॥

तच्च स्माहाक्ताह्यः । य एव यजुष्मतीर्भूय-
सीरिष्टका विद्यात् सो ऽग्निचिनुयाद्भूय एव
तत् पितरं प्रजापतिं भिषज्यतीति † ॥ २४ ॥

अथ ह स्माह ताण्ड्यः । क्षत्रं वै यजु-
ष्मत्य इष्टका विशो लोकस्पृणा अत्ता वै
क्षत्रियो ऽन्नं विड्युच वा ऽअक्षुरन्नं भूयो भवति

* 'कुर्व्वन्ति'—इति ग ।

† 'भिषज्यतीति'—इति क । 'भिषज्यतीति'—इति ग ।

'भिषज्यतीति'—इति च ।

तुद्राष्ट् संसृष्टं भवति तदेधते तस्मात्सोऽकम्पुषा
एव भूयसीरुपदध्यादित्येतदुह तयोर्ध्वो ऽन्या
त्वेवात स्थितिः ॥ २५ ॥

स एष पिता पुत्रः * । यदेधो ऽग्निं मसृजत
तेनैषो ऽग्नेः पिता यदेतु मग्निः समदधात्तेनैतस्या-
ग्निः पिता यदेष देवानसृजत तेनैष देवानां
पिता यदेतु देवाः समदधुस्तेनैतस्य देवाः
पितरः ॥ २६ ॥

उभयं हैतन्नवति । पिता च पुत्रश्च प्रजा-
पतिश्चाग्निश्चाग्निश्च प्रजापतिश्च प्रजापतिश्च देवाश्च
प्रजापतिश्च य एवं वेद ॥ २७ ॥

स उपदधाति । तथा देवतयेति व्याग्वै सा
देवताङ्गिरस्वदिति प्राणो वा ऽश्चङ्गिरा ध्रुवा
सीदेति स्थिरा सीदेत्येतदुयो प्रतिष्ठिता सीदेति
व्याच्य चैवैन मेतत् प्राणेन च चिनोति व्याग्वै
ऽश्चग्निः प्राण इन्द्र ऐन्द्राग्नी ऽग्निर्यावानग्निर्या-
वत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतच्चिनोतीन्द्राग्नी वै

सुर्व्वं देवाः सर्व्वदेवत्यो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यश्च
मात्रा तावतैवैन मेतच्छिनोति * ॥ २८ ॥

तदाहुः । कक्षादक्षा ऽग्निश्चीयत ऽवृत्ति
यत्र वै सा देवता व्यस्रंसत तदिमा मेव
रसेनानु व्यक्षरत्त यत्र देवाः समस्कुर्व्वस्तदेन-
मक्षा ऽएवाधि समभरन्सैषैकैवेष्टकेय मेवेयं
अग्निरस्यै हि सर्व्वो ऽग्निश्चीयते सेयं चतुःस्रक्ति-
र्हिंशो अक्षै स्त्रक्तयस्तस्माच्चतुःस्रक्तय इष्टका भवन्ती
मांश्चानु सर्व्वो इष्टकाः ॥ २९ ॥

तदाहुः । यदेव मेकेष्टको ऽथ कथं पञ्चेष्टक
इतीयं न्वेव प्रथमा मृन्मयीष्टका तद्यत् किञ्चान्न
मृन्मयं मुपदधात्येकैत्रं सेष्टकाय यत् पशुशीर्षा-
ण्युपदधाति सा पश्विष्टकाय यद्वक्त्रपुरुषा ऽउप-
दधाति यद्विरण्यशकलेः प्रोक्षति सा हिरण्येष्ट-
काय यत् खुचा ऽउपदधाति यदुलूखलमुसली
याः समिध आदधाति सा व्वानस्पत्येष्टकाय
यत् पुष्करपर्णं मुपदधाति यत् कूर्मं यद्वधि मधु

वृत्तं यत् किञ्चात्रान्न मुपदधाति सैवान्नं पञ्चमी-
ष्टकैवमु पञ्चेष्टकः ॥ ३० ॥

तुदाहुः । कतरुत इष्टकायाः शिर इति
यत् उपस्पृश्य यजुर्व्वदेतीयु हैक ऽप्राहुः स स्वय
माहस्ताया एवाह्वादिपस्पृश्य यजुर्व्वदेत्तथो हास्यैताः
सुर्व्वाः स्वय माहस्ता मभ्यावृत्ता भवन्तीति न
तथा कुर्यादङ्गानि वा ऽअस्यैतानि पृक्ष्णि यदि-
ष्टका यथा वा ऽअङ्गेऽङ्गे पृर्व्वन् पर्व्वञ्चुरः कुर्यात्
तादृक्तयो व्याव चिते ऽग्निर्निधीयते तदेवैता-
सां सुर्व्वासां शिरः ॥ ३१ ॥

तुदाहुः । कति पशवो ऽग्ना ऽउपधीयन्त
ऽइति पञ्चेति न्वेव ब्रूयात् पञ्च स्येतान् पश-
नुपदधाति * ॥ ३२ ॥

अथो ऽएक इति ब्रूयात् । अविरितीयं वा
ऽअविरियुं हीमाः सुर्व्वाः प्रजा अवतीयुसु वा
ऽअग्निरस्यै हि सुर्व्वाः ऽग्निधीयते तस्मादेक इति
ब्रूयात् ॥ ३३ ॥

अथो द्वाविति ब्रूयात् । अवी ऽद्वितीयं चासौ
चेमे हीमाः सुध्वाः प्रजा अवतो यन्मुदियं तद्य-
दापो ऽसौ तन्मृचापश्लेष्टका भवन्ति तस्माद्वाविति
ब्रूयात् ॥ ३४ ॥

अथो गौरिति ब्रूयात् । इमे वै लोका
गौर्यश्चि किं च गच्छतीमांस्तुल्लोकान् गच्छतीम्
ऽउ लोका एषो ऽग्निश्चितस्तस्माद् गौरिति
ब्रूयात् ॥ ३५ ॥

तुदाहुः । कश्चो कामायाग्निश्चीयत ऽद्विति
सुपर्णो मा भूत्वा दिवं व्यवहादित्यु हैक ऽचा-
हुर्न तथा व्यवहादेतु है रूपं कृत्वा प्राणाः प्रजा-
पतिरभवन्नेतद्रूपं कृत्वा प्रजापतिर्देवानसृजतेतद्रूपं
कृत्वा देवा अमृता अभवंस्तद्यदेवैतेन प्राणा अभ-
वन्त्यत् प्रजापतिर्युद्देवास्तदेवैतेन भवति ॥ ३६ ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

द्वितीयब्राह्मणे नायन्तरिक्षादिदृष्टिः प्रजापतेष्वित्यामिरूपता
रोचते— “सोऽकामयतेति । भूमिसृष्टेरनन्तरं प्रजापतिरिदं
पगदधिकं भवेदिति कामयित्वा ‘अग्निना पृथिवी’ मिथुनत्वेन

समयोजयत् । तयोः संयोगेन 'अण्ड' जातम् । 'तद् अभ्यसृशत्' नानात्वेन पुष्टश्चवत्विति त्रिवार मण्ड मभिलक्ष्य प्रजापतिः 'अब्रवीत्' ॥ १ ॥

तत्राहुः— “स यो गर्भोऽन्तरासीदिति । यो गर्भान्तर-जातः, स वायुत्वेन सृष्टः । अथ गर्भोदक-कपाललिप्तरस-त-त्कपालानि त्रीणि च पश्चिमरौच्यन्तरिक्षलोकात्मकानि अभू-वन् ॥ २ ॥

“सोऽकामयतेत्यादेरयं मर्थः—वायुन्तरिक्षयोर्मिथुनत्वेन सङ्गात् एकम् 'अण्डम्' उत्पन्नम् । तस्मात् आदित्य उत्पन्नः ; स 'एषः' आदित्यो 'यशः', “यशो विभृहि”—‘इति’ यशोरूपत्वेन धारणार्थं प्रजापतिना अण्डस्यावसृष्टत्वात् तत् उत्पन्न आदित्यो यश इत्युच्यते । पूर्ववद् गर्भोदकादीनि त्रीणि मेघरश्मियु-क्तोकात्मकानि जातानि । तदा 'पृथ्विः' नानावर्णः, 'अग्नि' आकाशाच्छादको मेघः । अग्नोतेरश्म इति नैरुक्तः * ॥ ३ ॥

अथ तृतीयपर्याये आदित्ययुक्तोक्तयोर्मिथुनत्वेन गर्भः सम-जनि । तं प्रजापतिः 'रेतो विभृहि'—‘इति’ रेतोरूपत्वेन धार-येति गर्भं मवसृष्टवान् । ततोऽण्डात् यत् इमाः सृष्टाः, अत एव तस्य रेतस्त्वम् । सुधाश्रवणात् अद्यापि पूर्ववद् गर्भो-दककपाललिप्तरसतत्कपालानि नक्षतत्रावान्तरदिङ्महादिगात्मा-कानि सम्पन्नानि ॥ ४ ॥

“स इमां लोकां सृष्ट्वेत्यादि । पुनश्च प्रजापतिः एषु लोकेषु प्रजाः सृज्य मिति विचार्य स्वकीयवाक्चनसोर्मिथुनीभवेनेन स्वयं सृष्टद्रूपरूपगर्भवानभवत्, ततोऽष्टभ्यो द्रप्सेभ्यः अष्टौ वसवः

सञ्जाताः । 'तान्' वसून् 'अस्यां' भूमौ 'उपादधात्' निहित-
वान् । पुनश्च वाङ्मनसोः युग्मेन एकादश रुद्रान् सृष्ट्वा , तान्
अन्तरिक्षे स्थापितवान् । द्वादशादित्यांश्च सृष्ट्वा तान् द्युलोके
उपदधाति । विश्वान् देवान् दिक्षु निहितवान् ॥ ५-८ ॥

अत्र केचिद् वसुरुद्रादित्यविश्वेदेवानां सृष्टिं मग्निपूर्वां
दर्शयति— “अथो आहुः पञ्चसमात्यर्थः ॥ १० ॥
'इति'-शब्द एकीयपञ्चसमात्यर्थः ॥ १० ॥

“अथो आहुः प्रजापतिरेवेत्यादेरयं मर्थः— ‘अथो’ अपरे ब्रह्म-
वादिनः एवम् ‘आहुः’ । ‘प्रजापतिरेव’ लोकत्रयं ‘सृष्ट्वा’, ‘पृथिव्यां’
प्रतिष्ठितः सन् पक्ताः अन्नरूपा ओषधीः प्राश्व ‘गर्भी’ भूत्वा
'सः' जडैर्भ्यः 'प्राणिभ्यः' 'देवान्' सृष्ट्वान् , अत्राचीनेभ्यः प्राणिभ्यः
'मर्त्याः प्रजा इति' । सृष्टौ यद्यपि प्रकारविशेषोऽस्ति , तथापि
स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतः प्रजापतिसृष्टत्वं निश्चितं मिति
श्रुतिः स्वमतं निरूपयति— “अतो यतमथेति । येन प्रकारेण
सृष्टवान् , तेनैव प्रकारेण सृष्टिरसु , सर्वात्मना प्रजापतिरेवेदं
सर्वं मसृजदिति सत्यं मित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथैवं सर्वोत्पादकस्य प्रजापतेस्त्वित्त्वरूपताम् * आख्या-
यिकामुखेन दर्शयति— “स प्रजाः सृष्ट्वा सर्वं माजि मित्वेति ।
'सः प्रजाः सृष्ट्वा', 'सर्वम्' 'आजिम्' लक्ष्यम् प्रति एत्य , 'व्यस्तं-
सत' विस्तस्तः । सृष्टिकारणं मेवात्र लक्ष्यो ऽवधिः , तत्र च
विस्तस्त इत्यर्थः । तस्मात् लोकेऽपि आजिधावनेन आभ्यन्ति
जनः । तस्मात् आन्तात् पुरुषात् मध्यप्रदेशात् प्राणा उत्क्रान्ताः ,

‘तस्मिन्’ अपगते ‘देवाः’ इन्द्रियाणि ‘अजङ्गुः’ त्यक्तवन्तः ।

“ओ हाक् त्वागे * ॥ १२ ॥

“सोऽग्निं मन्त्रवीदिति । ‘सः’ प्रजापतिः ‘अग्निम्’ अवी-
चत् । हे अग्ने ! ‘त्वं’ ‘मां’ मा ‘सन्धेहि’ उत्क्रान्तेन प्राचिन
पुनः संहितं जुह्व ‘इति’ । एवं प्रजापतिना उक्ते सति ,
अग्निः अन्ववीत्,— ‘ततः’ तन्प्राणसन्धानादेतोः ‘मे’ मम ‘किं
भविष्यति ?’ ‘इति’ । हे अग्ने ! ‘त्वया’ ‘मा’ माम् ‘आच-
क्षान्ते’ आचक्षीरन् । चष्टेः पञ्चमसकारे रूपम् । यथा लोके
‘पुत्राणां’ मध्ये ‘यो’ ‘राध्यते’ विद्यया बलेन वा प्रसिद्धो
भवति, ‘तेन’ एव पुत्रेण पित्रपितामहा व्यवहरन्ति, तस्यायं
पिता पितामह इति, तस्यायं पुत्रः पौत्र इति । तस्मात्
पुत्रश्च तव नाम्ना ममापि व्यपदेशो भवतु । अतः सन्धेही-
त्युक्तम् । ‘अग्निः’ ‘तथा इति’ अङ्गीकृत्य तं ‘समदधात्’ ।
अतोऽग्निना संहितत्वात् ‘एतं’ सर्वोत्पादकं ‘प्रजापतिम्’ एव
सञ्चित्वा ‘अग्निरित्वाचक्षते’ वेदवादिनः । वेदितुः फलमाह—
“आह वा एतनेति । ‘आहु’—इत्युपसर्गः ‘चक्षते’—इत्यनेन सम्ब-
ध्यते । ‘ह वा’—इति निपातद्वयमेकार्थवाची ॥ १३ ॥

सन्धानप्रकारं प्रश्नोत्तरेणाह— “त मन्त्रवीत् कस्मिंस्त्वोप-
धास्वामीतीति । हे प्रजापते ! ‘कस्मिन्’ स्थाने ‘त्वा’ त्वाम्
‘उपधास्यामि’ ‘इति’ अग्नेः प्रश्नः । ‘हित एव’ मा सन्धेहि ।
‘इति’ उत्तरम् । हितशब्दार्थमाह “प्राणो वै हितमिति ।
प्राणश्च सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्योऽतिशयितत्वात्, हितत्वम् । तस्मिन्
हितरूपे प्राणे ‘अग्निः’ प्रजापतिः समाहितवान् । पूर्वं मध्यतः

प्राण उच्चक्राम , त मेव संधेहीति प्रजापतिर्नैवोक्तत्वात् । 'तस्मात्' इदानीन्तना अनुष्ठातारोऽपि चित्युपधानसमये उपदधातेः भूत-भविष्यवर्त्तमानप्रयोगं कुर्वन्ति । 'उपधास्यामि'-इति भविष्यतः प्रयोगः , 'उपदधामि'-इति वर्त्तमानस्य , 'उपाधाम्' इति भूतस्य ॥ १४ ॥

उपहितशब्दार्थं वक्तुं हितोपहितयोः स्वरूपं पृच्छति— "तदाहुः किं हित मिति । उपदधादिति उपधानस्यान सुपधेयं चोक्तम् , तत्र प्राणस्य हितत्वं दर्शितम् , 'उपहित मिति' वाच उच्यते , प्राणि वाच सुपहितवानित्यर्थः । उप-हितपदार्थस्वार्थान्तर माह— "अज्ञानीति । प्राणवति पुरुषे 'अज्ञानि' 'उपहितानि' सन्निहितानि भवन्ति । एवं प्रजा-पतेरग्निनामव्यपदेश्यत्वं सुक्तम् ॥ १५ ॥

चित्यत्वं मपि दर्शयति— "सोऽस्यैव इति । 'सः' प्रजा-पतिः 'अस्य' अग्नेः 'चित्यः' 'चेतव्यः' सन्धेयः , 'तस्मात्' स 'चित्यः' इति । इष्टकाचितिसम्बन्धादपि प्रजापतेचित्यत्वं माह— "चित्य उ एवाय मिति । 'यजमानस्य' अपि 'अयम्' एव 'चेतव्यः' इष्टकाभिरुपधेयः । 'अस्य' यजमानस्य । तत्त्वानां कर्त्तरि वा"—इति * पठौ ॥ १६ ॥

प्रजापतिर्व्यस्त्रंसतेति यदुक्तम् , तदिदानीं चितिसंज्ञाप्रदर्श-नेन विशदयति— "तदेता वा अस्येति । व्यस्त्रंसनसमये 'अस्य' तस्य सोमत्वस्त्रासास्त्रिमज्जाख्याः 'पञ्च' चितयः , उत्तरोत्तरज्जमेव पञ्चकव्यात्मना चेतव्याः । यस्मादग्नी पञ्च चितीः 'चिनोति',

‘तस्मात्’ पञ्चभिर्लोमादिभिरेव प्रजापतिं संहितवान् भवति ।
 “चिञ् चयने”—इत्यस्मात् * चितिशब्दनिष्पत्तिः ॥ १७ ॥

“स यः प्रजापतिरित्यादेरय मर्थः— प्रजापतेः संवत्सरात्मनो
 विस्त्रंसनसमये पञ्चर्त्तव एव विस्त्रस्ताः । “हेमन्तशिशिरयोः
 समासेन”—इति † पञ्चसङ्ख्या । तथा सति पञ्चचितिचयनेन
 एवं संवत्सररूपं प्रजापतिं पञ्चभिर्ऋतुभिः संयोजितवान्
 भवति ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “स यः संवत्सरः प्रजापतिरिति ।
 ‘यः’ संवत्सररूपः ‘प्रजापतिः’ विस्त्रस्ताः , ‘सः’ ‘अय मेव’ पवमानो
 ‘वायुः’, तस्य ‘दिशः’ एव ‘पञ्च’ तन्वः । जह्वादिक्वहिताः
 पञ्च महादिशः । ता एव विस्त्रस्ताः पञ्चचितिचयनेन ‘एनं’ वायुं
 प्रजापतिः पञ्चभिर्दिग्भिरेव चितवान् ॥ १९ ॥

एवं प्रजापतेश्चित्याग्निरूपता मभिधाय तस्योपरि निधीय-
 मानस्याहवनीयस्याग्नेरादित्यरूपता माह— “अथ यश्चित इति ।
 ‘चिते’ अग्नी ‘यः’ अग्निः’ आहवनीयः ‘निधीयते’, ‘सः’ ‘असौ
 आदित्यः’ । “स एष एवेति , पुनःप्रदर्शनवचनम् । अत्र
 ‘चित इति’ सप्तम्यन्तं पदम् । प्रजापतेरग्निना सम्भानप्रकारं
 निगमयति— “एतावन्तु तदिति । ‘अग्निः’ ‘एनं’ प्रजापतिः
 ‘समदधात्’ इति × × × ॥ २० ॥

प्रजापतेर्देवैः समाधानप्रकार माह— “अथो आहुः प्रजा-
 पतिरैवेति । पूर्वं प्रजायमानः प्रजाः सृष्ट्वा सर्वाजिधावनेन
 ‘विस्त्रस्ताः’ सन् ‘देवान् अभवौत्’ । हे देवाः ! ‘मा सन्वत्स’

* स्वा० उ० ५ धा०

† ऐ० ब्रा० १. १. १ ।

‘इति’, ‘ते’ एव ‘देवाः’ ‘अग्निम् अभवन्’ । हे अग्ने ! ‘त्वयि’ सर्वेषां ‘पितरं प्रजापतिं’ ‘भिषज्याम’ सन्धानं करवाम ‘इति’ । अथ ‘सः’ अग्निरपि देवान् अभवौत् । हे देवाः ! ‘सः’ ‘अहम्’ ‘एतस्मिन् सर्वस्मिन्’ जाते ‘एव’ अन्तर-‘विशानि’ सर्वस्यान्तः-प्रविष्टो भवामीत्युक्तम् । ‘तथा इति’ देवा अङ्गीचक्रुः । यतो देवा अग्नी प्रजापतिः भिषज्जितः , ‘तस्मात्’ एतस्य प्रजापते-रग्निनाम्ना व्यपदेशः ॥ २१ ॥

भैषज्यकरणप्रकारं दर्शयति— “तं देवा अग्नावाहुतिभि-रिति । ‘तं’ प्रजापतिम् आहुतिकरणेन समाहितवन्तः । अत्र या आहुतय इष्टाः , तास्ताश्चित्वाग्निरुपप्रजापतिरिष्टका भूत्वा प्रतिपद्य प्रीयमाणाः स्युरित्यर्थः । इष्टकाशब्दस्य निर्वचनं दर्शयति— “तद्यदिष्टादिति । इष्टात् होमात् जाता इतीष्टकाः , ‘तस्मात्’ इदानीन्तना अपि अनुष्ठातारः ‘अग्निना इष्टकाः पचन्ति’, तथा सति ‘एनाः’ इष्टकाः ‘आहुतीरेव’ कृतवन्तो भवन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

इष्टकापदे ‘इष्ट’-इति ‘क’-इति च शब्दद्वयस्वरूपं दृश्यते, तत्र इष्ट-शब्दस्वरूपस्य निर्वाहं प्रदर्श्य ‘क’-शब्दस्वरूपस्य प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति— “सोऽब्रवीदिति । ‘सः’ प्रजापतिः देवान् ‘अब्रवीत्’ हे देवाः ! युष्माभिरग्नी ‘यावद्यावद्’ हुतम् , ‘तावत्तावत्’ ‘मि’ मम ‘कं’ सुखं ‘भजति’ ‘इति’ । तस्मात् ‘इष्टे’ होमे ‘कं’ सुखम् अभूत् ब्रह्मणः इति इष्टकानामनिरुक्तिः * ॥ २३ ॥

अथेष्टकावयनयज्ञमग्नैरुपधेया इष्टका यजुष्यन्तः , ताश्चेतव्याः ;

* “इष्टकास्तु तिस्रो विन्ध्योतिषः पृथग्लक्षणाच्छ्राजिस्त्रिताः (१६. ४. ४.)”—इत्यादिकात्यायनीयग्रन्थोऽत्र पर्यालोच्यः ।

अवशिष्टेऽवकाशे लोकम्पृष्टकाः । “लोकम्पृष्टां षष्ठ्यः”-
इत्यादिना * मन्त्रेण उपधेया इष्टकाः लोकम्पृष्टाः । तत्र
यजुषतीनां भूयस्त्वम्, लोकम्पृष्टानां मन्त्रत्वम्, ‘अन्ताव्यः’
आचार्यो मन्यते, लोकम्पृष्टानां भूयस्त्वम् ‘ताण्ड्यः’ मन्यते ।

तत्र चोभयत्र दावप्युपपत्ती वर्णयित्वा तयोर्व्यपदेशेन
तत्तत् प्रदर्शयन्ती श्रुतिः पञ्चान्तरं दर्शयति— “तच्च स्नाह-
न्ताव्य इति । ‘यः’ पुरुषो ‘यजुषतीः इष्टकाः भूयसीः’ जानी-
यात्, ‘सः’ एव ‘अग्निं चिनुयात्’; ‘तत्’ तथा सति ‘पितरं
प्रजापतिं’ ‘भूयः’ अधिकं संहितवान् भवति, इत्यन्ताव्यमतम् ॥

“अथ हेति । “अथ वै यजुषत्य इत्यादि । यजुषतीनां
अत्रत्वम्, अत्रियस्य यजुर्वेदोत्पन्नत्वात्; लोकम्पृष्टान्तु विद्-
त्वम् कामपूरकत्वात् । यथा लोके ‘अन्तुः’ अत्रियस्य अन्त-
रुपविशो बाहुल्ये राष्ट्रसमृद्धिर्भवति, तथा लोकम्पृष्टानां बाहुल्ये
यजमानस्नातुष्ठान निव समृद्धं भवतीति ताण्ड्यमतम् ॥

तदेतद् दूषयति— “एतदहेति । ‘एतत्’ उक्तं ‘वचः’ वचन-
मात्रम्, ‘अन्त्या त्वेव अतः स्थितिः’ इति श्रुतेः स्वमतप्रदर्शनम् ।
अनुष्ठानप्रकारार्थोऽत्र ‘तु’-शब्दः, ‘एव’ वैलक्षण्यार्थः । अनु-
ष्ठानप्रकारस्तु उत्तरत्र वक्ष्यते । प्रजापतेरग्निना देवैश्च सन्धाने
कृते इत्यर्थः सम्यग्यते ॥ २४, २५ ॥

तं दर्शयति— “स एष पित्रेति । अग्नेः पित्रत्वं पुत्रत्वं
च भवति, देवानां मपि । तथैवोभयम् । प्रजापतिश्चत्वात्
अग्नेर्देवानाञ्च पुत्रत्वम्; तैर्भोग्यकरत्वात् तेषां प्रजापति-
पित्रत्वम् ॥ २६ ॥

वेदितुः फल माह— “उभयं हैतद् भवतीति । ‘यः’
 ‘एवम्’ अर्थे ‘वेद’, सः हैतत् ‘उभयं भवति, पितापुत्रात्मनी
 भवतीत्यर्थः । पित्रत्वं पुत्रत्वं च उभयत्र अग्निदेवपक्षे समा-
 नम् । तत्राग्निपक्षेयं विशेषः,— पिता प्रजापतिर्भवति, पुत्रो-
 ऽग्निर्भवति ; अग्निः पिता भवति, सन्धायकत्वात् ; प्रजापतिः
 पुत्रो भवति संहितत्वात् । देवपक्षेऽप्येवं विशेषं दर्शयितुं “प्रजा-
 पतिश्च देवासेष्युपन्यासः । “य एवं वेदेति । पित्रूपप्रजा-
 पतित्वम् पुत्ररूपान्तित्वम् ; पुत्रभूतप्रजापतित्वम् पित्रभूताग्नि-
 त्वक्षेत्यादिक्रमेण सम्प्रयत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

पूर्वं प्रजापतेरग्निना सन्धानसमये वाचं प्राणि निहितवा-
 नित्युक्तम् “प्राण एव हितं वागुपहितम्”—इत्यादिना * ,
 त मिष्टकोपधानमन्त्रेऽपि दर्शयति— “स उपदधाति तथा
 देवतयेति । “तया देवतया अङ्गिरस्वद् भुवा सीद”—इत्यर्थे
 मन्त्रे इष्टकोपधाने समान्नायते † । तत्र तच्छब्देन सर्वत्र प्रसिद्धा
 ऋगादिभिरुच्यमाना वाक् उच्यते, अङ्गिरःपदेन प्राणः ‡ । हे
 इष्टके । ‘तया’ वाचा ‘देवतया’ । ‘अङ्गिरस्वत्’—इति क्रिया-
 विशेषणम् । प्राणयुक्तं यथा भवति तथा । “तस्मै मत्वर्थे”—
 इति § स-सञ्ज्ञायां षडसञ्ज्ञानिवन्धनरत्वाभावः । “भुवा

* इहेव पुरस्तात् (पृ० १६ पं० ७) द्रष्टव्यम् ।

† “वायुष्टिधिपतिस्तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् भुवा सीद”—इति धा०
 सं० १४. १४. ५ ।

‡ “सोऽयास्य अङ्गिरसोऽङ्गानां रसः, प्राणो वा अङ्गानां रसः”
 —इति शत० ब्रा० १४ का. ३ प्र. १ ब्रा. २१, २२, २३ ।

§ पा० ऋ० १. ४. १२ ।

सीदेति । “ब्रुवा” ‘स्थिरा’ सती ‘सीद’ । अतो यदनेनोपद-
भ्यात् तद् यजमानं वाक्प्राचाभ्यां चितवान् भवतीत्यर्थः * ।

प्रकारान्तरेण वाक्प्राची प्रशंसति— “वाग्वा अथ मग्नि-
रिति । “अग्निं वाग् भूत्वा सुखं प्राविशदिति श्रुतेः † । अत्र
वाचोऽग्नित्वम् प्राच्येन्द्रत्वं प्रागुक्तम् । इन्द्राग्निदेवत्वोऽग्नि-
चित्त्वनामक इत्यर्थः ।

‘यावान्’ यत्परिमाणः ‘अग्निः’, ‘यावती’ यत्परिमाणा
‘अस्त्र’ अग्नेः ‘मात्रा’ शरीरम्, ‘तावता’ शरीरेण ‘एनं’
चित्त्वान्निं ‘चिनोति’ चितवान् भवति । “तथा देवतया”—
इति मन्त्रेषोपधानेन वाक्प्राचाभ्याम् अग्नीन्द्ररूपाभ्याम् इन्द्राग्नि-
देवस्य मग्निं चितवानित्यर्थः । कथं नानादेवत्वान्नेरैन्द्राग्नित्व
मित्याशङ्क्य इन्द्राग्नी सर्वदेवतात्मना प्रशंसति— “इन्द्राग्नी वे
सर्वे देवा इति । “अग्निर्वै देवानां भवमो इन्द्रः परमस्तावन्त-
रेण अग्न्या देवताः, ता इन्द्राग्निभ्यां गृह्णन्ते”—इति तयोः

* “अन्तरिक्षस्य पृष्ठे सूर्यं ज्योतिष्मान् वायुः”—इति चानैव
प्रकरणे आत्मास्यते इद्वैवोपरिष्ठात् न. ३. २. ३ ।

† “अग्निर्वाग् भूत्वा सुखं प्राविशद्,
वायुः प्राची भूत्वा नासिके प्राविशद्,
आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशद्,
दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्,
ओषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशन्,
चक्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशन्,
ऋक्षुरपावो भूत्वा नाभिं प्राविशद्,
आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशत्”

—इति ऐ० आ० १. ४. २. ४ ।

सर्वात्मकत्वात् तद्देवत्वोऽग्निश्चित्यनामापि सर्वदेवत्वः । अतः ‘अग्निः’
‘यावान्’ ‘अस्य’ अग्नेः ‘यावती माता’, तस्य तावन्तं सर्वदेवत्व
मग्निं “तया देवतया”—इति मन्त्रेण उपधानेन ज्ञातवान्
भवतीति ॥ २८ ॥

अथ भूमावेष्टकाचयनं कर्त्तव्यमित्यत्र कश्चित् प्रश्नः सुपपाद-
यति— “तदाहुः कस्मादिति । ‘कस्मात्’ हेतोः ‘अस्यै’ अस्याः
भूमिरूपरि ‘अग्निः चीयते’ ‘इति’ प्रश्नः ।

उत्तरम् ;— ‘यत्र’ यदा ‘सा देवता’ प्रजापतिः विश्वं
‘अस्त्रंसत’ विस्त्रस्तवान्, ‘तत्’ तत्र ‘इमाम्’ भूमिम् ‘एव’
‘रखेन’ ‘अनुव्यचरत्’ सिक्तवान् । ‘तम्’ प्रजापतिविस्त्रस्तं
‘यत्र’ देवताः ‘समस्कुर्वन्’, ‘तत्’ तत्र अस्या मिव ‘एनम्’
अग्निं सन्भृतवन्तः । तस्माद् भूमावेव चयनं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

तस्या इष्टकाया गुणं दर्शयति— “सैषैकैवेष्टकेति । भूमि-
र्दिग्युपचतुस्त्रिगुणत्वात् इदानीन्तनैरनुष्ठातृभिरपि इष्टकाः चतुः-
स्त्रिगुणः कार्या इत्यर्थः ॥ २९ ॥

पञ्चचित्तिकोऽग्निरिति चयने पञ्चेष्टकाचेतव्या इति* प्रसिद्धि-
रस्ति, अत्र भूमिरूपैकैवेष्टकाभिहितं, कथं पञ्चेष्टका भव-

* “प्राणभृत उपस्थाति, ०—०, एषोऽमेर्यन् प्रथमा चितिः ।
०—० । अथ वेन्मदेवीरुपस्थाति, एषा वै सा द्वितीया चितिः । ०—० ।
अथ तृतीया चितिः सुपस्थाति । ०—० । चतुर्थी चितिः सुपस्थाति ।
०—० । अथ वै चतुर्थी चितिः । ०—० । पञ्चमी चितिः सुपस्थाति
०—० । अथ विराज उपस्थाति”—इति पञ्चैव चित्तयोऽजाष्टमे काण्डे
प्रोक्ताः, इष्टकास्तु बहवस्ता अप्युपरिष्ठादिहैव अस्तीभविष्यन्ति । “आपो
वा इह मये अलिन मासीत्, स एतां प्रजापतिः प्रथमा चितिः
मपस्त्रदित्यादिभुतयश्चैव पर्यालोच्यः । ते० सं० ४, ७, ५, ६ ।

न्तीति, त मिमं प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति — “तदाहुयं देव मिति । पञ्चेष्टका अपि सम्पादयति । “इय मेव प्रथमेति । तत्र यत्किञ्चिन्मृन्मयपात्रादिक सुपदध्यात् सा मृन्मयीष्टका, पुरुषा-
म्नादिपञ्चपशुशीर्षोपधानेन पश्चिष्टका । रुक्मं हिरण्यम्, तत्र पुरुषं स्वर्णनिर्घृतं चोपदधाति ; उपहिता इष्टका ‘हिरण्य-
शकलैः प्रोक्षति’ ; अतोऽत्र हिरण्यसंस्पर्शादेवा हिरण्येष्टकेत्यु-
च्यते । सुगाद्युपधानेन वागस्यत्यैका ; वनस्यतिविकारत्वात्
सुगादीनाम् । पुष्करपर्णाद्युपधान मन्नेष्टका ; तत्र दधिष्टतादीना
मन्नत्वात् । इति ‘पञ्चेष्टकाः’ चेतव्याः । तत्र मार्त्तिक्य इष्टका
एका एव पञ्चादिसम्बन्धा भवन्तीति तात्पर्यम् ॥ ३० ॥

चिताना मिष्टकाना माहवनीयान्मिदेव शिर इति सिद्धान्त-
यितुं पूर्वपक्षं सोपपत्तिक माह— “तदाहुः कतरत इति ।
‘इष्टकायाः’ ‘कतरतः’ कस्मिन् प्रदेशे ‘शिरः’ तिष्ठतीति प्रश्नः ।

उत्तरम् ;— ‘यतः’ यस्मिन् प्रदेशे इष्टकायाः ‘उपसृज्य’
‘यजुः’ वदेत्, तदेव शिरः इति केषाञ्चित्तत्त्वम् । उपसृजन-
प्रदेशं च स स्वय मेवाह— “स स्वय मिति । ‘स्वयमावृक्षायाः’
अक्षिमण्डिद्रयुक्तायाः शिलायाः ‘अर्वात्’ समीपात् प्रदेशे
‘उपसृज्य’ ‘यजुः’ मन्त्रं ‘वदेत्’ । “तथो ज्ञास्येति । तथा
सति शिर इष्टकाः ‘स्वयमावृक्षाम्’ ‘अभि’-लक्ष्य ‘आवृक्षा
भवन्ति’ ‘इति’ ।

‘तद् दूषयति— “न तथा कुर्यादिति । इष्टका इति यत्
एतानि ‘अस्त्र’ अग्नेः ‘अन्नानि’ ‘पर्क’णि पर्वाणि ; तथा सति
प्रतीष्टकं यजुरूपसंस्पर्शनेन शिरःकरणे प्रतिपर्व शिरः कृतवान्
भवति, तन्नानिष्ठम्, अतः स्वाभिमतं शिरो दर्शयति— “यो

वावेति । विलप्रदेशे 'अग्निः' आहवनीयो निहितो भवति,
'तदेव' 'एतासाम्' इष्टकानां 'शिरः' इति उच्यते ॥ ११ ॥

अयमे पशुशीर्षोपधानात् पश्चिष्टकेत्युक्तम्, तच्च पशूनां
संख्याप्रतिवचनव्याजेषु इष्टकानां लोकद्वयात्मकताम्, अग्नेः
सर्वलोकात्मकताञ्चाह — "तदाहुः कति पशवोऽग्ना उपधीयन्त
इतीति । कति पशवोऽग्नानुपधेयाः ? 'इति पृष्ठे, 'पञ्च' 'इति'
प्रतिवदेत् । पशवोऽग्नौ गौरविरज इति पञ्च पशवः । मृदादि-
भिस्त्रित्यन्ते तासां सुपधीयमानोऽग्निः सर्वलोकात्मकः प्रजा-
पतिरिति ॥ १२ ॥

पूर्वं पश्चिष्टकापात्रं पशु मिति मत्वा पञ्चेति प्रतिवचनं
दत्तम्, इदानीन्तु सृत्तिकोदकसम्पादनयानां मिष्टकानां पशु-
रूपत्वं प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति — "अथो एक इति । पूर्वं पञ्च
पशव इत्युक्तम्, इदानीं मविनामक एको वा पशुर्भवतीति
प्रतिब्रूयात् । अविशब्दार्थं माह — "इयं मिति । भूमिरेव
सर्वप्रजापोषकत्वादविरित्युच्यते । अवतेरविशब्दनिष्पत्तिः । भूमि-
रेवेष्टकारूपा अग्निस्त्रित्यनामा ; 'हि' यतः 'असौ' अस्यां
भूमौ 'सर्वोऽग्निस्वीयते', 'तस्माद्' भूमेरेकत्वाद् 'एकः' अविनामा
पशुरेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

यथा सृत्तिका इष्टकासाधनम्, एव मापोऽपि ; तासां
पशुत्वं माह — "अथो द्वाविद्विः ब्रूयादिति । 'द्वौ' अविनामानी
पशू 'इति' 'ब्रूयात्' । अविशब्दार्थं निरूपयति — "इयञ्चासौ
चेति । 'इयं' भूमिरेकोऽविः ; 'असौ' व्युल्लोकोऽपरोऽविः ;
संख्यवृष्टिभ्यां भूमिव्युल्लोकयोः सर्वपोषकत्वात् अविस्त्वम् । सृत्तिका
इयं भूमिः, आपोऽसौ व्युल्लोकः ; ततः संभवात् सृज्यत-

सम्प्राप्त्या दृष्टकाः, अतो हाववी इति प्रति वदेत् । अत्र मृज्ज-
लयोरविशब्दवाच्यत्वात् तयोर्लोकद्वयात्मकत्वं सिद्धं मित्यर्थः ॥ ३४ ॥

पशुत्वप्रतिवचनेन लोकद्वयात्मकेष्टकाचितस्याग्नेः सर्वलोका-
त्मकत्वं भाव— “अथो गौरिति प्रतिब्रूयादिति । “इमे वै लोका
गौरिति । ‘यच्च किञ्च’—इत्यादिना गोत्वोपपादनम् । सर्वैर्गन्ध-
मानेन लोका गौः । कर्मार्थे गमेर्डीप्रत्ययः । यतः चीयमानो
ऽग्निः सर्वलोकात्मकः, स चैकः, तस्माद् गौरेकः पशुरिति
प्रतिवदेत् ॥ ३५ ॥

अग्निचयनस्य प्रजापतिभवनं मेव न प्रयोजनं मिति विवक्षुः
पूर्वं प्रयोजनं पृच्छति— “तदाहुरिति । ‘कक्षी’ ‘कामाय’
प्रयोजनाय ‘अग्निः’ ‘चीयते’ इति फलप्रश्नः । तत्र फलान्तरं
पूर्वपक्षयति— “सुपर्ण इति । चीयमानोऽग्निः ‘सुपर्णः’ पक्षी
भूत्वा । अग्नेः पक्षिरूपत्वं ब्राह्मणे समान्नातम् * । ‘मा’ मां
चितवन्तं यजमानं ‘दिवं’ स्वर्गं ‘वहात्’ प्राययेत् ‘इति’ केषा-
च्चिन्नतं तन्निराकरोति— “न तथेति । ‘एतद्रूपं’ पक्षिरूपं
‘कृत्वा’ ‘सप्त प्राणाः’ प्रजापत्यात्मना सम्पन्नाः । ‘प्रजापतिः’
अपि तद्रूपधारी ‘देवान्’ कृष्टवान् । तेऽपि तदात्मना ‘अमृत-
त्वम्’ आददन्तः । तस्मात् प्राणसम्प्रादितप्रजापतिभवनं मेव
चयनस्य फलं मित्यर्थः ॥ ३६ ॥ २ ॥

इति त्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठे काण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

प्रजापतिर्वा ऽद्वदमय ऽप्तासीत् * । एक एव
 सो ऽकामयत आं प्रजायेयेति सो ऽश्राभ्यत्स तपो
 ऽतप्यत तस्माच्छान्तात्तेपानादापो ऽसृज्यन्त तस्मात्
 पुरुषात्तप्तादापो जायन्ते ॥ १ ॥

आपो ऽब्रुवन् † । क्व वयं भवानेति तप्यध्व
 मित्यब्रवीत्ता अतप्यन्त ताः फेन मसृजन्त तस्मा-
 दपां तप्तानां फेनो जायते ॥ २ ॥

फेनो ऽब्रवीत् ‡ । क्वाहं भवानीति तप्यस्वेत्य-
 ब्रवीत् सो ऽतप्यत स मृद मसृजतैतद्वै फेन-
 स्तप्यते यदुप्स्वावेष्टमानः ब्रुवते स यदोपहन्यते
 मृदेव भवति ॥ ३ ॥

मृदब्रवीत् § । क्वाहं भवानीति तप्यस्वेत्यब्रवीत्
 सातप्यत सा सिकता असृजतैतद्वै मृत्तप्यते
 यदेनां ब्विकृषन्ति तस्माद्यद्यपि सुमात्स्नं ब्विकृ-

---

* 'ऽप्तासीत्'—इति क ।

† 'ऽब्रुवन्'—इति ग । 'ऽब्रुवन्'—इति घ ।

‡, § 'ऽब्रवीत्'—इति ग । 'ऽब्रवीत्'—इति घ ।

प्रुन्ति सैकत् मिवैव भवत्येतावन्न तद्यत् क्वाहुं
भवानि क्वाहुं भवान्नीति ॥ ४ ॥

सिकताभ्यः शुर्करा मसृजत । तच्छात् सि-
कताः शुर्करैवान्ततो भवति शुर्कराया अश्मानं
तस्माच्छुर्कराश्मैवान्ततो भवत्यश्मनो ऽयस्तस्मादश्मनो
ऽयो धमन्त्ययसो हिरण्यं तस्मादयो बहुधातः
हिरण्यसङ्काश मिवैव भवति ॥ ५ ॥

तद्यदसृज्यताक्षरत् । तद्यदक्षरत्तच्छादक्षरं य-
दष्टौ कृत्वा ऽक्षरत्सैवाष्टाक्षरा गायत्र्यभवत् ॥ ६ ॥

अभूद्वा ऽङ्गयं प्रतिष्ठेति । तद् भूमिरभवत्ता-
मग्रथयत् सा पृथिव्यभवत् तस्या मृत्वां प्रतिष्ठायां
भूतानि च भूतानां च पतिः संवत्सरायादीक्षन्त
भूतानां पतिर्गृहपतिरासीदुषाः पत्नी ॥ ७ ॥

तद्यानि तानि भूतानि ऋतवस्ते ऽथ यः सु
भूतानां पतिः संवत्सरः सो ऽथ या सोषाः
पत्नीः सोषा सा तानीमानि भूतानि च भूतानां
च पतिः संवत्सरः ऽउषसि रेतो ऽसिञ्चन्त संवत्सरे
कुमारो ऽजायत सो ऽरोदीत् ॥ ८ ॥

तं प्रजापतिरब्रवीत् । कुमार किं रोदिषि

यच्छुभात्तपसो ऽधि जातो ऽसीति सो ऽब्रवीदुन-
पहतपाप्मा वा ऽचस्यहितनामा नाम मे धेहीति
तस्मात् पुत्रस्य जातस्य नाम कुर्यात् पाप्मान-
मेवास्य तदुपहन्यपि द्वितीय मुपि तृतीय मुभिपूर्व
मेवास्य तत् पाप्मान मुपहन्ति ॥ ८ ॥

तु मब्रवीदुद्रो ऽसीति । तद्यदस्य तन्ना-
माकरोदग्निसुद्रूप मभवदग्निरुद्रो यदुरोदीत्
तस्मादुद्रः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽभतो ऽस्मि धेह्येव
मे नामेति ॥ १० ॥

तु मब्रवीत् सुर्वी * ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामा-
करोदापस्तुद्रूप मभवन्नापो वै सुर्वी † ऽभतो हीद
सुर्वी जायते सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽभतो ऽस्मि
धेह्येव मे नामेति ॥ ११ ॥

तु मब्रवीत् पशुपतिरसीति । तद्यदस्य तन्नामा-
करोदोषधयस्तुद्रूप मभवन्नोषधयो वै पशुपति-
स्तस्माददा पशुव ओषधीर्लभन्ते ऽथ पतीयन्ति
सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽभतो ऽस्मि धेह्येव मे
नामेति ॥ १२ ॥

तु मब्रवीदुयो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरो-
दायुस्तद्रूपं मभवदायुर्वी ऽउयस्तस्माद्यदा बलवद्वा-
त्युयो व्यातीत्याहुः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽपुतो
ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १३ ॥

तु मब्रवीदशुनिरुसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरो-
द्विद्युत्तद्रूपं मभवद्विद्युदा ऽपशुनिस्तस्माद्यं विद्यु-
दन्त्यशुनिरबधीदित्याहुः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा अपुतो
ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १४ ॥

तु मब्रवीद्भवो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामा-
करोत् पर्जन्यस्तद्रूपं मभवत् पर्जन्यो वै भवः पर्जन्या-
दौदण्डं सुर्वं भवति सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽपुतो
ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १५ ॥

तु मब्रवीन्महान्देवो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामा-
करोच्चन्द्रमास्तद्रूपं मभवत् प्रजापतिर्वै चन्द्रमाः
प्रजापतिर्वै महान् देवः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽपुतो
ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १६ ॥

तु मब्रवीदौशानो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामा-
करोदादित्यस्तद्रूपं मभवदादित्यो वा ऽर्कशान
आदित्यो अथ सूर्योऽपि सो ऽब्रवीदेतावान्वा

ऽअग्नि मा मेतः परो नाम धा इति ॥ १७ ॥

तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणि । कुमारो नवमः
सैवाग्नेस्त्रिवृत्ता ॥ १८ ॥

यद्देवाष्टावग्निरूपाणि । अष्टाक्षरा गायत्री तस्मा-
दाहुर्गायत्री ऽग्निरिति सोऽयं कुमारो रूपाण्यनु-
प्राविशन्न वा ऽअग्निं कुमार मिव पश्यन्त्येतान्ये-
वाद्य रूपाणि पश्यन्त्येतानि हि रूपाण्यनु-
प्राविशत् ॥ १९ ॥

तु मेतु संवत्सर एव चिनुयात् । संवत्सरे
ऽनुब्रूयादयोरित्यु हेतुः ऽआहुः संवत्सरे वै तद्रेतो
ऽसिञ्चन्त्य संवत्सरे कुमारो ऽजायत तस्मादयो-
रेव चिनुयादयोरनुब्रूयादिति संवत्सरे त्वेव
चिनुयात् संवत्सरे ऽनुब्रूयाद्यदाव रेतः सिक्तां
तदेव जायते तत्ततो विक्रियमाण मेव व्यर्धमान ए
शेते तस्मात् संवत्सर एव चिनुयात् संवत्सरे
ऽनुब्रूयात्तस्य चित्तस्य नाम करोति पाप्मानं मेवाद्य
तदुपहन्ति चित्रनामान करोति चित्रो ऽसीति
सुर्वाणि हि चित्राण्यग्निः ॥ २० ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [१. ३.] ॥

तृतीयब्राह्मणे अवादीत्यष्टौ रूपाणि चयनोपयुक्तानि उच्यन्ते । ततः कुमारोत्पत्तिः । तस्माष्टौ नामानि , अष्टौ रूपाणि × × × “प्रजापतिरन्निरूपाख्यभ्यध्यायत्”—इति * वक्ष्यमाणपशु-विधानोपयोगीनि मन्तव्यम् । अथवा पुरुषादिपञ्चपशूनुपालभ्य संवत्सरपर्यन्तं मुख्याग्निं धारयित्वा चयनाय दीक्षत इति वक्ष्यते †, तदर्थं मितिहासाख्यानं मिति ।

“प्रजापतिर्वा इदं मिति । पुरुषात् उदकसृष्टिं लोकप्रसिद्धाह— “तस्मात् पुरुषात् तमादापो जायन्त इति ॥ १ ॥

“आपोऽब्रुवन्निति । प्रजापतिना सृष्टाः ‘आपः’ ‘क्व’ प्रदेशे ‘वयं’ ‘भवाम’ तिष्ठाम ‘इति’ प्रजापतिम् ‘अब्रुवन्’ । ततस्तेन तपनं कुरुतेत्युक्ता ‘अतप्यन्त’ । ततः ‘फेनं’ सृष्टवन्तः ॥ २ ॥

“फेनोऽब्रवीदिति । तस्मात् फेनात् सृदुत्पत्तिः समुपपादयति— “एतद्दे फेन इति । उदकमध्ये वायुवशेन परिभ्रमणं ब्रूवन् मेव फेनस्य तपःकरणम् । ‘स यदा उपहन्यते’, संहता भवति , तदा सृत्तिकैव भवति ॥ ३ ॥

“सृदब्रवीदिति । सृत्तिकायाः सिकताः । ‘विक्रषन्ति’ भूमि-कर्षणं मेव सृदस्तप इत्यर्थः । ‘यद्यपि सुमार्त्तं विक्रषन्ति’ यथा सृत्तिका चूर्णीकृता भवति , तथा विकर्षणेन सा सृत् सिकता भवति ॥ ४ ॥

एतावत्पर्यन्तं “क्वाहं भवति”—इति प्रजापतिं प्रति उदक-फेनसृष्टिः वचनम् , इत उत्तरं नास्ति ; अत एव पूर्वत्र त्रये “ताः फेनं मसृजन्त”—“स सृदं मसृजत”—“सा सिकता अमृ-

* इतः परतने एव ब्राह्मणे (४ ब्रा० १ क०) द्रष्टव्यम् ।

† इतदप्रोक्तः परतने एव ब्राह्मणे द्रष्टव्यम् ।

जतं”—इति श्रवादीनां सृष्टत्वं मुक्तम्, इत उत्तरं तदभावात्
“सिकताभ्यः शर्करा मसृजतेत्यादौ प्रजापतेः स्रष्टृत्वं मुच्यते ।

“तस्मात् सिकता इति । ‘अन्ततः’ गमने ‘सिकताः शर्करा भवन्ति’ । ‘अश्म’ पाषाणोऽपि अन्ततः शर्करा भवन्ति । ‘तस्मात्’ अश्मनः पाषाणात् ‘अयः’ उत्पादितवान् । अश्मनो-
ऽयःकारणत्वं सुपपादयति— “अश्मनो यो धमन्तीति । अयसो
हिरण्यत्वं प्रतिपादयति— “बहुधा तं हिरण्यसङ्काशं मिति ॥ ५ ॥

भूमेर्गायत्रीत्वं सुपपादयितुं माह— “तद्यदसृज्यताक्षर-
दिति । एव मन्वादिक् मुत्तरोत्तरक्रमेण सृष्ट्वा अक्षरत् । तस्मात्
क्षरणात् ‘अक्षरम्’ । ‘अक्षरत्’—इति लङ्ङागमे रूपम् । अत्रा-
ङागमसाहित्येन अक्षरं सम्पन्नम् । यस्मात् प्रजापतिः अष्टौ कृत्वा-
क्षरत्, सैवं संख्यासाम्यात् अष्टाक्षरा गायत्री सम्पन्ना ॥ ६ ॥

“अभूद्वा इयं प्रतिष्ठेतीति । ‘इयम्’ एव आद्यसृष्टिः
सर्वेषां ‘प्रतिष्ठा’ ‘अभूत्’ ‘इति’ भूम्यात्मना सम्पन्ना, तस्या
बहुधा प्रथनात् पृथिवीत्वम् ।

अथ कुमारोत्पत्तिं दर्शयितुं माह— “तस्या मस्यां प्रति-
ष्ठाया मिति । ‘तस्यां’ पृथिव्यां ‘भूतानि भूतपतिः च’ ‘संवत्सराय’
‘संवत्सरसाध्याय कर्मणे’ ‘अदीक्षन्त’ दीक्षां कृतवन्तः । दीक्षा-
करणं यजमानपत्नयोः विहितं मिति तौ दर्शयति— “भूता-
नाम्पतिर्गृहपतिरिति । तत्र भूतपतिः ‘गृहपतिः’ यजमानः
‘आसीत्’ । ‘उषाः’ उषोदेवता ‘पत्नी’ × × × ॥ ७ ॥

शब्दानां मर्थं माह— “तद् यानि तानि भूतान्युतव इति ।
‘यानि भूतानि’ स्तूयन्ते, तानि ऋतुवीर्याणि, ऋतुपतिः
संवत्सरः । “सोषाः पत्नी”—इत्युक्तम् । ‘आ’ संवत्सरस्य यज-

मानरूपत्वात् 'षीषसी' उपसो धर्त्ता देव एव सत्तु भूयो-
ऽवयवैः सहितः उपोनामपत्नीयुक्तः । संवत्सरो यजमानः
स्वपत्न्या सुषसि रेतः सिक्तवान् , तत् सिक्तं रेतः संवत्सरान्ते
कुमारात्मना जातम् । यद्वा संवत्सर इति सप्तम्यन्तं पदम् ।
संवत्सरपर्यन्तं रेतः सिक्तवान् , रेतस्त्रेकः सोऽसौ वत्सरः , कुमारो-
त्पत्तिरेकः , इति वर्षद्वयं जातम् । एतदेवाभिप्रेत्य द्वयोरिति
उ द्वैक आहुः । “संवत्सरो वैतद् रेतोऽसिञ्चत् संवत्सरे कुमारो-
ऽजायत”—इति वक्ष्यते ।

उत्पन्नस्य कुमारस्य अष्टौ रूपाणि दर्शयितुमाह— “सोऽ-
रोदीत् , तं प्रजापतिरब्रवीदित्यादिना । हे ‘कुमार’ ‘अमात्
जातः’ त्वं किमर्थं ‘रोदिषि ?—‘इति’ प्रजापतिनोक्ते , स आह—
‘अहितनामा’ अकृतनामधेयः , अत एव ‘अनपहतपाप्मा’ ‘अस्मि’
अतः पापविमोक्षाय ‘मे’ मम नामधेयं कुरु इति ।

प्रसङ्गात् किञ्चिद् धर्मं दर्शयति— “तस्मात् पुत्रस्येति ।
‘जातस्य पुत्रस्य’ नक्षत्रनाम अश्वयुजः स्वातिः हस्तः इत्यादि
‘नाम’ नामकरणं ‘कुर्यात्’ , तेन तस्य ‘पाप्मानमेव’ ‘अपहन्ति’
अपहतवान् भवति । पुनः ‘द्वितीयं’ व्यावहारिकं माता पुत्रादि-
नाम करोति । ‘द्वितीयम्’ आहिताग्निरिति । एवं नामकरणेन
‘अस्य’ पुत्रस्य ‘पाप्मानम्’ अपहतं कृतवान् भवति ॥ ८, ९ ॥

• एवं नामधेयाय प्रार्थितवतः कुमारस्य रुद्र-सर्वादीन्यष्टौ
नामानि प्रदर्शयिष्यन्ते * । अग्नेः रुद्रात्मकत्वात् तदुचिता

* “अग्निः रुद्रयेन , अश्वनिः रुद्रयायेन , पशुपतिं कृत्स्न-
रुद्रयेन , भवं यज्ञा । शर्वं मतस्त्राभ्याम् , ईशानं मनुना , महा-
देवं मन्तःपश्येन , उग्रं देवं वनिष्पुना”—इति वा० सं० ३६. ६ ।

अष्टौ मूर्त्तयो वक्तव्याः । रुद्रस्य हि दृथिव्यप्तेजोवाक्काश-
सूर्यचन्द्रयजमानाख्या अष्टौ मूर्त्तयः सन्ति , भवादिनामानि च ।
ता एव अग्नेः एष्वपि निरूपयिष्यन्ते ।

तत्र प्रथमं नाम निर्दिशति— “त मन्नवीद्भुद्रोऽसीति * ।
अग्निरेव रुद्रो नामभागभवदित्यर्थः । यद्वा ‘अभिस्तद्रूप मभ-
वत् रुद्रनामव्यपदेश्योऽग्निरित्यर्थः † ।

अग्ने रुद्रत्वं सुपपादयति— “यदरोदीदिति । अग्नेन तेजो-
मूर्त्तिरुक्तेति मन्तव्यम् । ‘रुद्रः’ रुद्रनामा ‘सः’ कुमारः
प्रजापतिम् ‘अन्नवीत्’,— ‘अतः’ रुद्रनाम्नः ज्यायान् प्रवृद्धो-
ऽस्मि , तन्ममैतन्नाम नास्ति मित्यर्थः ; अतो ‘मे नाम’ अन्यद्
‘धेहि’ कुर्वेवेति ॥ १० ॥

“त मन्नवीत् सर्वोऽसीतीति ‡ । तस्य सर्व इति द्वितीयं
नाम , तस्य असौ रूपम् । अपां सर्वत्वं सुपपादयति—
“आपो वै सर्व इति । ‘वै’-शब्दयोतितां युक्ति माह—
“अन्नो ह्रीद मिति । अन्नः सर्वं जगदुत्पद्यते । आपो वा
इदं सर्वं विष्ठा भूतानि “आपो वा इदमग्रे सलिल मासीत्”
—इति § । अतो जलात्मत्वं च “सलिलं सर्वं मा इदम्”—
इत्यत्र । श्रुतम् । “ज्यायान् वा अतोऽस्मिन् धेञ्चोव मे नामे-
तीति । तस्य प्रतिनामकरणं नाज्जातम् ; एकस्य पुरुषस्य एक-

* “रुद्रः”—इत्यादि अथ० खं० १५. ५. ११, १० ।

† “रुद्रो वा एषः यदग्निः”—इति तै० आ० २. १. ३. १ ।

‡ ‘शर्वः’—इत्यादि अथ० खं० १५. ५. ५, ४ ।

§ तै० खं० ५. ६. ४ ; ७. ५ ; ७. १. ५ ; तै० आ० १. १. ३. ५ ।

॥ अ० खं० १०. १२६. ३ । तै० आ० ५. ६. ५, ६ ।

पद मेकनामान मयुक्त मिति पूर्वपूर्वं नाम परिज्ञाय ततो-
ऽप्यधिकं स्वसमवेतं गुणविशेषमाविष्कर्तुं मन्यन्नामधेयं कर्त्तव्य
मित्यत्र दर्शयितु मिति मन्तव्यम् ॥ ११ ॥

“त मन्त्रवीत् पशुपतिरसीतीति * । “तद्यदस्येत्यादि ।
पशुपतिनामवाच्याः ‘ओषधयः’ ‘अभवन्’ । ओषधीनां पशुपोषक-
त्वात् पशुपतित्वं युक्तम् । प्रकारान्तरेण पशुपतित्वं मोषधीनां
दर्शयति— “तस्माद् यदा पशव इति । यदा ‘पशवः’ ‘ओषधीः’
‘स्रभन्ते’ अदन्ति, ‘अथ’ जग्धद्वयाः पुष्टाः सन्तः ‘पतीयन्ति’
कामुकाः पतीनात्मनः कामयन्ते । ‘तस्मात्’ पशूनां पतीच्छा-
साधनत्वात् ओषधीनां पशुपतित्वं मित्यर्थः । अनेनाग्नेर्भूरुपत्व
मुक्तं मित्यनुसंगधेयम् ॥ १२ ॥

“त मन्त्रवीदुग्रोऽसीतीति † । उग्रशब्दवाच्यो वायुरित्यर्थः ।
वायोरुपत्वं लोकाप्रसिद्धोपपादयति— “यदा वसवद् वातीति ।
“वा गतिगन्धनयोः” ‡ ॥ १३ ॥

“त मन्त्रवीदशनिरसीतीति । विद्युदशब्दोः पतयित्वत्वं
माह— “तस्माद् यं विद्युदिति । आकाशे विद्युत्पतनात्
विद्युच्छब्देनाकाशरूपं मिति मन्तव्यम् ॥ १४ ॥

“त मन्त्रवीद् भवोऽसीतीति § । “पर्जन्यसद्रूपं मिति ।
भवशब्दवाच्यः पर्जन्यः । तस्य भवत्वं माह— “पर्जन्याद्भौद
मिति । अनेन यजमानरूपत्वं युक्तम् । तस्य हि सर्वकाम-
भावेकत्वात् भवत्वम् ॥ १५ ॥

* “पशुपतिः”—इत्यादि अर्थः सं० १५. ५. ७, ६ ।

† “उग्रः”—इत्यादि अर्थः सं० १५. ५. ६, १८ ।

‡ अदा० प० ४० घा० ।

§ “भवः”—इत्यादि अर्थः सं० १५. ५. २, १ ।

“त मब्रवीत् महान् देवोऽसीतीति * । “प्रजापतिर्वै चन्द्रमा इति । चन्द्रमा मनसो जातः , मनसः प्रजापतिदेवत्वम् , ततः कार्यकारणयोरभेदोपचारादेव सुक्तम् । प्रजापतेर्महादेववाच्यत्वं सर्वलोकस्तृत्वात् ॥ १६ ॥

“त मब्रवीदीशानोऽसीतीति † । आदित्यस्य ईशानशब्दवाच्यत्वमाह— “आदित्यो ह्यस्य सर्वस्येति । इष्ट इतीशानः ।

पूर्व मन्त्रिना “धेह्येव मे नाम”—इति ‡ प्रार्थित एव प्रजापतिरस्मादौ नामानि व्यदधात् , अतः पर मन्त्रिः स्वयं मेव एतैर्नामभिः स्वकीयगुणस्य कार्त्स्न्येन प्रतिपादितत्वाभिप्रायेण नामान्तरकरणं निषेधति— “सोऽब्रवीदेतान्वा चक्षीति । “मा मेतः परो नाम धा इति । ‘इतः’ एभ्योऽष्टभ्यो नामभ्यः ‘परः’ परस्तात् ‘नाम’ ‘मा धाः’ मा कुरु ‘इति’ ॥ १७ ॥

“तान्येतान्यष्टावन्निरूप्याणीति । “कुमारो नवम इति । रुद्रादीन्यष्टौ नामानि , देतोनामवाच्यः ‘कुमारो नवमः’ नवसङ्ख्यापूरक इत्यर्थः । उक्तां नवसङ्ख्यां चिह्नदात्मना प्रशंसति— “सैषान्नेस्त्रिहस्तेति । ‘सा’ पूर्वं सुक्ता नवमसङ्केतव ‘अग्नेः’ ‘त्रिहस्ता’ त्रिहस्तं । नाम । उक्तरीत्या अग्नेर्नवधा विभेदः । उत्तरत्र “चिह्नदग्निः”—इति व्यवहरिष्यते , तत्र सर्वत्र उक्तनवसङ्ख्यावत्त्वेन त्रिहस्त्वं सम्पन्न मिति सन्तव्यम् ॥ १८ ॥

नामगता मष्टसङ्ख्यां गायत्र्यात्मना प्रशंसति— “यद्देवाष्टावन्निरूप्याणीति । अतोऽष्टनामवाच्यरूपाष्टकोपेतत्वादग्नेरपि गाय-

* “महादेवः”—इत्यादि अथ० सं० १५. ५. १३, १५ ।

† “ईशानः”—इत्यादि अथ० सं० १५. ५. १५, १६ ।

‡ इहैव पुरस्तात् १० क० (४१ पृ० ८ पं०) अष्टकम् ।

त्रत्वं सम्पन्न मित्यर्थः । ‘सोऽयं कुमारो रूपाणीति । ‘कुमारः’ अग्निः स्वनामभिः रुद्रसर्वादिभिरष्टभिः प्रतिपाद्यानि , अग्न्युदकीषध्यादीनि अष्टौ रूपाणि अनुप्रविष्टवान् । स कुमारोऽग्निः तत्तद्रूपेभ्यः पृथग्भूतो न दृश्यत इति तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

अथ संवत्सरपर्यन्तं मुख्याग्निधारणं कर्त्तव्य मिति दर्शयितुं माह— ‘त मेतत् संवत्सर एव चिनुयादित्यादि । ‘संवत्सर एव’ संवत्सरपर्यन्तं स्थित्वेत्यर्थः । प्रसङ्गात् कश्चिद्धर्मं दर्शयति— “संवत्सरेऽनुब्रूयादिति । वर्षपर्यन्तं गुरुसन्निधौ स्थित्वा अधीयत इति । “संवत्सरवासिने प्रब्रूयात्”—इत्येतरेयकम् * । तत्र पक्षान्तरं दर्शयति— “द्वयोरित्यु हैक आहुरिति । केचित् संवत्सरपर्यन्तं मुख्यं मग्निं धारयित्वा , ततः संवत्सरे चयनं कर्त्तव्य मित्याहुः † , अनुवचनञ्च तथा करणीय मिति वदन्ति । तत्रोपपत्तिं दर्शयति— “संवत्सरे वैतद्रेत इति । पूर्व-‘संवत्सरे’ ‘रेतोऽसिञ्चन्’ , ‘सं संवत्सरे कुमारोऽजायत’ इति रेतस्सेकस्यैको वत्सरः , कुमारोत्पत्तावेक इति वर्षद्वयस्य समान्नातत्वादिति । प्रथमं पक्षं सहेतुकं सिद्धान्तयति— “संवत्सरे त्वेव चिनुयादिति । ‘तु’-शब्दो वर्षद्वयपक्षनिवृत्त्यर्थः । रेतस्सेकानन्तरं नैव कललबुद्बुदपिण्डादिक्रमेण वर्षात् प्रागेव कुमारोत्पत्तेरित्यर्थः ‡ ।

* “नागन्तेवासिने प्रब्रूयात् , नासंवत्सरवासिने , नो एवासंवत्सरवासिने , नाब्रह्मचारिणे , नासब्रह्मचारिणे , नो एवासब्रह्मचारिणे , नागभिप्राप्ताव”—इत्यादि ऐ० ब्रा० ५. ३. ३ ब्रा० ४ ।

† एतदेव पुरस्तादुक्तं भाष्ये ‘वक्ष्यते’—इति (४४ पृ० ५ प्र०) ।

‡ “शुक्रशोषितसंयोगान्नाटपितृसंयोगाच्च तत् कथं मिदं शरीरं

“तस्य चित्तस्य नामेति । चयनसम्बन्धाच्चित्रनाम सम्पन्नमिति तात्पर्यम् । चित्रत्व मन्नेरुपपादयति— “सर्वाणि हि चित्राण्यग्निरिति । अग्न्युदकीषध्यादीनां रूपाणां मग्न्यात्मकत्वात् तस्य चित्रत्वमिति । किञ्च यद्यत् चित्रवर्णं तत्तत् सर्वमग्निरेव ; शुक्लभास्वररूपत्वात् तस्येति ॥ २० ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे प्रथमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्त्रां रत्नवाजिहिंसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यौ ,
व्यश्राणीहिंस्रचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

परं संयम्यते ? सौम्यो भवति , एकरात्रोषितं कललं भवति , पञ्च-
रात्राद् बहुदाः , सप्तरात्रात् पेशी , द्वादशरात्राद्बुधः , पञ्चविंशति-
रात्रः स्वस्थितो घनो भवति , मासमात्रात् कठिनो भवति , दिमासा-
भ्यन्तरे शिरः सम्यद्व्यते , मासत्रयेण ग्रीवाद्यादेशो , मासचतुष्केण
त्वग्वादेशः , पञ्चमे मासे नखरोमयादेशः , षष्ठे सुखनामिकादिश्रोत्रं
च सम्भवति , सप्तमे चकनसमर्थो भवति , अष्टमे बुद्ध्याध्यवस्यति ,
नवमे सर्वाङ्गसम्पूर्णो भवति , ०-० , दशमे मासे प्रजायते—इत्यादि
निरु० १४. ६ ।

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिस्रभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
 कार्पासीयं क्षपावान् गुडक्षत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।
 आण्योत्थं प्राण्यजन्मा खवणज मन्त्रणः शार्करं चार्कतेजाः ,
 रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मङ्गत मुदा पात्रसाक्षिष्णुण्यार्थः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् .)

प्रजापतिरग्निरूपाण्यभ्यध्यायत् । सु यो ऽयं
कुमारो रूपाण्यनुप्रविष्ट आसीत्त मुन्वैच्छत् सो
ऽग्निरवेदनु वै मा पिता प्रजापतिरिच्छति इत्त
तद्रूप मुसानि युन्म ऽएष न वेदेति ॥ १ ॥

सु एतान् पञ्च पशुनपश्यत् । पुरुष मुश्वं गा मु-
वि मजं यदपश्यत्तस्मादेते पशवः ॥ २ ॥

सु एतान् पञ्च पशुन् प्राविशत् । सु एते
पञ्च पशवोऽभवत्त मु वै प्रजापतिरुन्वैच्छत् ॥ ३ ॥

सु एतान् पञ्च पशुनपश्यत् । यदपश्यत्तस्मा-
देते पशवस्तेष्वेत मपश्यत्तस्मादेवैते पशवः ॥ ४ ॥

सु ऐक्षत । इमे वा ऽअग्निरिमानेवात्मान
मभिसंस्करवै यथा वा ऽअग्निः समिद्धो दीप्यत
ऽएव मेषां चक्षुर्दीप्यते यथानेर्धूम उदयत ऽएव
मेषा मूषोदयते यथाग्निरव्याहितं दहत्येवं बप्स-
ति यथाग्नेर्भस्म सीदत्येव मेषां पुरीषः सीद-
तीमे वा ऽअग्निरिमानेवात्मान मभिसंस्करवा

ऽइति तान्नाना देवताभ्य आलिप्तत व्यैश्वकर्मणं
पुरुषं व्वारुण मश्व मैन्द्र मृषमं त्वाष्ट्र मवि माग्नेय
मजुः * ॥ ५ ॥

सु ऐक्षत । नाना वा ऽइदं देवताभ्य
आलिप्तेऽग्नेर्व्वहृः रूपाणि कामये हन्तेना-
नग्निभ्यः कामायालभा ऽइति तानग्निभ्यः का-
मायालभत तद्यदग्निभ्य इति बहूनि ह्यग्नि-
रूपाण्यभ्यध्यायद्य यत् कामायेति कामेन ह्याल-
भत तानाप्नीतान् पर्यग्निकृतानुदीचो नीत्वा
समञ्जपयत् ॥ ६ ॥

सु ऐक्षत । या वै श्रीरभ्यधासिष मिमास्ताः
शीर्षसु हन्त शीर्षाण्येवोपदधा इति सु शीर्षा-
ण्येवोत्कृत्योपाधत्ताथेतराणि कुसिन्धान्यप्सु प्रा-
प्तावयदजेन यज्ञः समस्थापयन्नेने यज्ञो व्विकृष्टो
ऽसदित्यात्मा वै यज्ञो नेन्मेऽय मात्मा व्विकृष्टो
ऽसदित्येतेन पशुनेष्टा तत् प्रजापतिरपश्यद् यथै-
तुष्यार्नेरन्त' न पर्य्यैत् † ॥ ७ ॥

* 'माग्नेयमजुः'—इति क । 'माग्नेयमजुः'—इति ग, घ ।

† 'पर्य्यैत्'—इति ग ।

सु ऐक्षत । य मिसु मात्मान मप्सु प्रापिप्लवं तु
मन्विच्छानीति त मन्वैच्छत्तद्वदेषा मप्सु प्रविज्ञानां
प्रत्यतिष्ठत्ता अपः समभरदथ यदद्यां तां मृदं तदु-
भयं सम्भृत्य मृदं चापश्चेष्टका मकरोत्तस्मादे-
तदुभय मिष्टका भवति मृच्चापञ्च ॥ ८ ॥

सु ऐक्षत । यदि वा ऽद्भुतमित्य मेव सुदा-
त्मान मभिसंस्करिष्ये मर्त्यः कुणपोऽनपहतपाप्मा
भविष्यामि हुन्तैतदग्निना पचानीति तदग्नि-
नापचत्तदेनदमृत मकरोदेतद्वै हविरमृतं भवति *
यदग्निं पचन्ति तस्मादग्निनेष्टकाः पचन्त्यमृता
एवैनास्तुत् कुर्वन्ति ॥ ९ ॥

तद्यदिष्टा पशुनापश्यत् । तस्मादिष्टका-
स्तस्मादिष्टैव पशुनेष्टकाः कुर्यादग्निनेष्टका इ ता
भवन्ति याः पुरा पशोः कुर्वन्त्यथो इ तदन्य-
देव † ॥ १० ॥

तद्यास्ताः श्रियः । एतानि तानि पशुशीर्षा-
ण्यथ यानि तानि कुसिम्भान्येतास्ताः पञ्च चितय-

* 'भवति'—इति ग, च ।

† 'तदन्यदेव'—इति ग ।

स्तद्यत् पशुशीर्षाण्युपधाय चितीश्चिनोत्येतैरेव त-
च्छीर्षभिरेतानि कुसिन्धानि सुन्दधाति ॥ ११ ॥

तु ऽएते सुर्व्वे पशवो यदग्निः * । तस्मादग्नी
पशवो रमन्ते पशुभिरेव तत् पशवो रमन्ते
तस्माद्युञ्ज पशवो भवन्ति तस्मिन्मग्निराधीयते
ऽग्निर्ह्येष यत् पशवस्ततो वै प्रजापतिरग्निर-
भवत् ॥ १२ ॥

तद्यैक ऽआहुः । अचेवैतैः सुर्व्वैः पशुभि-
र्यजेत यद्वा ऽएतैरञ्च सुर्व्वैः प्रजापतिर्यज्यत
तद्देवाग्नेरन्तं पर्य्यैष्यत्तद्यदेतैरेव सुर्व्वैर्यजेत तद्दे-
वाग्नेरन्तं परीयादिति न तथा कुर्याद् देवानां
तद्वितादियादथो पथस्तदियादथो किं ततः सुम्भ-
रेदेतानि वा ऽएतत् कुसिन्धान्येताश्चितीः सुम्भरति
तस्मात्तथा न कुर्यात् ॥ १३ ॥

यदेवैतान् पशुनालुभते । आयतन मेवैतदग्नये
करोति न ज्ञनायतने कश्चन रमते ऽन् वा ऽआ-
यतनं तदेतत् पुरस्ताद्भिदधाति तदेनं पृथग्मग्नि-
रुपावर्त्तते ॥ १४ ॥

पुरुषोऽश्वो गौरविरजो भवन्ति । एतावन्तो
वै स्र्वे पशवोऽग्नं पशुवस्तद्यावदुक्तं तदेतत्
पुरस्तान्निदधाति तदेनं पश्यन्मग्निरुपावर्त्तते ॥ १५ ॥

पृच्छ भवन्ति । पृच्छ ह्येतेऽग्नयो यदेताश्चि-
तयस्तेभ्य एतत् पृच्छायतनानि निदधाति तदेनं
पश्यन्मग्निरुपावर्त्तते ॥ १६ ॥

तद्यदग्निव्य इति* । बहवो ह्येतेऽग्नयो यदे-
ताश्चितयोऽथ यत् कामायेति यथा तं काम माप्नु-
याद्यजमानो यत् काम एतत् कर्म कुरुते ॥ १७ ॥

पुरुषं प्रथमं मालभते । पुरुषो हि प्रथमः
पशूनां मश्राश्वं पुरुषं ह्यन्वश्वो† स्थ गां मश्रं ह्यनु
गौरथाविं गां ह्यन्वविरथाज‡ मविं ह्यन्वजस्तदे-
नान्यथापूर्वं यथाश्वेष्ठं मालभते ॥ १८ ॥

तेषां त्विषमा रथनाः स्युः । पुरुषस्य त्वर्षि-
ष्ठाथ ऋसीयस्यथ ऋसीयसी तद्यथारूपं पशूनां
रथनाः करोत्युपापवत्यसां स्र्वर्वास्त्विव समाः स्युः

* 'इति'—इति क ।

† 'ह्यन्वश्वो'—इति क ।

‡ 'ह्यन्वविरथाज'—इति ख ।

सुर्व्वः सदृश्यः सुर्व्वे ह्येते समाः सुर्व्वे सदृशाः
अग्नयो ह्युच्यन्ते † ऽन्तु ह्युच्यन्ते तेन समास्तेन
सदृशाः ॥ १९ ॥

तदाहुः । कथं मस्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः सुर्व्वः
पशुध्वारब्धो भवतीति पुरोडाशकपालेषु न्वेवाप्यत
ऽद्वयं प्रथमा मृन्मयीष्टकाय यत्पशु मालभते
तेन पश्चिष्टकाप्यतेऽथ यदपा मभितो हिरण्यशकली
भुवतस्तेन हिरण्येष्टकाप्यतेऽथ यद्विधो यूपः
परिधयस्तेन ध्वानस्पत्येष्टकाप्यतेऽथ यदाज्यं प्रो-
क्ष्यः पुरोडाशस्तेनान्नं पञ्चमीष्टकाप्यत ऽएव
सु हास्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः सुर्व्वः पशुध्वारब्धो
भवति ॥ २० ॥

तेषां चतुर्व्विंशतिः सामिधेन्यः । चतु-
र्व्विंशत्यर्हमासो वै संवत्सरः संवत्सरो अग्नि-
र्यावानग्निर्यावत्यस्य । मात्रा तावतैवैनं मेतत्
समिन्हे ॥ २१ ॥

* 'सदृशाः'—इति क, ख, ङ ।

† 'ह्युच्यन्ते'—इति क ।

‡ 'संवत्सरोऽग्निः'—इति ग ।

यदेव चतुर्विंशतिः * । चतुर्विंशत्यक्षरा
वै गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवेन मेतत् समिन्धे ॥ २२ ॥

यदेव चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशो वै
पुरुषो दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पादाश्चत्वार्य-
ङ्गानि पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर-
यावत्यस्य मात्रा तावतैवेन मेतत् समिन्धे ॥ २३ ॥

उभयौर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । प्राणो गा-
यत्रात्मा त्रिष्टुप् प्राण मेवास्य गायत्रीभिः समिन्ध
ऽच्चात्मानं त्रिष्टुब्भिर्मध्ये त्रिष्टुभो मवन्त्यभितो
गायत्रो मध्ये ह्ययमात्माभितः प्राणा भूयसीः पुर-
स्ताद्गायत्रीरन्वाह कनीयसीरुपरिष्ठाङ्गुयाऽसौ ह्रीमे
पुरस्तात् प्राणाः कनीयाऽस उपरिष्ठात् ॥ २४ ॥

सोऽन्वाह । सुमास्तुवाग्न ऽऋतुवो वर्द्ध-
यन्त्विति प्रजापतिं व्विस्तस्तं यत्वाग्निः सम-
दधात् मव्रवीद्या मत्सन्निताः सामिधेन्यस्ताभिर्मा
समिन्स्वेति ॥ २५ ॥

स एता अपश्यत् । सुमास्त्वान् ऽऋतवो
 वर्धयन्त्विति सुमाश्च त्वान् ऽऋतवश्च वर्धय-
 न्त्वित्येतत् संवत्सरा ऋषयो यानि सत्येति
 संवत्सराश्च त्वर्षयश्च सत्यानि च वर्धयन्त्वित्ये-
 तत् सं दिव्येन दीदिहि रोचनेनेत्यसौ वा ऽचा-
 दिव्यो दिव्यं रोचनं तेन सुन्दीदिहीत्येतद्विज्ञा
 चाभाहि प्रदिशश्चतस्र इति सुर्वा चाभाहि प्रदि-
 शश्चतस्र इत्येतत्* ॥ २६ ॥

ता एता एकव्याख्यानाः । एत मेवाभि युधेत
 मेव संस्क्रुर्यादेतं सन्दध्यादेतं जनयेत्ता आग्नेयः
 प्राजापत्या यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्प्रजापतिः
 समैन्द्र तेन प्राजापत्याः † ॥ २७ ॥

द्वादशाग्रियः । द्वादश मासाः संवत्सरः
 संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतै-
 वेन नेतदाप्रीणाति ॥ २८ ॥

यदेव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जगतीयं वै

* 'इत्येतत्'—इति ग । 'इत्येतत्'—इति घ ।

† 'प्राजापत्याः'—इति ज , 'प्राजापत्याः'—इति झ ।

जुगत्थस्त्राः षीदः सुर्व्वं जुगदिय सु वा ऽग्नि-
रक्षै हि सुर्व्वं ऽग्निस्वीयत यावानग्निर्यावत्यस्य
मात्रा तावतैवैन मेतदाप्रीणाति ॥ २९ ॥

यदेव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जुगती जुगती
सुर्वाणि छन्दांसि सुर्वाणि छन्दांसि प्रजा-
पतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवैन मेतदाप्रीणाति ॥ ३० ॥

ता एता जङ्घा अस्य समिधो भवन्तीति ।
प्रजापतिं ब्विहस्तं युचाग्निः समुद्धातु मब्रवीद्या
सुखमिता आप्रियस्ताभि माप्रीणीहीति ॥ ३१ ॥

सु एता अपश्यत् । जङ्घा अस्य समिधो
भवन्तीत्यूर्धा ह्येतस्य समिहस्य समिधो भव-
न्त्यूर्धा शुक्रा शोचीः ष्यग्नेरित्यूर्ध्वानि ह्येतस्य
शुक्राणि शोचीः ष्यर्चीः षि भवन्ति द्युमत्तमेति
व्यीर्यवत्तमेत्येतत् सुप्रतीकस्येति सर्व्वतो वा ऽग्निः
सुप्रतीकः सूनोरिति युदेनं जनयति तेनास्त्रैष
सूनुः * ॥ ३२ ॥

ता एता एकव्याख्यानाः । एतु मेवाभि
युथैतु मेव संभुर्यादेतु सन्दध्यादेतु जनयेत्ता
आग्नेय्यः प्राजापत्या यदग्निरुपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्
प्रजापति माप्रीणात्तेन प्राजापत्याः * ॥ ३३ ॥

ता विषमा विषमपदाः । विषमाक्षरा
विषमाणि हि कुन्दाण्यथो † यान्यस्याध्यात्म
मुक्ताणि विषमाणि तान्यस्यैताभिर्माप्रीणाति ॥ ३४ ॥

वैश्वानरः पशुपुरोडाशः । वैश्वानरो वै
सुर्वेऽग्नयः सुर्वेषा मग्नीना मुपाप्नौ ॥ ३५ ॥

यदेव वैश्वानरः । ऋतवो ‡ हैत यदेतास्त्रि-
तयोऽग्नयो वा ऽऋतव ऋतवः संवत्सरः संव-
त्सरो वैश्वानरो यदग्नय इति स्यादिति तद्वे-
चयेद् द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः
संवत्सरो वैश्वानर आग्नेय्यो याज्यानुवाक्या
अग्निरुपाणा मुपाप्नौ कामवत्यः कामान
मुपाप्नौ ३६ ॥

* 'प्राजापत्याः'—इति ग ।

† 'स्यतो'—इति ङ ।

‡ 'ऋतयो'—इति ङ ।

तद्वैके । इत्येवैतानि पशुशीर्षाणि विज्वो-
पदधत्युभयेनैते पशव इति ते ह ते मर्त्याः कु-
ण्ठाः सम्भवन्त्यनाप्रीतानि हि तानि तद्वा तथा-
षाढेः सौश्रोमतेयस्योपदधुः सु ह क्षिप्र एव
ततो ममार ॥ ३७ ॥

हिरण्मयान्यु द्वैके कुर्वन्ति । अमृतेष्टका*
इति वृद्धस्तु ह ता अमृतेष्टका न हि तानि
पशुशीर्षाणि ॥ ३८ ॥

मृन्मयान्यु द्वैके कुर्वन्ति । उत्सन्ना † वा
एते पशवो यद्वै किञ्चोत्सन्नमिदं तस्य सर्वस्य
प्रतिष्ठा तद्युचेते पशवो गतास्तु एनानुधि सम्भ-
राम इति न तथा कुर्यादो वा एतेषा मातृतं
च ब्राह्मणं च न विद्यात्तस्यैत एउत्सन्नाः स्युः
स एतानेव पुञ्च पशूनालभेत यावदस्य वृशः
आत्ताग्दैतान् प्रजापतिः प्रथमं आलिभे श्यापर्णः
सायकायनो ‡ एतमोऽयं ह सौतानेवान्तरिणालभन्ते

* 'कुर्वन्त्यमृतेष्टका'—इति क ।

† 'कुर्वन्त्युत्सन्ना'—इति क ।

‡ 'सायकायनो'—इति क ।

ऽयैतुर्हीमौ द्वावेवालभ्येते प्राजापत्यञ्च स्वायव्यञ्च
तयोरुतो ब्राह्मणं मुच्यते ॥ ३६ ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [२. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमे , त मष्टं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्याये प्रथम मग्निभ्यः कामाय पुरुषाश्वगो-
ऽव्यजात्मकपञ्चपञ्चालभपक्षः * । तत्र चतुर्विंशतिः सामिधेयः,
वैश्वानरः पशुपुरोडाशः , कामपदयुक्ता याण्यानुवाक्याः प्रद-
र्श्यन्ते । अथ वायव्येकपञ्चालभपक्षः । तत्र सप्तदश सामि-
धेयः , अत्रापि प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः , शुक्लपदयुक्ता याण्यानु-
वाक्याश्च विधास्यन्ते । पञ्चदशसाधारण मन्त्रदाप्रीप्रभृतिक
वक्ष्यते । एतत् सर्वं कात्यायनेन सूत्रितम् ;—

“चिकीषमाण उत्तरस्यां फाल्गुन्यां पौर्णमासेनेष्टा पक्ष
पशुनालभतेऽदक्षिणान्”—इत्युपक्रम्य †, “अग्निभ्यः कामाय पुरुषा-
श्वगोऽव्यजान्”—इति ‡, “समिध्यमानसमिहवत्यन्तरे समास्त्वान्
इति § नव दधाति , आप्रियो द्वादशोर्द्धा अस्थिति”—इति ॥

* “पञ्च पशूनालभन्ते”—इत्यादि का० श्रौ० सू० १६. १. ८ ;
इहापि ब्राह्मणे परस्तात् (६. २. २. १६.) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६. १. ५ ।

‡ १६. १. ८ ।

§ वा० खं० २७. १—६ । विहिताश्च ना द्द्वयोत्तरत्रय (६. २. २१ , २५.) ।

॥ १६. १. ११ । आप्रियस्त ताः वा० खं० २७. ११—१२ आम्नाताः ।

“एकादशान्ते शासप्रैवादि करोति, परिवृते पुरुषसञ्ज्ञपनम्”
—इति *, वैश्वानरः पशुपुरोडाश उपाण्य, पशुदेवतां च,
आग्नेय्यो याज्यानुवाक्याः कामवत्यः”—इति †, “अनासभ्यै-
तान्, श्यामत्परो वा प्राजापत्यः, षड् दध्यात्, वायवे वा
नियुत्वते प्रवेतलसुदी द्वे दध्यात्, प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो
द्वादशकपाल उभयोः, कद्व्यो याज्यानुवाक्याः प्राजापत्यस्य,
शुक्लवत्यो वायव्यस्य, वपाया वा, तुल्य मन्यत् सर्वेषु ‡”—इति ।

तत्र प्रथमं पञ्चपञ्चालम्बपञ्चं विधातुं प्रजापतिवृत्तान्तं
प्रस्तौति—“प्रजापतिरग्निरुपाण्यभ्यध्यायदिति । पूर्वं प्रजापति-
रग्नेरुक्तान्यष्टौ रुपाण्यभिध्यातवान्, कुमाररुपात्मना परि-
णतम् अन्वियेष । स कुमारोऽग्निः मां पिता प्रजापतिरन्वि-
च्छतीति ज्ञातवान् । ‘इत्’ इति प्रश्ने । ‘मि’ मम ‘यद्’ रूपम्
‘एषः’ प्रजापतिः ‘न वेद’ न जानीयात्, ‘तद् रूपम्’ ‘असानि’
भवानीति ॥ १ ॥

एवं ज्ञात्वा,—“स एतान् पञ्च पशूनपश्यदिति । तदात्मना
परिणन्तु मिति शेषः । पश्यतियोगात् ‘पशु’-शब्दः सम्पन्न इति
दर्शयति—“यदपश्यत् तस्मादेते पशव इति । पश्यतिः प्रक-
त्यन्तर मस्तीति ज्ञात्वा पशुशब्दो निरुक्तः ॥ २, ३ ॥

“स एतानिति । ‘तेषु’ पशुषु तादात्म्येन प्रविष्टम् ‘एतम्’, अग्निं
प्रजापतिरद्राक्षीत् । पश्यन्त्येष्वग्नि मित्येतस्य देवनिमित्तादधि-
करणसाधनः पशुशब्द इत्याह—“तस्माद्देवैते पशव इति ॥ ४ ॥

* का० श्रौ० १६. १. १३ सू० ।

† का० श्रौ० १६. १. २५, २६, २७ सू० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. १. ३८—४३ । इत्याप्युत्तरत्र ६. २. २ ब्रा० ब्रह्मम् ।

“स ऐक्षतेति । ‘सः’ प्रजापतिः ‘ऐक्षत’ स्वमतं विचारित-
वान् । तदेव दर्शयति— “इमे वा अग्नि रिति । ‘अग्निः’ ‘इमे
वे’ पुरुषादिपञ्चपशवः एव, ततः पृथक् दृश्यन्ते इत्यर्थः । ‘इमा-
नेव’ अग्न्यात्मकानेतान् पशूनेव आत्मान् अभिलक्ष्य ‘संस्कारवे’
पशुभिः स्वरूपैः स्व आत्मानं संस्कारिष्य इति पर्यालोचितवान् ।
पशूना मन्धात्मकत्वं विशदयति— “यथा वा अग्निरिति । अग्ने-
र्यथा दीपनधूमाभ्याहितदाह्नभस्मसञ्छादनादयो धर्माः, ते पशु-
ष्वपि दृश्यन्ते इत्यतस्तेषां तदात्मकत्वम् । ‘चक्षुर्दीप्यते’ प्रकाशयुक्तं
रोचते, ‘जपः’ श्वासो धूमः, ‘अभ्याहितं’ पुरःस्थितं वस्तु
‘दहति’, ‘एवं’ ‘वपसति’ भक्षन्ति पशवः । “भस भर्त्सनदीप्त्योः”*,
लिटि प्रथमपुरुषवहुवचने स्त्री द्विवचने कृते “वसिभसोर्हलि च”
—इति † उपधातोपे रूप मिदम् । ‘सौदति’ अवसक्तं भवति ।

अग्निभ्यः कामाय पशव इति ‡ सिद्धान्तयितुं बहुदेवताभ्यं
मालम्बनं पूर्वपचयति— “तान् नानादेवताभ्य इति । अनूक्तान्
पुरुषादीन् पञ्च पशून् ‘नानादेवताभ्यः’ बहुदेवताभ्यः ‘आलि-
खत’ आलब्धु मैच्छन् । “वैश्वकर्मणं पुरुषम्”—इत्यादिना
पशूनां पशूनां पृथक्-पृथक् देवतासम्बन्ध उक्तः § ॥ ५ ॥

“स ऐक्षत नानेति । ‘सः’ प्रजापतिः एवं विचारितवान् ,

* जु० प० १८ धा० ।

† पा० छ० ६. ४. १०० (वे० १) ।

‡ पुरस्तादुक्तं ६४ ए० १५ पं द्रष्टव्यम् (का० श्रौ० छ० १६. १. ८.) ।

वक्ष्यति आचाप्यनुपदम् ६ क० (५४ ए० ६ पं०, ६७ ए० ४ पं०) ।

§ “यसु वैश्वकर्मणं पुरुषं, वारुणं मन्थम्, ऐन्द्रं नवभं, त्वाष्ट्रं
मविम्, आग्नेयं मज्जं मिति”—इत्यादि (का० श्रौ० छ० १६. १.)
कर्कोत्तप्रातं विचार्यम् ।

— किमर्थं 'नाना' बहुभ्यः 'देवताभ्यः' पक्षभ्यः आलङ्घ्य मिच्छामि ? ['अग्नेः उ अहम्'—इति पदच्छेदः] अहं सु अग्ने-
रेव 'रूपाणि' 'कामये' । 'इत्' इति साध्यसाधनयोर्वैयधि-
करणाजनिते आद्यर्थे । 'एनान्' पशून् 'कामाय' कामगुण्युत्ताप्य
'अग्निभ्यः' अग्नये 'आलभे'—इति ऐच्छतेत्यन्वयः । कामायाग्निभ्य
इति सामानाधिकरण्ये कथं मग्निभ्य इति बहुवचनम् ? तत्राह—
“तद् यदग्निभ्य इति । अग्निरूपापेक्षायां बहुवचनम् । 'तान्' अष्टा-
विति प्रागुक्तम् । “आप्रोतानिति । प्रयाजयाज्यादिभिराप्रोभिः
पर्यग्निकरणेन च संस्तृतान्, तदनन्तरं मेव 'उदीचो नीत्वा'
शामिन्नदेशं प्राप्येत्यर्थः । 'सम्पन्नं' नाम मारणम् * । मार-
णार्थं नयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

पशुश्रीर्षोपधानं विधास्यते, तदर्थं प्रजापतिकर्तृकं तदु-
पधानं दर्शयति— “स ऐच्छत या वै श्रीरिति । द्वितीया-
बहुवचनान्तम् । अत्र श्रीशब्देन अग्निरूपाणि विवक्षितानि ।
तानि 'अभ्यध्यासिषम्' ध्यातवानस्मि । 'ताः' इमाः त्रियः
'श्रीर्वक्षु' चक्षुराद्याश्रयेषु वर्तन्ते । 'इत्'—इति इत्वं । “अतः
श्रीर्षाण्येवेत्यादि । निगदसिद्धम् † ॥

पशुशरीराणां मिष्टकोपकारित्वं विवक्षन्नाह— “इतरा
शीति । अजशरीरस्य यज्ञे उपकरिष्यमाणत्वात् 'इतराणि'
पुरुषादीनां चतुर्णां पशूनां 'कुसिन्धानि' मूर्ध्नरहितानि

* “परिहृते पुरुषसम्पन्नम्”—इत्यादिः “वैश्यः पुरुषो राजन्वो वा”
—इत्यन्तो ग्रन्थः का० श्रौ० सू० १६. १. १४—१७ द्रष्टव्यः ।

† तत्रकारश्चैव सुक्तं कात्यायनेन—“कच्छेदुं ह्यत्र मन्तर्ह्ययं शिराश्-
चाहन्”—इति श्रौ० सू० १६. १. १८ ।

शरीराणि * ‘असु’ ‘प्राप्तावयत्’ प्रक्षिप्तवान् । “चतुर्णां मसु काय-
प्रासनम्”—इति कात्यायनेन च सूत्रितम् † ।

अजेन शरीरेण यज्ञं समापितवन्तः । एतेन यज्ञसमाप्ते
कारण माह—“नेप्ते यज्ञ इति । ‘ने’ मम ‘यज्ञः’ मध्ये
‘विक्रष्टः’ विच्छिन्नः ‘नेत्’ नैव ‘असत्’ माभूत् ‘इति’ । यज्ञ-
विच्छेदे प्रजापतेः किं मायात मिति तच्चाह—“आत्मा वै यज्ञ
इति । एतेन पशुना यज्ञसमाप्तेन उपपत्तिं दर्शयति—“एतेन
पशुनेष्टा तत् प्रजापतिरिति । ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘अग्नेः’
‘अन्तं न पर्येत्’ कार्त्स्न्येन न परिगतो भवेत्, ‘तत्’ कर्म ‘प्रजा-
पतिः’ ‘अपश्यत्’ दृष्टवानित्यर्थः । यदि सर्वैः पशुभिर्यजेत,
तदानीं मेव यज्ञसमाप्तेः सिद्धत्वात् अग्नेरेवान्तं परिप्राप्तवान्,
अग्निरूपाणि कार्त्स्न्येन प्राप्तवान् भवति, तदयुक्तम् ; उत्तरत्र कर्त्त-
व्यस्य सङ्गावादिति तात्पर्यम् ।

उत्तरत्र सर्वैः पशुभिर्यागः पूर्वपक्षयिष्यते—“तच्चैक आहु-
रत्रैवेतैः सर्वैः पशुभिर्यजेत”—इत्यादिना ‡ । यज्ञसमाप्त्यनन्तरं
शिष्टस्य अजपशुशरीरस्य च जले प्रासनं सूत्रितम्—“अजेन
चरति, संस्थिते तस्य शेषप्रासनम्”—इति § ॥ ७ ॥

यदर्थं मसु पशुचतुष्टयकायप्रासनम्, तदिदानीं माह—
“स ऐक्षत य मिम मात्मान मसु प्रापिप्लव मिति । ‘आत्मा-

* “श्रोणी यदूह क उ तज्जान याभ्यां कुस्मिन् सुष्टं बभूव”
—इति अथ० खं० १०. २. ३ ।

† का० औ० सू० १६. १. १६ ।

‡ अस्मिन्नेव आह्वये चयोदशी कक्षी द्रष्टव्या (५६ पृ० ८ पं०) ।

§ का० औ० सू० १६. १. २१, २२ ।

नम्' पशुदेहानित्यर्थः । 'प्रविद्धानां' प्रक्षिप्तानाम् 'एषां' पशूनां
 'यत्' शरीरगतं रसादिकम् 'अप्सु' 'प्रत्यतिष्ठत्' प्रतिष्ठितम्,
 'ताः' 'अपः' 'समभरत्' सम्भृतवान् ; 'यत्' च अस्त्रिमांसा-
 दिकम् 'अस्यां' पृथिव्यां प्रतिष्ठितम्, 'तां' 'मृदं' मृत्तिकां
 सम्भृतवान् ; 'तदुभयम्' 'अपो मृदश्च' 'सम्भृत्य' सङ्गृह्य 'इष्टकां
 मकरोत्' * ॥ ८ ॥

पक्का इष्टकाश्चेतव्या इति क्लृप्ता माह— "स ऐक्षत" यदि
 वा इदं मित्य मेव सदात्मानं मभिसंस्कारिष्य इति । 'यदिदं'
 जलमृदात्मक मिष्टकारूपम् 'इत्थम्' अपाक्तेन 'एव' 'आत्मानम्'
 'अभि'-लक्ष्य 'संस्कारिष्ये', तर्हि 'मर्त्यः' मरणधर्मा 'कुणपः'
 [जीवसहितो देहः कुणप इत्युच्यते] अत एव 'अनपहतपाप्मा
 भविष्यामि'-इति विचार्य, ता इष्टका अग्निना पक्का अक-
 रोत् ; अग्निना पक्का मेव 'हविः' 'अमृतम्' अमरणधर्मकम् 'भवति'
 इति । अग्निनेष्टकापाकः कर्त्तव्य इति दर्शयति— "तस्मा-
 दग्निनेष्टका इति ॥ ८ ॥

इष्टकाकरणकालं दर्शयति— "तद्यदिष्टा पशुनापश्यदिति ।
 'पशुना' अजेन 'इष्टा' इष्टवान् 'इष्टकाः', अतः इष्टादनन्तरं
 कृत्वा इतीष्टक-शब्दो निरुक्तः । पशुयागात् पूर्वं मिष्टकाकरणं
 निन्दति— "अनिष्टका इ ता भवन्तीति । 'अथो' 'पशोः'
 पशुयागात् 'पुरा' इष्टकाकरणम् 'अन्यदेव' अशास्त्रीयं
 मित्यर्थः ॥ १० ॥

पशुशीर्षोपधानानन्तरं मिष्टकोपधानं पशुशिरःकवचसम्भान-

रूपेण प्रशंसति— “तद्याह्वाः श्रिय एतानि तानि पशु-
श्रीर्वाप्स्यीति ॥ ११ ॥

यदुक्तं पशूना मग्न्यात्मकत्वम्, तत् प्रशंसति— “त एते
सर्वे पशवो यदग्निरिति । यतः पशूना मग्नेश तादात्म्यम्,
अतः परस्पर मभिसम्बन्धो दृश्यत इत्याह — “तस्मादन्नाविति ।
अग्निरूपाणि कामयमानस्य प्रजापतेः पशुयागेन तच्छरीरा-
त्मकेष्टकोपधानेन कि मायातमिति, तद् दर्शयति— “ततो
वे प्रजापतिरग्निरभवदिति । ततः पशुयागेन तदात्मकोऽग्नि-
रेव सम्पन्न इत्यर्थः । अयनस्य अग्निरूपत्वावाप्तिः फलमिति
तात्पर्यम् ॥ १२ ॥

पूर्वञ्च पञ्चालम्भः, तत्रैकेन पशूना याग उक्तः, इदानीं
तमेव पञ्चं दृढयितुं सर्वपशुयागं पूर्वपक्षयति— “तत्रैक आहु-
रिति * । ‘अत्र’ अग्नौ ‘सर्वैः’ पञ्चभिः पशुभिः ‘यजेत’ †
‘यत्’ यदि ‘प्रजापतिः’ ‘सर्वैः’ पशुभिः ‘अयज्यत’ याग सक-
रिष्यन्, ‘तत् एव अग्नेः अस्तं’ ‘पर्येषत्’ अगमिष्यत्, न तथा
कृतवान् । क्रियातिपत्तौ यजतेरेतेषु लृङ्-प्रयोगः ‡ । तस्मात्
सर्वैर्यागकरणमेवान्व्यस्तगमनमित्यर्थः । तद् दृष्टयति— “न
तथा कुर्यादिति † । ‘तत्’ तर्हि ‘देवानाम्’ ‘इतात्’ गमनात्
‘इयात्’ अपगतो भवतीत्यर्थः । तदेव विवृणोति— ‘अथो पशुः
तद्वियात्’ प्रजापतिकृताद् यज्ञमार्गात् प्रचवेतेत्यर्थः ॥

सर्वयागपक्षे बाधां दर्शयति— “अथो किं ततः सन्नरेदिति ।

* का० श्रौ० सू० १६. १. २३ ।

† “जिह्निमिती लृङ् क्रियातिपत्तौ”—इति प्रा० सू० ३. ३. १३६ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. १. २४ ।

एवं सति सन्धरणार्थता विबध्यते ; सन्धरणार्थं हि कुसिन्धानाम्
अणु प्राशनम् * , तत इष्टका मृद्विरङ्गिष्व कार्या ; अतः सर्वप्रचारं
सन्धरणानुपपत्तिरित्यर्थः । कात्यायनस्तष्ठाखान्तरवाक्यानुसारे-
णैकस्मिन्नपि सन्धरणानुपपत्तेः सर्वप्रचारं मेकप्रचारं समविकल्पं
कृतवान् । तथाहि — “चतुर्णां मणु कायप्राशनम् , ततो मृदि-
ष्टकार्यापञ्च , अजेन प्रचरति , सप्तस्थिते तस्य शेषप्राशनम् ,
सर्वैरेके , एकस्यापि किं ततः सन्धरेदिति श्रुतेः”-इति † ।
एकस्यापि पशोरालम्बे ‘किं ततः सन्धरेत् ?’ तत् तुल्यं निव ।
तस्माद् विकल्पः सर्वैर्वाजेन वेति ॥ १३ ॥

पञ्चालम्बनं मायतकरणात्मना प्रयंसति— “यद् वेवेतान्
पशूनालभत इति । मायतनशब्दार्थं माह— “अन्नं वा इति ।
कार्यकारणयोरभेदात् । ‘तदेतत्’ पशुरूपं मन्त्रं ‘पुरस्तात् निद-
धाति’, ‘तत्’ ‘एनम्’ ‘पश्यन्’ ‘अग्निः’ ‘उपावर्त्तते’ समीपे गतो
भवति । यथा लोकेऽन्नार्थी पश्यन्नेवाकं तत्समीपं गच्छति ,
तद्वदित्यर्थः ॥ १४ ॥

पशून्नुक्तामति— “पुरुषोऽहम् इति । “एतावन्त इति ।
यतः ‘सर्वे पशवः’ एतेषु पुरुषगवाश्वादिपशुषु अन्तर्भूताः , अतः
उपजीव्यानां सर्वेषां मन्त्ररूपाणां पशूनां मन्त्रोपदेश इति नाना-
जातिनिबन्धना सतिः ॥ १५ ॥

पशुगतपञ्चसङ्ख्यां प्रयंसति— “पञ्च भवन्ति , पञ्च ज्ञेते-

* ‘कुसिन्धेः कुवितया ऋदा अङ्गिष्वेष्टकानां दाह्यं सुपजायते’
—इति कर्कः (का० श्रौ० सू० १६. १. २३.) । पुरस्ताच्छेष्ट
ब्रह्मणम् (७ क०, ५४ ए० १३ पं०—६८ ए० १ पं०) ।

† का० श्रौ० सू० १६. १. १४—२४ ।

ऽग्नय इति । चितिसङ्क्रापेक्षया अग्नीनां पञ्चसङ्क्रावत्त्वम् * ।
“पञ्चायतनानीति । पशुरुपाणि पञ्च स्थानानि कल्पय-
तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

“तद्यदग्निभ्य इतीति । एतद् वाक्यं पूर्ववद् व्याख्येयम् † ।
अग्निभ्यः कामायेति यद्यग्निबहुत्वं तद्रूपापेक्षेति ॥ १७ ॥

पशूना मालम्भतक्रमं विधत्ते— “पुरुषं प्रथमं मालम्भत
इति । “पुरुषः” ह्यन्वञ्च इति । ‘पुरुषम्’ ‘अनु’-लक्ष्य ; पुरु-
षानुगामी यतोऽञ्च इत्यर्थः । एव मुत्तरञ्च । “यथापूर्वं मिति ।
पूर्वानालम्भानतिक्रम्य , यथाक्रमं मित्यर्थः । ‘यथाश्रेष्ठम्’ तत्र
ये ये श्रेष्ठाः , तानप्यनतिक्रम्येत्यर्थः ॥ १८ ॥

तेषां बन्धनार्थं रशनां विधत्ते— “तेषां विषमा रशनाः
स्युरिति । ‘विषमाः’ स्थूलज्जासवत्त्वेन भवन्ति । वैषम्यं च
दर्शयति— “पुरुषस्य वर्षिष्ठाय ऋसीयसीत्यादि । पुरुषपशोः
रशनाः ‘वर्षिष्ठाः’ अतिशयेन वृद्धा भवेत् । अत्र वर्षिष्ठेति
स्थौल्यायामापेक्षया † । “प्रियस्थिर”—इत्यादिना ‡ वृद्धशब्दस्य वर्षि-
ष्ठादेशः । ‘अथ’ अष्टपशोः ‘ऋसीयसी’ आयामस्थौल्याभ्यां
ऋक्षा । तदपेक्षया गोपशोः ऋक्षा । ततो द्वयोः । ‘अथ
ऋसीयसी’—इति वीक्षया पूर्वपूर्वरशनापेक्षयोत्तरोत्तरज्जासो विव-
क्षितः § । “यथारूपं मिति । पुरुषादिपशूना माकृतिबला-
दिक मलतिक्रम्येत्यर्थः । “सर्वास्वेवेति । ‘तु’-शब्दः पक्षा-

* इहापि (का० श्रौ० सू० १६. १. ७.) कर्कोत्तं द्रष्टव्यम् ।

† पुरस्ताद् (६७ अ० ५ पं०) द्रष्टव्यम् ।

‡ पा० सू० ६. ४. १५७ ।

§ “वर्षिष्ठरशनः पुरुषोऽनुपूर्वा इतरेषाम्” का० श्रौ० १६. १. ६ ।

न्तरव्योतनार्थः । सर्वा अपि रशनाः 'समाः' सदृशायामस्थौल्या इत्यर्थः । "सर्वासुखेव समाः"—इतिवाक्यस्य विवरणम्— "सर्वाः सदृश्य इति । यद्वा , आयामस्थौल्यादिना साम्यं वक्तुं पृथगुप-
न्यासः * ।

रशनासाम्य इत्युच्यते पशूनां परस्परसाम्यादित्याह— "सर्वे
ह्येते समा इति । साम्यं मेव दर्शयति— "अग्नयो ह्युच्यन्ते
इति । यस्मात् एते पशवोऽग्नय इत्युच्यन्ते , तदन्नं मिति
चोच्यन्ते । पशूनां मन्नित्वं मन्नात्मकत्वं च पूर्वं मेव दर्शितम्—
"स ऐक्षते मे वा अग्निः"—इति † , "यद्देवैतान् पशूनालभत
आयतनं मेवैतदग्नये करोति , न ह्यनायतने कश्चन रमते ,
अन्नं वा आयतनम्"—इति ‡ च । 'तेन' अग्नित्वेन सर्वे पशवः
'समाः सदृशाः' इति रशना अपि समाः कार्या इत्यर्थः ॥ १८ ॥

"तदाहुरिति । अग्निचयने पञ्चसङ्ख्याका इष्टका उपधेया इति
कथ्यन्ते § , तत्र पशुपरिग्रहेणैव पञ्चेष्टका अपि परिगृहीता इति
वक्तुं तत् कथं पञ्चालम्भमात्रेण तादृशस्याग्नेः स्वीकारः कृत इति
पृच्छति— "कथं मस्यैषोऽग्निरिति । 'अस्य' चिकीर्षमाणस्य
प्रजमानस्य 'पञ्चेष्टकाः' 'एषः' प्रक्रममाणः 'अग्निः' 'कथं'
'पशुषु' परिग्रहे 'आरब्धः' प्रक्रान्तो भवतीति । उत्तरत्र
करिष्यमाणस्याग्नेः प्रथमं स्वीकारः कर्तव्य इत्यभिप्रायः ।

पशुष्वेव पञ्चेष्टकाः सम्पादयति— "पुरोडाशकपालेषु त्वेषाप्यत
इत्यादिना । चयने वैश्वानरादीनां पशुपुरोडाशानां सम्भरणात्

* "सर्वेषां वा तुल्याः"—इति का० श्रौ० सू० १६. १. १० ।

†, ‡ पुरस्तात् (५३ ए० ५ क० , ५६ ए० १४ क०) द्रष्टव्यम् ।

§ द्वितीयप्रपाठतृतीयद्वितीयब्राह्मणादितस्तद् द्रष्टव्यम् ।

तत्कपालेषु मृन्मयीष्टका आप्यते , कपालानां मृन्मयत्वात् तादृ-
शेष्टकाप्रारम्भः , पञ्चालक्षणेन पञ्चिष्टकाप्रारम्भः ।

वपावदानसमये हिरण्यशकलद्वयं निधातव्यम् । तदा-
हापस्तम्बः— “शुद्धा सुपस्तीर्य हिरण्यशकल मवधाय ऊरूनां
वपा मवदाग्र हिरण्यशकल सुपरिष्ठात् कृत्वाभिघारयति”—इति * ।
तथा चैतरेयकम्— “यद्यपि चतुरवन्ती यजमानः स्यादथ पञ्चा-
वन्ती वपाव्यस्त्रीपस्तृणाति हिरण्यशकलो वपा हिरण्यशक आण्य-
स्त्रीपरिष्ठादभिघारयति”—इति † । ‘अथ’ ‘यत्’ तस्माद् ‘वपा
मभितः’ पूर्वं सुपरिष्ठाच्च ‘हिरण्यशकली भवतः तेन हिरण्ये-
ष्टका’ भवति । इक्षुयूपपरिधिस्त्रीकारात् वानस्पत्येष्टकाधानेन
उल्लूखलमुसलसुगाद्युपधानं सुपलक्षितम् । आण्यप्रोक्षणीपुरो-
डाशकरणेनाकुरुपेष्टका भवति । ‘अतः’ सर्वासा मिष्टकानां
पशुवन्धात् सङ्गृहेण ता अपि प्रारब्धा भवन्तीत्यर्थः ॥

यद्यपि मार्त्तिकी एका एव , यद्यापि मृन्मयकपालपञ्चादि-
सम्बन्धात् पञ्चेष्टकासम्पादनं प्राशुक्तम्— “तदाहुः कथं मय्येषो-
ऽग्निः पञ्चेष्टकः ?”—इत्यादिना ॥ २० ॥

अत्र क्रात्वायनः “अभिध्यमानसमिधवत्यन्तरे समास्वान इति
नव दधाति”—इति ‡ । दशपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेयः § ;

* आप० श्रौ० सू० १६-१७-प्रश्नधोरमिधयनगतसूक्तानि सन्ति ।

† वे० ब्रा० २. २. ४ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. १. ११ ।

§ यद्यपि तैत्तिरीयसमिधेनीसङ्ख्या एकादशैव परं मातृकयोः
अचोऽग्निस्त्रिदशत्या पञ्चदशैव सम्पद्यते । तदुक्तं पुरस्तात् “अग्निः
प्रथमा मन्वाद् द्वितीयासाम् त्राः पञ्चदश सम्पद्यते”—इति (१ का०

अत्र “समिधमांसी अध्वरे”—इत्युक्त्वा * , समिधो अग्न आहुत”
 —इत्युक्त्वा † , अग्नयोः प्रकृतिगतयोः सामिधेनीमध्यपठितयो-
 ऋचोर्मध्ये “समास्वाग्न ऋतवो वर्धयन्तु”—इत्याद्या नव ‡
 ऋचो दध्यात् । पूर्वं “प्र वो वाजा अभिव्यवः”—इत्याद्याः
 पञ्चदश § , इदानीं मध्ये निहिता नव , उभयस्य चतुर्विंशति-
 भवतीति तदेतद् दर्शयति— “तेषां चतुर्विंशतिः सामिधेन्य
 इति । अग्निसमिध्नसाधनभूता ऋचः सामिधेन्य इत्युच्यन्ते ।
 “समिधा माधाने वेष्ट्यन्”—इति ॥ वेष्ट्यन् प्रत्ययः । सामि-
 धेनीगतां चतुर्विंशतिसङ्ख्यां प्रशंसति— “चतुर्विंशत्यर्धमासो वै
 संवत्सर इति । संवत्सरस्य द्वादश मासाः , मासस्य द्वाद्वर्धमासो ,
 इति संवत्सरस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः ; तादृशः संवत्सर
 एवाग्निः ; “संवत्सरे कुमारोऽजायत”—इति प्रागान्नामात् ¶ ।
 अग्नेः संवत्सरात्मकत्वेन प्रकृते किं मायात मिति , तत्राह—
 “यावानग्निरिति । ‘अग्निः’ ‘यावान्’ यत्परिमाणः , ‘अस्य’
 अग्नेः ‘यावती’ यत्परिमाणा ‘मात्रा’ अवयवा यावन्तः , ‘तावता’

२ अध्या० ५ ब्रा० ६ , ७ क०) । ऋक्संहिताया मान्नातं “प्र वो वाजाः”
 —इति सूक्तं यद्यपि पञ्चदशर्गात्मकम् (३. १७. १—१५.) , तथापीह
 तस्य न ग्रहणं युज्यते ; तत्र समिधवत्या ऋचोऽभावात् ‘समिधमान-
 समिध्वतीरन्तरे’—इतिविधानस्य वैयर्थ्यपक्षेः ।

* तै० ब्रा० ३. ५. २. ६ (तै० सं० ३. २८. ६) ।

† तै० ब्रा० ३. ५. ३. १० (ऋ० सं० ५. २८. ५) ।

‡ वा० सं० २७. १—६ ; तै० सं० ४. १. ७. १—६ ।

§ तै० ब्रा० ३. ५. २. १—११ । आद्यन्तयोर्ऋचोस्त्रिष्टिपरादृचोऽत्र
 पञ्चदशत्य मिह सम्प्रदाय इत्युक्तम् ।

॥ पा० ४. ३. १२० सू० १० वा० । ॥ ४० दृ० १७ ऋ० प्रष्टवम् ।

तत्परिमाणैः तैरंशैरेव 'एनम्' अग्निं 'समिन्धे' सम्दीपितवान् भवति । अयं मर्थः— अग्नेः संवत्सरात्मकत्वे संवत्सरस्य यावन्तो यावन्तोऽवयवाः मासाश्चमासाद्यात्मानः, तावन्निरवयवैः 'एनं' चित्त्वानि 'समिन्धे' । अथ वा "यावानग्निरिति, अवयवान्नि-प्ररिमाणवचनम् ; "यावत्स्य मात्रेति, अवयवपरिमाणवचनम् ; 'तावता' तत्परिमाणेनाग्निसंवत्सरात्मना 'एनम्' अग्निम् आह-वनीयं 'समिन्धे' इति । अग्नेनाग्निः स्वयं मग्निना समिद्धो भवतीत्युक्तं भवति । तथा च श्रूयते — "अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा"—इति * ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेण चतुर्विंशतिसङ्ख्यां प्रशंसति— "यद्देव चतुर्विंशतिरिति । गायत्र्यात्मकत्वं मग्नेः प्रागुक्तम्— "यद्देवाष्टावग्निरूपाणि अष्टाक्षरा गायत्री, तस्मादाहुः गायत्रोऽग्निरिति"—इति † । "तावतैवेति । गायत्र्यक्षरसङ्ख्याकैरवयवैः 'एनम्' अग्निम् समिद्धवान् भवतीति ॥ २२ ॥

"यद्देवेति । "चतुर्विंशो वै पुरुष इति । चतुर्विंशतिसङ्ख्याकावयवयुक्तः 'चतुर्विंशः' । तानेवावयवान् दर्शयति— "दश हस्त्या इति । हस्तयोर्भवा अङ्गुलयो दश, पादयोर्भवा दश, 'चत्वार्यङ्गानि' पादङ्गमुखमस्तकास्थानि । एवं चतुर्विंशतिरङ्गानि ; 'पुरुषः' उक्तावयवयुक्तः 'प्रजापतिः' प्रजापतिरूपः । "स एव पुरुषः प्रजापतिरभवत्"—इत्यादिना पुरुषस्य प्रजापतित्वं सुक्तम् ‡ । प्रजापतेरग्नित्वञ्च "स पुरुषः प्रजापति-

* ऋ० सं १. १२. ६ ।

† पुरस्ताद् ४२८० ४ पं० द्रष्टव्यम् ।

‡ पुरस्ताद् २८० १६ पं० द्रष्टव्यम् ।

रभवदय मेव स योऽय मग्निधीयते”-इति * ; तथाचैवाध्याये
 “प्रजापतिरग्निरुपाख्यध्यायत्”-इत्युपक्रम्य , “ततो वै प्रजापति-
 रग्निभवत्”-इत्यन्तेन † । “तावतैवैन मिति । तावत्परिमाणेन
 चतुर्विंशत्यङ्गात्मनाग्निना ‘एनम्’ अग्निं दीपितवान् भव-
 तीति ॥ २३ ॥

“उभयी गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाहेति । सामिधेनीषु “प्र
 वो वाजाः”-इत्याद्या गायत्रयः ‡, “समास्त्वान्न ऋतवो वर्ध-
 यन्तु”-इत्याद्याः त्रिष्टुप्छन्दस्काः § , ता उभयी अगुब्रूयात् ,
 होतेति शेषः ।

सामिधेनीगतगायत्रीत्रिष्टुप्छन्दांसि प्राणात्मसमिन्धनरूपेण
 प्रशंसति— “प्राणो गायत्रीति । गायत्र्यास्त्रिपात्त्वम् , प्राणस्य
 च प्राणापानव्यानात्मना त्रित्वसङ्ख्यावत्त्वम् । त्रिष्टुभो वीर्यरूप-
 त्वात् उरसः सकाशादुत्पत्तेः आत्मारूपता । “मध्ये त्रिष्टुभो
 भवन्तीति । प्रथमं “प्र वो वाजाः”-इत्याद्याः “आ नो अध्वरे”
 इत्यन्ता गायत्रयः , अन्ते च “समिद्धो अग्निराहुत इत्याद्या
 गायत्रयः , समिध्यमानसमिद्धवत्योर्निधीयमानाः “समास्त्वान्न
 ऋतव इत्याद्यास्त्रिष्टुभ इत्यर्थः ॥ । “मध्ये ह्यय मात्मेति ।
 गायत्रीत्रिष्टुभोः प्राणापानरूपत्वोक्तेः प्राणापानयोरात्मपूर्वपर-
 मागवर्त्तित्वं प्रसिद्धम् , मध्ये त्रिष्टुभां निधानस्योक्तत्वात् ।

* पुरस्ताद् ३ पृ० १ पं० द्रष्टव्यम् ।

† १ ब्रा० १-१२ कण्डो (५३-५६ पृ०) द्रष्टव्याः ।

‡ तै० ब्रा० ३. ५. २. १-११ ।

§ वा० सं० २७. १-६ ; तै० सं० ४. १. ७. १-६ ।

॥ पुरस्तात् २१ कण्ठीभाष्यं द्रष्टव्यम् ।

प्राप्तं गायत्रीसमविभागं वारयन्नाह— “भूयसीः पुरस्ताद् गायत्रीरन्वाहेति । “प्र वो वाजा अभिष्ववः”—इत्याद्या एकादश गायत्रयः प्रथमं मनुवक्तव्याः, अन्ते च “समिधी अग्निराहुत”—इत्याद्याश्चतस्र इत्यर्थः । प्राणा अपि पुरस्तात् नासा-पुटयोरधिकं निष्सरन्ति, ब्रह्मरन्ध्रगतं मित्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

इदानीं मध्ये निधीयमाना ऋचस्तदनुवचनं विधत्ते— “सोऽन्वाह समास्त्वान्न ऋतवो वर्धयन्त्विति * । मन्त्रस्त्राय मर्थः, — अत्रान्निपदेन प्रजापतिरुच्यते ; “ततो वै प्रजापतिरग्निरभवदिति प्रागाज्जानात् † । उत्तरं तासां नवानां मन्दिरेव द्रष्टा प्रजापतिर्देवतेति वक्ष्यति ‡, अतोऽपि अग्निपदेन प्रजापतिरिव सम्बोध्यः । हे ‘अग्ने !’ संवत्सरात्मक प्रजापते ! ‘त्वा’ त्वां विस्रस्तम् ‘ऋतवः’ वसन्ताद्याः, प्रजापतेः संवत्सरात्मकत्वात् तदवयवा ऋतवः ‘समाः’, ‘संवत्सराः’ च ‘वर्धयन्तु’ । ‘ऋषयः’ ‘ऋषि’ पदेन प्राणा उच्यन्ते ; “के त ऋषयः ? इति, प्राणा वा ऋषयः”—इति श्रुतेः § । ‘यानि सत्या’ सत्कर्मणि, तानि च त्वा वर्धयन्तु । अतोऽवयववृत्तेः ‘दिव्येन’ द्युलोकभवनेन आदित्येन ‘सन्दीदिहि’ सन्दीप्तो भव । “दीदयतिर्दीप्तिकर्मा”—इति यास्कः ॥ । दीव्य-

* “समास्त्वान्न ऋतवो वर्धयन्तु संवत्सरा ऋषयो यानि सत्या । सन्दिध्येर् दीदिहि रोषणेन विन्धा आ भाहि प्रदिशन्तसः”—इति वा० सं० २३. १ ।

† पुरस्तात् (५६ पृ० ६ पं०) इत्यमम् ।

‡ शतम्परस्या मेव (६० पृ० १ पं०) “स एता अपश्यत्”—इत्यादि ।

§ इहेव पुरस्तात् इत्यमम् (१ क० ३ पं०) ।

॥ निष० १. १६. ५ । निरु० १०. २. ६ ।

तेषां यङ्लुकि लोटि चिञी “लोपोऽर्थोर्वलि”—इति * लोपे
अभ्यासदीर्घे कृते रूपम् । ‘विस्त्राः’ सर्वाद्यतस्तः प्रदिश्व
‘अभि’-लक्ष्य ‘आभाहि’ “भा दीक्षी” † भाहि । अत्रान्तर्णीतिस्थे
दीपयेति ।

मन्त्राणां मर्थं विवक्षुः तेषां प्रजापतिसमिन्धनार्थतां दर्श-
यति— “प्रजापतिं विस्त्रस्त मिति । यदा ‘विस्त्रस्तं’ विस्त्रि-
ष्टाङ्गं ‘प्रजापतिम्’ अग्निं ‘समुदध्यात्’ संयोजितवान्, ‘त
मब्रवीत्’, प्रजापतिरिति शेषः । ‘मत्सम्भिताः’ मम पर्याप्ता
याः ‘सामिधेन्यः’, ‘ताभिः’ ‘मा’ मां प्रजापतिं ‘समिरस्व’ सम्य-
पयेति । इत्येर्लोटी मध्यमे रूपम् ॥ २५ ॥

एव सुक्तीऽग्निः प्रजापतिः समिन्धनार्थं सामिधेनीमन्त्रान्
दृष्टवानित्याह— “स एता अपश्यत् समारत्वाग्निं ऋतवो वर्धयन्वि-
तीति । ‘इति’-शब्दः प्रकारे । एवमकारा नव ऋचोऽपश्य-
दित्यर्थः ‡ ।

मन्त्रं प्रतिपाद मन्त्रोऽप्यव्याख्ये— “समारत्वाग्निं ऋतवो
वर्धयन्वित्येतदिति ॥ २६ ॥

अत्रानां मपि ऋचा मेकाभिधेयतां दर्शयति— “त
मा एकव्याख्याना इति । एकार्था इत्यर्थः । त मेवार्थं
यति— “एत मेवाभीति । ‘यथा’ येन प्रकारेण अग्निः
‘त मेव’ प्रजापतिं ‘संस्क्रुर्यात्’, ‘एतं’ विस्त्रस्तं ‘सम्य-
संयोजयेत्, तथा ‘एतं’ ‘जनयेत्’ उत्पादयेत् । ‘एव

* पा० सू० ६. १. ६६ ।

† अदा० पं० १०४० भा० ।

‡ का० औ० सू० १६. १. ११ ।

मर्थवत्त्वेन व्याख्यासाम्य मिति तात्पर्यम् । तासा मग्न्यार्थेयत्वं प्रजापतिदेवत्वत्वं च दर्शयति— “यदग्निरपश्यदिति । ‘समैश्व’-इति लङि “आडजादीनाम्”—इत्याडागमः * ॥ २७ ॥

कात्यायनः— “आप्रियो द्वादशोष्णा अस्थेति । तद् द्वादश-सङ्ख्याः प्रयाजयाज्या विधत्ते— “द्वादशाप्रिय इति । तनू-नपाक्षराशंसयोः साहित्ये द्वादशत्वम् । आप्रीगतां सङ्ख्यां संवत्सरात्मना प्रशंसति— “द्वादशमासाः संवत्सर इति । संवत्सरे जातत्वाद्गनेस्तदात्मकत्वम् । “यावानग्निरिति । अवयवपरिमाणवचनम् । “यावत्स्य मात्रेति । अवयवपरिमाणवचनम् । ‘तावता’ तत्परिमाणैरवयवैर्मासात्मभिः ‘एनम्’ अग्निम् ‘आप्रीतवान्’ भवति । संवत्सरस्य मासा अवयवाः, तदात्मकस्याग्नेरपि प्रयाजयाज्या अवयवाः ; अग्नेन स्वैरेवावयवैरग्निराप्रीतवान् भवतीत्यर्थः † ॥ २८ ॥

द्वादशसङ्ख्या मेव द्वादशाक्षरजगत्यात्मना स्तौति— “यद्देव द्वादशेति । ‘इयं वै जगती’ पार्थिवाक्षपूरितप्रजापतिमध्य-शरीरादुत्पत्तेर्जगत्या भूमिरूपत्वम् । ‘अस्यां’ भूमौ ‘सर्वे’ जगत्स्थावरजङ्गमात्मकां तिष्ठति । “इयं सु वा अग्निरिति । भूमावधिकरणे सर्वेषां मग्नीनां चयनाधाराधेययोरभेदेन अग्नेर्भूमिरूपत्वम् । “तावतैवेति । तावत्सङ्ख्याकैर्जगत्याक्षरात्मकैरवयवैराप्रीतवान् भवतीति ॥ २९ ॥

• “यद्देव द्वादशेति । ता मेव सङ्ख्यां सर्वच्छन्दोरूपजगत्यात्मना प्रशंसति— “जगती सर्वाणि छन्दासीति । जगत्यां सर्वेषां

* पा० सू० ६. ४. ७२ ।

† का० श्रौ० सू० १६. १. १२ ।

गायत्र्यादीनां ह्यन्त्या मन्तर्भावात्, अधिकाचरत्वात् । “ताव-
तैवेति । तावन्तङ्गादीन् ह्यन्त्योरुपैर्जगत्परेव अग्निं प्रीणित-
वानिति ॥ ३० ॥

तानाग्रीमन्त्रान् दर्शयति— “ता एता ऊर्धा अस्य समिधो
भवन्तीति * । एतासा ऋचा मयै विवक्षुः प्रजापत्याग्रीणनार्थतां
दर्शयति— “प्रजापतिं विस्मस्त मिति ॥ ३१ ॥

प्रजापतिना स्वग्रीणनार्थं मभ्यर्थितोऽग्निराग्रीमन्त्रान् दृष्टवा-
नित्याह— “स एता अपश्यदूर्धा अस्य समिधो भवन्तीतीति ।
'इति'-शब्दः प्रभृती ; एतदाद्या द्वादश ऋचो दृष्टवान् ।

प्रथममन्त्रस्थाय मयः, — अत्रापि अग्निरूपः प्रजापतिरेव
सम्बोध्यः ; पूर्वं “ताभिर्मा प्रीणीहीति”—इति प्रजापतिग्रीणन-
स्योक्तत्वात् † । ‘अस्य’ प्रसिद्धस्य अग्नेः ‘यज्ञा’ शोचमानानि,
‘शोचींषि’ तेजांसि, ‘ऊर्धा’ ऊर्ध्वानि भवन्ति, ‘द्युमतमा’
नेलीपः, वीर्यवत्तमानि । अग्निं विशिनष्टि— ‘सुप्रतीकस्य’
शोभनावयवस्य प्रजापतेः ‘सूतोः’ पुत्रस्य । प्रजापतेर्विस्मस्त-
सन्धानोक्तेस्तत्पुत्रत्वम् । प्रतिपाद मन्त्रस्य व्याचष्टे— “ऊर्धा
क्षेतस्य समिधस्येति ॥ ३२ ॥

एतेषा माग्रीमन्त्राणां मेकाभिधेयतां दर्शयति— “ता एता
एकव्याख्याना एत मेवामीति । “समाख्यान् ऋतवः”—इत्युक्ता-
त्राज्ञापवाक्यवद् व्याख्येयम् ‡ । पूर्ववदेवानि प्रजापतिसम्बन्धं
दर्शयति— “ता आग्नेय इति ॥ ३३ ॥

* वा० सं० २७. ११—२२

† एतत्पूर्वस्या मेव कर्त्तव्यं द्रष्टव्यम् (६१ पृ० १० पं०) ।

‡ ६० पृ० १ पं०, ७६ पृ० १५ पं० द्रष्टव्यम् ।

“ता विषमा विषमपदा इति । ‘ताः’ प्रयाजयाज्याः
 ‘विषमाः’, वैषम्यं मेव दर्शयति ‘विषमपदाः’ पादैर्विषमाः,
 काञ्चन त्रिपदाः काञ्चन चतुष्पदाः ; अत एव ‘विषमाक्षराः’
 अक्षरैरपि विषमाः, न्यूनाधिकाक्षरैर्युक्ताः ; अत एव ‘छन्दांसि
 विषमाणि’ काञ्चन त्रिष्टुभः, काञ्चन गायत्र्यः, काञ्चन उष्णिहः ।
 “अथो यान्यस्याध्यात्म मिति । ‘अस्य’ अग्नेः ‘अङ्गानि’ अपि
 ‘विषमाणि’ न्यूनाधिकपरिमाणानि । अत एव विषमाभिराप्नीतः
 प्रजापतेर्विषमाणि अङ्गानि प्रीणितवान् भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अथ प्राशुक्तान् पुरुषादीन् पञ्च पशूननुलक्ष्य निर्वापनीयं
 पशुपुरोडाशं सदेवताकं विधत्ते— “वैश्वानरः पशुपुरोडाश
 इति । विश्वानरहितत्वात् सर्वाग्निरूपता तस्य ॥ ३५ ॥

“यद्देव वैश्वानर इति । सर्वचितीना ममृतात्मकत्वात्ते-
 रग्नीना मृतुत्वं मुक्तं मित्याह— “अग्नयो वा ऋतव इति ।
 “वैश्वानरः पशुपुरोडाश इत्यत्र साक्षादग्निसम्बन्धो न प्रतीयत
 इति मत्वा केचित् अग्नये वैश्वानराय पशुपुरोडाश इत्यग्नि-
 सम्बन्धस्योक्तनार्थं मिदं प्रक्षिपन्ति, तदतिरेकेण दूषयति—
 “यदग्नय इतीति । “स्यादति तद्वेचयेदिति । तस्य पुरोडाशस्य
 द्वादशकपालसंस्कृतत्वं विधत्ते— “द्वादशकपाल इति * ।

अथात्र वपापुरोडाशविषा मग्निदेवत्वाः कामपदयुक्ता याज्या-
 नुवाक्या विधत्ते— “आग्नेय्यो याज्यानुवाक्या इति ॥ ३६ ॥

अत्र कात्यायनः—“त्वङ्मस्तिष्कोदृतानि घृताक्तानि शिरांसि
 निदधाति, सकलानि वा, अन्यानि वा हिरण्मयानि वा मृन्म-

यानि वानालभ्येतान्”—इति * । त्वगेव त्वक्, मस्तिष्कशब्देन शिरःकपालगता मज्जाभिधीयते, ते उद्धृत्य दृतसिक्तानि उक्त-पुरुषादिपञ्चपशुशिरांसि ; ‘सकलानि’ त्वङ्मस्तिष्कसहितानि ‘वा’ दध्यात् ; अथ वा उक्तानुक्तान् पुरुषादिपशूनालभ्य सञ्ज्ञपन मङ्गत्वेत्यर्थः ; ‘अन्यानि’ सञ्ज्ञपनहतानि पञ्च पशुशीर्षाणि दध्यात् ; अथ वा तत्प्रतिनिधित्वेन ‘हिरण्मयानि’ सुवर्णनिर्मितानि, ‘मृन्मयानि’ वा गृह्णीयात् इति विकल्पत्रय मिति सूत्रार्थः ।

तत्र आलम्बपञ्च एव मुख्य इति सिद्धान्तयितुं तान् पञ्चान् सदोषान् कृत्वोपन्यस्यति— “तच्चैक इत्येवैतानि पञ्चशीर्षाणि विश्वोपदधतीत्यादिना । ‘इत्येव’ यस्त्वमाणप्रकारेण ‘विस्वा’ विदे-र्लाभार्थस्य क्ता-प्रत्यये रूपम्, लब्ध्वा, सम्पाद्येत्यर्थः । ‘उभयेन’ लाभालम्बाभ्याम् ‘एते पशवो भवन्ति इति’ वदन्तः ‘एके’ इति समन्वयः । प्रयाजैरसंस्कृतत्वात् ‘तानि’ शिरांसि ‘अना-प्रीतानि’ जातानीत्यर्थः ।

एतैरेवोपधाने दृष्टानिष्टे दर्शयति—“तच्च तथावाढेरिति । (‘सौश्रोमतेयस्व’) शूश्रोमती नाम का चन मुनिपत्नी, तस्या अपत्य आषाढिर्नाम ऋषिः, तस्य । तथा सञ्ज्ञपनहतानि शिरांसि ‘उपदधुः’, ‘ततः’ तदनन्तरं ‘सः’ आषाढिः क्षिप्र एव काले मृतवान् ॥ ३७ ॥

कुणपमर्त्यदोषपरिहाराय हिरण्मयशीर्षोपधानं केचिद् वदन्तीत्याह— “हिरण्मयान्यु द्वेके कुर्वन्तीति । यद्यपि ‘अमृ-

तैष्टकाः', तथापि 'न पशुशीर्षाणि' इति न तैष्टपधानं कुलमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

“मृगयान्यु हैक इति । ‘एते’ पुरुषादयः ‘पशवः’ ‘उत्सन्नाः’ आसन्नव्यत्यात्, अतः किं मृगयकरण मिति ; तत्राह—
“यद्वै किञ्चेति । ‘यत् किञ्च उत्सन्नं’ वसु भवति, ‘तस्य सर्वस्य’ ‘इयं’ पृथिवी ‘प्रतिष्ठा’ ; नष्टं पृथिवी मन्वेतीति तस्याः प्रतिष्ठात्वम् । ‘तत्’ तस्मात् ‘यन्न’ यस्मिन् प्रदेशे नष्टाः ‘पशवः’ ‘गताः’, ‘ततः’ * तस्मात् प्रदेशात् ‘एनान्’ पशून् ‘सम्भरामः’ नेष्यामः ‘इति’ मृगयाकरणे युक्तिः । “न तथा कुर्यादिति, तन्निषेधः ।

इदानीं पञ्चपञ्चासन्नपञ्चं सिद्धान्तयति— “यो वा एतेषा मिति । ‘आहुतं’ प्रयानक्रमम्, तद्विधायकं ‘ब्राह्मणम्’ ‘च’ अविदुष एव ‘एते’ पशवः ‘उत्सन्नाः’ । “स एतानिति । ‘सः’ विद्वान् । “यावदस्य वशः स्यादिति । ‘अस्य’ चिन्वतः पुरुषस्य ‘यावत्’ कर्मप्रयोगः ‘वशः’ ‘स्यात्’ स्वाधीनो भवेत्, ‘स पशूनालभेत’ इत्यन्वयः ।

अस्मिन्नर्थे अनुष्ठादसम्प्रदायं प्रमाचयति— “तान् हैतान् प्रजापतिः प्रथम इति । सायकस्यापत्वं ‘सायकायनः’ ‘श्यापत्वं’ नाम ‘अन्तमः’ चरमः ‘आलेभि’ । ‘अन्तरेण’ प्रजापतिश्यापत्वंयो-रन्तरालकाले ये अनुष्ठातारः, ते ‘एतन्नेव’ स पशून् ‘आलभन्ते’ आलेभिरे ।

एतावत्पर्यन्तं पञ्चपञ्चासन्नपञ्च उक्तः, इतः परं प्राजापत्य-वायव्यपक्षौ वर्ण्येते * । त्रयः पक्षा अपि समविकल्पाः ।

(२५० १३१०)

॥ पण्डितकाण्डे ॥

८५

तदेदानीं मपि अनुष्ठानम्: पञ्चपञ्चालम्: कार्यं इति
मन्यन्ते, तान् प्रत्याह— “अथैतर्हिमीं दावेवास्तभ्येते इति ।
‘अथ’ इति पञ्चान्तरेप्रारम्भे । ‘एतर्हि’ अनुना । एतच्छब्दात्
कासार्ये हिंल् प्रत्ययः * । ‘प्राजापत्यः वायव्यश्च’ इति द्वौ पशू
‘आस्तभ्येते’ । तावपि सम्बिकल्पाविति प्रागुक्तम् । ‘अतः’
‘तयोः’ एतयोः पश्वोः विधायकं ‘ब्राह्मणम्’ ‘उच्यते’ भण्यते ।
“वद व्यक्तायां वाचि” †, लिटि “वचिस्वपियजादीनां किति”—
इति ‡ सम्प्रसारणम् ॥ ३८ ॥ ४ [२. १.] ॥

इति त्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

मध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठे काण्डे द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति पण्डितकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥

* “इदमी हिंल्”—इति पा० ५. ३. १६ ख० ।

† भा० प० १०० आ० ।

‡ पा० सू० ६. १. १५ ।

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अपि वा

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

प्राजापत्यं चरका आलभन्ते । प्रजापतिरग्निं
चित्वाग्निरभवत्तद्यदेतु मालभते तदेवाग्नेरुन्तं पर्ये-
तीति ॥ १ ॥

श्यामो भवति । इयानि वै श्यामस्य लोमानि
शुक्लानि च कृष्णानि च इन्द्रं मिथुनं प्रजननं
तदस्य प्राजापत्यं रूपं तूपरो भवति तूपरो हि
प्रजापतिः ॥ २ ॥

तथैकविंशतिः सामिधेन्यः । द्वादश मासाः
पञ्चदशवस्त्रय इमे लोका असुवादिषु एक-
विंश एषु प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्नि-
र्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् समिन्धे ॥ ३ ॥

युद्धेवैकविंशतिः । एकविंशो वै पुरुषो दृश
हस्ता अङ्गुलयो दृश पादा आत्मैकविंशः पुरुषः
प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यक्ष मात्रा
तावतैवैन मेतत् समिन्हे ॥ ४ ॥

उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । तासा मुक्तो
बभ्रुरुक्तम्बेवान्वृचं हिरण्यगर्भं वत्याघार माघायरति
प्रजापतिश्चै हिरण्यगर्भः प्रजापतिरग्निर्द्वादशा-
प्रियस्तासा मुक्तो बभ्रुरुक्तम्बेवान्वृचं । प्राजापत्यः
पशुपुरोडाशो य एव पशोर्बभ्रुः सु पुरोडाशश्च
द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्-
सरः प्रजापतिः कदत्यो याज्यानुवाक्याः को हि
प्रजापतिः ॥ ५ ॥

अथैतं व्यायवे नियुत्वते । शुक्लं तूपर माल-
भते प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वानुव्यैक्षत तस्यात्यान-
न्देन रेतः पुरापतत् सोऽजः शुक्लस्तूपरो लप्सुद्य-
भवद्रसो वै रेतो यावानु वै रसस्तावानात्मा
तद्यदेत मालभते तदेवाग्नेरन्तं पर्येति शुक्लो
भवति शुक्लं हि रेतस्तूपरो भवति तूपरं हि
रेतो व्यायवे भवति प्राणो वै व्यायर्नियुत्वते

भवत्युदानो वै नियुतः प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्
दधाति ॥ ६ ॥

यदेवेतं व्यायुवे नियुत्वते । शुक्लं तूपरं माल-
भते प्रजापतिं विस्रस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्त्यु-
यो ऽस्मात् प्राणो मध्यत उदक्रामत् तं मस्मिन्नेतेन
पशुनादधुस्यैवास्मिन्नय मेतद्दधाति व्यायुवे भवति
प्राणो वै व्यायुर्नियुत्वते भवत्युदानो वै नियुतः
प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्दधाति शुक्लो भवति शुक्लो
हि व्यायुस्तूपरो भवति तूपरो हि व्यायुः ॥ ७ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेन्यः । सप्तदशो वै संव्य-
त्सरो द्वादश मासाः पञ्चऽर्त्तवः संव्यत्सरः प्रजा-
पतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा ताव-
तैवैन मेतत् समिन्धे ॥ ८ ॥

यदेव सप्तदश । सप्तदशो वै पुरुषो दश
प्राणस्य त्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चदशो यीवाः षोडश्याः
शिरः सप्तदशं पुरुषः प्रजापतिः प्रजापति-
रग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत्
समिन्धे ॥ ९ ॥

उभयौर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । तासां मुक्तौ
बन्धुक्तम्बेवान्वाहं द्वादशाप्रियस्तासां मुक्तौ बन्धु-
क्तम्बेवान्वाहं प्राजापत्यः पशुपुरोडाशोऽथो स
काम उपाप्त इति ह स्माह माहित्यै चरकाः
प्राजापत्ये पश्चाद्वाहुरिति ॥ १० ॥

यद्देव व्यायव्यः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशु-
पुरोडाशोऽर्द्धं ह प्रजापतेर्वायुरर्द्धं प्रजापतिस्तद्य-
दभौ व्यायव्यौ स्यातां सुभौ वा प्राजापत्यावर्द्धं
हैवास्य कृतं स्यान्नार्द्धं मथ यद्वायव्यः पशुर्भवति
प्राजापत्यः पशुपुरोडाशस्तेन हैवैतं सर्वं कर्त्तुं
प्रजापतिः संस्करोति ॥ ११ ॥

यद्देव व्यायव्यः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशु-
पुरोडाशः प्रजापतिं विस्त्रस्तं यत्र देवाः सम-
स्कुर्वन्तस्य योऽश्नात् प्राणो मध्यत उदकामत
मस्मिन्नेतेन पशुनादधुरथास्येतेन पुरोडाशेनात्मा-
तं समस्कुर्वन्त्य यत् प्राजापत्यो भवति प्रजा-
पतिर्वात्मा द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः
संवत्सरः प्रजापतिः कर्त्तव्यो याज्यानुवाक्ये को हि
प्रजापतिः ॥ १२ ॥

तद्यद्वपां पुरस्ताज्जुहोति । य एवायं पुर-
स्तात् प्राणस्तु मस्मिन्नेतद्वधात्यथ यदेतेन मध्यतस्तु-
रन्ति मध्यतो ह्यय मात्माथ यद्विषोपरिष्ठाञ्चरन्ति
य एवायं मुपरिष्ठात् प्राणस्तु मस्मिन्नेतद्वधाति
शुक्लवत्यो याज्यानुवाक्याः स्युः शुक्लरूपाणां मुपाप्यै
नियुत्वत्यो यदेवनियुत्वद्रूपं तस्योपाप्यै ॥ १३ ॥

तदु वा ऽआहुः । व्यपाया एव शुक्लवत्यौ
स्याता मेतावद्वै पशौ शुक्लं यद्वपा शुक्लवत्यौ नियु-
त्वत्यौ हविषो यदेव नियुत्वद्रूपं तस्योपाप्यै
ऽइति ॥ १४ ॥

यदेवेतं पशु मालभते । एतच्छिन् ह पशौ
सुर्व्वेषां पशूनां रूपं यत्तूपरो लप्सुदी तत्
पुरुषस्य रूपं तूपरो हि लप्सुदी पुरुषो यत्तू-
परः केसरवांस्तद्वशस्य रूपं तूपरो हि केसरवानश्वो
यदष्टाशफस्तद्गोरूपं मष्टाशफो हि गौरथ यदष्टा-
वेरिव शफास्तद्वे रूपं यदजस्तद्वजस्य तद्यदेत
मालभते तेन हेवास्यैते सुर्व्वे पशव मालम्बा
भवन्त्यतो यतमदस्य कर्मीपकल्पेतेते वा पञ्च

पशुव एष वा प्राजापत्य एष वा नियुत्व-
तीयः ॥ १५ ॥

तुं पौर्णमास्या मालभेत । अमावास्याया
मालभेतेत्यु हेक् ऽभाहुरसौ वै चन्द्रः प्रजापतिः
सु एतां रात्रि मिह व्यसति तद्यथोपतिष्ठन्त माल-
भेतैवं तदिति ॥ १६ ॥

तद्वै पौर्णमास्या मेव * । असौ वै चन्द्रः
पशुस्तु देवाः पौर्णमास्या मालभन्ते युजैनं देवा
मालभन्ते तदेन मालभा ऽइति तस्मात् पौर्ण-
मास्यां यदेव पौर्णमास्यां पौर्णमासी ह वाव
प्रथमा व्युवास तस्मादेव पौर्णमास्याम् † ॥ १७ ॥

तद्वै फाल्गुन्या मेव ‡ । एषा ह संवत्सरस्य
प्रथमा रात्रिर्यत् फाल्गुनी पौर्णमासी योत्त-
रैषोत्तमा या पूज्या मुखत एव तत् संवत्सर
मारभते ॥ १८ ॥

स वा ऽइष्ट्वैव पौर्णमासेन § । अथ पशु माल-

*, † 'मेव'—इति ग, 'मेव'—इति घ ।

† 'पौर्णमास्याम्'—इति ग ।

§ 'पौर्णमासेन'—इति क, ख, ग, घ ।

भेत पौर्णमासेन वा ऽइन्द्रो ऋचं पाप्मानं
हत्वापहतपाप्मैतत्कर्मारभत तथैवैतद्यजमानः पौर्ण-
मासेनैव ऋचं पाप्मानं हत्वापहतपाप्मैतत्कर्मा-
रभते ॥ १६ ॥

तदा ऽउपांशु भवति । एतद्वैतैः प्रजापतिः
पशुभिः कर्मयेष तद्वान्नान्वेवैवासानिरुक्त मिव
तस्मादुपांशु * ॥ २० ॥

यदेवोपांशु । प्राजापत्यं वा ऽएतत् कर्म
प्रजापतिः स्येतेन कर्मणारभते ऽनिरुक्तो वै प्रजा-
पतिः ॥ २१ ॥

यदेवोपांशु † । रेतो वा ऽअत्र यक्षु उपांशु
वै रेतः सिच्यते ऋषा पशुपुरोडाशो हविरेता-
वान् हि पशुः ‡ ॥ २२ ॥

अष्टकाया मुखां सम्भरति । प्राजापत्यं मेत-
दुद्वयदुष्टका प्राजापत्यं मेतत् कर्म यदुखा प्राजा-
पत्यं ऽएव तद्वहन् प्राजापत्यं कर्म करोति ॥ २३ ॥

* 'तस्मादुपांशु'—इति ग ।

† 'यदेवोपांशु'—इति ग । 'यदेवोपांशु'—इति ख, घ ।

‡ 'पशुः'—इति ग ।

यद्देवाष्टकायाम् । पृथ्वैतत् संवत्सरस्य यदु-
ष्टका पृथ्वैतदग्नेर्यदुखा पृथ्व्येव तत् पृथ्व्यं
करोति ॥ २४ ॥

यद्देवाष्टकायाम् । अष्टका वा ऽउखा निधि-
र्द्वा ऽउक्षी तिरुक्षी रास्त्रा तच्चतुश्चतस्र उर्द्धास्तदष्टा-
वष्टकाया मेव तदुष्टकां करोति ॥ २५ ॥

अमावास्यायां दीक्षते । अमावास्यायै वा अधि
यज्ञस्तायते यतो यज्ञस्तायते ततो यज्ञं जनया-
नीति ॥ २६ ॥

यद्देवामावास्यायाः । रेतो वा ऽएतद् भूत
मात्मानं सिञ्चत्युखायां योनौ यद्दीक्षते तस्मा-
ऽएतं पुरस्ताल्लोकं करोति यद्दीक्षितो भवति तं
कृतं लोकं मभि जायते तस्मादाहुः कृतं लोकं पुरुषो-
ऽभि जायत ऽइति ॥ २७ ॥

स यत् कुनीयः संवत्सराद्दीक्षितः स्यात् । अ-
लोका इष्टका उपदध्यादिष्टका लोकानतिरिच्ये-
रन्नथ यज्ञयसो लोकान् कृत्वेष्टका नानूपद-
ध्याल्लोका इष्टका अतिरिच्येरन्नथ यदमावास्यायां
दीक्षित्वामावास्यायां क्रीणाति तद्यावन्त मेव लोकं

करोति तावतीरिष्टका उपदधात्यथास्यापूर्यमाणपक्षे
सर्वो ऽग्निश्चीयते ॥ २८ ॥

तदाहुः । यद्यावत्य एतस्याग्नेरिष्टकास्तावन्ति
क्रयेऽहोरात्राणि सम्पद्यन्तेऽथ यान्यूर्ध्वानि क्रया-
दहानि कथमस्य ते लोका अनूपहिता भवन्तीति
यद्वा ऽअमावास्यायां दीक्षित्वा मावास्यायां क्रीणाति
तद्यावन्त मेव लोकं करोति तावतीरिष्टका उप-
दधात्यथ यान्यूर्ध्वानि क्रयादहानि तस्मिन्नवकाशे-
ऽर्घ्युरग्निं चिनोति को हि चिनुयान्न च सो
ऽवकाशः स्याद्यावन्ति वै संवत्सरस्याहोरात्राणि
तावत्य एतस्याग्नेरिष्टका उप च त्रयोदशो मास-
स्त्रयोदशो वा ऽएष मासो यान्यूर्ध्वानि क्रयादहानि
तद्या अमृस्त्रयोदशस्य मास इष्टकास्ताभिरस्य ते
लोका अनूपहिता भवन्ति तत्त्वमा लोकाश्चेष्टकाश्च
भवन्ति ॥ २९ ॥

एतद् वै यैव प्रथमा पौर्णमासी * । तस्यां पशु
मालभते या प्रथमाष्टका तस्या मुखे सन्भरति

या प्रथमामावाद्या तस्यां दीक्षत ऽएतद्वै यान्येव
संव्वत्सरस्य प्रथमान्यहानि तान्यस्य तदारभते तानि
च तदाप्नोत्यथातः सम्पदेव * ॥ ३० ॥

तदाहुः । कथं मस्यैतत् कर्म संव्वत्सरं मग्निं
प्राप्नोति कथं संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यत ऽइत्ये-
तेषां वै पञ्चानां पशूनां चतुर्विंशतिः सामि-
धेन्यो द्वादशाप्रियस्तत् षट्त्रिंशदेकादशानुयाजा
एकादशोपयजस्तदष्टापञ्चाशत् ॥ ३१ ॥

ततो याष्टाचत्वारिंशत् † । साष्टाचत्वारिंश-
दक्षरा जगतीयं वै जगत्पञ्चाङ्गं ह्रीदङ्गं सर्व्वं
जगदियं मु वा ऽअग्निरस्यै हि सर्व्वोऽग्निस्वीयते
यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ ३२ ॥

यद्देवाष्टाचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशद-
क्षरा वै जगती जगती सर्व्वानि कुन्दाङ्गि सर्व्वानि
कुन्दाङ्गि प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावा-
नग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ३३ ॥

* 'सम्पदेव'—इति ग ।

† '०शत्'—इति ग , '०शत्'—इति घ ।

अथ यानि दश । सा दशाक्षरा विराड्
 विराडग्निर्दश दिशो दिशोऽग्निर्दश प्राणाः
 प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य माता तावत्तद्
 भवति ॥ ३४ ॥

व्वपा पशुपुरोडाशः * । तत् षष्टिः षष्टि-
 मासस्याहोरात्राणि तन्मास माप्नोति मास आप्त
 ऋतु माप्नोत्यृतुः संवत्सरं तत् संवत्सरं मग्नि
 माप्नोति ये च संवत्सरे कामा अथ यदतोऽन्यद्यदेव
 संवत्सरेऽन्नं तत्तत् † ॥ ३५ ॥

अथैतस्य प्राजापत्यस्य ‡ । एकविंशतिः सामि-
 धेन्यो द्वादशाप्रियस्तत्तयस्त्रिंशदेकादशानुयाजा ए-
 कादशोपयज तत् पुच्छ पञ्चाशदपा पशुपुरो-
 डाशो इविस्तदष्टापञ्चाशत्स योऽष्टापञ्चाशति कामो
 ऽचैव त माप्नोति द्वावाचारी तत् षष्टिः स यः षष्ट्यां
 कामो ऽचैव त माप्नोत्यथ यदतोऽन्यद्यदेव संवत्सरे ऽन्नं
 तत्तत् § ॥ ३६ ॥

* 'पशुपुरोडाशः'—इति ग ।

†, § 'तत्तत्'—इति ग ।

‡ 'प्राजापत्यस्य'—इति ग, 'प्राजापत्यस्यु'—इति क ।

अथैतत्त्रयं नियुत्वतीयस्य । सप्तदश सामिधेन्यो
 द्वादशाप्रियस्तदेकां न त्रिंशदेकादशानुयाज्ञा एका-
 दशोपयजस्तदेकपञ्चाशद्व्या पशुपुरोडाशो विस्त-
 चतुष्पञ्चाशद् द्वावाधारी द्वौ स्विष्टकृतौ तदष्टापञ्चा-
 शत्स्य योऽष्टापञ्चाशति कामोऽचैव त माप्नोति
 अन्नस्पतिश्च व्वसाहोमश्च तत् षष्टिः स यः षष्ट्यां
 कामो ऽचैव त माप्नोत्यथ यदतोऽन्यद्युदेव संव-
 त्सरे ऽन्नं तत्तदेवं मु द्वात्यैतत् कर्म संवत्सर
 मग्नि माप्नोत्येवम् संवत्सरेणाग्निना सम्प-
 द्यते ॥ ३७ ॥

तदाहुः* । नैतत्त्रयं पशोः समिष्टयजूंषि जुहु-
 यान्न हृदयशूलेनावभृथ मभ्यवेयादारम्भो वा ऽपुषो
 ऽग्नेः पशुर्व्यवसर्गो देवतानाम् समिष्टयजूंषि-
 सप्स्थावभृथो नेदारम्भे देवता व्यवसृजानि नेद्
 यज्ञं सप्स्थापयानीति स वै स मेव स्थापयेदेतेन
 पशुनेष्ट्वा तत् प्रजापतिरपश्यद्यैतस्माग्नेरन्तं नं
 पर्यैतस्मात्सप्स्थापयेद्युदेव सप्स्थापयति प्राण एष

* 'तदाहुः'—इति ग, घ । 'तदाहुः'—इति ङ ।

पशुस्तस्य यदन्तरियात् प्राणस्य तदन्तरियाद्यदु वै
प्राणस्यान्तरियात् तत् एवं म्रियेत तस्मात् सु मेव
स्थापयेदथातो ब्रताना मेव * ॥ ३८ ॥

तदाहुः † । नैतेन पशुनेष्टोपरि शयीत न
मांसं मश्रीयान्न मिथुनं मुपेयात् पूर्वदीक्षा वा ऽएष
पशुरनवकृप्तं वै तद्यद्दीक्षित उपरि शयीत यन्मांसं
मश्रीयाद्यन्मिथुनं मुपेयादिति नेत्त्ववैषा दीक्षा
मेव हि मेखलास्ति न कृष्णाजिनमिष्टकां वा
ऽएतां कुरुते तस्मादु कामं मेवोपरि शयीतैतदु
सुर्व्वं मन्त्रं यदेते ‡ पशुवस्तदद्यान्नाप्तं मारब्धं भवति
तद्यानि कानि चामधुनोऽशनानि तेषां मस्य
सुर्व्वेषां कामाशनं यदि लभेत मिथुनं तु
नोपेयात् पुरा मैत्रावरुण्यै पयस्त्रायै तस्योपरि
बन्धुः ॥ ३९ ॥

तदाहुः § । तद्यादेतस्मिन्यज्ञे दक्षिणां नेन्मो-
ऽयं यज्ञोऽदक्षिणोऽसद् ब्रह्मणा ऽप्नादिष्टदक्षिणां

* 'मेव'—इति ग । 'मेव'—इति ङ ।

†, § 'तदाहुः'—इति ग, घ । 'तदाहुः'—इति ङ ।

‡ 'यदेते'—इति ग ।

दद्याद् ब्रह्मा वै सृज्यो यज्ञस्तदक्ष सृज्यो यज्ञो
 भिषज्जियतो* भवतीति न तथा कुर्याद्विष्टकां वा
 ऽपतां कुरुते तद्यथेष्टकाया मिष्टकायां दद्यात्तादृक्-
 दमुर्ध्वेव दद्याद्यदस्योपकल्पेते ॥ ४० ॥ १ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२. २.] ॥

प्रजापतिदेवत्यपश्वनुष्ठाने सम्प्रदायं दर्शयति— “प्राजापत्यं
 चरका आलभन्त इति । चरका नाम चरकप्रोक्तशाखाध्यायिनी
 महर्षयः । तत्र फलमाह— “प्रजापतिरग्निं चित्वेति ॥ १ ॥

तस्य पशोर्वर्णं विधत्ते—“श्यामो भवतीति । ‘श्यामः’ शुक्ल-
 कृष्णवर्णद्वययुक्तः पशुः कार्य इत्यर्थः । तद् वर्णद्वयं प्रजापतिः स
 इत्युपपादयति— “हयानि वै श्यामस्य लोमानीति । प्रजापते-
 र्लोकप्रजननसद्भावात् उक्तविधरूपद्वयसमुदायस्य प्राजापत्यत्वम् ।
 गुणान्तरं विधत्ते— “तूपरो भवतीति । विषाणरहितस्य प्रजापते-
 रपि शृङ्गरूपस्योत्तमवसुनो राहित्यादिति तत्त्वाम्यम् । अत्र कात्या-
 यनः— “श्यामतूपरो वा प्राजापत्य उपदध्यात्”—इति ॥ २ ॥

प्रजापतिदेवत्यपशुपक्षे सामिधेनीषु समिध्यमानसमिधवत्यो-
 र्ज्वलोर्मध्ये “समास्त्वान्न ऋतवः”—इत्याद्याः षड्सङ्ख्यां ऋषो
 निदध्यादिति ‡, तदिदं विधत्ते— “तस्यैकविंशतिः सामिधेन्य

* ‘भिषज्जितो’ ‘भिषज्जियतो’—पाठौ च दृष्टौ डा०-वेवरमहोदयेन ।

† का० औ० सू० १६. १. ३३ ।

‡ ए० ५६, क० २५, एतद्भाष्यं च दृश्यम् ।

इति । प्रकृतिगतः पञ्चदश, इदानीं धायाः षट् * , उभय एकविंशतिरित्यर्थः । सामिधेनीगता मेकविंशतिसङ्ख्यां प्रकार-
द्वयेन प्रयंसति— “द्वादश मासा इति । कण्डिकादयं पूर्ववद्
व्याख्येयम् ॥ ३ , ४ ॥

“उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभस्यान्वाहेति । सामिधेनीषु पूर्वं
गायत्रीष्टुभस्तु भूयस्वः , मध्ये त्रिष्टुभः , अन्ते च गायत्रयः ,
ताश्च प्रजापतिसन्धानार्थः ।

एतस्य सर्वस्य विधायकं ब्राह्मण मतिदिशति— “तासां
सुक्तो बभ्रुवृक्षान्वृच मिति । ‘बभ्रुः’ स्तावकं ब्राह्मणम्
‘उक्तम्’, पञ्चपशुविधिप्रकरणे ; सामिधेनीषु आसाम् ‘अन्वृच’
प्रत्युचम् उक्तमेव, व्याख्यातश्चेत्यर्थः , “प्राणो गायत्र्यान्वा त्रिष्टु-
बित्यादिना † , “ता एता एकव्याख्यानाः एत मेवाभि यथेत
मेव संस्क्रुर्यादेतं जनयेत्—इति च ‡ ।

अस्मिन् प्राजापत्यपक्षे उत्तराधारे मन्त्रविशेषं विधत्ते—
“हिरण्यगर्भवत्याधारे माधारय”—इति § । हिरण्यगर्भवत्यधारे
ऋचा आधाराः सृचि , उत्तरस्या मिति सामर्थ्याज्जभ्यते ॥ ।
“हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे”—इति मन्त्रेणेत्यर्थः ¶ । अत्र किं
मय मविशेषेणोक्तो मन्त्रः पूर्वस्मिन् सुवाधारे विनियुज्यते,
उतोत्तरस्मिन् सृचाधारे ? इति । किं तावत् प्राप्तम् ? पूर्वा-

* “षट् दध्यात् (धायाः)”—इति का० औ० सू० १६. १. ३४ ।

† , ‡ ५३ ए० ८५०, ६० ए० २७ क० ।

§ का० औ० सू० १६. १. ३५ ।

॥ हिरण्यवत्याधारे माधारयतीतिवचनात्—इति (का० औ०
सू० १६. १. ३५.) कर्कः ।

¶ वा० खं० १३. ४ ।

धारो हिरण्यगर्भवत्या कर्त्तव्यः । कुतः ? देवतासामान्यात्
 पूर्वाधारः तूष्णीं ज्ञयमानत्वात् प्रजापतिदेवत्यः, हिरण्यगर्भ-
 मन्त्रस्यापि प्रजापतिर्देवता; “कक्षो देवाय हविषा विधेम”-
 इतिमन्त्रलिङ्गात् * । ‘क’-शब्देन प्रजापतिरभिधीयते; “को
 हि प्रजापतिः”—इतिश्रुते: † । अतो मन्त्रो देवताभिधानसमर्थः
 पूर्वस्मिन् सुवाचारे एव विनियुज्यते इति प्राप्ते, ब्रूमः—
 पूर्वाचारे नायं मन्त्रः, किन्तुहि.† उत्तराचारे; मन्त्रवत्त्व-
 सामान्यात् । यस्याधारस्य प्रकृतौ मन्त्रो दृष्टः, तत्रैव मन्त्रा-
 न्तरविधानं युक्ततरम्; इतरत्र पूर्वाचारे तु पूर्वं प्रकृतौ मन्त्र-
 राहित्यादमन्त्रवता विधेया, तद्विशेषे च गौरवं स्यात् । तद्वि-
 उत्तराचारे ऐन्द्रमन्त्रस्य विनियुक्तत्वात् कथं मन्त्रं तद्विशेष-
 विधिरिति चेत्, सत्यम्! ‘इन्द्र’-पदस्य प्रजापतिपरतया व्याख्यातुं
 योग्यत्वात्, मन्त्रवत्त्वसामान्याच्च मन्त्रान्तरस्य निवर्त्तको भवति ।
 तस्मात् उत्तराचारे एवायं मन्त्र इति सिद्धान्तः ।

कात्यायनेनापि पूर्वोत्तरपक्षौ दर्शितौ— “हिरण्यगर्भ इत्यृचा
 सुवाचारः, पूर्वी देवतासामान्यात्, उत्तरे तु सामान्योपदे-
 शाभ्याम्”—इति ‡ । पूर्वं एव नापूर्वाधारः; प्रकृतिलिङ्गसामा-
 न्यात् । न तु पूर्वं प्रथम आधारः; उत्तरत्र वर्ण्यमानपूर्वो-
 त्तरपक्षविरोधात् । ते चाधिकरणे पूर्वोत्तरपक्षवद् योज्ये ।

* हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

अ हाधार एधिर्वी द्या सुतेमा कक्षो देवाय हविषा विधेम”—इति ।

† शत० ब्रा० ४. ५. ६. ४; ६. २. २. ५, १२ (८७, ८६ पृ०);
 ४. ३. ४; तै० सं० १. ७. ६. ६ ।

‡ का० औ० सू० १६. १. ३५, ३६, ३७ ।

“तुल्यं मन्यत् सर्वेषु”—इति * यत् कात्यायनेन दर्शितम्, तदिदं माह— “द्वादशाप्रिय इति । एतासां माप्रीणा मपि सङ्गास्तावकां ब्राह्मणं प्रजापतिसंस्कारसम्भानजननलक्षणैकार्थ-
व्याख्यानं चातिदिशति— “तासां मुक्तो बन्धुरिति । ‘बन्धुः’ ब्राह्मणम् । प्राजापत्यपशुपुरोडाशस्य तत्पशुब्राह्मणं मतिदिशति—
“य एव पशोर्बन्धुः स पुरोडाशस्येति । एवं ह्येतत्—
“प्राजापत्यं चरकां भालभन्ते प्रजापतिरग्निं चित्वाग्निरभवत् तद्यदेतं भालभते तदेवाग्नेरन्तं पर्येति”—इति † ।

‘क’-पदयुक्तानां प्रजापतिदेवत्वत्वं दर्शयति— “को हि प्रजापतिरिति ॥ ५ ॥

वायव्यपशुपक्षं विधत्ते— “अथैतं वायव इति । ‘नियुत्वते’ नियुत्वङ्गुणकाय वायवे ‘शुक्लः’ वर्णतः, ‘तूपरः’ विषाणरहितः, भालव्यव्यः ‡ । “प्राजापतिः प्रजाः सृष्ट्वानुव्येक्षतेत्यादिकं “तूपरो हि वायुरित्यन्तं ब्राह्मणं § पशोः शुक्लत्वतूपरत्वयोर्नित्यत्वाद् वायु-
देवत्वस्यैव स्तावकम् । “तूपरो लक्ष्मुदीति । ‘लक्ष्मुदी’ लक्षाटे शुक्लवर्ण इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

अस्य पशोः सप्तदश सामिधेनीराह— “तस्य सप्तदशेति । कात्यायनोऽपि— “वायवे नियुत्वते श्वेतलक्ष्मुदी वेदध्यात्”—इति ।

* का० श्रौ० सू० १६. १. ४३ । ‘सर्वेषु चिष्यपि पक्षेषु’—इति वृत्तिः ।

† इहैव पुरस्ताद् (१ ब्रा० १ क० ८६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

‡ श्वेतः श्वेतवर्णः, लक्ष्मुदी लक्ष्मुदं कूर्चं तद्वान्—इति कर्कः ।

§ इहैव ८७ पृ० १४ पं०—८८ पृ० ६ पं० द्रष्टव्यम् ।

॥ का० श्रौ० सू० १६. १. ३८ ।

‘सप्तदशसङ्ख्यां मासर्चुरूपसंवत्सरात्मना स्वीति— “सप्तदशो वै संवत्सर इति ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण ता मेव सङ्ख्यां प्रशंसति— “यद्देव सप्तदश सप्तदशो वै पुरुष इति । सप्तदशत्व मेव विभज्य दर्शयति— “प्राणा इति । “वत्वार्यङ्गानीति । बाहुद्वयं पादद्वयमित्यर्थः । ‘आत्मा’ मध्यदेहः । ‘ग्रीवाः’—इति बहुवचनं कण्ठगतधमनि-बहुत्वापेक्षम् ॥ ९ ॥

“उभयीर्गायत्रीरिति । सामिधेय्याप्रीस्तावकं ब्राह्मणं पूर्ववत् । अत्र वायव्यपथी प्राजापत्यपशुकरणं प्रशंसति— “अत्रो स काम उपास इति” इत्याह्वेति । यं कामं प्राजापत्ये पथी आहुर्वेदेवादिनः, ‘सः’ तादृशः ‘कामः’ ‘अत्रो’ अत्रैव प्राजापत्ये पुरोडाशे ‘उपासः’ इति ‘माहित्यः’ नाम ऋषिः उवाच ॥ १० ॥

“यद्देव वायव्यः पशुर्भवतीति । ‘वायुः’ हि ‘प्रजापतेः’ ‘अर्धम्’ अर्धभागः ; सूत्रात्मरूपत्वात् । ‘प्रजापतिः’ स्वयं मेव ‘अर्धम्’ अर्धभागः ; तच्च यदि पशुपुरोडाशो ‘उभौ’ अपि ‘वायव्यौ’ वायुदेवत्यू स्याताम्, ‘उभौ वा प्राजापत्यौ’ ; तर्हि ‘अस्य’ प्रजापतेः ‘अर्धम्’ एव तत् ‘कृतम्’ संस्कृतं ‘स्यात्’, न तु कर्त्तुः प्रजापतिः ; उभयात्मकत्वात् तस्येति । एकदेवत्यपशुपुरोडाशकरणे अर्धं तत् कृतं भवेदिति भावः, उभयोर्भिन्नभिन्नदेवत्यूः करणे सर्वं प्रजापतिं संस्कृतवान् भवति * । निगदसिद्धमन्यत् । एतस्य प्राजापत्यपुरोडाशस्य कल्पदयुक्ते याज्यानुवाक्ये विधत्ते—

“कहत्याविति * । ‘क’-शब्दस्य प्रजापतिवाचकत्वं साह — “की
हीति ॥ ११, १२ ॥

“तद्यहपां पुरस्ताज्जुहोति”—इत्यादेरयं मर्थः,— पूर्वं वायव्य-
पशोर्वपायागेन, मध्यतः प्राजापत्यपुरोडाशाचरणेन, अग्नौ
पशुहविषागेन, उभयतः प्राणान्, मध्ये आत्मानं च निहितवान्
भवतीति ।

वपाहविषोर्नियुत्वत्पदयुक्तां याज्यानुवाक्यां विधत्ते— “शुक्ल-
वत्य इति † ॥ १३ ॥

अथ शाखान्तरानुसारेण वपाया एव ‘शुक्ल’-पदयुक्ते याज्यानु-
वाक्ये, पशुहविषस्तु ‘नियुत्वत्’-पदयुक्ते याज्यानुवाक्ये इति दर्श-
यति— “तदु वा आहुरिति । पूर्वं प्राजापत्यपुरोडाशस्य कल्पद-
युक्ते याज्यानुवाक्ये उक्ते इति त्रयाणां वपापुरोडाशहविषां भिन्ना
याज्यानुवाक्या इत्यर्थः । तदुक्तं कात्यायनेन— “प्राजापत्यः
पशुपुरोडाशो द्वादशकपाल उभयोः, कहल्यो याज्यानुवाक्याः
प्राजापत्यस्य, शुक्लवत्यो वायव्यस्य, वपाया वा”—इति ‡ ॥ १४ ॥

पूर्वं पुरुषादयः पञ्च पशव उक्ताः, अत्र त्वेक एव वायव्यः,
तत् कथं मेकेन पशुना सर्वयागसाध्यं फलं लभेत ? अतः
पञ्चपशुपञ्चस्वीकार एव युक्त इति शङ्कां व्युदस्यन् एकस्मापि
वायव्यस्य पञ्चपशुरूपतां दर्शयति— “यद्वैवेतं पशुं मातृभने,
यतस्मिन् ह पशौ सर्वेषां पशूनां रूपं मिति । प्रागुक्तः

* का० श्रौ० सू० १६. १. ४० ।

† का० श्रौ० सू० १६. १. ४१ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. १. ३६, ४०, ४१ ।

पञ्चपञ्चादिपक्षाणां मन्यतमः पक्ष इच्छया कर्त्तव्य इत्याह—
“अतो यतमदस्य कर्मोपकल्पेतेति ।

तान्येव रूपाणि योजयति— “यत्तूपरो लप्सुदीति । ‘केसराः’
स्त्रोन्धरोमाणि ॥ १५ ॥

पञ्चालभ्रकालं विधत्ते— “तं पौर्णमास्या मालभेतेति । तच्छब्दः
पूर्वपरामर्शार्थः । वायव्यं पौर्णमास्या मालभेत एतदुपलक्षणम् ,
सर्वानपि पक्ष पशून् प्राजापत्यं वायव्यं वा पौर्णमास्या मालभेते-
त्यर्थः । अत एव कात्यायनेन सर्वशेषतया पक्षपशुपक्षादौ
सूत्रितम्— “उत्तरस्यां फाल्गुन्यां पौर्णमासेनेष्टा पक्ष पशूनाल-
भते”—इति * ।

अत्र केषाञ्चित् पक्षं सोपपत्तिकं मनुवदति— “अमावास्याया
मालभेतेत्यु हैकं आहुरिति † । चन्द्रस्य प्रजापतितादृष्यं प्रागुक्तम् ;
‘चन्द्रमा मनसो जातः , मनस्य प्रजापतिः , तदेतयोः कार्यकार-
णयोरभेदोपचारेणेति । सः ‘चन्द्रः’ ‘एतां रात्रिम्’ । अमा-
वास्यारात्रौ ‘इह’ च लोके ओषध्यात्मना ‘वसति’, तस्मात्
‘यथा’ येन प्रकारेण ‘उपतिष्ठन्तं’ चन्द्रम् ‘मालभेत’, ‘एवं’
‘तत्’ पञ्चालभनम् । अमावास्यायां पञ्चालभ्रश्चन्द्रालभ्रसमान
इति प्रशस्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥

पौर्णमास्या मेवालभेतेति सिद्धान्तयितुं पुनरनुवदति—
“तद्दे पौर्णमास्या मेवेति । “असौ वे चन्द्रः पशुरित्यादेरयं मर्थः—
वस्त्रादयो ‘देवाः’ पशुरूपं चन्द्रं पौर्णमास्या मालभ्य, प्रति-

* ‘अदक्षिणान्’—इति तत्र तच्छेषः । का० श्रौ० सू० १६. १. ५ ।

† का० श्रौ० सू० १६. १. ७ । ‘सा च माघामावास्याः सन्निधागाद्
‘यह्यते’—इति तत्र कर्कः ।

पदादितिथिषु एकैकां कलां प्राप्नुयतीति प्रसिद्धम् ; अत एवा-
मावास्याया मेककलावशेषत्वात् पुनस्तं वर्धयन्ति । अत्र तैत्ति-
रीयकम्—“अग्नित्वा एवं पूर्णमास आ अमावास्यायां ध्याय-
यन्ति”—इति * । ‘तस्मात्’ मयापीदानी मनुष्ठाया ‘यत्र’
यस्मिन् काले ‘देवाः’ पशु मालम्भवन्तः, तस्मिन्नेव काले पशु-
रालम्भव्य इति “प्रथमा व्युधासेति ॥ १७ ॥

“तद्वै फाल्गुन्या मेवेति । ‘एषा’ ‘संवत्सरस्य’ सर्वासां रात्रीणां
‘प्रथमा’ आदिभूता ‘रात्रिः’, या उत्तरफाल्गुनीनक्षत्रयुक्ता ‘पौर्ण-
मासी’ ; ‘या पूर्वा’ ‘एषा’ संवत्सरस्य ‘उत्तमा’ अन्त्या रात्रिः ।
तैत्तिरीया आमनन्ति—“एषा वै जघन्या रात्रिः संवत्सरस्य,
यत् पूर्वं फाल्गुनी०—० एषा वै प्रथमा रात्रिः संवत्सरस्य,
यदुत्तरे फाल्गुनी”—इति † । अतोऽस्या सुत्तरस्यां फाल्गुन्यां
पौर्णमास्यां पश्चालम्भेन संवत्सरादौ उपक्रान्तवान् भवती-
त्यर्थः ॥ १८ ॥

पश्चालम्भः पूर्णमासे कर्त्तव्य इत्युक्तम्, तत्र नित्यपौर्ण-
मासेष्टिकरणानन्तरं कर्त्तव्य इत्याह—“स वा इद्वेव पौर्णमासे-
नाथ पशु मालमेतेति ।

पौर्णमासयागानन्तर्यं पशुयागस्य सदृष्टान्तं प्रतिपादयति—
“पौर्णमासेन वा इन्द्रो वृषं पाप्मान मिति । अत्र कात्यायनः—
“वेङ्कानरः पशुपुरोडाश उपांशु, पशुदेवता च”—इति ‡ ।
‘उपांशु’ करणवदग्न्यध्वमनःप्रयोग मित्युक्तलक्षणम् ॥ १९ ॥

* ते० बं० २. ५. २. (५) ७ ।

† ते० ब्रा० १. १. ३. ८ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. १. २५, २६ ।

तदिदं विधत्ते— “तद्वा उपांशु भवतीति । तच्छब्दो न पञ्चगुष्ठानं परामृश्यते । उपांशुत्वं प्रतिपादयति— “एतदेतैः प्रजापतिः पशुभिरिति । पूर्वं ‘प्रजापतिः’ चयनाख्यं ‘कर्म’ ‘पशुभिः’ ‘इयेष’ इच्छति स्म । करिष्यमाणं कर्म ‘षट्’ अस्मिन् पञ्चगुष्ठानकाले ‘अनदा’ अपत्यक्षम् ‘इव’ ‘आस’ । साकल्येनानुष्ठितत्वाद् वीजरूपत्वाच्चाप्रत्यक्षत्वम् । तदेवाह— “अनिरुक्त मिति । इदं कर्म इयदितिकर्तव्यतायुक्त मिति निर्वक्तुं मयोग्यम् ॥ २० ॥

उपांशुत्वं प्रशंसितुं मनुवदति— “यद्देवोपांशु प्राजापत्यं वा एतदिति । ‘एतत्’ पशुकर्म ‘प्राजापत्यं’ प्रजापतिसम्बन्धि । एतावताप्यस्य कर्मणोऽनिरुक्तत्वं कथं मित्याह— “अनिरुक्तो वा इति । प्रजापतेरपि सर्ववस्तुरूपत्वात् अयं मेतावानिति कर्मण्यस्तादृष्यम् ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेणोपांशुत्वं प्रशंसति— “यद्देवोपांशु रेतो वेति । ‘षट्’ पशौ यज्ञे ‘रेतः’ रेतोभूतः वीजरूपत्वात् । यज्ञे पशुव्यतिरिक्तान्यन्यान् यज्ञानि सन्ति, तत् कथं पशौ यज्ञो वीजभूतस्तिष्ठतीति तत् समर्थयते— “वपा पश्निति । ‘वपा’, पशुपुरोडाश-हवीरूपः ‘पशुः’, ‘एतावान्’ एव यज्ञ इति ‘पशुः’ यज्ञवीजात्मना तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

अग्निधारणार्थं मुखसम्भरणं विधत्ते— “अष्टकायां मुखां सम्भरतीति । अष्टकानामाष्टमी, तस्यां मुखां विदध्यात् । पूर्वं फाल्गुनपौर्णमास्यां पश्चालम्भ उक्तः, तस्यां बहुलाष्टम्यां मुखार्थं मृत्तिकादृढवल्लीकवपादिद्रव्यसम्भरणं मित्यर्थः । कात्यायनोऽपि— “उखासम्भरणं मष्टस्याम्”—इति * । उखा चोपलक्षणम्,

अषाढाद्यपि अनया क्रियया संश्रियत एव । अष्टम्या मुखसम्भरणं प्रशंसति— “प्राजापत्य मितदिति । अष्टमीदिवसस्य अधि-
देवता प्राजापतिरिति तदाह— “प्राजापत्य मिति । ‘उखा’ इति
‘यत्’ अस्ति, ‘तत्’ ‘प्राजापत्यं कर्म’ ; प्राजापत्यात्मकोऽग्निः ,
तद्वारणार्थकत्वात् । प्राजापत्योऽग्निः , तत्सम्बन्धि ‘अहन्’ अङ्गी-
त्यर्थः । “सुपां सुलुक्” * ॥ २३ ॥

पुनः प्रशंसितु मनुवदति— “यद्देवाष्टकाया मिति । ‘एतत्’
अहः अष्टम्याख्यम्, ‘संवत्सरस्य’ ‘पर्व’ सन्धिस्थानीयम् ; यथा-
ङ्गुलेः पर्व सन्धिस्थानीय मेवम् । तत् पक्षस्य अन्तात् अष्टमी
मध्येति पर्वरूपा भवति, तद्द्वारा संवत्सरस्यापीति ; ‘अग्नेः’ अध्येषा
‘उखा’ ‘पर्व’ ; सन्धिस्थानत्वात् , अत्र अग्निः सन्धीयते ॥ २४ ॥

अथाष्टम्या मुखसम्पादन मष्टकानामसाम्याद्युक्त मिति तत्
पुनः प्रशंसति— “यद्देवाष्टकाया मष्टका वा उखेति । अष्टका-
नामाष्टसङ्ख्या भवतीति तदष्टसङ्ख्यावत्त्व मुख्यायां दर्शयति—
“निधिर्द्वा उखी इति । ‘निधिः’ नाम उखायाः प्रथमं मृत्पि-
ण्डस्य प्रथमेन अग्निधारणार्थोऽधस्तात्प्रदेशः । ‘द्वा उखी’, ‘उत्तिः’
नाम प्रथितमृत्पिण्डस्योपरि प्रक्षिप्तः अन्यो मृत्पिण्डः , तौ द्वौ ।
‘रास्त्रा’ नाम उखाकण्ठलम्भा ‘तिरङ्घ्री’ तिरःस्थाना वृत्ता-
कारा † । एवं निध्यादिचतुष्टयम् । ‘जङ्घीः’ प्रतिदिश मेकैकं

* पा० सू० ७. १. ३६ ।

† “विष्टतीये उत्तरे वर्त्तिं सर्वतः करोति”—इति । ‘उखाया
उत्तरभागस्योत्तरे उपरि वर्त्तमाने तृतीये भागे सर्वासु दिक्षु न्यक्ष्यो
वर्त्तिं वर्त्तिकां रास्त्रां करोति’ इति तत्र (का० श्रौ० सू०
१६. २. ३०) कर्त्तव्याः ।

वर्त्तिपर्यन्ताः ‘चतस्रः’ आश्रयभूताः , तास्यतस्रः । एवम्
‘अष्टौ’ उखायां सम्पन्नाः * । अतोऽष्टम्या मष्टकाकरणं युक्तं
मित्यर्थः ।

उत्तरत्र पञ्चमाध्याये †— “मृत्पिण्डं मुपादत्ते”—इति
प्रक्रम्य , “तम् प्रथयति वसवस्त्वेति , “अयं हैष लोके निधिः”—
इति प्रथमस्य पृथिवीरूपतोक्ता ‡ । “अथ पूर्वं मुञ्चि मादधाति
०—० अथोत्तरं मुञ्चि मादधाति”—इति § , “अथ तिरस्वीं राक्षां
पर्यस्यति ०—० अथ चतस्र जङ्घीः करोति”—इति ॥ । अत्र
काल्ययनः— “जङ्घास्तूष्णीं प्रतिदिशं चतस्रोऽपरा वर्त्ति
प्राप्ताः”—इति ¶ ॥ २५ ॥

चयनसहितस्य सोमयागस्य दीक्षाकालं विधत्ते— “अमा-
वास्यायां दीक्षत इति । फाल्गुनामावास्यायां दीक्षां कुर्यात् ।
सूत्रितञ्च— “दीक्षामावास्याया मामावास्येनेद्वेति ** । अमा-
वास्यासम्बन्धीष्टिकरणादनन्तरं मेव दीक्षा कर्त्तव्या ; पौर्ण-
मास्योपक्रमाद् दर्शयागेन तत्परिसमाप्तेरवकाशत्वादित्यभिप्रायः ।
“अमावास्यायै वा अधीति । अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी । ‘यज्ञः’
चन्द्रमाः , ‘तायते’ विस्तार्यते ; पौर्णमास्यां देवैरालम्ब्य

* निधिः, उङ्घी दौ, राक्षा, वर्त्तयच्चतस्र इत्यष्टौ ।

† ‘चतुर्थाध्याये’—इति च-पाठः ।

‡ इहैव काण्डे उपरिष्ठात् ५ अ० २ ब्रा० १, ३ क० ।

§ इहैवोत्तरत्र ५ अ० २ ब्रा० ४, ५ क० ।

॥ इहैवोत्तरत्र ५ अ० २ ब्रा० ११—१४ क० ।

¶ का० श्री० सू० १६. ३. ३१ ।

** का० श्री० सू० १६. ४. २७ ।

चन्द्रस्य अमावास्याया माप्यायनस्योक्तेः । 'यतः' यस्मात् दिना-
यज्ञां (?) विस्तारितम्, तस्मात् अहं मपि 'यज्ञम्' उत्पादयेय
मिति । यद्वा, यज्ञपदेन दर्शेष्टिः ; दर्शपूर्णमासौ हि सर्वस्या इष्टेः
प्रकृतिभूताविति । तस्मादस्या उपरि 'यज्ञस्तायते' । "तनो-
तेर्यकि"—इति * नलोपे "अकृत्स्नार्वाधातुकयोः"—इति † दीर्घं
कृते 'तायते'—इति रूपम् ॥ २६ ॥

प्रकारान्तरेण दीक्षाकरणं प्रशंसति— "यद्देवामावास्यायां
रेतो वा एतदिति । 'दीक्षते' यजमान इति 'यत्', 'एतत्'
उत्खारुपायां 'योनौ' 'रेतोभूत मात्मानं' सिक्तवान् । दीक्षा-
करणं मन्व्युत्पादनात् प्रागवस्येति रेतस्त्रेकात्मकत्वं मित्यर्थः ।
'यत्' यदा 'दीक्षितः' प्राप्तदीक्षो 'भवति', तदा तस्मै रेतो-
रूपत्वेनोत्पत्त्यमानायाज्ये 'पुरस्तात्' पूर्वं 'लोकं' स्थानं करोति,
स्थाने निष्यन्ने पश्चात् अग्निर्जायते । अयं मर्थः,— दीक्षाप्रारम्भो-
न्नेरुत्पत्तिप्रागवस्था, तत्समाप्तिरेव जनिष्यमाणस्याग्नेः स्थान-
करणं मिति स्थानसम्पादनानन्तरं सुत्पत्तिं लोकप्रसिद्ध्या दृढ-
यति— "तस्मादाहुः कृतं लोकं मिति ॥ २७ ॥

सांनिके क्रतौ "संवत्सरभृत मेव चिन्वीत"—इत्याज्जानात् ‡

* पा० सू० ६. ४. ४४ ।

† पा० सू० ७. ४. २५ ।

‡ उपरिष्ठात् इष्टयम् (१० का० २ अ० ६ ब्रा० ६ क०) । "तयो-
र्विभाग माह, सांनिके क्रतौ संवत्सरं दीक्षा आन्वाताः— 'संवत्सरं'
चिन्वीतेति (श्रुत० ब्रा० १०. २. ६. ६.), पवित्रे चतस्रो दीक्षा
आन्वाताः 'पवित्रचतुर्दोषः'—इति (का० औ० सू० १५. १. ४.)"
—इति च का० औ० १६. ६. ६. सूत्रे कर्कः ।

न्यूनातिरेकाभावेन संवत्सरपर्यन्तं दीक्षा कर्तव्येति सिद्धान्त-
यितुं न्यूनातिरेकपक्षयोर्दीष मुपन्यस्यति— “स यत् कनीयः
संवत्सरादिति । अग्निस्त्वावत् संवत्सरात्मकः, तादृशस्याग्नेरव-
यवा यजुषस्त्य इष्टकाः षष्टात्तरत्रिंशत्सङ्ख्याका इति दशमे
काण्डे वक्ष्यते * । तत्र दीक्षाणां संवत्सरादवाक्ते कतिपयानां
मिष्टकानां माधारभूतकालराहित्यादधिका भवन्तीति प्रदेश-
रहिता इष्टका एवोपहिता दितवान् भवतीति । एवं तर्हि
एतद्दोषपरिहाराय दीक्षाणां वर्षाधिक्ये इष्टका न्यूना इति लोका
अतिरिक्ता भवन्तीति सोऽपि नेष्टव्यः ॥

इष्टकाकाल मनुवदति^५ “अथ यदमावास्यायां दीक्षित्वा मावा-
स्यायां क्रीणातीति । प्रथमायां फाल्गुनामावास्यायां ‘दीक्षित्वा’,
ततः कतिदिवसं दीक्षितधर्माणाचरन् पुनः फाल्गुनामावास्यायां
राजानं सोमं ‘क्रीणाति’, अतो न्यूनाधिकभावौ न स्तः ।
इष्टकातिरेको लोकातिरेको वा नास्तीत्यस्मिन् पक्षे गुणान्तरं
दर्शयति— “अथास्यापूर्यमाणपक्ष इति । दीक्षानन्तरं राजक्रये
उपसद्यागः, तत्र हि अनूपसद मग्निं चिनोतीति उपसरस्वग्नि-
चयनं स्यात्, तच्चयनं शुक्लपक्षे सम्पद्यत इति गुणः ॥ २८ ॥

एवं दीक्षाणां संवत्सरकालीनत्वेनेष्टेः कालसाम्ये सिद्धान्ते-
ऽपि वेदवादिनां कालविषया मधिका माशङ्कां दर्शयति—
“तदाहुर्यथावत् एतस्येति । यद्यपि प्रथमफाल्गुनामावास्यायां
दीक्षित्वा, आगामिफाल्गुनामावास्यायां सोमक्रयावधिरूपवत्सर-

* “वष्टिञ्च त्रीणि च ग्रतानि परिश्रितः, वष्टिञ्च त्रीणि च
ग्रतानि यजुषस्त्यः”—इति १० का० ५ अ० ४ ब्रा० ५ क० ।

स्त्रीकारे अन्यवयवभूतैकानां कालरूपाधारराहित्य माधिक्यं वा नास्ति , तथापि क्रयादनन्तराण्यहानि उपसदर्थानि विद्यन्ते ; तत्र कथं मिष्टकाभिर्यजमानस्य लोका उपहिता भवन्तीति प्रश्नः ।

“यद्वा अमावास्यायां दीक्षित्वेत्यादिपरिहारवाक्यस्यायं मर्थः— दीक्षादिप्रत्ययकालपर्यन्तो यावान् कालरूपो लोकः , तावत्त्व इष्टका अभूवन्निति तावदविवादम् । यदि तस्माद्दूर्धानि यान्यहानि , सोऽवकाशोऽध्वर्योरग्निचयनस्य । यदि तान्यहानि चयनकालो न भवेत् , तर्हि ‘को हि’ कुत्रावकाशे ‘चिनुयात्’ ? अवकाशस्याभावात् । अन्येष्वहस्सु इष्टकोपधानं नास्तीति न मन्तव्यं मिति । “यावन्ति वै संवत्सररूपाहोरात्राणि”—इत्यादिना क्रयोत्तरकालेऽपीष्टकोपधानं मस्तीत्याह । संवत्सरधारणात् तद्रूपोऽग्निरित्युक्तम् , तत्र इष्टका अन्यवयवा इति च , अतः संवत्सरस्य यावन्ति दिनानि , तावत्त्व इष्टका उपहिता इत्युक्ते संवत्सरे त्रयोदशमासस्यापि सम्भवात् तत्सङ्ख्याया इष्टकोपधानम् । अतस्त्रयोदशमासरूपाणि क्रयोत्तराण्यहानि तत्सङ्ख्याकाभिरिष्टकाभिर्यजमानलोका उपहिता भवन्तीत्यनेन यावन्तो लोकास्तावत्त्व इष्टका उपहिता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

पञ्चालश्रोत्रासम्भरणदीक्षाकाला ये उक्तास्तेषां प्राथम्यं सुपजीव्यं प्रगंसति— “एतद् यैव प्रथमा पौर्णमासीति ।

अथ पशुकर्मणः संवत्सररूपान्नेषु सङ्ख्यासम्पत्तिं दर्शयितुं प्रतिजानीते— “अथातः सम्पदेवेति । ‘सम्पत्’ सम्पत्तिः , सङ्ख्यासाम्यम् , तत् पशुकर्मान्योर्दर्शयिष्यत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

“तदाहुः कथं मस्यैतत् कर्मेति । अग्निः संवत्सरात्मकः , तम् ‘कथं मेतत् कर्माप्नोति’ । अत्रानुपपत्तिं स्वयं नैव दर्शयति—

“कथं संवत्सरेष्वेति । संवत्सररूपेण ‘अग्निना’ सह ‘कथं सम्पद्यते’
सङ्ग्रातः कथं सम्पद्यं भवेदिति प्रश्नार्थः ॥

पञ्चपञ्चमराजापत्यवायव्यरूपपञ्चतवेऽपि सम्पत्तिं दिदर्शयिषुः
पञ्चपञ्चमेषु प्रथमं दर्शयति— “एतेषां वै पञ्चानां पशूना
मिति । तस्मिन् यज्ञे ‘सामिधेन्यः चतुर्विंशतिः’ । उक्ताः प्रकृति-
यताः पञ्चदश, “समास्त्वान्ने ऋतवः”—इत्याद्याः मध्ये
विहिता नवेति चतुर्विंशतिः । ‘द्वादश आप्रियः’ । “ऊर्ध्वं
अस्य समिधो भवन्ति”—इत्याद्याः आप्रीसञ्ज्ञकाः प्रयोजयन्त्या
द्वादशोक्ताः * । ‘एकादश अनुयाजाः’ । ‘एकादश उपयजः’
उपयजो नाम पशुगुदहोमाः । तदाहापस्तम्बः— “एकादशधा
तिर्यक् ह्रिस्वासन्धिन्द्वपर्यावर्त्तयन्नूयाजानां वषट्कृते वषट्-
कृत एकैकां गुदकाण्डं प्रतिप्रस्थाता इक्ष्मेण जुहोति”—इति † ।
यताः सर्वा मिलित्वा ‘अष्टापञ्चाशत्’ सङ्ग्रा सम्पद्या ॥ ११ ॥

असु, प्रसुते किं मयात मित्याह— “तनो याष्टाचत्वारिंश-
दिति । उक्ताया अष्टापञ्चाशत्सङ्ग्रायां मध्ये दश सङ्ग्रां ह्रित्वा
अवशिष्टा अष्टाचत्वारिंशत्सङ्ग्रा ; तावत्सङ्ग्राचरजगतीन्द्रोदपा ,
जगत्त्रयि हि द्वादशाक्षरपादेति पादचतुष्टये उक्तसङ्ग्रा भवति ।
अस्यां भूमौ सर्वं जगत् प्रतिष्ठित मिति भूमिरपि जननीशब्द-
वाच्या , सेव हि सर्वाग्निचयनाधिकारण मिति आधाराद्वैयर्थ्यो-
रभेदोपचारेण भूमिरेव अग्निशब्दवाच्या । अग्निर्यावत्परिमृश-

* इत्युक्तात् (७४—८० पृ०) अष्टाद्याः ।

† आप० श्रौ० सू० ७. २७. ११ । “वसुधं गच्छ खाद्येभ्योते-
मन्त्रैः”—इति तत्सचशेषः ।

वचनः, अक्षानेर्मात्रावयवो यावती यत्परिमाणः, तत्कर्म-
सङ्ख्याकं तावदग्निं तदवयवसङ्ख्याकं भवति ॥ ३२ ॥

प्रोक्ताया एव सङ्ख्यायाः प्राजापत्यात्मना सम्पत्तिं प्रशं-
सति— “यद्देवाष्टाचत्वारिंशदिति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ३३ ॥

अवशिष्टां दशसङ्ख्यां प्रशंसति— “अथ यानि दश सा दशा-
चरेति, ‘विराट् अग्निः’ अन्नात्मकत्वात् । अग्निर्विराट्
अन्नम् इति श्रुतेः विराजोऽन्नत्वम् * । अग्नेर्दिगात्मकत्वं प्रागादि-
दिक्षु विभक्त्योपधीयमानत्वात् । प्राणापानादयः पञ्च, नाग-
कूर्मकलकलदेवदत्तधनञ्जयाख्याः पञ्चेति ‘दश प्राणाः’ । यद्वा,
प्राणा दश इन्द्रियाणि । अग्नेः प्राणात्मकत्वम्, हिरण्यगर्भात्मक-
त्वात् । “यावानग्निरित्यादि पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

एवं पञ्चपशुपक्षेष्टापञ्चाशतं सङ्ख्या मग्न्यात्मना सुत्वा संव-
त्सराग्निना सम्पत्तिं वक्तुं सङ्ख्यान्तरं दर्शयति— “वपापशुपुरो-
डाश इति । ‘वपा’ वैश्वानरः, ‘पशु पुरोडाशः’ इति द्वौ ।
एताभ्यां सह षष्टिसङ्ख्या जाता । ‘मासस्य’ संवत्सरावयवभूतस्य
षष्टिसङ्ख्यानि अक्षोरात्राणि विद्यन्ते, तत् षष्टिसङ्ख्याकं मासं
तावत्सङ्ख्याकं मक्षोरात्रं माप्नोति । ‘मासः’ सम्पन्नः ‘मासः’
स्त्रावयविनम् ‘ऋतुम्’ ‘माप्नोति’; ऋतुर्हि मासद्वयात्मकः ।
‘ऋतुः’ अपि ‘संवत्सरम्’ माप्नोति; ऋतुषट्कात्मको हि संव-
त्सररूपोऽग्निरिति प्रागुक्तम् । अतः सामिधेय्यादि-वपापशुपुरो-

* “अग्निं मन्यन्ति ०—० अन्नं विराट्”—इत्यादि (तै० ब्रा० १. ६.
३. ३.), अन्नं विराट्, विराजेवान्नाय मवसन्ने—इत्यादि च (तै०
ब्रा० १. ८. २. २.) दृष्टव्यम् ।

डाशान्तगता षष्टिसङ्ख्या संवत्सररूपात्मना सम्पन्नेति सर्वान्
संवत्सरमध्यवर्तिनः कामानाप्नोति । न चास्मिन् कर्मणि अस्मानि
बहूनि सङ्ख्येयानि विद्यन्ते , तत् कथं षष्टिसङ्ख्येत्युक्तं मतं आह—
“अथेत्यादि । अथेति प्रश्ने । ‘अतः’ उक्तसङ्ख्यातः ‘अन्यत्’
‘यत्’ अस्ति , ‘तत्’ ‘संवत्सरे’ विद्यमानम् ‘अन्यम्’ एव
‘तत्’ ॥ ३५ ॥

एवं पञ्चपशुपक्षे सम्पत्तिं दर्शयित्वा प्राजापत्यपशुपक्षे
दर्शयति— “अथेतस्य प्राजापत्यस्येति । अग्नेः ‘एकविंशतिः
सामिधेन्यः’ इविः , पशुहृदयादिरूपमित्यर्थः । एव मष्टा-
पञ्चाशत् सम्पन्ना । तत्र पूर्वोक्तं फलमितिदिशति— “स यो-
ऽष्टापञ्चाशतिं काम इति । अत्रापि संवत्सराग्निना सम्पत्तिं
वक्तुं सङ्ख्येयान्तरं समुच्चिनोति— “हावाघाराविति । सुवा-
घारः सुच्याघारश्चेत्यर्थः । एवं षष्टिसङ्ख्यायां सम्पन्नायां
पूर्वोक्तषष्टिफलमितिदिशति— “स यः षष्ट्यां कामोऽत्रैव
तमिति ॥ ३६ ॥

वायव्यपशुपक्षे सम्पन्ने सम्पत्तिं दर्शयति— “अथेतस्य
नियुत्वतीयस्येति । “द्वौ स्विष्टकृताविति । पशुपुरोडाशः स्विष्ट-
कृत् , पशुवृद्धस्विष्टकृच्चेति द्वयमित्यर्थः । “वनस्पतिश्च वसा-
होमश्चेति । पृषदाज्यद्रव्यको वनस्पतिग्राहः स्विष्टकृतः प्रायनुष्ठेयः ,
इविषो यान्याया अर्द्धर्चे प्रतिप्रस्थात्वा कर्त्तव्यो वसाहोमः ।
अत्रापि फलद्वयवाक्यं पूर्ववदयोन्यम् ॥ ३७ ॥

पशुनुष्ठानस्य चयनकर्मादित्वात् तदवसानः कर्त्तव्यः ;
देवताविसर्गरूपसमिष्टयजुर्होमः समाप्तिरूपावभृथश्च न कर्त्तव्या-
विति केषाञ्चित् पक्षं सोपपत्तिकमुपन्यस्यति— “तदाह-

जैतस्य पशोरिति । पञ्चपशुपदेऽपि “अजेन चरति”—इत्युक्तेः ॥
 अजस्य वा प्राजापत्यस्य वा वायस्यस्य वा पशोरित्यर्थः । ‘अग्नेः’
 अग्निचयनकर्मणः ‘एवः’ उक्तः ‘पशुः’ पशुयागः ‘पारम्भः’
 कर्मोपक्रमः ; आदावनुडीयमानत्वात् । ‘समिष्टयजूषि’ इति
 यत् , तत् ‘देवतानां’ ‘व्यवसर्गे’ विसर्जनम् । ‘अवभृथः’ इति
 यत् , तत् ‘संख्या’ कर्मसमाप्तिः । अतः कर्मोपक्रमे एव देवता-
 विसर्जनं कर्मसमापनं च कर्तुं, न युक्तमित्यर्थः ।

तस्मात् निरस्यति— “स वै स मेव स्यापयेदिति । पूर्वं ‘प्रजा-
 पतिरेतेन पशुना इद्धा’ ‘अपश्यद्’ विचारितवान्,— ‘यथा’ येन
 प्रकारेण ‘एतस्य’ ‘अग्नेः’ ‘अन्तः’ ‘न’ ‘पर्येत्’ पर्यगच्छत्, चिकीर्ष-
 माणः स स्वयं मेव तदपश्यत् इत्यन्वयः । यद्येकेनैव पशु-
 नेद्वाग्नेरन्तं परिगच्छेत्, तर्हि समिष्टयजुरादिकं न कर्तव्यं
 स्यात् ; न तथा ; एकेन पशुना यागेऽपि इतरेषां पशुशरी-
 राणां मधु प्रासनात् तत्परिमाणसूक्ष्मशीष्टकोपधानादिकं
 विना अग्न्यन्तगमनाभावसिद्धेः पशुकर्म संख्यापयितव्यमित्य-
 भिप्रायः ।

संख्यापनाकरणे अग्निष्टं दर्शयितुं मनुवदति— “यद्देव
 संख्यापयति प्राण एव पशुरिति । पशोः प्राणत्वं पुरस्तादुक्तम् ।
 ‘तस्य’ पशोः सत्यन्धि ‘यत्’ कर्म ‘अन्तरियात्’ व्यवहितं कुर्यात्,
 ‘प्राणस्य’ सत्यन्धिन मेकदेश मेव व्यवहितं कृतवान् भवति ।
 ‘ततः’ च प्राणादन्तरितः स अन्तर मेव ‘स्त्रियेत’ सृतो
 भवति ; ‘तस्मात्’ पशुकर्म ‘संख्यापदेदेव’ इत्यर्थः ॥

अथ पशुयागानन्तरं चयनकर्मणि यजमानकर्तव्यानां निय-
मानां मीमांसा वक्ष्यत इति प्रतिजानीते — “अवातो व्रताना
भवेति ॥ ३८ ॥

कर्तव्याकर्तव्यविचारं पूर्वोक्तपक्षाभ्यां निरूपयति—“तदङ्कु-
र्तेनेति । ‘पशुः’ नाम ‘पूर्वा’ प्रथमभाविनी ‘दीक्षा’, दीक्षा-
कर्मोपक्रमार्थं मिति मत्वा पूर्वपक्षोद्भवः । ‘अतः’ पशुकर्मणो
दीक्षात्वात् यजमानस्योपरि शयनादिकम् ‘अनवकृतम्’ अयुक्त
मित्यर्थः । दृषयति—“निस्त्वेवेषा दीक्षेति । अत्र दीक्षा-
शब्दस्य सुव्यार्थस्वीकारः । सुव्यदीक्षायां “मिखलया दीक्ष-
यति”—“कृष्णाजिनेन दीक्षयति”—इति * , मिखलाजिनयोरत्रा-
भावात् इयं दीक्षा न भवतीत्यर्थः । किं तत् पञ्चगुहान मिति ,
तत्राह—“इष्टकां वा एतां कुरुत इति । पशुयागो नामेष्टका-
करणमेव । ‘तस्मात्’ मांसोपयासने ‘कामं’ कुर्यात् । “एतद्
सर्वं मत्त मिति । पुरुषादिपशूनां सर्वान्नत्वात् । ‘तद्’
‘यदा’ ‘आप्तम्’ ‘आरब्धं’ प्रक्रान्तं भवति , तस्मात् ‘आ
मधुनः’ मर्यादाया माह , मधुपर्यम् ‘यानि’ ‘अशनानि’
अन्नानि , ‘तेषां’ मध्ये ‘अस्य’ यशुः ‘कामाशनम्’ इच्छया
भोजनम् । किं सर्वदा ? नेत्याह—“यदि न लभेतेति † । ‘यदि’
हि अन्नं ‘न’ ‘लभेत’ लब्धं भवेत् , तर्हीत्यर्थः । एकं नियम
माह—“मिथुनं तु नोपेयादिति ‡ । मिथुनवर्जनं सर्वथा कार्यं

* ते० ख० ६. १. ३. १४, ४ प्रभृतिकं दृश्यम् ।

† “यदि लभेत”—इत्येव सर्वमूलपुस्तकपाठः ।

‡ अहनि मांसमेधुने वर्णयेत्”—इति का० औ० सू० २. १. ८ ।

‘अहनि , अस्मिन् प्रकृते ब्रह्मेहनि’—इति तत्र तद्वैकाकारः ।

मित्येतत् प्राप्तम्, तस्यावधिं दर्शयति— “पुरा मैत्रावरुणौ
पयस्याया इति । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । आभिन्नायागपर्यन्तम् ।
अथ कात्यायनः— “मैथुनं वर्जयेदा पयस्यायाः, मांसो-
पर्यासने चेच्छन्”—इति * ।

तस्य नियमस्य विधायकं ब्राह्मण मतिदिशति— “तस्यो-
परि बन्धुरिति । ‘उपरि’ उत्तरत्र नवमकाण्डे “अथ मैत्रा-
वरुणा पयस्यया यजते”—इति † मैत्रावरुणीं पयस्यां विधाय
अज्ञातम्— “स यदेतयानिद्वा मानुषां चरेत् प्रत्यवरोहः स यथा
दैवः सन् मानुषः स्यात् तादृक् तत्”—इति ‡ ॥ २६ ॥

अस्मिन् यज्ञे ब्रह्मसम्प्रदायकं दक्षिणादानं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां
निषेधयति— “तदाहुर्दद्यादेतस्मिन् यज्ञे दक्षिणा मिति ।
‘ब्रह्मणः’ ‘आदिष्टदक्षिणाम्’ प्रतिनियतदक्षिणाम् । ‘भिषज्जयितः’
चिकित्सितः । भिषज्-शब्दात् कण्डादिभ्यो यक्, तदन्तात्
कर्मणि क्तः, इडागमः । “इष्टकां वा एता मिति । पशुयागे
गानेष्टकाकरणम्, तस्मात् प्रतीष्टकं दक्षिणादानसमानम्, पशु-
यागे दक्षिणादान मित्यर्थः । पशौ देयाया दक्षिणायाः कालं
दर्शयति— “अमुर्ध्वं दद्यादिति । ‘अमुर्हि’ अदःशब्दो विप्र-
कष्टवचनः । चयनकर्मणो दक्षिणादानकाले ‘अस्य’ ब्रह्मणो-

* का० श्रौ० सू० १६. १. २८, २६ । “पयस्या मैत्रावरुणी,
तत्रैव दोहनं श्रूते वा दध्यानयति”—इति, “मित्रावरुणाभ्यां पयस्याम्”
—इत्यादि च द्रष्टव्यम् (४. ४. ७, ८; ६. १. १६ । पञ्चमं हविः) ।

†, ‡ ६ का० ५ अ० १ ब्रा० ५४ क० द्रष्टव्यम् । “अये व्रतपतये
ब्रह्मेहनि मैथुनमांसभोजनं चेत्”—इति च तत्र प्रायश्चित्तं सूचि-

‘यद्’ देयम् ‘उपकल्पेत’ अदत्तुं स्यात्, तदा तद् देयमित्यर्थः ॥ ४० ॥ १ [२. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठे काण्डे द्वितीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

एतद्वै देवा अब्रुवन् । चेतुयध्वमिति चिति
मिच्छतेति वाव तद्ब्रुवंस्तेषां चेतुयमानानां
प्रजापतिरिमां प्रथमां स्वयमादृक्षां चितिमप-
श्यत् तस्मात्तां प्रजापतिनोपदधाति ॥ १ ॥

तु मग्निरब्रवीत् । उपाह मायानीति केनेति
पशुभिरिति तथेति पश्विष्टकया ह तदुवाचैषा
वाव पश्विष्टका युहूर्ज्विष्टका तस्मात् प्रथमायै
स्वयमादृक्षाया ऽनन्तर्हिता दृव्विष्टकोपधीयते
तस्मादृक्षा ऽनन्तर्हिता ओषधयो ऽनन्तर्हिताः
पशवो ऽनन्तर्हितोऽग्निरनन्तर्हितो ह्येष एतयो-
पैत् * ॥ २ ॥

ते ऽब्रुवन् । चेतुयध्व मेवेति चिति मिच्छ-
तेति वाव तदब्रुवन्नित ऊर्ध्वं मिच्छतेति तेषां
चेतुयमानानां मिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा चान्त-
रिक्षं द्वितीयां स्वयमावृक्षां चिति मपश्य-
त् तस्मात् ता मिन्द्राग्निभ्यां च विश्वकर्मणा चोप-
दधाति ॥ ३ ॥

तान् वायुरब्रवीत् । उपाह मायानीति केनेति
दिग्भिरिति रथेति दिश्यामिर्षं तदुवाच तस्माद्
द्वितीयायै स्वयमावृक्षाया ऽचनन्तर्हिता दिश्या
उपधीयन्ते तस्मादन्तरिक्षादनन्तर्हिता दिशोऽनन्त-
र्हितो वायुरनन्तर्हितो ह्येष एतामिरुपैत् * ॥ ४ ॥

तेऽब्रुवन् । चेतुयध्व † मेवेति चिति मिच्छतेति
वाव तदब्रुवन्नित ऊर्ध्वं मिच्छतेति तेषां चेतुय-
मानानां परमेष्ठी दिवं तृतीयां स्वयमावृ-
क्षां चिति मपश्यत् तस्मात् तां परमेष्ठिनोपदधा-
ति ॥ ५ ॥

* 'एतामिरुपैत्'—इति ग, घ ।

† 'तेऽब्रुवन् चेतुयध्व'—इति क, ख ।

तु मसावादित्योऽब्रवीत् । उपाह मायानीति
 केनेति लोकस्मृणयेति तथेत्येष वाव लोकस्मृणा-
 त्मना ह्यैव तदुवाच तस्मात्तृतीया स्वयमादृष्टा-
 नन्तर्हितालोकस्मृणाया उपधीयते तस्मादसावा-
 दित्योऽनन्तर्हितो दिवोऽनन्तर्हितो ह्येष एत-
 योपैत् * ॥ ६ ॥

तदेता वाव षड् देवताः । इदं सर्वं
 मभवन् यदिदं किञ्च ते देवाश्चर्षयश्चानुवन्निमा
 वाव षड् देवताः । इदं सर्वं मभून्नुप तज्जा-
 नीत यथा व्यय मिहाप्यसामेति तेऽब्रुवंश्चेतयध्व
 मिति चिति मिच्छतेति व्याव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथा
 व्यय मिहाप्यसामेति तेषां चेतयमानानां देवा
 द्वितीयां चिति मपश्यन्नृषयश्चतुर्थीम् † ॥ ७ ॥

तेऽब्रुवन् । उप व्यय मायामेति केनेति यदेषु
 लोकेषूपैति तथेति तद्यदृष्टं पृथिव्या अर्वाचीन
 मन्तरिक्षाक्षेन देवा उपायंस्तदेषा द्वितीया चिति-

* 'एतयोपैत्'—इति ग, घ । 'एतयोपैत्'—इति ङ ।

† 'चतुर्थीम्'—इति ग, घ । 'चतुर्थीम्'—इति ङ ।

रुधे यदूषं मन्तरिक्षादवाचीनं दिवस्तेनऽर्षय उपायं-
स्तु देवा चतुर्थीं चितिः ॥ ८ ॥

तेति ब्रह्मवन् । चेतुयद्म मिति चिति मिच्छ-
तेति वाच तद्ब्रह्मवन् युच्चेतुयमाना अपश्यस्तस्मा-
च्चितयः ॥ ९ ॥

प्रजापतिः प्रथमां चिति मपश्यत् । प्रजा-
पतिरेव तुत्या आर्षेयं देवा द्वितीयां चिति मप-
श्यन् देवा एव तुत्या आर्षेय मिन्द्राग्नी च विश्व-
कर्मा च तृतीयां चिति मपश्यन्त एव तुत्या आ-
र्षेय ऋषयश्चतुर्थीं चिति मपश्यन्ऋषय एव तुत्या
आर्षेयं परमेष्ठी पञ्चमीं चिति मपश्यत् परमेष्ठेव
तुत्या आर्षेयः स यो हैतुदेवं चितीना
मार्षेयं वेदार्षेयवत्यो हास्य बन्धुमत्यच्चितयो
भवन्ति ॥ १० ॥ १ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. ३.] ॥

उत्तरत्रयोपधास्यमानानां चितीना ऋषिदेवतासम्बन्धेनोत्पत्ति-
प्रकारः , तत्सङ्ख्याविशेषः , स्वयमाह्वयेष्टकानां स्थानविशेष-
प्रदर्शनञ्च तृतीये ब्राह्मणे प्रतिपाद्यते । स्वयमाह्वयेष्टकास्तिस्रो

भूयस्तरिचक्षुलीकात्मिकाः । अत एव प्रथममध्यमोक्तमाह
चितिषूपधेयाः ।

तत्र प्रथमायाचितेरपत्तिं दर्शयति— “एतद्दे देवा अहु-
वन्नि । ‘एतद्’ वक्ष्यमाणं मर्थजातम् अवोचत् । तदाह—
“चेतयध्व मित्तीति । स्वय मेवैतस्य पदस्यार्थं माह— “चिति
मिच्छतेतीति । चेतयध्व मित्येतेन चिति मिच्छते वाव तद्वसुव-
न्निति । ‘तेषां’ ‘चेतयमानानां’, चिति मिच्छतां देवानां मध्ये
प्रजापतिः ‘इमां’ भूमिरूपां प्रथमां ‘स्वयमाह्वानां’ स्वय मेव
मध्ये द्विनां शिलारूपा मिष्टकां ‘चितिम्’ ‘अपश्यत्’ । यस्मात्
प्रजापतिरपश्यत्, ‘तस्मात्’ ‘ताम्’ इष्टकां ‘प्रजापतिना’
“प्रजापतिश्चा सादयतु”—इत्यादिना * प्राजापत्यमन्त्रेण ‘उप-
दधाति’ ॥ १ ॥

तस्मिन् मन्त्रे * “अग्निद्वाभिपातु”—इत्यग्निसम्बन्धः श्रूयते,
त मपि दर्शयति— “त मग्निरब्रवीदिति । ‘तम्’ इष्टकाकारं प्रजा-
पतिम् अग्निम् ‘अग्निः’ ‘अहं’ स्वयम् ‘उपांयानि’ आगच्छानि
‘इति’ ‘अब्रवीत्’ । ‘केन’—इत्यादिना प्रश्नोत्तरे प्रजापत्यमन्त्रोः ;
‘तथा’—इति प्रजापतिरङ्गीकारोक्तिः । ‘पशुभिः’—इति यदग्नि-

* वा० सं० १३. १६—१६ ।

† ‘तस्मिन्’ चतुर्त्वे वर्गे—इति वक्तव्यम् ; “अग्निद्वाभिपातु”—
इत्यस्य तत्तृतीये मन्त्रे समान्ताश्रुतेः । वस्तुतो हि भुवासीत्वादीनां
चतुर्णां मेव मन्त्राणां तत्र विधानम् । तथाहि— “स्वयमाह्वानां पुरंधे
प्रकारां द्विनां भुवासीति”—इति का० श्रौ० सू० १७. ४. १५ । तदेवं
स्वयमाह्वानोपधानमन्त्राणां प्रथमो भुवासीति, द्वितीयः प्रजापति-
द्वेति, तृतीयो भूरसीति, चतुर्थो विश्वस्मा इति, तस्यैवोक्तार्हं
श्रुतम् अग्निद्वाभिपात्विति ।

नोक्तम्, तद् विवृणोति— “पश्चिष्टकया ह तदुवाचेति । पश्चिष्टकास्वरूप माह— “यद् दूर्वेष्टकेति । दूर्वेष्टकया सद्वाग्नि-
रह माधानीत्यर्थः सिद्धो भवति । यस्मादेतया अग्निरनन्त-
र्हित उपागच्छत्, ‘तस्मात्’ प्रथमं स्वयमादृशोपधानान-
न्तर मेव ‘दूर्वेष्टकोपधीयते’ । तदिदं प्रशंसति— “तस्मादस्या
अनन्तर्हिता ओषधय इति । ‘अस्याः’ भूमेः ‘ओषधयः’ अन-
न्तर मेवोत्पन्ना ; दूर्वाणा मोषधित्वात् । पशूनां दूर्वात्वात्
दूर्वेष्टकया ‘पशवः’ अपि ‘अनन्तर्हिताः’ उपहिता भवन्तीति ।
अत एव स्वयमादृशोपधानानन्तरं दूर्वेष्टकोपधानम् ।

तदुपधानमन्वद्वयं च सप्तमे काण्डे समान्नास्यते— “स्वय-
मादृशा सुपदधाति”—इत्युपक्रम्य *, “तां वै प्रजापतिनोप-
दधाति”—†, “अथ दूर्वेष्टका सुपदधाति” ‡, “काण्डात्का-
ण्डात् प्ररोहन्तीति”—इति § । प्रथमं स्वयमादृशोपधानमन्त्रे
प्रजापत्यभिसम्बन्धः, तस्या भूमिरूपत्वं चोक्तम्— “प्रजापति-
स्त्वासादयत्वपामृष्ठे”—इत्युपक्रम्य ॥ “भूरसि भूमिरस्यदितिरसि”
—इति ¶ मध्ये, “अग्निद्वाभिपातु मद्या स्वस्त्वा ***”—इति
चान्त इति ॥ २ ॥

* ७ का० ४ अ० २ ब्रा० १ क० ।

† ७ का० ४ अ० ३ ब्रा० ५ क० ।

‡ ७ का० ४ अ० २ ब्रा० १० क० ।

§ ७ का० ४ अ० २ ब्रा० १४ क० । “काण्डात्काण्डात्”—इति वा०
सं १३. २० । “मूलायवर्ती दूर्वा” तस्यां पुरस्तात् भूमिं प्राप्तां
काण्डात् काण्डादिति—इति चात्र का० औ० सू० १७. ४. १८ ।

॥ ७ का० ४ अ० २ ब्रा० ६ क० ।

¶ वा० सं० १३. १८ ।

*** वा० सं० १३. १६ ।

अथ द्वितीयस्वयमाह्वेषिकाप्रधानायाः तृतीयचित्तेकल्पति
दर्शयति— “तेऽब्रुवन्निति । पूर्ववद् व्याख्येयम् । चिति मिच्छ-
तेति यदुक्तम्, तत्तात्पर्यं दर्शयति— “इत ऊर्ध्वं मिच्छतेति ।
‘इतः’ पञ्चगुष्ठानाद् ‘ऊर्ध्वं’ चितिम् ‘इच्छत’ इत्यर्थः । ‘इन्द्राग्नी
च विश्वकर्मा च’ अन्तरिक्षरूपां ‘द्वितीयां’ स्वयमाह्वेषिकाम्
‘अपश्यन्’ । ‘तस्मात्’ ‘ताम्’ इष्टकाम् इन्द्राग्निदेवत्वमन्त्रेण *,
विश्वकर्मदेवत्वमन्त्रेण † चोपदध्यात् ॥ ३ ॥

तन्मन्त्रे च “वायुद्वाभिपातु”—इति ‡ वायुसम्बन्धः श्रूयते,
त माह— “तान् वायुरब्रवीदुपाह मिति । ‘तान्’ इन्द्राग्नी
विश्वकर्माणश्च । ‘केन’—इत्यादिनी प्रश्नोत्तरे पूर्ववत् । “दिग्भि-
रिति । यदिन्द्राग्निभ्यां विश्वकर्मणा चोक्तम्, तद् विवृणोति—
दिश्याभिर्हं तदुवाचेति । दिशि भवा दिश्याः इष्टकाः, ताभिः
अगच्छानीत्युक्तवान् । “दिगादिभ्यो यत्”—इति § दिक्शब्दात्
यत् प्रत्ययः । ‘तस्मात्’ द्वितीयस्वयमाह्वेषिकाप्रधानानन्तरम्,
दिश्वेषिकाप्रधानम् ॥ । तदुपधानमन्त्रद्वयश्चाष्टमे काण्डे प्रदर्श-
यिष्यते ¶ । तन्मन्त्रे प्रथमं मिन्द्राग्निविश्वकर्मसम्बन्धः, मध्ये
अस्या अन्तरिक्षरूपत्वम्, अन्ते वायुसम्बन्ध इति ** ॥ ४ ॥

* वा० सं० १४. ११ ।

† वा० सं० १४. १२ ।

‡ वा० सं० १४. १२ उत्तरार्द्धे द्रष्टव्यः ।

§ पा० सू० ४. ३. ५४ ।

॥ का० श्रौ० सू० १७. ६. १, २, ३ ।

¶ ८ का० ३ अ० १३० १२, १३, १४ ।

** वा० सं० १४. १३, १४ ।

अथ तृतीयस्वयमाह्वानाप्रधानायाः पञ्चमचितेरुत्पत्तिं दर्शयति—“तेऽस्तुवन्नित्यादि । पूर्ववत् । ‘परमेष्ठी’ ‘दिव’ द्युलोकाजिकां ‘तृतीयां’ ‘स्वयमाह्वानाम्’ इष्टकाम् ‘अपश्यत्’ । ‘तस्मात्’ ‘ताम्’ इष्टकाम् ‘परमेष्ठिना’ “परमेष्ठी त्वा सादयतु” —इति मन्त्रेण * उपदध्यात् † ॥ ५ ॥

तस्मिन् मन्त्रे सूर्यस्वाभिपातु”-इति सूर्यसम्बन्धः श्रूयते ‡, तं दर्शयति— “त मसावादित्योऽब्रवीदिति । “लोकस्मृणयेतीति । एतन्नामधेयेष्टकया । लोकस्मृणयेति यदादित्येनोक्तम् , तद् विवृणोति— “आत्मना ह्येव तदुवाचेति । तस्याः तृतीयायाः स्वयमाह्वानेष्टकाया लोकस्मृणायाश्च पौर्वापर्येण उपधानमुत्तरत्र वक्ष्यते । तस्मन्त्रे § पूर्ववदादिमध्यान्तेषु परमेष्ठिसम्बन्धः, द्युलोककरुपत्वम् , सूर्यसम्बन्धश्च विद्यते ॥ ६ ॥

इत्थं प्रथममध्यमोत्तमास्तिस्त्रयितय ऋषिदेवतासम्बन्धित्वेन दर्शिताः , इतः परं द्वितीयचतुर्थीश्चित्योरुत्पत्तिप्रकारं वक्तुं उक्तचितित्वये ऋषिदेवताः परिगणयति— “तदेता वाव षड् देवता इति । प्रजापतीन्द्राग्निविश्वकर्मपरमेष्ठिनस्तथ ऋषयः , अग्निवायुसूर्यास्तिस्त्रो देवताः , इति षड् देवताः इत्युक्तम् । इन्द्राग्न्योर्विश्वकर्मणश्च सहैव चितिदृष्टत्वेनैका देवतेति परिगणनया षट् देवता भवन्तीत्यर्थः । लोकानां भूम्यादीनां त्रित्वात् ,

* वा० सं० १५. ६४ ।

† का० अ० सू० १७. १२. २६ ।

‡ का० अ० १७. १२. २४ सूत्रेऽपि विहितः परमेष्ठीति मन्त्रः (वा० सं० १५. ५८) , तस्मिन् नास्ति सूर्यसम्बन्ध इति चात्र ध्येयम् ।

§ वा० सं० १२. ५४-५६=१५. ५६-६१ ।

॥ का० अ० सू० १७. १. १७, पुनस्तत्रैव १२. २५ ।

तदभिमानिना मन्वादीनाञ्च त्रित्वात्, एतेषु सर्वसङ्ख्याभि-
प्रायेण “इदं सर्वं मभवन् यदिदं किञ्च”—इत्युक्तम् । “ते
देवा ऋषय इति । उक्तव्यतिरिक्ताः ‘ऋषयो देवाश्च’ परस्परम्
‘अभूवन्’ । उक्तिप्रकारं दर्शयति— “इमा वाव षड् देवता
इति । प्रजापत्यादय एव षड् देवताः ‘सर्वम्’ अभूवन्,
‘वयम् अपि’ देवा ऋषयश्च ‘इह’ अस्मिन् चयनकर्मणि ‘यथा’
येन प्रकारेण ‘असाम’ भवेम ।, अस्तेर्लोटि रूपम् । चयन-
मध्ये भवनम् ‘उपजानीत’ अन्योन्यं विचारयतेति अन्ये देव-
र्षयोऽवोचन् ॥

“तेऽभूवन्नित्यादिना द्वितीयचतुर्थीश्चित्योरुत्पत्तिरुक्ता । प्रथम-
स्त्रयमाह्वयचिन्तेरनन्तरं देवदृष्टा द्वितीया चितिः, द्वितीयस्त्रय-
माह्वयानन्तरं ऋषिदृष्टा चतुर्थी चितिः, एवं पञ्च चितयः
सम्पन्ना इत्यर्थः ॥ ७ ॥

“तेऽभूवन्नुपेति । “तद् यदृषं’ पृथिव्या इति । ‘पृथिव्याः’
भूलोकाद् ‘जषंम्’ ‘अन्तरिक्षादर्वाचीनं’ ‘यत्’ पदार्थजात मस्ति,
‘तेन’ सह ‘देवाः’ द्वितीयां चितिम् उपागच्छन् । ‘अन्तरिक्षात्
जषंम्’ ‘दिवः’ द्युलोकात् ‘अर्वाचीनम्’ ‘यद्’ वसुजात मस्ति,
‘तेन’ सह ‘ऋषयः’ चतुर्थीं चितिं मपश्यन्नित्यर्थः ॥ ८ ॥

चितिशब्दं निर्वृत्ति— “ते यदभूवन्निति । यस्मात् तेषु
चोक्ताः प्रजापत्यादयः सर्वेऽपि ‘चेतयध्व मिति’ उक्ता चितिं
दृष्टवन्तः, ‘तस्मात्’ चितिसंसर्गात् चितिशब्दो निरुक्तः । “चिति
सञ्ज्ञाने” * , क्तिनि धातुतकारलोपे कृते रूप मिति मन्तव्यम् ।
यद्वा “चिञ् चयने”—इति † अस्य क्तिनि रूपम् ॥ ९ ॥

उक्तानां स्वयमाह्वादीनां पञ्चानां चितीनां * प्रजापत्या-
दयोऽग्न्यादयश्च ऋषयो देवाश्चोक्ताः , तत्र ऋषीनेव सुखप्रति-
पत्तये दर्शयति— “प्रजापतिः प्रथमां चितिं मपश्यदिति ।
“प्रजापतिरेव तस्मात्तर्षेय मिति । एवकारोऽन्यनिवृत्त्यर्थः ।
‘तस्याः’ प्रथमायाश्चितेः ‘तर्षेयम्’ । ऋषिरेवार्षेयम् , स्वार्थिको
ढक् प्रत्ययः ।

चितीनां ऋषिविदुषः फलमाह— “स यो हैतदेव मिति ।
‘अस्य’ वेदितुः ‘चितयः’ ‘तर्षेयवत्यः’ ऋषिसम्बन्धाः , ‘बन्धु-
मत्यः’ विधायकब्राह्मणानूदिताः । वेदनमात्रेण ऋषिदृष्टा ब्राह्मण-
विहिताश्चितयोऽनुष्ठिताः ‘भवन्ति’ इत्यर्थः ॥ १० ॥ २ [२. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे प्रथमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ज्ञाहिं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
सप्ताम्बीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसीवर्णभूमीः ।
रत्नोत्थां रक्तावाजिह्विपसहितरथी सायणिः सिङ्गणार्थी ,
व्यश्राणीद्विश्चक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तां घटञ्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुखः ,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।
 आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मन्त्रणः शार्करं चार्कतेजाः ,
 रत्नाज्यो रत्नरूपं मिरि मज्जत मुदा पात्रसाम्प्लिङ्गणार्थः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

स्वयन्वाचारेण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् .)

एतद्दे॒वा अब्रुवन् । चेत॒यध्व॑ मिति चि॒ति
मिच्छ॑तेति वाव तदब्रुव॑न्स्तेषां चेत॒यमाना॑नाऽ
सवि॒तैतानि॑ सावि॒त्राण्यपश्य॑द्यत् सवि॒तापश्यत् त-
स्मात् सावि॒त्राणि॑ स एता॑ मष्टा॒गृहीता॑ माहु॒ति
मजु॑होताऽ हू॒र्वेमा॑ मष्ट॒धाविहि॑ता म॒षाढा॑ मपश्यत्
पु॒रैव॑ सृष्टाऽ सतीम् * ॥ १ ॥

ते यदब्रुवन् । चेत॒यध्व॑ मिति चि॒ति मिच्छ-
तेति वाव तदब्रुव॑न्त्यचेत॒यमाना॑ अपश्य॑न्तस्मा-
च्चि॒तिराहु॑तिर्वै यज्ञो यदिष्टा॒पश्यत् तस्मादि-
ष्टका ॥ २ ॥

तां वा ऽएता॑म् † । एकाऽ सती॑ मष्टा॒गृहीता॑
मष्टाभि॑र्यजुर्भिर्जुहोति॑ तस्मादि॒य मे॒का सत्य॑ष्ट॒धा
विहि॑ता ‡ ॥ ३ ॥

* 'सतीम्'—इति ग, घ ।

† 'एताम्'—इति ग, घ ।

‡ 'विहिता'—इति ग, घ ।

ता मूर्ध्ना मुञ्जुलान् जुहोति । इमां तदू-
र्ध्वां रूपैरुदयल्लाति तस्मादियं मूर्ध्ना रूपैः * ॥ ४ ॥

तां सन्ततां जुहोति । एतद्देवा अवि-
मयुर्यद्दे न इह रुचांसि नाष्टा नान्ववेयु रिति त
ऽएतं सन्ततहोमं मपश्यन् रुक्षसां नाष्टाणां मन-
न्ववायनाय तस्मात् सन्ततां जुहोति ॥ ५ ॥

यद्देवैता माहुतिं जुहोति ॥ सवितृषोऽग्निस्त
मेतयाहुत्या पुरस्तात् प्रीणाति तं मिष्टा प्रीत्वा-
यैनं सम्भरति तद्यदेतया सवितारं प्रीणाति
तस्मात् सावित्राणि तस्माद्वा ऽएता माहुतिं
जुहोति ॥ ६ ॥

यद्देवैता माहुतिं जुहोति । सवितृषोऽग्निस्त
मेतयाहुत्या पुरस्ताद्रेतो भूतं सिञ्चति यादृग्वै
योनौ रेतः सिच्यते तादृग् जायते तद्यदेतया
सवितारं रेतो भूतं सिञ्चति तस्मात् सावि-
त्राणि तस्माद्वा ऽएता माहुतिं जुहोति ॥ ७ ॥

सुवश्चात्र सुक् च प्रयुज्येते । व्याग्वै सुक्

प्राणः सुवो व्याचा च वै प्राणेन चैतदग्रे देवाः
कर्मान्वैच्छन्तस्मात् सुवश्च सुक् च ॥ ८ ॥

यदेव सुवश्च सुक् च । यो वै स प्रजा-
पतिरासीदेष स सुवः प्राणो वै सुवः प्राणः
प्रजापतिरथ या सा व्यागासीदेषा सा सुग्योषा
वै व्याग्योषा सुगथ यास्ता आप आयन्वाचो
लोकादेतास्ता या मेता माहुतिं जुहोति ॥ ९ ॥

तां सन्ततां जुहोति । सन्तता हि ता आप
आयन्नथ यः स प्रजापतिस्त्वय्या विद्याया सहपः
प्राविशदेष स यैरेतद्यजुर्भिर्जुहोति ॥ १० ॥

तद्यानि त्रीणि प्रथमानि । इमे ते लोका
अथ यच्चतुर्थं यजुस्त्वयी सा विद्या जगती सा
भवति जगती सूर्वाणि हुन्दांसि सूर्वाणि
हुन्दांसि त्रयी विद्याथ यानि चत्वार्युत्तमानि
दिशस्तानीमे च वै लोका दिशश्च प्रजापतिरथेषा
त्रयी विद्या * ॥ ११ ॥

स जुहोति । युञ्जानः प्रथमं मन इति

प्रजापतिर्वै युञ्जानः स मन एतस्मै कर्मणेऽयुक्तं
तद्यन् मन एतस्मै कर्मणेऽयुक्तं तस्मात् प्रजा-
पतिर्युञ्जानः ॥ १२ ॥

तत्त्वाय* सविता धिय इति । मनो वै
सविता प्राणा धियोऽग्नेर्ज्योतिर्निचाय्येत्यग्नेर्ज्योति-
र्दृष्टेत्येतत् पृथिव्या ऽअध्याभरदिति पृथिव्यै ह्येन-
दध्याभरति ॥ १३ ॥

युक्तेन मनसा व्यय मिति । मन एवैतदे-
तस्मै कर्मणे युक्ते न ह्ययुक्तेन मनसा किञ्चन
सम्प्रति शक्नोति कर्त्तुं देवस्य सवितुः सव
ऽब्रुति देवेन सवित्रा प्रसूता ब्रुत्येतत् स्वर्गाय
शक्नोति यथैतेन कर्मणा स्वर्गं लोकं मियादेव
मेतदाह शक्नोति शक्ता हि स्वर्गं लोकं
मेति ॥ १४ ॥

युक्ताय सविता देवानिति । मनो वै
सविता प्राणा देवाः स्वर्गतो धिया दिव मिति
स्वर्गं हैनांल्लोकं यतो धियैतस्मै कर्मणे युयुजे

बृहज्ज्योतिः करिष्यत इत्यसौ वा ऽआदित्यो
 बृहज्ज्योतिरेषु उ ऽएषो ऽग्निरेतुस्वेतु संस्करिष्यन्तो
 भवन्ति सविता प्रमुवाति तानिति सविदुप्रसूता
 एतत् कर्म करवन्नित्येतत् ॥ १५ ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धिय इति । मन-
 श्चैवेतत् प्राणाश्चैतस्मै कर्मणे युङ्क्ते विप्रा विप्र-
 स्योति प्रजापतिर्वै विप्रो देवा विप्रा बृहतो
 विपश्चित इति प्रजापतिर्वै बृहन्विपश्चिद्भि होत्रा
 दध ऽइति यद्वा ऽएष चीयते तदेष होत्रा विधत्ते
 चिते ह्येतस्मिन् होत्रा अधिविधीयन्ते व्युना-
 विदित्येषु हीदं व्युन मविन्ददेक इदित्येको ह्येष
 इदं सर्वं व्युन मविन्दन् मही देवस्य सवितुः
 परिष्टुतिरिति महती देवस्य सवितुः परिष्टुति-
 रित्येतत् ॥ १६ ॥

युजे वां ब्रह्म पूर्यं नमोभिरिति । प्राणो
 वै ब्रह्म पूर्यं मन्त्रं नमस्तत्तदेषैवाहुतिरुन्न मेतयैव
 तदाहुत्यैतेनान्नेन प्राणानेतस्मै कर्मणे युङ्क्ते
 विश्लोक एतु पथ्येव सूरैरिति यथोभयेषु देव-
 मनुष्येषु कीर्त्तिश्लोको यजमानस्य ह्यादेव मेतदाह

शृणुवन्तु द्विष्वे ऽश्ममृतस्य पुत्रा इति प्रजापति-
 र्वा ऽश्ममृतस्य द्विष्वे देवाः पुत्रा आ ये
 धामानि दिव्यानि तस्थुरितीमे वै लोका दिव्या-
 नि धामानि तद्यु ऽएषु लोकेषु देवास्तानेत-
 दाह ॥ १७ ॥

यद्य प्रयाण मन्वन्यऽ इत्ययुरिति । प्रजा-
 पतिर्वा ऽएतदुगे कर्माकरोत् तत्ततो देवा अकुर्वन्
 देवा देवस्य महिमान मोजसेति यज्ञो वै महिमा
 देवा देवस्य यज्ञं व्यीर्यं मोजसेत्येतद्यः पार्थिवानि
 विममे स एतश्च इति यदै किञ्चास्यां तत्
 पार्थिवं तदेष सर्व्वं विमिमिती रश्मिभिर्ह्येन-
 दभ्यवतनोति रजांसि देवः सविता महित्व-
 नेतीमे वै लोका रजांस्यसावादित्यो देवः सविता
 तानेषु महिम्ना विमिमिती ॥ १८ ॥

देव सवितः प्रमुव यज्ञं प्रमुव यज्ञपतिं
 भगायेति । असौ वा ऽआदित्यो देवः सविता
 यज्ञो भगस्तु मेतदाह प्रमुव यज्ञं प्रमुव यज्ञपतिं
 भगायेति दिव्यो गन्धर्व्वः केतपूः केतं नः पुना-
 त्वित्यसौ वा ऽआदित्यो दिव्यो गन्धर्व्वो ऽन्नं केतो-

ऽन्नपूरणं नः पुनात्वित्येतद्वाचस्पतिर्वाचं नः स्वद-
त्विति व्याग्वा ऽइदं कर्म प्राणो व्याचस्पतिः प्राणो
न इदं कर्म स्वदत्वित्येतत् ॥ १९ ॥

इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणयेति । असौ
वा ऽआदित्यो देवः सविता यदु वा ऽएष
यज्ञियं कर्म प्रणयति तदनुर्त्तं स्वस्त्युद्वच मश्रुते
देवाव्य मिति यो देवानुवदित्येतत् सखिविदुः
सत्ताजितं धनजितं स्वर्जितं मिति य एतत्
सर्वं विन्दादित्येतद्वेत्सुचा स्तोमं समर्पय गाय-
त्रेण रथन्तरं वृद्धं गायत्रवर्त्तनीति सामानि स्वा-
हेति यजूंषि सैषा त्रयी विद्या प्रथमं जायते
यथैवादो ऽमुत्राजायतैष मथ यः सोऽग्निरुत्थयतैष
स योऽत ऊर्ध्वं मग्निश्चीयते ॥ २० ॥

तान्येतान्यष्टौ सावित्राणि । अष्टाक्षरा गायत्री
गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रां तावतैवैन
मेतद्वेतो भूतं सिञ्चति तानि नुव भवन्ति
खाहाकारो नवमो नुव दिशोऽग्निर्नुव प्राणाः
प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन
मेतद्वेतो भूतं सिञ्चति तानि दृश भवन्त्या-

हुतिर्ह्यग्नीं दृशाक्षरां त्विरादिरादग्निर्ह्यग्निं द्वितीयो
द्वितीयोऽग्निर्ह्यग्निं प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्वाव-
त्यस्य मावा तावत् तद् भवति ॥ २१ ॥

एतस्या माहुत्यां हुतायाम् । अग्निर्ह्यग्निभ्य
उदक्कामस्ते देवा अब्रुवन् पशुर्व्याऽअग्निः पशु-
भिरिमं मन्विष्याम स स्वाय रूपायाविर्भवत्य-
तीति तं पशुभिरुन्वेच्छन्तस्व स्वाय रूपायाविरभवत्
तस्माद् हेतुत् पशुः स्वाय रूपायाविर्भवति गीर्वा
गवेऽश्वो वाश्वाय पुरुषो वा पुरुषाय * ॥ २२ ॥

तेऽब्रुवन् । यद्यहं सर्वैरग्वेषिष्यामी यातव्यामा
अनुपजीवनीया भविष्यन्ति यद्युऽअसर्वैरसर्वं
मनुवेक्ष्याम इति त एत मेकं पशुं हाभ्यां पशुभ्यां
प्रत्यपश्यन् रासभं गोश्चावेक्ष्य तद्यदेत मेकं पशुं
हाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यन्तस्कादेष एकः सन्नि-
रेताः ॥ २३ ॥

अनन्तापुरुषं पुरुषात् । यद्यहं वाऽअनन्ता-
पुरुषो यो न देवानवति न पितृन् मनुष्यांस्तत्

सुखैरुह पशुभिरन्वैच्छन्तो यातयामा अनुपजीव-
नीया अभवन् ॥ २४ ॥

त्रिभिरन्विच्छति । त्रिहृदग्निर्यावानग्निर्याव-
त्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदन्विच्छति ते पञ्च-
सम्पदा भवन्ति पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्त्तवः
संव्यत्सरः संव्यत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावत्तद् भवति ॥ २५ ॥

ते मौञ्जीभिरभिधानीभिरभिहिता भवन्ति ।
अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्स मुञ्चं प्राविशत् तच्छात्
सु सुषिरस्तस्माद्देवान्तरतो * धूमरक्त इव सैषा योनि-
रनेर्यन् मुञ्चो ऽग्निरिमे पशवो न वै योनिर्गु-
र्भं हि नस्तुष्टिं सायै योनेर्वै जायमानो जायते
योनेर्जायमानो जायाता ऽवृत्ति ॥ २६ ॥

त्रिवृतो भवन्ति त्रिवृद्वाग्निरश्वाभिधानीकृता
भवन्ति सर्व्वतो वा ऽश्वाभिधानी मुखं परिशेते
सर्व्वतो योनिर्गुर्भं परिशेते योनिरूप मेतत्
क्रियते ॥ २७ ॥

ते प्राञ्चस्तिष्ठन्ति । अश्वः प्रथमोऽथ रासभो-
 ऽथाज एवम् ह्येतेऽनुपूर्वं यद्वै तदश्वः संचरित
 मासीदेष सोऽश्वाऽथ यत्तदरसदिवैष रासभोऽथ
 यः स कपाले रसो लिप्त आसीदेष * सोऽजो-
 ऽथ यत्तत्कपाल मासीदेषा सा मृद्या मेतदाहरि-
 ष्यन्तो भवन्त्येतेभ्यो वा ऽएष रूपेभ्योऽग्रेऽसृज्यत
 तेभ्य एवैन मेतज्जनयति ॥ २८ ॥

ते दक्षिणतस्तिष्ठन्ति । एतद्वै देवा अविभयु-
 र्यद्वै नो यज्ञं दक्षिणतो रुक्षांसि नाष्टा न हन्यु-
 रिति त एतं वृज्ज मपश्यन्ममु मेवादित्य मसौ वा
 ऽआदित्य एषो ऽश्वस्त एतेन वृज्जेण दक्षिणतो
 रुक्षांसि नाष्टा अपहृत्याभयेऽनाष्ट एतं यज्ञं मतन्वत
 तथैवेतद्यजमान एतेन वृज्जेण दक्षिणतो रुक्षा-
 ण्सि नाष्टा अपहृत्याभये ऽनाष्ट एतं यज्ञं
 तनुते ॥ २९ ॥

दक्षिणत आहवनीयो भवति । उत्तरत एषा-
 भिरुपशेते वृषा वा ऽआहवनीयो योषाभिर्दक्षिणतो

वै वृषा योषा सुपशेते ऽरत्निमात्रेऽरत्निमात्राच्च
वृषा योषा सुपशेते * ॥ ३० ॥

सा ज्यैश्वरी स्यात् । अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्यु
ज्यैश्वं प्राविशत् तस्मात् स सुषिरः स एतानि
व्यर्माण्यभितोऽकुर्वत् पृथ्वाण्यननुप्रज्ञानाय यत्र-यत्र
निर्बदाह † तानि कल्माषाण्यभवन् ॥ ३१ ॥

सा कल्माषी स्यात् । सा द्याग्नेयी यदि
कल्माषी न विन्देदप्यकल्माषी स्यात् सुषिरा तु
स्यात् सैवाग्नेयी सैषा योनिर्गग्नेर्यद्देगुरग्निरियं
मृक्न वै योनिर्गर्भं हिनस्त्यहिसाये योनेज्जै
जायमानो जायते योनेर्जायमानो जायाता
ऽवृत्ति ॥ ३२ ॥

प्रादेशमात्री स्यात् । प्रादेशमात्रं हीद् मभि
व्वाग्वदत्यरत्निमात्री त्वेष भवति बाहुर्वा ऽचरत्नि-
र्बाहुनो वै व्यीर्यं क्रियते व्यीर्यसंस्मितैव तद्
भवति ॥ ३३ ॥

* 'सुपशेते'—इति ग, घ । 'सुपशेते'—इति ङ ।

† 'निर्बदाह'—इति न, ङ ।

अन्यतः क्षात् क्षात् । अन्यतरतो हीदं व्याचः
 क्षात् मुभयतः क्षात्वेव भवत्युभयतो हीदं व्याचः
 क्षात् यदेनया दैवं च व्यदति मानुषं चाथो यत्
 सत्यं चानृतं च तच्छादुभयतः क्षात् * ॥ ३४ ॥

यदेवोभयतः क्षात् † । अतो वा ऽभ्येर्ध्वीयं
 यतोऽसौ क्षात् मुभयंत एवास्या मेतद् वीथं
 दधाति ॥ ३५ ॥

यदेवोभयतः क्षात् । एतद्वाऽएनं देवा अनुवि-
 द्यो लोकेभ्योऽखनंस्तथैवैन मय मेतदनुविद्योभ्यो
 लोकेभ्यः खनति ॥ ३६ ॥

स यदिति खनति । तदेन मन्त्रास्त्रोक्ताः ‡
 खनत्यथ यदूर्ध्वीचरति तदमुष्मास्त्रोक्तादथ § यदन्त-
 रेण सञ्चरति तदन्तरिक्षलोकात् सर्वेभ्य एवैन मेत-
 द्भ्यो लोकेभ्यः खनति ॥ ३७ ॥

ता मादत्ते देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
 र्वास्तुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां माददे गायत्रेण छन्दसा-

* , † 'क्षात्'—इति ग , घ ।

‡ 'मन्त्रास्त्रोक्ता'—इति घ ।

§ 'तदमुष्मास्त्रोक्तादथ'—इति घ ।

ङ्गिरस्वदिति सवितृप्रकृत एवैना मेतदेताभिर्देवता-
भिरादत्ते गायत्रेण कुन्दसाथो अस्यां गायत्रं कुन्दो
दधाति पृथिव्याः सधस्यादग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्व-
दाभरेति पशुषो वै पुरीषं पृथिव्या उपस्थादग्निं
पशुष्य मग्निवदाभरेत्येतत् चैष्टुमेन कुन्दसाङ्गिरस्व-
दिति तदेनां चैष्टुमेन कुन्दसादत्तेऽथोऽस्यां चैष्टुभं
कुन्दो दधाति ॥ ३८ ॥

अभिरसीति* । अभिर्ह्येषा तदेना† सत्येना-
दत्ते नार्यसीति वृजो वा अभिर्येषा नारी न
वै योषा कुञ्चनं दिनस्ति समयत्येवैना मेतदुहि-
साथे त्वया व्यय मग्निं शक्रेम खनितुं सधस्य
ऽएतीदं वै सधस्यं त्वया व्यय मग्निं शक्रेम खनितुं
मस्मिन्सधस्य ऽदृत्येतज्जागतेन कुन्दसाङ्गिरस्वदिति
तदेनां जागतेन कुन्दसादत्तेऽथो अस्यां जागतं कुन्दो
दधाति ॥ ३९ ॥

त्रिभिरादत्ते । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य

* 'अभिरसीति'—इति क, ग, घ । 'अभिरसीति'—इति ख, ङ ।

† 'तदेना'—इति ग, घ ।

मात्रा तावतैवैना मेतदादत्ते त्रिभिरादायाथैनां
चतुर्थेनाभिमन्त्रयत ऽएतद्वा ऽएनां देवास्त्रिभिरादा-
याथास्यां चतुर्थेन ज्वीर्य मदधुस्तथैवैना मय मेतत्-
त्रिभिरादायाथास्यां चतुर्थेन ज्वीर्य दधाति ॥ ४० ॥

हस्त ऽप्राधाय सवितेति । हस्ते ह्यस्याहिता
भवति बिभद्भि मिति बिभर्त्ति ह्येनां हिरण्ययी
मिति हिरण्ययी ह्येषा या कुन्दोमय्यग्नेज्योति-
र्निचाय्येत्यग्नेज्योतिर्दृष्टेत्येतत् पृथिव्या ऽअध्याभर-
दिति पृथिव्यै ह्येनदध्याभरत्यानुष्टुभेन कुन्दसाङ्गि-
रस्वदिति तदेना मानुष्टुभेन कुन्दसादत्तेऽथो ऽअस्या
मानुष्टुभं कुन्दो दधाति तान्येतान्येव कुन्दां ह्येषा-
भिरारम्भायैवेयं ज्वैणवी क्रियते ॥ ४१ ॥

तां ह्येके हिरण्ययीं कुर्वन्ति । हिरण्ययीति
वा ऽअभ्युक्तेति न तथा कुर्याद्यद्वा ऽएषा कुन्दां-
सि तेनैषा हिरण्य ममृतं हिरण्य ममृतानि
कुन्दांसि ॥ ४२ ॥

तां चतुर्भिरादत्ते । चतुरक्षरा वै सर्वा व्याग्-
वागित्येक मक्षुर मक्षुर मिति त्र्यक्षरं तद्यत्तद्
वागित्येक मक्षुरं यैवैषानुष्टुप्समा सा साय यदक्षरं

मिति आक्षर मेतानि तानि पुष्पाणि यजूर्णि
सुर्व्येवैतद्वाचाग्निं खनति सुर्व्या व्याचा सुम्न-
रति तस्माच्चतुर्भिः ॥ ४३ ॥

यदेव चतुर्भिः । चतस्रो वै दिशस्तत्पु-
तद्दिक्षु व्याचं दधाति तस्माच्चतसृषु दिक्षु व्याग्-
वदति छन्दोभिश्च यजुर्भिश्चादत्ते तदष्टौ चतस्रो
दिशस्तत्स्रोऽवान्तरदिशः सुर्व्यासु तद्दिक्षु व्याचं
दधाति तस्मात् सुर्व्यासु दिक्षु व्याग्वदति ॥ ४४ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [३. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमे, त महं ब्रह्मे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अध्यायद्वयेन चौयमानाग्नेरुत्पत्तिप्रकारः, चयनोपयुक्तपञ्च-
दककर्म, सृष्टिकासिकताद्युत्पत्तिः, पुरुषादिपञ्चपशुप्राजापत्य-
वायव्येष्वन्यतमेन प्रकारेणानुष्ठानप्रकारः, पञ्चचित्युत्पत्तिश्च
दर्शिताः; इतस्तृतीयादिभिरध्यायेः “युञ्जानः प्रथमं मन
इत्यादीनां चयनमन्वाणां विनियोगोऽभिधास्यते । तत्र प्रथमं
“युञ्जानः प्रथमं मित्यादिभिरष्टभिः * सावित्रहोमः कार्यः ।

तदाह कात्यायनः— “अष्टगृहीतं जुहोति सन्ततं मुहूर्तम्
युञ्जान इति”—इति * । अष्टवारं सुवेण सुचि गृहीतं मास्यं-
द्रव्यं ‘सन्ततम्’ अविच्छेदेन ‘उहृत्तम्’ ऊर्ध्वं गृह्णन् “युञ्जानं प्रथमं
मनः”—इत्यादिभिरष्टभिः सविष्टदेवत्वैर्मन्त्रैर्जुहुयात् † । “अष्टा-
गृहीता मष्टाभिर्यजुर्भिर्जुहोति”—इति वक्ष्यति ‡ । एतेषां यजुष्टं
यजुर्वेदे पाठात् ; अन्यथा पादवद्धानां यजुष्टानुपपत्तेः । अथवा
यजुस्संहितापठिता मन्त्राः कृत्विन्यायेन यजुःशब्देनोक्ताः ; अत्रा-
ष्टमो मन्त्रो यजुः । तथा चापस्तम्बः— “यजुरष्टमाभिर्हविर्गिरिका
माहुतिं जुहोति”—इति § ।

तमिमं सावित्रहोमं विधास्यन् सवित्रसम्बन्धमादौ दर्श-
यति— “एतद्देवा अह्ववन्निति । ‘चेतयमानानां’ चित्ति
मिच्छतां देवानां मध्ये ‘सविता’ देवः ‘एतानि’ वक्ष्यमाणानि
सावित्राणि कर्माणि ‘अपश्यत्’ । यस्मात् सविता एतानि
दृष्टवान् अतः सावित्राणीत्युच्यन्ते । सवितुरिमानीत्यर्थे “तस्ये-
दम्”—इति ॥ अण् प्रत्ययः । सम्बन्धसामान्ये प्रत्ययविधानात्
आत्मनोऽभ्यन्तरेऽपि देव इति कृत्वा दृष्टदृश्यसम्बन्धे कर्मणा
मपि सविष्टदेवत्वेन “सास्य देवता”—इत्यर्थे ¶ विशेषे च विशेष-
प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥

* का० श्रौ० सू० १६. २. ७ ।

† “युञ्जानः प्रथमम् (१), युक्तेन मनसा (२), युक्ताय सविता (३),
युञ्जते मनः (४), युजे वाम् ब्रह्म (५), यस्य प्रयाण मन्त्रम् (६), देव
सवितः (७), इमं गो देव सवितर् (८)”—इत्यादौ वा० सं० ११. १-८ ।

‡ तृतीयकण्ड्याम् (१३० पृ० १३ पं०) इत्ययम् ।

§ आप० श्रौ० सू० १६. १. ४ ।

॥ पा० सू० ४. ३. १२० ।

† पा० सू० ४. २. २४ ।

आव्यस्याष्टग्रहणं विधातु माह— “स एता मष्टागृहीताः
मिति । “तां जुत्वेमा मिति । यतः ‘अष्टागृहीता माहुतिं
सविता अजुहोत्’, ‘अष्टधा विहिताम्’ अष्टप्रकारेण विहिताम्
‘अषाढां’ नामेष्टकाम् ‘अपश्यत्’ ॥ १ ॥

“ते यदब्रुवन्निति । अषाढाया इष्टकात् सुपपादयति—
“आहुतिर्वै यज्ञो यदिद्वापश्यदिति । ‘यत्’ यस्मात् एतं
सावित्राहुतिम् ‘इष्टा’ ‘अपश्यत्’, ‘तस्मादिष्टका’ अषाढेति,
आहुतिसदृशीष्टकेति ॥ २ ॥

तत् प्रशंसति— “तां वा एता मेकां सती मष्टागृहीताः
मिति । यस्मादेकाहुति मष्टाभिर्मन्त्रैरष्टगृहीतेनाज्यद्रव्येण जुत-
वान्, तस्मात् अषाढा वस्तुत एकापि अष्टधा विधीयत इति
तत्प्रमाणत्वं तस्योपचरित मित्याशयः ॥ ३ ॥

तस्या आहुतेरुर्ध्वं ग्रहणं विधत्ते— “ता मूर्द्धा मिति ।
(‘उदगृह्णन्’) उदुपसर्गस्यार्थः ऊर्ध्वं मित्यनेनोक्तः । “इमां
तदूर्द्धा मिति । ‘इमां’ भूमिम् ॥ ४ ॥

तस्याः सान्मत्येन इवनं विधत्ते— “तां सन्ततां जुहोतीति ।
‘सन्तताम्’ अविच्छिन्नधारा मित्यर्थः । सन्ततत्वं सोपवत्तिकं
प्रशंसति— “एतद्वै देवा अविभयुरिति । “अि भी भये” * लङि
“सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च”—इति † भेर्जुस् । राक्षसेभ्यः सकाशात्
देवा भीतवन्तः । ‘यत्’ यथा ‘इह’ यज्ञे ‘नाष्टा’ नाशकानि
‘रक्षांसि’ कर्तृपदम्, ‘नः’ अस्मान् देवान् ‘नान्वेद्युः’ न

* जु० प० २ धा० ।

† पा० अ० ३. ४. १०६ ।

सङ्गता भवेयुः । “इण् गती” * लिटि रूपम् , ‘इति’ द्विती ,
अस्मात् कारणात् ‘एनं’ सावितं ‘होमं’ ‘सन्ततम्’ अनवच्छिन्नम्
‘अपश्यत्’ ; अवकाशान्वेषिणां राक्षसानां मसङ्गमनाय ; अव-
काशे हि यज्ञविघातकाः प्रविशन्ति ॥ ५ ॥

अस्या माहुतेः सविद्वदेवत्यत्व मिदानी माह— “यद्देवैता
माहुति मिति । आग्नेये कर्मणि कुतः सवितुः प्रसङ्ग इत्यत
माह— “सवितैषोऽग्निरिति । “सू प्रेरणे”—इति †, अस्मात्तृचि
पदं सवितेति ।

“सवितारं प्रीणाति , तस्मात् सावित्रापीति । अनेना-
हुतेः सविद्वदप्रीणनसाधनत्वात् तद्देवत्यत्व मिति , प्रत्ययसु पूर्वं
मेवोक्तः ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरेणाहुतिकरणं प्रशंसति— “यद्देवैता माहुति
मिति । रेतोभूतं सिञ्चतीति । चयनकर्मणः प्रारम्भादित्यर्थः ॥ ७ ॥

आज्यहोमत्वादत्र केवलसुवेण होमकरणं व्युदसितु माह—
“सुवश्चात्र सुक् च प्रयुज्येत इति । स्त्रीलिङ्गत्वात् सुचो वाक्-
त्वम् , पुल्लिङ्गत्वात् सुवश्च प्राणत्वम् । ताभ्यां वाक्प्राणाभ्याम्
‘अग्ने’ पूर्वं ‘देवाः’ इदं ‘कर्म’ अनुष्ठितवन्तः । अतोऽस्मिन्
सुक्सुवौ प्रयुज्येते ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेणैतयोः प्रयोगं प्रशंसितु मनुवदति— “यद्देव
सुवश्च सुक् चेति । सुक्सुवयोर्वाक्प्रजापतिरूपत्वं यदर्थं सुक्तम् ,
तद् दर्शयति— “अथ यास्ता आप इति । ‘याः आपः’ यानि
उदकानि प्रजापतिसृष्टानि ‘वाचो लोकात्’ वायूपालोकात्

सकाशात् 'आयन्' आगतानि , 'ताः' आप एवेदानीं ज्ञयमाना-
इतिरित्यर्थः । पूर्वं प्रजापतिर्वाचः सकाशात् अपः सृष्टवान्
इत्यान्नातम् , तथा प्रथमाध्याये— “सोऽपोऽसृजत वाच एव
लोकात्”—इति * ॥ ८ ॥

“तां सन्तता मिति । आहुतिसाधनान् मन्त्रान् प्रशंसति—
“अथ यः स प्रजापतिस्त्वया विद्ययेति । पूर्वं प्रजापतिरपः
सृष्ट्वा पुनरपि बहुलं सुत्पत्तिं त्रयीमय्या विद्यया सह ता
आपः प्रविष्टवान् , अत इदानीं मपि आहुतिरूपतोक्ते मन्त्रा-
णाञ्च त्रयीरूपत्वात् तैर्होमकरणं प्रजापतेर्बहुधोत्पत्तये विद्यया
सहोदकप्रवेशसमानमित्यर्थः । एतदपि पूर्वं मान्नातम्— “सो-
ऽकामयताभ्योऽङ्गोऽधि प्रजायेयेति , सोऽनया त्रया विद्यया
सहापः प्राविशदिति † ॥ १० ॥

मन्त्रानष्टौ प्रविभज्य स्तौति— “तद् यानि त्रीणि प्रथमा-
नीति । ‘तत्’ तच्च तेषु मन्त्रेषु ‘यानि प्रथमानि त्रीणि’
यजूंषि । यजुर्वेदंपठितत्वात् यजूंषीत्युच्यन्ते ; अन्यथा पाद-
ब्रह्मणां यजुष्टानुपपत्तेः , यजुरन्तगा ‡ वा मन्त्राच्छ्रित्तिन्यायेन यजुः-
शब्देनोक्ताः । तन्मन्त्रत्रयं पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकात्मकम् , चतुर्थी
मन्त्रस्त्रयीविद्यात्मकः । त्रयीत्वं छन्दोद्वारा प्रतिपादयति—
“जगती सा भवतीति । “युञ्जते मन उत युञ्जते धियः”—इति §
चतुर्थी मन्त्री जगतीच्छन्दस्कः, जगत्याः सर्वच्छन्दोमयत्वात्

* इहेव काण्डे ४ पृ० ३ पं० द्रष्टव्यम् ।

† इहेव पुरस्तात् ४ पृ० ६ पं० द्रष्टव्यम् ।

‡ ‘यजुरन्तिमा’—इति च पाठः ।

§ वा० सं० ११. ४ ।

तस्याश्च तत्त्वभावात्, चतुर्थस्यास्य त्रयीरूपत्वम् । इमानि तत्त्वानि यजुषि प्रागादिमहादिशः ; सङ्ख्यासाम्यात् । “इमे त्रै लोकाः”—इत्यादिना समानां मन्त्राणां प्रजापतिरूपत्वम्, एका-
स्यास्त्रयीविद्यारूपत्वञ्च प्रदर्शित मिति मन्तव्यम् ॥ ११ ॥

अथ होम मनूय प्रथमा सृचं विधत्ते— “स जुहोति युञ्जान इति * । प्रथमा ऋक्, अनुष्टुप् । अयं मर्थः— “सविता सर्वस्य स्वस्वकार्ये प्रेरकः सूर्यः, ‘प्रथमम्’ आदौ अग्निचयन-
विषये ‘मनः’ ज्ञानसाधनभूतं चित्तं ‘युञ्जानः’ कर्मविषयं ज्ञानं मुत्पादयितुं मात्मना संयुक्तं कुर्वन् अनन्तरं ‘धियः’ बुद्धीः प्राणान् वा ‘तत्त्वाय’ । “तनु विस्तारे” †, ज्ञाप्रत्यये “उदितो वा”—इति ‡ इडभावपक्षे “अनिदिताम्०”—इति § न-लोपे, “ज्ञो यक्”—इति ॥ यक्प्रत्यये च कृते रूपम् । तनित्वा विस्तार्य, मनसा बुद्धिं प्राणं वा पर्यालोच्य । यत्न मनस्तत्र प्राणः इति हि व्याप्तिः । यद्वा, एकं वाक्यम् ; प्रथमं मनो ज्ञानसाधनं धियम् तत्कार्यं ज्ञानञ्च ‘तत्त्वाय’ तत्त्व-शब्दाच्चतुर्थी, तत्त्वं नामान्वित्वम् । तच्छब्देन प्रकृतत्वादग्निः परासृज्यते, तस्य भावस्तत्त्वम्, अग्निरूपावाप्तये । मनो ज्ञानञ्च नियुञ्जानः अग्नेः सस्वन्धि ज्योतिः पञ्चसु पशुषु प्रविष्टं तेजः ‘निचाय्य’ । “चायु

* “युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियम् ।

अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अङ्गाभरत्”—इति वा० सं ११. १ ।

† तना० उ० १ धा० ।

‡ पा० सू० ७. २. ५६ ।

§ पा० सू० ६. ४. २४ ।

॥ पा० सू० ७. १. ४७ ।

पूजानिशामनयोः” * । निशामनं दर्शनम् । पृथिव्याः चिताया
अधि उपरि विशिष्टप्रदेशं प्रति ‘आभरत्’ । ततः पशुभ्यः
सकाशात् अग्निं तेज आहूतवान् । “हृषहोर्भस्वन्दसि”—इति †
हकारस्य भकारः ।

मन्त्रप्रतिपाद्य मन्त्रस्य व्याचष्टे— “प्रजापतिर्वै युञ्जान इति ।
अत्र सवितृपदेन धात्वर्थमात्रं मात्रित्वं प्रजापतिरुच्यत इति
विशेषः । अत्र “तत्त्वाय अग्निरूपायास्तये अग्नये ज्योतिः पशुषु
हृद्वा”—इत्यादिकं सर्वं बुध्यते ॥ १२, १३ ॥

द्वितीयं मन्त्रं विधत्ते— “युक्तेन मनसा वयं मित्नीति ‡ ।
इयं गायत्री । अयं मर्थः— ‘युक्तेन’ कर्मविषये एकाग्रेण मनसा ।
अन्यत्र व्यापके मनसि कर्म कर्तुं न शक्यते, अतः कर्मणि युक्ते-
नेत्युक्तम् । तादृशेन ‘मनसा’ सहिताः ‘सवितुः देवस्य’ ‘सवे’
अभ्यनुज्ञाने वर्त्तमानाः ‘वयम्’ अनुष्ठितारः ‘स्वर्गाय’ द्वितीयं
येत्-प्रत्ययः § स्वर्गहिताय स्वर्गसाधनाय कर्मणे, तदर्थम्, “क्रिया-
र्त्तोपपदस्य०”—इति ॥ चतुर्थी । ‘शक्त्या’ कर्मकरणसामर्थ्येन, तदर्थ-
द्रव्यसामर्थ्येन च प्रयत्नः कार्य इति वाक्यशेषः ¶ । नित्ये तावत्,
यथा शक्नुयात् तथा कुर्यादिति प्रकारवाचिना यथाशब्देन शक्ते-

* भा० उ० ८८० ।

† पा० ८. २. ३२ छ० १ वा० ।

‡ का० औ० छ० १६. २. ७ ।

§ पा० छ० ५. १. ५ ।

॥ पा० सू० २. ३. १६ ।

¶ “युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे ।

स्वर्गाय शक्त्या”—इति वा० सं० ११. २ ।

यथासम्भवोक्तिः ; काम्ये , यदा शक्त्यात् तदा कुर्यादिति पूर्वोक्तेः
सम्पूर्णता चोक्ता ॥

मन्त्रप्रतिपाद्य मन्त्रस्य व्याचष्टे— “मन एवेतदिति । मनसो
युक्तत्वं व्यतिरेकमुखेन प्रतिपादयति— “न ह्ययुक्तेनेति ॥ १४ ॥

तृतीयं मन्त्रं विधत्ते— “युक्ताय सविता देवानिति * । तादृ-
शान् ‘युक्ताय’ पूर्ववत् ज्ञो यक् , मनसा युक्ता स्थित इति
विशेषः । यद्वा, ‘देवान्’ प्राणान् ‘युक्ताय’ इत्येत मेकं वाक्य मिति
प्रदर्शितम् । ‘युयुजे’ इति लिट् प्रयुक्तः । ‘वृहत्’ महत् ‘ज्योतिः’
अग्न्यात्मकं सूर्यात्मकञ्च ‘करिष्यतः’ संस्करिष्यतः, आत्मत्वेन भाव-
यतः ‘तान्’ देवान् ‘सविता’ ‘प्रसुवाति’ अभ्यनुजानातु † । सुप्तेः
पञ्चमे लकारे “लेटोऽडाटौ”—इत्याडागमः ‡ । अत एव ‘करवन्’
—इति पञ्चमो ल उदाहृतः § ॥ १५ ॥

चतुर्थीं विधत्ते— “युज्जते मन इति ॥ । ५यं जगती ¶ ।
‘विप्राः’ मेधाविनो देवाः । ‘वृहतो विपश्चितः’ । “विप्”—इति
वाङ्-नाम ** । सकलशाखागता मन्त्रा एकत्र कर्मणि सञ्चिताः ।
‘विप्रस्य’ मेधाविनः प्रजापतेः अग्न्यात्मकस्य विस्त्रस्तं पुनः सम्भानार्थं

* का० श्रौ० सू० १६. १. ७ ।

† “युक्ताय सविता देवान् स्वर्यतो धिया दिवम् ।

वृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान्”—इति

वा० सं० ११. ३ ।   ‡ पा० सू० ३. ४. २४ ।

§ १३४ पृ० ४ पं० मूले द्रष्टव्यम् ।

॥ का० श्रौ० सू० १६. २. ७ ।

¶ “युज्जते मन उत युज्जते धियो विप्रा विप्रस्य वृहतो विपश्चितः ।

वि होत्रा इधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य’ सवितुः परिहृतिः”—

इति वा० सं० ११. ४ ।

** निघ० १. ११. ४१ ।

‘मनो युञ्जते’ कर्मार्थं नैकार्थं कुर्वन्ति । ‘उत’ अपि च ‘धियः’ बुद्धीः प्राणान् वा ‘युञ्जते’ । ‘वयुनाविद्’ ‘वयुना’-इति प्रश्ना-
नाम * , इह ज्ञातव्ये कर्त्तव्ये ज्ञानवान् जानात् ‘एकः’ ‘इत्’ एव
चीयमानः अग्निः, ‘होत्राः’ समहोत्रकाणां प्रस्थितयाग्याः ‘विदधे’
चकार । तदिदं ‘सवितुः देवस्य’ ‘मही’ महती ‘परिष्टुतिः’ ।
स यत् प्रजापतिः समिधानाय देवाः कर्मणो मनः प्राणांश्च
युञ्जे , अतोऽग्निहोत्रं विदधे इति ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— “युञ्जते मन इत्यादि । अष्टोऽर्थः । “यद्वा
एष चीयत इति । यश्चीयते स एष ह्येतत्कर्माणि करोतीत्यर्थं
दृढयितु माह— “चिते ह्येतस्मिन्निति । ‘चिते’ अग्नौ होत-
मैत्रावरुणादिक्त्रियाणां विधानात् तस्यैव कर्त्तृत्वं मित्युप-
चरितम् ॥ १६ ॥

पञ्चमी मृचं विधत्ते—“युञ्जे वां ब्रह्म पूर्वं मिति † । त्रिष्टुप् ।
‘वाम्’-इति पञ्चीयजमानावुच्येते । युवाभ्या मर्धाय , ‘नमोभिः’
अग्नेः सहितं , ‘पूर्वं’ पुरातनं ‘ब्रह्म’ ब्रह्मणि ‘युजे’ युक्त-
वान् सवितेति । अत्रान्नवाचिना नमः-पदेनाहुतिरभिधीयते ,
तयाहुत्या पञ्चीयजमानयोः बुद्धीः प्राणान् एतस्मै कर्मणे युञ्जे
इत्यर्थः । यद्वा, ‘युञ्जे’-इत्युत्तमैके रूपम् , अध्वर्युरह मिति ।
किमर्थम् ? तदाह— ‘सूरेः’ कर्मविदुषो यजमानस्य ‘श्लोकः’
कीर्त्तिः ‘व्येतु’ विविधं गच्छतु., उभयत्र देवमनुष्येषु प्रसृता
भवत्विति । ‘पथ्येव’ पथि-शब्दात् “धर्मपथ्यर्थन्वायात्.”-इति ‡

* निघ० ३. ११. १० ।

† का० श्रौ० सू० १६. २. ७ ।

‡ पा० सू० ४. ४. ३२ ।

यत् । पथो यज्ञमार्गात् अनपेता आहुतिः यथा उभयत्र प्रसारिणी भवति , एवं श्लोक इत्यर्थः । ‘अमृतस्य’ मरणधर्म-
रहितस्य प्रजापतेः ‘पुत्राः’ ‘विश्वे’ देवाः ‘मृगवन्तु’, यजमान-
श्लोक मित्यनुषङ्गः । ‘ये’ देवाः दिव्यानि धामानि सर्वलोक-
स्थानि ‘तस्युः’ अधिष्ठितवन्तः , ते मृगवन्त्विति * ॥

मन्त्रप्रतिपाद्य मनूय व्याचष्टे— “युजे वां ब्रह्म पूर्वं नमो-
भिरित्यादि । निगदसिद्ध मेतत् ॥ १७ ॥

षष्ठी सृच माह — “यस्य प्रयाण मिति † । इयं जगती ‡ ।
अय मर्थः — अन्ये देवाः ‘यस्य देवस्य’ द्योतनशीलस्य प्रजापतेः
‘प्रयाणं’ प्रथमगमनं कर्मानुष्ठानं मनुलक्ष्य ‘भोजसा’ वीर्येण ‘महि-
मानं’ चयनात्मकं यज्ञं ‘ययुः’ अन्वगच्छन् । प्रजापत्यनुष्ठानानन्तरं
सर्वे देवा अनुष्ठितवन्तः । ‘यः’ ‘सविता’ ‘पार्थिवानि’ पृथिव्या
मवस्थितं वस्तुजातं ‘विममे’ । “माङ् माने” § । स्त्रीयैस्तेजोभिः
सर्वं वस्तु व्यनक्ति । ‘एतशः’ सर्वत्र चरणशीलः । यद्वा, ‘एतशः’
—इत्यखनाम ॥ , मत्वर्थीयलोपः अश्ववान् । ‘सविता’ आदित्यो
‘देवः’ । ‘रजांसि’ पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकान् ‘महित्वना’ स्वमहिम्ना
‘वि ममे’ विभिमीते ॥

* “युजे वाम् ब्रह्म पूर्वं नमोभिर्वि श्लोक एतु पथ्येव सूरः, । ऋग्वेदस्य
विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि तस्युः”—इति वा० सं० ११. ५ ।

† का० श्रौ० सू० १६. २. ७ ।

‡ यस्य प्रयाण मन्वन्य इत्ययुर्देवा देवस्य महिमानं भोजसा ।
चः पार्थिवानि वि ममे स एतशो रजांसि देवः सविता महित्वना
—इति वा० सं० ११. ६ ।

§ जु० आ० ६ धा० ।

॥ निघ० १. १४. १० ।

“प्रजापतिर्वा एतदग्रे कर्मैत्यादि, मन्त्रव्याख्यानम् ॥ १८ ॥

सप्तमं मन्त्रं विधत्ते — “देव सवितः प्रसुव यज्ञ मिति * ।

वाजपेये व्याख्यातोऽयं मन्त्रः † ॥ १९ ॥

अष्टमं यजुर्विधत्ते — “इमं नो देव सवितर्यज्ञ मिति ‡ ।
प्रणयेतिपदस्वार्थं माह — ‘यज्ञियं कर्म’ ‘प्रणयति’ प्रकर्षेण
नयति । तदेवाह — ‘तत्’ सवित्रा प्रणीतं कर्म ‘अनार्त्तम्’ अनु-
पहतम्, ‘स्वस्ति’ क्षेमेण ‘उदृचं’ समाप्तिम् ‘अश्रुते’ । देवाव्य
मिति पदं व्याचष्टे — “यो देवानवदिति । देवानवति तर्पयतीति
देवावीः । “अवितृस्तृत्तन्निभ्य ईः”-इति § ई-प्रत्ययः । अस्य
यजुषः त्रयीविद्यात्वं सुपपादयितुं माह — “ऋचेति । अस्मिन्
यजुषि तावत् ‘ऋचा स्तोमं समर्हय’ । “गायत्रेण रथन्तरं
बृहद् गायत्र वर्त्तनि स्वाहा”-इति पठ्यते ॥ । तत्र ऋचेतिपदेन
ऋग्वेदोऽभिधीयते, स्तोमा गायत्ररथन्तरबृहदादिभिः सामान्य-
च्यन्ते, स्वाहेतिपदेन यजुर्वेदः । अत एवैष मन्त्रो वेदत्रया-
न्तत्वात् ‘त्रयी विद्या’ । अत्र त्रयाः कः प्रसङ्ग इत्यत आह —
“यवैवादीऽमुत्रेति । ‘अदः’ स्थितिक्रियाविशेषणम्, ‘अमुत्र’-
इति विप्रकृष्टवचनः । यथा प्रागध्यायादौ सर्वसृष्टेः पुरा त्रयी
विद्या उत्पन्ना, एव मेतद् यजुरपि — “स आन्तस्तेपानो ब्रह्मैव

* का० श्रौ० सू० १६. २. ७ ।

† ५ का० १ अ० २ ब्रा० १४ क० = ५ भा० १३ ए० १ पं० द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १. ६. २. ७ । § उ० ३ पा० १५ द सू० ।

॥ “इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणय देवाव्य सखिविदं सत्ताजितं
धनजितं स्वर्जितम् । ऋचा स्तोमं समर्हय गायत्रेण रथन्तरं
बृहद् गायत्रवर्त्तनि स्वाहा”-इति वा० सं० ११. ८ । विहितस्याख्येव
मन्त्रस्यान्तिमो भाग एव द्रष्टव्यः ।

प्रथम मसृजत त्रयो मेव विद्याम्”—इति * । पूर्वं योऽग्निः सृष्टः,
अथ यो गर्भेऽन्तरासीत् , ‘सोऽग्निरसृज्यतेति । ‘सः’ सृष्टोऽग्निरेव,
इदानीं चीयमानोऽग्निरित्यर्थः ॥ २० ॥

उक्तानष्टौ मन्त्रान् सन्भूय प्रशंसितु मनुवदति— “तान्ये-
तान्यष्टौ सावित्राणीति । गायत्र्या अष्टौ अक्षराणि , अग्नेरपि
अष्टनामत्वात् अग्नेर्गायत्रत्वं प्रागुक्तम् † । अतोऽनेयावन्तोऽव-
यवाः , तैः तावन्त मेवाग्निम् एतया आहुत्या सिक्तवान्
भवतीत्यर्थः ।

अष्टममन्त्रान्ते यः स्वाहा-शब्दः पठितः ‡ , तेन नवमेन सह
सङ्ख्यां दिक्प्राणात्मना प्रशंसति— “तानि नव भवन्ति , स्वाहा-
कारो नवम इति ।

स्वाहा-शब्दप्रयोगानन्तर मन्त्रावाण्याहुतिर्हूयते , तया सह
पूर्वसङ्ख्यां विराट्प्राणात्मकाग्न्यात्मना स्तौति— “तानि दश
भवन्ति आहुतिर्दशमीति । अष्टौ मन्त्राः , स्वाहाकारो नवमः ,
स्वाहाकारान्ते हूयमाना ‘आहुतिः’ ‘दशमी’ दशसङ्ख्यापूर-
णीति ॥ २१ ॥

अत्र पूर्वं यत्र पुरुषादीनां चतुर्णां पशूनां कायप्रासनम् ,
तस्मात् प्रदेशात् उखाषाटेष्टकाकरणार्थं सृत् आनेतव्या ; “चतुर्णां
मषु कायप्रासनम् , ततो सृदिष्टकार्थापञ्च”—इति § आजातम् ।

* एतस्मिन्नेव भागस्य ३ पृ० १४ पं० दृश्यम् ।

† “यद्देवाद्यावन्निरूपणि अष्टाक्षरा गायत्री तस्मादाहुर्गायत्री-
ऽग्निरिति”—इति ४३ पृ० ४ पं० ।

‡ १५४ पृ० ‘॥’ टीप्पन्यां प्रकाशितो मन्त्रो द्रष्टव्यः ।

§ का० श्रौ० सू० १६. १. १६ , २० । इह च ७० पृ० २१ पङ्क्तिः ।

तत्र नेतव्यान् पशून् विधातु माख्यायिका माह—“एतस्या माहुत्यां हुताया मिति । पूर्वं अग्निर्देवसकाशादुत्क्रान्तः, ‘ते देवाः’ परस्परम् ‘अनुवन्’, ‘पशुः अग्निः’ अतः ‘पशुभिः’ ‘इमं’ पशुरूप मग्निम् ‘अन्विच्छाम’ अन्विष्यामः । ‘सः’ अग्निः पशुः ‘स्त्राय’ स्वजातीयपशुरूपाय, तं दृष्ट्वा ‘आविः’ प्रत्यक्षो भविष्यतीति विचार्य, पशुभिरन्विष्टवन्तः । सोऽप्यग्निः प्रत्यक्षोऽभवत् । तस्मात् लोके पशुः सजातीयरूपं दृष्ट्वा प्रत्यक्षो भवतीत्यर्थं लोकप्रसिद्धोपपादयति—“गौर्वा गवे, अश्वो वाश्याय, पुरुषो वा पुरुषायेति ॥ २२ ॥

“तेऽनुवन् यद्यह सर्वैरन्वेषिष्याम इति । ‘यदि’ ‘सर्वैः’ पुरुषादिपञ्चपशुभिः पशुरूप मग्नि मन्वेष्टु मिच्छामः, तर्हि ते पशवः ‘यातयामाः’ गतसाराः, अतः ‘अनुपजीवनीयाः’ न भवन्ति ; ‘यदि’ ‘असर्वैः’ पशुभिः, तर्हि ‘असर्वम्’ असम्पूर्णं मग्नि मेव ‘अनुवेक्ष्यामः’ लाभार्थस्य विदेरूपम् * । ‘इति’ देवाः विचार्य ‘द्वाभ्यां’ प्रतिनिध्यर्थे कर्मप्रवचनीयः, “प्रतिः प्रतिनिधि प्रतिदाने च” † । ‘तस्मात्’-इति, ‘पशुभ्याम्’-इति च प्रश्नमी । गवाविपशुद्वयप्रतिनिधित्वेन एकं रासभं ‘प्रत्यपश्यन्’, यतः ‘एषः’ द्वयोः प्रतिनिधिः, ‘तस्मात्’ रासभः स्वरूपेण ‘एकः’ अपि ‘हिरेताः’ विलक्षणपशुद्वयजनकः । रासभादश्वतरस्य गर्दभस्य चोत्पत्तिर्दृश्यते । अतः अश्वजौ, गवाविप्रतिनिधित्वेन रासभ इति त्रयः पशव इत्युक्तम् भवति ॥ २३ ॥

* “विदुः लाभे”-इति तु० उ० १५२ घा० ।

† पा० सू० १. ४. ६२ ।

उत्तरत्र अनङ्गापुरुष मीक्षतेऽग्निम्पूरीष्य मिति वक्ष्यति * ;
अत्रानङ्गापुरुषस्य कः प्रसङ्ग इति , तं दर्शयति— “अनङ्गा पुरुषं
पुरुषादिति । × × × पुरुषपशोः प्रतिनिधि मनङ्गापुरुष मप-
श्यत् । अनङ्गापुरुषस्य लक्षण माह— “एष ह वा अनङ्गा-
पुरुषो यो न देवानवति, न पितॄन्, न मनुष्यानि ॥” । ‘अवति’
प्रीणयति , देवपितृमनुष्याणां मनर्थक इत्यर्थः । अतः पुरुषपशोः
प्रतिनिधिरनङ्गापुरुषः , गवाविप्रतिनिधित्वेन रासभः , पूर्वावेवा-
श्वाजौ । एवं ‘सर्वैः पशुभिः’ पशुरूप मग्निं मन्विष्टवन्त इति ।
सर्वैरन्वेषणे असर्वाग्निलाभदोषो नास्तीत्याह— “नो यातयामा
इति । सर्वैरन्वेषणे यातयामत्वादिदोषो नास्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

उत्तरत्रानङ्गापुरुषस्य तत्कर्मकेक्षणे विनियोगस्य वक्ष्यमाण-
त्वात् तदितरैरश्वगर्दभाजैस्त्रिभिरन्नेरन्वेषणं दर्शयति— “त्रिभि-
रन्विष्यतीति । पशुगतत्रित्वसङ्ख्यां प्रशंसति— “त्रिवृदग्निरिति ।
अग्नेस्त्रिवृत्त्वं प्रागुक्तम्— “अष्टौ (रुद्रादीनि) अग्निरूपाणि ,
कुमारो नवम इति ; सैवाग्नेस्त्रिवृत्ता”-इति † । अत्र पशु-
त्रित्वसङ्ख्याया विद्यमानत्वात् तावन्तं तावत्परिमाणं मग्निम् ,
तावत्सङ्ख्याकैरश्वावयवैरेवान्विष्टवान् भवतीति उक्तम् । अत्रानङ्गा-
पुरुषाश्चरासभाजा एव चत्वारः पशवः , कथं तैरन्वेषणे सर्वै-
रन्वेषणं कृतं मित्याशङ्क्य , तेषां चतुर्णां नैव पञ्चसम्पत्ति माह—
“ते पञ्चसम्पदा भवन्तीति । रासभः खलु गवाविप्रतिनिधिरिति
तौ गवावी द्वौ , पुरुषादयस्तय इति पञ्चसम्पत्त्या पञ्च भवन्ती-

* उपरिष्ठात् (६. ३. ३. ४.) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सूत्रे च १६. २. १३ ।

‡ पुरस्तात् ४३ पृ० २ पं० द्रष्टव्यम् ।

त्यर्थः । ता मेव पञ्चसङ्ख्या मन्वात्मना स्वीति— “पञ्चचितिको-
ऽग्निरिति ॥ २५ ॥

तेषां त्रयाणां पशूनां मौञ्जीबन्धनं विधत्ते— “ते मौञ्जी-
भिरभिधानीभिरिति । मुञ्जानाम स सुषिरस्तृणविशेषः, तेन
निर्मिताभिरभिधानीभीरशनाभिरभिज्ञिता वद्वा भवन्ति । अभि-
पूर्वी दधातिबन्धने वर्तते । अभिधीयन्ते बध्यन्ते अभि-
धान्यो रशनाः । कारणे ल्युट् प्रत्ययः * । मुञ्जेनेव रशनाकरण
मास्थायिकामुखेनाह— “अग्निर्देवेभ्य इति । ‘तस्मात्’ अन्त-
रग्निप्रवेशात् ‘सः’ मुञ्जः ‘सुषिरः’ अन्तर्स्थिद्रवान् । तच्च-
णान्तर माह— “तस्माद्देवेति । ‘उ’, ‘एव’ इति पदद्वयम् ।
‘तस्मात्’ अग्निप्रवेशादेव कारणात् स मुञ्जः ‘अन्तरतः’ मध्ये
‘धूमरक्ताः’ धूमेन युक्तो रक्तवर्ण इव दृश्यते । अत एव
‘मुञ्जः अग्नेः योनिः’, ‘अग्निरग्ने पशवः’ पशवश्चाग्निरिति
प्रागुक्तम् । तस्मात् पशुरुपस्य गर्भभूतस्याग्नेरहिंसायै अन्त-
रग्निरुपमुञ्जवेष्टनं युक्तम् । यथा लोके ‘योनिर्गर्भं न हिनस्ति’,
‘योनिः’ खलु सर्वः ‘जायमानः’ जनः ‘जायते’, एव मग्निश्च
‘योनिः’ ‘जायाते इति’ पशुनो मुञ्जरशनाभिधानम् । ‘जायाते’
—इति, “जनी प्रादुर्भावे” †, पञ्चमे लकारे, “लेटोऽडाटो”
—इति ‡ तिप्प्रत्ययस्याडागमः, “वैतोऽन्यत्”—इति § प्रत्ययस्ये-
कारस्य ऐकारादेशश्च ॥ २६ ॥

* पा० ख० ३. ३. ११७ ।

† हि० आ० ४२ घा० ।

‡ पा० ख० ३. ४. ६४ ।

§ पा० ख० ३. ४. ६६ ।

रशनात्रिहृत्स्व' विधत्ते—“त्रिहृतो भवन्तीति । त्रिगुणिता इत्यर्थः । “अश्वाभिधानीकृता इति । अश्वाभिधानीवत् कृताः यथाश्वाभिधानी कविका मुखं सर्वतो वेष्टयति, एव मेता-स्तिस्त्रः कार्य इत्यर्थः । अत्र कात्यायनः—“आहवनीयं दक्षिणेन त्रिहृत्स्वपञ्चाङ्गीबद्धास्तिष्ठन्ति प्राञ्चोऽश्वगर्दभाजाः पूर्वापरा रासभो मध्येऽश्वपूर्वाः”—इति * । अस्मादर्थः— दक्षिणाशब्दाद् “एनबन्धतरस्या मदूरे पञ्चम्याः”—इति † एनप् प्रत्ययः । “एनपा द्वितीया”—इति ‡ ‘दक्षिणेन’ शब्दप्रयोगे आहवनीयस्य द्वितीया विभक्तिः । आहवनीयस्य दक्षिणप्रदेशे त्रिहृत्स्वपञ्चरशनाबद्धाः अश्वगर्दभाजाः पशवः अश्वपूर्वाः पङ्क्त्यां पूरापराः सन्तः प्राञ्चः प्राञ्चुखाः तिष्ठन्तीति ॥ ३७ ॥

तदिदं विधत्ते—“ते प्राञ्चस्तिष्ठन्तीत्यादिना । अश्वादीनां यदानुपूर्व्यम्, ‘अश्वः प्रथमः’, मध्ये ‘रासभः’, अन्ते ‘पजः’ इति । पूर्वोक्तं सृष्टिक्रमं प्रमाणयति—“यद्दे तदशु संचरित मासीदित्यादिना । एवं हि तत्र प्रथमाध्याये समाम्नातम्—“अथ यदशु संचरित मासीत्, सोऽशुरभवत्; अशुर्ह वै त मश्व इत्याचक्षते परोक्षम्, परोक्षकामा हि देवाः । अथ यद-रसदिव, स रासभोऽभवत् । अथ यः कपाले रसो स्मिन् आसीत्, ‘सोऽजोऽभवत् ।’ अथ यत् कपाल मासीत्, सा पृथिवीभवत्”—इति § । तत्र यत् कपाल मासीत्, सा पृथिवी सृष्ट्यर्थे-

* का० श्रौ० सू० १६. २. ४ ।

† पा० सू० ५. ३. ३५ ।

‡ पा० सू० २. ३. ३१ ।

§ पुरस्तादिहैव (पृ० ५ पं० ३) इदञ्चम् ।

नोक्ता 'एतत्' इदानीम् 'याम्' सृत्तिकाम् 'आहरिष्यन्ती भवन्ति'
इति । अध्वर्यवो सृत्तिकाहरणेन किं करिष्यन्तीति, तत्राह—
'एतेभ्यो वा एष रूपेभ्य इति । 'रूपेभ्यः' अश्वगर्दभाजिभ्यः 'अग्रे'
पुरा 'एषः' अग्निः 'असृज्यत', 'एतत्' इदानीं मपि 'तेभ्यः' पुरा
'एनम्' अग्निं 'जनयति' । सृत्तिकाहरणेन तम् अग्रे सृष्ट मेवानिं
जनितवन्तो भवन्तीत्यृत्विज इत्यर्थः । अश्वानादिभ्यः पूर्वं मग्नि-
सृष्टिरेव मान्नायते— "अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्, सोऽग्निरसृ-
ज्यत । स यदस्य सर्वस्याग्र मसृज्यत, तन्मादग्निर्ह वै त मग्नि-
रित्याचक्षते परोक्षम्"—इति * ॥ २८ ॥

तेषां पशूना माहवनीयस्य दक्षिणतोऽवस्थानं विधत्ते — "ते
दक्षिणतस्तिष्ठन्तीति । दक्षिणदेशेऽवस्थानं प्रशंसितुं माह—
'एतद्दे देवा अविभयुरिति । 'एतद्' सप्तम्या लुक् †, एत-
स्मिन्नवकाशे 'देवाः' भीतवन्तः । 'यत्' यस्मात् 'नः' अस्मदीयं
'दक्षिणतः' प्रदेशे 'नाष्टा' नाशकानि 'रक्षांसि' 'न हन्युः' न
बाधेरन् 'इति' । अथवा 'यत्' यथा 'न हन्युरिति' हननाभावं
देवाः चिन्तितवन्त इत्यर्थः । 'ते एते' देवाः 'यज्ञ' वज्ररूपम्
'अमु मादित्यम् अपश्यत्' । अत्रादित्यस्य कः प्रगङ्ग इत्यत आह—
'असौ वा आदित्य एषोऽश्व इति । योऽय मश्वोऽत्र त्रिवि-
धोऽक्षरगनावहः, स हि आदित्यः । तथाच तैत्तिरीयकम्—
'अमु मादित्य मश्वं श्वेतं भूतं दक्षिणा मनयन्"—इति । तत-
स्तेन वज्ररूपादित्यात्मना अश्वेन सर्वाणि यज्ञविधातीनि रक्षांसि
अपहृत्य भयरहिते नाशकरहिते स्थाने 'एतम्' अग्न्याख्यं यज्ञं

* पुरस्तादिहैव (पृ० ४ पं० १४) द्रष्टव्यम् ।

† पा० सू० ७. १. ३६ द्रष्टव्यम् ।

कृतवन्तः पूर्वदेवाः । तथैव 'एतत्' इदानीं यजमानः 'दक्षिणतः' स्थितेन अग्नेन 'यज्ञं' निर्वाधं मनुतिष्ठतीति । अत्र कात्यायनः—
 "उत्तरत आहवनीयस्यारत्निमात्र उभयतस्तीक्ष्णा वैणवी सुषि-
 राग्निः कल्माषभावेऽकल्माषी प्रादेशमात्रारत्निमात्री वा"—
 इति * । पूर्वीत्ताहवनीयस्य अरत्निमात्रे उत्तरतः प्रादेशमात्री
 अरत्निमात्री वा उभयतः पार्श्वयोस्तीक्ष्णाया कल्माषलक्षणा-
 वेणुनिर्मिता अन्तःसुषिरा, अग्निखननसाधनस्थानीयकल्माष-
 क्षणितत्वासम्भवे 'अकल्माषी' कल्माषलक्षणपरहिता सुषिरा
 कार्येति तस्यार्थः ॥ २८ ॥

तदिदं सार्धवादं विधत्ते— "दक्षिणत आहवनीयो भव-
 तीत्यादिना । "ता मादत्ते"—इत्यतः † प्राक्तनेन वाक्यसन्दर्भेण
 'एषा' वक्ष्यमाणा 'अग्निः' 'उपश्रिते' तिष्ठते । आहवनीयाभ्योः
 पुंस्त्रीलिङ्गसाम्यात् स्त्रीपुंसात्मना प्रशंसति— "वृषा वा आह-
 वनीय इति । 'वृषां' पुरुषः, 'योषां' स्त्रियम्, 'दक्षिणतः'
 स्त्रियाः दक्षिणप्रदेशे 'उपश्रिते' । आहवनीयाभ्योर्मध्यप्रदेशस्य
 व्यवधानस्वरूपता माह— "अरत्निमात्र इति । एतदपि स्त्रीपुंसयो-
 र्योजयति— "अरत्निमात्रादिति । स्त्रीपुंसयोर्मध्ये श्वासादि-
 सञ्चाराय, सम्बाधपरिहाराय च अरत्निमात्रोऽवकाशो युक्तः
 इत्यर्थः ॥ ३० ॥

"सा वैणवीति । वेणुनैव कार्येति । अत्रेतिहास माह—
 "अग्निर्वैवेभ्य इति । यतो वेणुं प्रविष्टवान् अतः 'सुषिरः' ।
 प्रविष्टः 'सः' अग्निः 'अननुप्रज्ञानाय' यस्यान्ये मां न जानीशुः,

* का० श्रौ० सू० १६. १. ५ ।

† एतस्मिन्नेव आहवने इह कल्मारम्भे (१४१८० १५५०) दृढयम् ।

तथा स्वाच्छादनाय यानि 'वर्माणि' पार्श्वयोरकरोत्, तानि 'पर्वाणि' सन्धयः वेणोः प्रवेशकाले 'यत्र-यत्र' प्रदेशे अग्निः 'ददाह', 'तानि' 'कल्माषाणि' कृष्णविन्दुचिह्नानि 'अभवन्' ॥ ३१ ॥

“सा कल्माषीत्यादि । अतः 'सा' अग्निः 'कल्माषी' कल्माष-
कलितवेणुमयी कर्त्तव्या । अतः कल्माषो वेणुरग्नेयः । “यदि
कल्माषीति । कल्माषासम्भवे अन्यरूपो वेणुः कार्य इत्यर्थत उक्तः ।
तत्र कल्माषाकल्माषयोः सुषिरत्वं तु सर्वथा सम्पाद्य मित्याह—
“सुषिरा तु स्यादिति । यस्मात् सुषिरो वेणुरग्नेयौनिः “सैषा
योनिरग्नेर्यद् वेणुः”—इति वेणोरग्निरूपत्वं प्रागुक्तम् *, अतो-
ऽग्निरूपमृत्तिकाखनने अग्नियोनिरूपाभिकरणम् स्वाद् 'योनेः'
सकाशादेव अग्निः 'जायातै इति' एव मर्थ मित्यर्थः ॥ ३२ ॥

अग्नेः प्रादेशप्रमाणत्वं मरत्निप्रमाणत्वं च कल्पितम्, तत्रा-
रत्निमात्रत्वं मभिमत मिति दर्शयितुं प्रादेशमात्रपक्ष मनुवदति—
“प्रादेशमात्रीति । 'हि' यस्मात् इदानीं वागिन्द्रियम् प्रादेश-
प्रमाण मभिलक्ष्यते; प्रथमं ताल्लोष्ठपुटव्यापारेण प्रादेशपर्यन्तं
वाच मुञ्चार्थं ततो देशसंयोगविभागाभ्यां परश्चोत्रं गृह्णाति ।
अथवा, वाक्पदेन जिह्वीक्यते; सा हि प्रादेशमात्री सती वाक्
वदति । यद्वा, वाक्पदेन प्राणवायुर्लक्ष्यते; स हि नासापुटा-
न्निष्सरत् प्रादेशपर्यन्तं गच्छतीत्यागमसिद्धम् । स्वाभिमतं पक्ष
माह— “अरत्निमात्री त्वेवेति । 'तु'-शब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः ।
बाह्वैकदेशत्वादरत्नेः समुदायभूतो बाहुरेकदेशेनापि व्यवह्रियते,
तत्प्रमाणकरणे अभिरपि बाहुकृतवीर्यसन्मितैव भवति । अन्यच्च

* अत्रैव कल्माषा मनुष्यम् (१४० पृ० ६ पं०) द्रष्टव्यम् ।

अश्वेदेकतस्तीक्ष्णत्वं सुभयतस्तीक्ष्णत्वञ्चोक्तम् । यदाहापस्तम्बः—

“उभयतःक्ष्णूं मन्यतरःक्ष्णूं वा”—इति * ॥ ३३ ॥

तत्र अग्रमूलयोः सुभयत्र तीक्ष्णत्वं सिद्धान्तयितुं पूर्वपक्ष मनु-
वदति— “अन्यतःक्ष्णुत् स्यादिति । “क्ष्णु तेजने” †, तेजनं
नाम निश्चितत्वम् । “अन्यतरतो ह्रीदं वाच इति । वाचो
निश्चितत्वं मन्यतरतो वचनापेक्षया । वाक्पदेन जिह्वोच्यते,
तस्यासु एकत एव तीक्ष्णम् ; अथात्र वचनव्यापार इति । “उभ-
यतः क्ष्णुस्त्वेवेति । ‘तु’-शब्दः पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थः । निश्चित-
याश्चिद्वया कार्येत्यर्थः । ‘यद्’ यस्मात् ‘एनया’ वाचा जिह्वया
‘दैवं’ देवसम्बन्धि वाक्यं संस्कृतम्, ‘मानुषं च’ मनुष्यसम्बन्धि
भाषामयश्च वाक्यं ‘वदति’ ; अथवा एकयैव वाचा ‘सत्यम्’,
‘अनृतं’ मिथ्या च वदति, अत उभयतःक्ष्णुत्वम् ॥ ३४ ॥

उभयतःक्ष्णुत्वं प्रकारान्तरेण स्तोतु मनुवदति— “यद्दे-
वोभयःक्ष्णुदिति । ‘अस्यै’ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । ‘यतः’ यस्मिन्
प्रदेशे ‘क्ष्णुत्वं’ निश्चितत्वम्, तस्मादेव प्रदेशात् ‘अश्वेः
वीर्यम्’, ‘अतः’ उभयतस्तेक्षणकरणेन वीर्यं नैव निहितवान्
भवति ॥ ३५ ॥

“यद्देवोभयत इति । ‘एतत्’ एतया अश्वरा निश्चिता-
ग्रया ‘एनम्’ मृदूप मग्निम् ‘अनुविद्य’ ज्ञात्वा ‘एभ्यो लोकेभ्यः’
सकाशात् ‘अखनन्’ अवदारितवन्तः । ‘तथैव’, ‘अयं’ यष्टा
‘एतया’ अश्वरा लोकत्रयसकाशात् ‘खनति’ मृदात्मक मग्निं
मित्यर्थः ॥ ३६ ॥

* आप० श्रौ० सू० १६. १. ७ ।

† अदा० प० २६ धा० ।

कथं यजमानेनैकया अम्भरा लोकादयादग्नेः खनन मित्या-
शङ्का तदुपपादयति— “स यदिदिति खनतीति । ‘इति’-शब्दो-
ऽभिनियमदर्शने, सृष्टः खननव्यापार मभिनयेन दर्शयतीत्यर्थः ।
अम्भेः खननव्यापारे तावत् प्रथम मवक्षेपणं सृष्टेपणम् मध्ये
सञ्चारक्रिया चेति व्यापारत्रय मस्ति, तस्मादम्भेर्व्यापारत्रयेण
पृथिव्यादिलोकादयादग्नेः खनन मिति तात्पर्यार्थः ॥ ३७ ॥

अम्भेरादानं विधत्ते— “ता मादत्त इति । उत्तरत्र “त्रिभि-
रादत्ते”—इति * आदाने त्रित्वसङ्ख्याविशिष्टानां मन्त्राणां विधा-
नम्, अम्भिं त्रिभिसंस्तौराददौतेत्यर्थः । तत्र प्रथममन्त्रं विधत्ते—
“देवस्य त्वा सवितुरिति † । मन्त्रस्याय मर्थः— देवेन सवित्रा
अनुज्ञात एवाह मध्वर्युः ‘अश्विनोः वाहुभ्यां’, ‘पूष्णो हस्ता-
भ्याम्’, ‘अङ्गिरस्वत्’ अङ्गिराः अग्निः स इव ; अङ्गिरःपदात्
उत्तरस्य वतुनः सञ्ज्ञाविधानात् पदसञ्ज्ञानिवन्धनं कृत्वं न
भवति, अग्निवत् । ‘गायत्रेण छन्दसा’ अम्भिं ‘त्वाम् आददे’ ‡ ॥

मन्त्रस्य तात्पर्यार्थं माह— “सवितृप्रसूत एवेना मित्यादि ॥

द्वितीयं विधत्ते— “पृथिव्या इति § । अग्निः त्वम् ‘पृथिव्याः’
‘सधस्यात्’ उपस्थात् सधस्यानात् । पुरीषमिति, पुरीषपदेन
पशवोऽभिधीयन्ते ; पशुहितम् । “तस्मै हितम्”—इति ॥ यत्

* इहेवातुपदम् (१४२ पृ० १६ प०—४० क०) ग्रन्थम् ।

† कां० औ० सू० १६. २. ८ क ।

‡ “देवस्य त्वा ‘सवितुः प्रसूतेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या
माददे । गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वत्”—इति वा० सं० ११. ६ क ।

§ “पृथिव्याः सधस्यादग्निं पुरीष मङ्गिरस्वदाभर ।

चैष्टुभेण छन्दसाङ्गिरस्वत्”—इति वा० सं० ११. ६ ख ।

॥ पा० सू० ५. १. ५ ।

प्रत्ययः । अग्निम्, 'अङ्गिरस्वत्' 'आभर' । "हृषहोभः"—इति
हकारस्य भकारः * । किञ्च, 'जैष्टुमेन छन्दसा' अग्निवदाभरेति ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— "पशवो वै पुरीष मिति ॥ ३८ ॥

तृतीयं विधत्ते— "अभिरसीति ॥ 'अभिः' वज्रः 'असि',
हृगनसाधनत्वादुभयोः ; अभिनामासि । 'नारी' स्त्री च 'असि' ;
स्त्रीत्वारोपस्तस्यास्तत्कर्तृकहिंसोपशमनार्थः । किञ्च, त्वया अभ्रगा
'वयम्' 'सधस्ये' पृथिव्याम्, अस्मिन् सधस्याने 'अग्निम्' गृह्यं
'खनितुं' 'शक्नेम' शक्ता भूयाः स्म । "शक्तुं शक्नो" ‡, आशी-
लिङि रूपम् ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— "अग्निर्होषेति । अभिरसीत्यनेन 'सत्येन'
स ह खनकः 'एनां' गृहीतवान् भवति । "नार्यसीति । अस्य
तात्पर्यं माह— "वज्रो वा अभिरिति । यथा योषा स्त्री न
कश्चन पुरुषं हिनस्ति, एव मन्त्रेः स्त्रीत्वेन सा न कस्यापि हन्ती-
त्यर्थः सिद्धो भवति । सधस्यपदस्य विवरणम्— "इदं वै सधस्य
मिति ॥ ३९ ॥

अभ्रगादाने विनियुक्तानां मन्त्राणां त्रित्वसङ्ख्यां प्रशंसितुं
मनुवदति— "त्रिभिरादत्ते त्रिवृदग्निरिति । त्रिभिरादत्ताया
अस्त्रेश्चतुर्थेन मन्त्रेणाभिमन्त्रणं विधत्ते— "त्रिभिरादावायैनां
चतुर्थेनाभिमन्त्रयत इति § । 'अथ'-शब्दो व्यवधानाभावं सूच-

* पा० द. २. ३२ सू० १ पा० ।

† "अभिरसि नार्यसि त्वया वय मग्निं शक्नेम खनितुं सधस्य आ ।

जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वत्"—इति वा० सं० ११. १० ।

‡ स्वा० प० १४ धा० ।

§ का० श्रौ० सू० १६. २. ८ ख द्रष्टव्यम् ।

यति । इदं मेवोत्तरत्र “चतुर्भिरादत्ते”—इत्यस्य * वाक्यस्य वीजम् । आदानसमये एवाभिमन्त्रणात् चत्वारोऽप्यादाने विनियुक्ता इति पक्षस्य वीजं मस्ति ; खननादिवत् स्पष्टव्यापाराभावात्, अश्वाद्यभिमन्त्रणवत् पृथगवस्थिताया अभ्येतिभिमन्त्रणत्वाच्च । अत एव त्रिभिरादाय चतुर्थेनैतत्पूर्वमन्त्रसङ्ख्यानुवादपुरस्सरं चतुर्थत्वोक्तिरभिमन्त्रणमन्त्रस्येति तात्पर्यम् । अभिमन्त्रणं नाम वीर्याधानं मिति प्रशंसति— “अथास्यां चतुर्थेन वीर्यं मदधुरिति ॥ ४० ॥

मन्त्रं विधत्ते— “इस्तु आधाय सवितेति । ‘सविता’ देवः ‘इस्ते’ ‘आधाय’ अवस्थाप्य ‘हिरण्ययीं’ हितरमणीयाम् ; अथवा हिरण्यपदेन, अमृतं कन्दशोच्यते, अमृतमयीम् ; प्रागुक्तगायत्र्यैष्टुभजागतानुष्टुभच्छन्दोरूपां वा ‘एनाम्’ अग्निं ‘विभ्रत्’ सर्वदा अधारयन्, ‘अग्नेर्ज्योतिः’ निचाय्य दृष्ट्वा ‘पृथिव्या अधि’ ततः सकाशात् ‘आभरत्’ आहूतवान् । ‘आनुष्टुभेन कन्दसा’ अग्निवदाहूतवानिति † ।

मन्त्रं व्याचष्टे— “इस्ते ह्यस्याहितेति । ‘हिरण्ययी’-पदव्याख्याने “हिरण्ययी श्लेषा या कन्दोमयीत्युक्तम् । तदुपपादयति— “तान्येतान्येवेति । ‘आरन्ध्राय’ आलम्बनाय ॥ ४१ ॥

अत्र केचिन्मन्त्रगतहिरण्ययीपदबलेन अग्निं मपि हिरण्यनिर्मितां मिच्छन्तीति तत्पक्षं अनुवदति— “तां हैके हिर-

* इहैवानुपपन्नं (१४३ पृ० १७ पं०—४५ क०) द्रष्टव्यम् ।

† “इस्तु आधाय सविता विभ्रदग्निं हिरण्ययीम् ।

अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत् ।

आनुष्टुभेन कन्दसाङ्गिरस्वत्”—इति वा० सं० ११. ११ ।

प्रमयीं कुर्वन्तीति । अतएव कात्यायनः— “हिरण्ययी मेके”—
इति * पक्षान्तरं सूत्रितवान् । “अभ्युक्तेति । “हस्त आधाय
त्रविता बिभ्रदग्निं हिरण्ययीम्”—इति मन्त्रे समाप्ते इत्यर्थः ॥

तद् दूषयति— “न तथा कुर्यादिति । अत्र पूर्वोक्त मेव
इन्दोमयत्वं मिहोपदिशति— “यद्वा एषा कृन्दांसीति ॥ ४२ ॥

आदानाभिमन्त्रणविनियुक्तानां मन्त्राणां सङ्ख्यां प्रशंसितु
माह— “तां चतुर्भिरादत्त इति । ‘चतुर्भिः’ अभिमन्त्रणमन्त्र-
सहितैः पूर्वैस्त्रिभिर्मन्त्रैः ‘ताम्’ अभिम् ‘आदत्ते’ । आदाने
मन्त्रचतुष्कप्रकार उपपादितः । अत एव मीमांसायां द्वादशाह-
यागे इदं मेव विषयवाक्यं सुदाहृतम् । तदर्थः स गृहीत-
स्तत्त्वविक्रिराचार्यैः—

“चतुर्भिरभि मित्यत्र विकल्पो वा समुच्चयः ।

विकल्पः पूर्ववन्मैवं समूहे करणत्वतः ॥”—इति † ॥

यतश्चतुर्भिरादत्ते, ‘सर्वा वाक्’ ‘चतुरक्षरा’ अक्षरचतुष्टय-
वती । कथं वाचश्चतुरक्षरत्वम् ? तदाह— “वागित्येक मिति ।
अत्र एकाक्षरवाग्रूपत्वेन त्र्यक्षरात्मकेन च स्तूयमानान् मन्त्रान्
विभज्य दर्शयति— “यैवैषानुष्टुप्तेति । प्रथमेन ‘सा’—इति-
पदेन वागुच्यते ; द्वितीयेन अभिमन्त्रणे विनियुक्ता चतुर्थी ऋक्
अनुष्टुप् ‘त्र्यक्षरं’ पदम् । ‘अक्षर मिति’ यदुक्तम्, ‘तानि’
आदाने विनियुक्तानि “देवस्य त्वा”—इत्यादीनि, ‘यजूषि’ ।
‘तस्मात्’ ‘चतुर्भिः’ अभ्युक्तादानं नाम, ‘सर्वया वाचा’ खननं ।
मेवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

* का० श्रौ० सू० १६. २. ७ ।

† मी० जै० न्या० १२ अ० ३ पा० (३० सू०) १४ अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

मन्त्रगतचतुष्टयसङ्ख्यां चतुर्दिगात्मना च स्तौति— “यद्देव
चतुर्भिश्चतस्त्री वै दिश इति । अत्र मन्त्रगत-गायत्र-चैष्टुभ-जागता-
नुष्टुभैः छन्दोभिः सह पूर्वां चतुःसङ्ख्यां महादिगवान्तर-
दिगात्मना स्तौति— “छन्दोभिश्च यजुर्भिश्चादत्ते तदष्टा-
विति * ॥ ४४ ॥ ३ [३. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठे काण्डे तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

हस्त ऽएषाभिर्भवत्यथ पशुनभिमन्त्रयते । एतद्वा
ऽएषु देवा अन्वेषिष्यन्तः पुरुस्ताहीर्य मदधुस्तथै-
वैष्वय मेतदन्वेषिष्यन् पुरुस्ताहीर्य दध्राति ॥ १ ॥

सोऽश्व मभिमन्त्रयते । प्रतूत्तं वाजिन्नाद्र-
वेति यद्दे क्षिप्रं तत्तूर्तं मय यत् क्षिप्रात् क्षेपीय-

* गायत्रम्, चैष्टुभम्, जागतम्, आनुष्टुभम्, इति चत्वारि
छन्दांसि; देवस्य त्वा पृथिव्याः, अग्निरसि, हस्त आधाव (वा० बं०
११.६ क, ६ ख, १०, ११.) इति चत्वारि यजुर्वेदीयां सङ्कलनया
अष्टाविति सिद्धम् ॥

स्तत् प्रतूर्त्तं व्वरिष्ठा मुनु संव्वत मितीयं वै व्वरिष्ठा
 संव्वदिमा मुनु संव्वत मिथ्येतद्विवि ते जन्म परम
 मन्तरिक्षे तव नाभिः पृथिव्या मुधि योनिरिदित्ति
 तदेन मेता देवताः करोत्यग्निं व्यायु मादित्यं
 तदुक्त्वे व्वीर्यं दधाति * ॥ २ ॥

अथ रासभम् । युञ्जाथाः रासभं युव मिथ्य-
 ध्वर्युं चैतद्युजमानं चाहस्मिन्यामे व्वृषणवसू ऽद्व-
 त्यस्मिन् कर्मणि व्वृषणवसू ऽद्वत्येतदग्निं भुरन्त
 मन्त्रायु मिथ्यग्निं भुरन्त मन्त्रात्प्रेषित मिथ्येतत्तद्रा-
 सभे व्वीर्यं दधाति † ॥ ३ ॥

अथाजम् ‡ । योगे-योगे तवस्तरं व्वाजे-व्वाजे
 हवामह ऽद्वत्यन्नं वै व्वाजः कर्मणि-कर्मणि तव-
 स्तर मुन्नेऽन्ने हवामह ऽद्वत्येतत् सुखाय इन्द्र मूत-
 य ऽद्वतौन्द्रियवन्त मूतय ऽद्वत्येतत्तदजे व्वीर्यं
 दधाति § ॥ ४ ॥

त्रिभिरभिमन्त्रयते । त्रिवृदग्निर्वावानग्नि-

* , † , § 'दधाति'—इति क , ऊ ।

‡ 'अथाजम्'—इति ग , घ ।

युषित्वञ्च मात्रा तावतैवैष्वेतद्वैर्यं दधाति * ॥ ५ ॥

अथैनान् प्राच उत्क्रमयति । तदेन मेतैः
पशुभिरन्विच्छति नोपस्पृशत्यग्निरेष यत् पशवो
नेन्माय मग्निर्हि न सद्दिति ॥ ६ ॥

सोऽश्व मुत्क्रमयति । प्रतूर्ध्वन्नेष्टवक्रामन्न-
शक्तीरिति पाप्मा वा ऽअशस्तिस्त्वरमाण एष्ट-
वक्रामन् पाप्मान मित्येतद्द्रुष्ट्य गाणपत्यं मयो-
भूरेहीति रौद्रा वै पशवो या ते देवता तस्यै गाण-
पत्यं मयोभूरेहीत्येतत्तदेन मश्वेनान्विच्छति † ॥ ७ ॥

अथ रासभम् । उर्ध्वन्तरिक्षं व्वीहि स्वस्ति-
नव्यूतिरुभयानि कृण्वन्निति यथैव यजुस्तथा बभूवुः
पूष्णा सयुजा सहेतीयं वै पूषानया सयुजा सहे-
त्येतत्तदेन॥ रासभेनान्विच्छति ‡ ॥ ८ ॥

अथाजम् । पृथिव्याः सधुस्थादग्निं पुरीष्य
मङ्गिरस्वदाभरेति पृथिव्या उपस्थादग्निं पशव्य मग्नि-
वदाभरेत्येतत्तदेन मजेनान्विच्छति § ॥ ९ ॥

* 'दधाति'—इति क, छ ।

†, ‡, § 'नान्विच्छति'—इति क, छ ।

त्रिभिरुन्विच्छति । त्रिवृद्ग्निर्यावानग्निर्याव-
त्यस्य मात्रा तावतैवेन मेतदुन्विच्छति त्रिभिः
पुरस्तादभिमन्त्रयते तत् षट् षडृतवः संवत्सरोः
संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद-
भवति ॥ १० ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [३.२.] ॥

पूर्वं माहवनीयस्य दक्षिणप्रदेशे त्रिवृन्मुञ्चरशनाववाः प्राप्नुवन्ता-
येऽश्वगर्दभाजास्तिष्ठन्ति, तेषां मिदानीं यथाक्रमं मभिमन्त्रणं
समन्त्रकं विधित्पुरादावभिमन्त्रणं वीर्यात्मना प्रशंसति— “इस्त-
एषाभिरभवतीति । अग्निं इस्ते गृहीत्वैव पशून्मभिमन्त्रयते * ॥ १॥

प्रथमं मश्वामभिमन्त्रणं समन्त्रं विधत्ते— “सोऽश्व मिति १” ।
मन्त्रस्थायं मर्थः,— हे ‘वाजिन’ अश्व ! ‘वरिष्ठाम्’ अतिशये-
नैर्विन्, ‘अनुसंवतं’ सम्पूर्वात् वनतेः क्विपि “अनुदात्तोपदेश-
वनति०”—इति ‡ न-लोपे, “ऋस्वस्य पिति०”—इति § तुक् ।
अस्माभिः क्रियमाणं सभज्जनम् ‘अनु’-लक्ष्य भूमिं, ‘प्रतूषै’ त्वरतेः

* “देवस्य त्वेति माहाय, इस्त आघायेत्येना मभिमन्त्रयते”—
इति का० श्रौ० सू० १६. २. ८ । मन्त्रस्वयम्— वा० सं० ११. ६, ११ ।

† का० श्रौ० सू० १६. २. ६ ।

‡ पा० सू० ६. ४. ३७ ।

§ पा० सू० ५. १. ७१ ।

“ज्वरत्वर०”—इत्युक्तिः * कृते “नसत्त-निषत्तामुत्त-प्रतूर्त्त-सूर्त्त-गूर्त्त-
नि छन्दसि”—इति † निष्ठा-तस्य नत्वाभावेन निपातनम् । अति-
क्षिप्रम् ‘आद्रव’ आगच्छ । हे अश्व ! ‘ते’ तव ‘परमं जन्म दिवि’
आदित्यरूपेण, ‘अन्तरिक्षं’ तव ‘नाभिः’ वायुरूपेण, ‘पृथिव्यां’
तव ‘योनिः’ उत्पत्तिस्थानम् अग्न्यात्मकत्वेनेति, अश्वस्य लोक-
त्रयाभिमानिदेवतात्वेन सुतिः कृतेति तात्पर्यम् ‡ ।

अथ प्रतूर्त्तपदं व्याचष्टे— “यद्वै क्षिप्रं तत् प्रतूर्त्तं मिति ।
‘क्षिप्रं = तूर्त्तम्’, ‘अथ’ ‘यत् क्षिप्रात्’ अपि ‘क्षेपीयः’ क्षिप्रतरम्,
‘तत् प्रतूर्त्तम्’ इत्युच्यते । क्षिप्रशब्दादौयसुनि “स्थूलदूरयुवक्रस-
क्षिप्र०”—इति § यणादिपरस्य लोपः, पूर्वस्येकारस्य गुणः ।
उत्तरार्धस्य तात्पर्यं माह— “तदेन मेता देवता इति । अभि-
मन्त्रणेनाश्वस्य किं मायातम् ? तदाह— “तदश्वे वीर्यं
दधातीति ॥ २ ॥

रासभाभिमन्त्रणं समन्त्रं विधत्ते— “अथ रासभ मिति ॥ ।
अभिमन्त्रयत इत्यनुषङ्गः । ‘युवम्’ इति द्विवचनेन अध्वर्युयज-
मानावुच्येते । ‘वृषण्वसू’ वृषा सेक्ता गर्हभः, स ययोर्वसु धनसू,
तौ । ‘युवं’ युवाम् । ‘अस्मिन्’ ‘यामि’ यायते गम्यते प्राप्यते
देवेरिति, यान्ति सङ्गच्छन्ते यत्र परस्परं देवा इति वा, यामं
कर्म, तस्मिन् रासभं ‘युञ्जाथाम्’ । तं विशिनष्टि— “अग्निं

* पा० सू० ६. ४. २० ।

† पा० सू० ८. २. ६१ ।

‡ मन्त्रस्वयम्— वा० सं० ११. १२ ।

§ पा० सू० ६. ४. १५६ ।

॥ का० औ० सू० १६. २. ६ ।

भरन्त मिति । “हृयहोर्मः” * । ‘अक्षयुः’ अक्षायं फलं
कामयमानम् ; यद्वा, यातेः रूपम्, अक्षत्पेषित मिति । मन्त्रं †
व्याचष्टे— “अध्वर्युं चैतदिति ॥ ३ ॥

अजाभिमन्त्रणं विधत्ते— “अयाजं योगे योग इति ‡ ।
अभिमन्त्रयत इति शेषः । अस्यार्थः,— हे ‘सखायः’ समान-
ख्याना ऋत्विजः ! ‘तवस्तारं’ तव इति बलनाम §, बलिनम्
‘इन्द्रम्’ इरां भूमिं दृणन्तम् । “इन्द्र इन्द्रं दृणातीति वेरां
ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयत इति वा”—इति ॥ यास्ना-
चार्यः । इन्द्रियवन्तं बलवन्तं वा तम्, अजम् । ‘योगे’
युञ्जन्ति देवा अत्रेति योगः कर्म, वीष्पायां कर्मणि कर्त्तव्ये ।
‘वाजे वाजे’ मनुष्याणाम् अन्ने-अन्ने दातव्ये स्थिते सति ‘जतये’
तर्पणाय ‘हवामहे’ वय मध्वर्यव इति ¶ ।

मन्त्रगतयोगवाजेन्द्रपदानि व्याचष्टे— “अन्नं वै वाजः
कर्मणि-कर्मणीति ॥ ४ ॥

अभिमन्त्रणमन्त्रत्रित्वसङ्गां त्रिवृदग्न्यात्मना स्तोति— “त्रि-
भिरिति । अत्र सूत्रम्— “अनुपसृशन्नुत्क्रमयत्येनान् प्राचः प्रति-
मन्त्रं प्रतूर्वन्तुर्वन्तरिचं पृथिव्याः सधस्यादिति”—इति ** ॥ ५ ॥

* पा० द. २. ३२ सू० १ वा० ।

† वा० सं० ११. १३ ।

‡ का० श्री० सू० १६. २. ६ ।

§ निघ० २. ६. ५ ।

॥ निर० १०. १. ८ ।

¶ मन्त्रस्त्वयम्— वा० सं० ११. १४ ।

** का० श्री० सू० १६. २. १० ।

तद्विदं विधत्ते— “अधेनान् प्राच इति । ‘एनान्’ पशून् प्राचुखानुव्रमयेत् । उद्वमितैः पशुभिः ‘एनम्’ सृद्रूप मग्निम् अन्विष्टवान् भवति । “नोपस्पृशतीति । ‘यत्’ यतः ‘पशवोऽग्निः’ सार्धेन हिंसा सात्, सा माभूदिति । ‘क्षिप्तत्’— इति हिंसेः पञ्चमलकारे रूपम् ॥ ६ ॥

उत्क्रमण मनुष्य मन्त्रं विधत्ते— “सोऽश्न सुत्क्रमयतीति । ‘प्रतूर्वसेहीति * । अस्याय . मर्यः, — ‘अशस्तीः’ पाप्मनः ‘अवक्रामन्’ अभिगमयन् ‘प्रतूर्वन्’ प्रकर्षेण त्वरमाणः ‘एहि’ आगच्छ । ‘मयोभूः’ सुखस्य भावयिता ‘रुद्रस्य’ पशुपतेः ‘गाण-पत्यं’ गणपतित्वम् ‘एहि’ गच्छ । अशस्तिपदं व्याचष्टे— “पाप्मा वा अशस्तिरिति । अशस्य रुद्रगणपतित्वं प्रतिपादयति— “रौद्रा वै पशव इति । पशुरूपस्याश्वस्य देवता रुद्रः, तस्य गणपतित्वं मेहीत्यर्थः । अश्वोत्क्रमणेन नः किं जात मिति, तद् दर्शयति— “तदेन मश्वेनान्विच्छतीति ॥ ७ ॥

रासभोत्क्रमणं विधत्ते— “अथ रासभ सुर्वन्तरिच मिति † । ‘उरु’ विस्तीर्णम् अन्तरिचं ‘वीहि’ प्राप्नुहि । किं कुर्वन् ? ‘मव्यूतिः’ गोसञ्चारभूमिं ‘स्रष्टि’ क्षेमेष कुर्वन्, ‘अभयानि’ कृण्वन्, ‘पूष्णा’ पृथिव्या यागभूम्या ‘सयुजा’ सहायेन सह वीहीति ‡ । मन्त्रस्य पूर्वाह्णं निगदव्याख्यात मित्याह— “यथैव यज्ञस्तथा ऋचुरिति । न व्याख्यातु मर्हतीत्यर्थः । उत्तरार्ध-पूषपदं विवृणोति— “इयं वै पूषेति ॥ ८ ॥

* वा० सं० ११. १५ क ।

† का० श्रौ० सू० १६. २. १० ।

‡ वा० सं० ११. १५ ख ।

अजोत्क्रमणं विधत्ते— “अथाजम् पृथिव्या इति * । व्या-
ख्यातोऽयं मन्त्रः † ॥ ८ ॥

उत्क्रमणमन्त्रगतत्रित्वसङ्ख्या मग्न्यात्मना स्वीति— “त्रिभि-
रन्विच्छति त्रिष्टदग्निरिति । पूर्वं मैतेषा मश्वरासभाजाना मभि-
मन्त्रणे त्रयो मन्त्रा विनियुक्ताः , इदानीं सुरक्रमणे त्रय इति
तां सङ्ख्यां सम्भूय ऋतुसंवत्सराग्निरूपत्वेन प्रशंसितुं सुक्ता मनु-
स्मारयति— “त्रिभिः पुरस्तादभिमन्त्रयते तत् षडिति । अष्टो-
ऽयं ॥ १० ॥ ४ [३. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे तृतीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

इति षष्ठकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ‡ ॥

— — —

* का० श्री० सू० १६. २. १० ।

† १६४ ए० १६ र्ष० (वा० सं० ११. ६ क) इदमम् ।

‡ “कण्वीसङ्ख्या १०४”—इति क, ख; “कण्विकासङ्ख्या १०४”—
इति ग, घ । तच्च, १ ब्रा० ४० क०, २ ब्रा० १० क०, ३ ब्रा० ४४ क०,
४ ब्रा० १० क०; सङ्कलनया १०४ इति सिद्धम् ॥

अथ

तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अपि वा

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

प्रदीप्ता एतेऽग्नयो भवन्ति * । अथ सृष्टं मुच्छ-
यन्तीमे वै लोका एतेऽग्नयस्ते यदा प्रदीप्ता
अथैतु ऽङ्गमे लोकाः पुरो वा ऽएतदेभ्यो लोकेभ्यो
ऽग्रे देवाः कर्मान्वैच्छंस्तद्यदेतानग्नीनतीत्य सृष्टं
माहरति तदेनं पुरैभ्यो लोकेभ्योऽन्विच्छति ॥ १ ॥

प्राञ्चो यन्ति । प्राची हि दिग्गन्तेः स्वाया
मेवैन मेतद्विश्यन्विच्छति स्वायां दिशि विन्दति ॥ २ ॥

तेऽग्रयन्ति । अग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्वदृच्छेम
इत्यग्निं पशव्य मग्निवदृच्छेम इत्येतत् † ॥ ३ ॥

* 'भवन्ति'—इति ग, घ ।

† 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

अथानवापुरुषं मीक्षते । अग्निं पुरीष्य मग्नि-
रखुन्नरिष्याम इत्यग्निं पशुव्य मग्निवन्नरिष्याम
इत्येतत्तदेन मनवापुरुषेणान्विच्छति * ॥ ४ ॥

अथ व्वल्मीकवपा सुषिरा व्यध्वे निहिता
भवति । ता मन्वीक्षत ऽइयं वै व्वल्मीकवपेयु मु वा
ऽइमे लोका एतद्वा ऽएनं देवा एषु लोकेषु
व्विग्राह मैच्छंस्तुथैवैन मयु मेतद्देषु लोकेषु व्विग्राह
मिच्छति † ॥ ५ ॥

अन्वग्निरुपसा मय मुख्यदिति । तदेन सुषः-
खैच्छन्नन्वहानि प्रथमो जातवेदा इति तदेन
महःखैच्छन्ननु सूर्यस्य पुरुषा च रश्मीनिति तदे-
न सूर्यस्य रश्मिष्वैच्छन्ननु द्यावापृथिवी ऽआत-
तन्येति तदेन द्यावापृथिव्योरैच्छंस्तु मविन्दंस्तुथैवैन-
मयु मेतद्विन्दति तं यदा परा पश्यत्यथ ता मवाह-
त्यागच्छन्ति मृदम् ॥ ६ ॥

अथाश्व मभिमन्त्रयते । एतद्दे देवा अब्रुवन्

* 'निच्छति'—इति क, ख ।

† 'मिच्छति'—इति क, ख ।

पाप्मानं मृषापहनामेति श्रमो वै पाप्मा श्रमं मत्स्य
पाप्मानं मृषापहनामेति तस्य श्रमं पाप्मानं मृषान्न-
स्तथैवास्त्राय मेतच्छ्रमं पाप्मानं मृषहन्ति ॥ ७ ॥

आगत्य व्याज्यध्वानमिति* । आगतो ह्यव्याध्वा
भवति सृज्या सृधो विधूनुतः ऽइति पाप्मा वै
सृधः सृज्यान् पाप्मानो विधूनुतः ऽइत्येतत्तस्माद्
हेतदृष्यः सत्त्वा + विधूनुते ऽग्निं सधस्थे महति
चक्षुषा निचिकीष ऽइतीदं वै महत् सधस्थ
मग्निं मस्मिन् महति सधस्थे चक्षुषा दिदृक्षत
ऽइत्येतत् ‡ ॥ ८ ॥

अथैनमाक्रमयति । एतद्वा ऽएष एतं देवेभ्यो
ऽनुविद्य प्राब्रवीद्यथाय मिहेवेत्येवम् § ॥ ९ ॥

यद्देवाक्रमयति । एतद्देवा अविभयुर्यदै न
इमं मिह रुक्षांसि नाष्टान् हन्युरिति तस्मा
ऽएतं वृज्जं सुपरिष्ठादभिगोप्तारं मकुर्वन्नसु मेवा-

* 'मिति'—इति क । 'मिति'—इति ग, घ ।

† 'स्यत्त्वा'—इति ग, घ ; डा०-वेवरेण च इहम् ।

‡ 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

§ 'मिहेवेत्येवम्'—इति ग, घ ।

दित्यु मसौ वा ऽआदित्यु एषोऽश्वस्तथैवास्मा ऽअथ
मेतं वृज्ज मुषुरिष्टादभिगोप्तारं करोति ॥ १० ॥

आक्रम्य व्वाजिन् । पृथिवी मग्नि मिच्छ रुचा
त्व मिति चक्षुर्व्वं रुगाक्रम्य त्वं व्वाजिन् पृथिवी
मग्नि मिच्छ चक्षुषेतद् भूम्या वृत्त्वाय* नो ब्रूहि
यतः खनेम तं व्वय मिति भूमेस्तत् स्पाशयित्वाय
नो ब्रूहि यत एनं खनेमेत्येतत् † ॥ ११ ॥

अथैन मुन्मुशति । एतद्वा ऽएनं देवाः प्रोचि-
वाऽसं व्वीर्येण समार्जयंस्तथैवैन मय मेतत् प्रोचि-
वाऽसं व्वीर्येण समर्जयति द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी
सधस्य मात्मान्तरिचऽ समुद्रो योनिरितीत्यु म-
सीत्यु मसीत्येवैतदाह व्विख्याय चक्षुषा त्व मभि-
तिष्ठ पृतन्यत इति व्विख्याय चक्षुषा त्व मभि-
तिष्ठ सुर्व्वान् पाप्मून इत्येतन्नोपस्पृशति व्वजो वा
ऽअश्वो नेन्मायं व्वजो हिंसदिति ‡ ॥ १२ ॥

अथैन मुत्क्रमयति । एतद्दे देवा अब्रुवन्

* 'वृत्त्वाय'—इति च दृष्टं डा०—वेवरमहोदयेन ।

† 'मेत्येतत्'—इति ग, घ ।

‡ 'हिंसदिति'—इति क, ख, ङ; 'हिंसदिति'—इति ग, घ ।

क्रि मिम मभ्युत्क्रमिष्याम इति महत् सौभग
 मिति तं महत् सौभग मभ्युदक्रमयंस्तथैवैन मय मे-
 तन् महत् सौभग मभ्युत्क्रमयत्युत्क्राम महते
 सौभगायेत्युत्क्राम महत्ते सौभग मित्येतत्तस्माद्
 हैतदुश्वः पशूनां भगितमो ऽस्मादास्थानादिति
 यच्चैतत्तिष्ठसीत्येतद्रविणोदा इति द्रविणः छेभ्यो
 ददाति व्वाजिन्निति व्वाजी छेषः व्वयः व्वाम
 सुमतौ पृथिव्या अग्निं खनन्त उपस्थे ऽअस्था इति
 व्वय मस्यै पृथिव्यै सुमतौ व्वामाग्नि मस्था उपस्थे
 खनन्त इत्येतत् * ॥ १३ ॥

अथैन मुत्क्रान्त मभिमन्त्रयते । एतद्वा ऽएनं
 देवाः प्रोचिषांसं यथा ददिवांसं व्वन्देतैव मु-
 पास्तुवन्नृपा महयंस्तथैवैन मय मेतदुपस्तौत्युप मह-
 यत्युदक्रमीदित्युदक्रमीद् द्रविणोदा इति द्रविणः
 छेभ्यो ददाति व्वाज्यर्ब्बेति व्वाजी च छेषो
 ऽर्ब्बा चैकः सुलोकः सुकृतं पृथिव्या मित्युकरः
 सुलोकः सुकृतं पृथिव्या मित्येतत्ततः खनेम सुप्र-

लोका मग्नि मिति तत एनं खनेमेत्येतत् सुप्रतीक
मिति सर्व्वतो वा ऽग्निः सुप्रतीकः खो रुद्राणा
अधि नाक मुत्तम मिति स्वर्गी वै लोको नाकः
स्वर्गं लोकः रोहन्तोऽधि नाक मुत्तम मिष्येतत्तं
दक्षिणोपसङ्क्रमयति * यचेतरौ पशू भवतस्ते दक्षि-
णतः प्राञ्चस्तिष्ठन्ति स य एवामुत्र, दक्षिणतः
स्थानस्य बन्धुः सोऽत्र ‡ ॥ १४ ॥

अथोपविश्य मृद मभिजुहोति । एतद्वै देवा
अब्रुवन्चेत्यध्व मिति चिति मिच्छन्तेति व्याव तद-
ब्रुवन्ते चेतयमाना एत माहुति मपश्यंस्तु मजुहवु-
स्ताः हुत्वेमांलोकानुखा मपश्यन् ॥ १५ ॥

ते ऽब्रुवन् । चेतयध्व मेवेति चिति मिच्छ-
न्तेति व्याव तदब्रुवन्ते चेतयमाना एतां द्वितीया
माहुति मपश्यंस्तु मजुहवुस्ताः हुत्वा विश्व-
ज्योतिषोऽपश्यन्नेता देवता अग्निं व्यायु मादित्य-

* 'दक्षिणतोपसंक्रमयति'—इति घ ।

† 'दक्षिणतः'—इति क, ख ।

‡ 'सोऽत्रा'—इति क, 'सोऽत्रा'—इति ख, 'सोऽत्रा'—इति ङ ।

§ 'मपश्यन्'—इति ग, घ ।

मेता ऋषे देवता विश्वं ज्योतिस्तथैवैतद्युजमान
एते आहुती हुत्वेमांश्च लोकानुखां पश्यत्ये-
ताश्च देवता विश्वज्योतिषो व्यतिषक्ताभ्यां जुहोती-
मांश्च तल्लोकानेताश्च देवता व्यतिषजति ॥ १६ ॥

यदेवैते आहुती जुहोति । मृदं च तद-
पश्च प्रीणाति ते ऽङ्गष्ट्रा प्रीत्याथैने सम्भरति
व्यतिषक्ताभ्यां जुहोति * मृदं च तदपश्च व्यति-
षजति † ॥ १७ ॥

आज्येन जुहोति । वृज्यो वा ऽआज्यं वृज्य
मेवास्मा एतदभिगोप्तारं करोत्यथो रेत वा ऽआ-
ज्यं रेत एवैतत् सिञ्चति स्तुवेण वृषा वै स्तुवो
वृषा वै रेतः सिञ्चति स्वाहाकारेण वृषा वै स्वाहा-
कारो वृषा वै रेतः सिञ्चति ‡ ॥ १८ ॥

आ त्वा निघर्मिं मनसा घृतेनेति § । आ त्वा
जुहोमि मनसा च घृतेन चेत्येतत् प्रतिद्वियन्तं

* ग-घ-पुस्तकयोरत्र (१) छिदोऽस्ति ।

† 'व्यतिषजति'—इति क ।

‡ 'सिञ्चति'—इति क ।

§ 'घृतेनेति'—इति ग, घ; 'घृतेनेति'—इति क, ख ।

भुवनानि त्विष्वेति प्रत्यङ् ह्येष सर्वानि भुव-
नानि क्षियति पृथुं तिरश्चा व्ययसा बृहन्त मिति
पृथुर्वा ऽएष तिर्यङ् व्ययसो बृहन्मूमेन व्यचिष्ठ मन्त्रै-
रभसं दृशान मित्यवकाशवन्त मन्त्रैरन्नादं दीप्य-
मान मित्येतत् * ॥ १६ ॥

आ त्विष्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्षीति † । आ
सर्वतः प्रत्यञ्चं जुहोमीत्येतदरक्षसा मनसा तज्जु-
षेत्यहोडमानेन मनसा तज्जोषयेत्येतन्मर्यश्री
स्पृहयुङ्गो ऽग्निरिति मर्यश्रीर्ह्येष स्पृहयुङ्गो
ऽग्निर्नाभिमृशे तन्वा जर्भुराण इति न ह्येषो ऽभि-
मृशे तन्वा दीप्यमानो भवति ॥ २० ॥

हाभ्या मुभिजुहोति । द्विपाद्यजमानो यज-
मानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवेन
मेतद्रेतो भूतं सिञ्चत्याग्नेयौभ्या मग्नि मेवैतद्रेतो-
भूतं सिञ्चति ते यदाग्नेयौ तेनाग्निरथ यत्
त्रिष्टुभौ तेनेन्द्र ऐन्द्राग्नी ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य

* मित्येतत्—इति ग, घ ।

† 'जिघर्षीति'—इति ग, घ । 'जिघर्षीति'—इति ख, ङ ।

मात्रा तावत्तैवैन मेतद् रेतोभूतं सिञ्चतीन्द्राग्नी
 वै सर्व्वे देवाः सर्व्वदेवत्यो ऽग्निर्यावानग्नि-
 र्यावत्यस्य मात्रा तावत्तैवैन मेतद् रेतोभूतं
 सिञ्चति * ॥ २१ ॥

अश्वस्य पदे जुहोति । अग्निरेष यदश्वस्तथो
 ज्ञास्येते ऽग्निमुत्येवाहुतीं हुते भवतः ॥ २२ ॥

अथैनं परिलिखति । मात्रा मेवास्मा ऽएतत्
 करोति यथैतावानसीत्येवम् † ॥ २३ ॥

यदेवैनं परिलिखति । एतद्वै देवा अविमयु-
 र्यद्वै न इम मिह रुक्षांसि नाष्टा न हन्युरिति तस्मा
 ऽएतां पुरं पर्य्यञ्चयन्त्येवास्मा ऽअय मेतां पुरं परि-
 ख्यत्यभ्या खञ्जो वा ऽअभिर्व्वञ्च मेवास्मा ऽएतदभि-
 गोप्तारं करोति सर्व्वतः परिलिखति सर्व्वत
 एवास्मा ऽएतं खञ्ज मभिगोप्तारं करोति त्रिष्कु-
 त्वः परिलिखति त्रिवृत मेवास्मा ऽएतं खञ्ज
 मभिगोप्तारं करोति ॥ २४ ॥

* सिञ्चति—इति ख ।

† 'भवतः'—इति क, ख ।

‡ 'खीर्त्तवम्'—इति ग, घ ।

परि व्याजपतिः कविः * । परि त्वाग्ने पुरं
 व्ययं त्वु मग्ने द्युभिरित्यग्नि मेवास्मा ऽएतदुपस्तुत्य
 व्यमं करोति परिवतीभिः परीव हि पुर आग्ने-
 योभिरग्निपुरा मेवास्मा ऽएतत् करोति सा हैषा-
 ग्निपुरा दीव्यमाना तिष्ठति तिसृभिस्त्रिपुर मेवा-
 स्मा ऽएतत् करोति तस्मादुं हैतत् पुरां परमं
 रूपं यत्त्रिपुरं स वै वर्षीयसा-वर्षीयसा कुन्दसा
 पुरां-पुरां लेखां व्यरीयसी करोति तस्मात्
 पुरां परा-परा व्यरीयसी लेखा भवन्ति लेखा
 हि पुरः † ॥ २५ ॥

अथैन मस्यां खनति । एतद्वै देवा अविभयु-
 र्यद्वै न इमं मिह रुचांसि नाष्टा न हन्युरिति
 तस्मा ऽइमा मेवात्मान मकुर्वन् गुप्त्या ऽचात्मा-
 त्मानं गोप्यतीति सा समम्बिला आतुदस्येयु
 मात्मा भवति यदेवं समम्बिला योनिर्वा ऽद्वयं
 रेत इदं यद्वै रेतसो योनिं मतिरिच्यते ऽमुया तद्व

* 'कवि'—इति ग, घ ।

† 'पुरः'—इति ख, 'पुरः'—इति ग, घ, 'पुरः'—इति ङ ।

भवत्यथ युग्यूनं व्युक्तं तदेतद्वै रेतसः समृद्धं यत्
समम्बिलं चतुःस्त्रिरेष कूपो भवति चतस्रो वै
दिशः सूर्वाभ्य एवैन मेतद्दिग्भ्यः खनति ॥ २६ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [३. ३.] ॥

कात्यायनः— “अग्निषु ज्वलत्सु पिण्डं गच्छत्यग्निम्पुरीष
मिति”—इति * । गार्हपत्यादिषु त्रिष्वग्निषु दीप्यमानेषु “अग्नि-
म्पुरीष मिति मन्त्रेण सृत्विण्ड मभिलक्ष्य गच्छेयुरित्यर्थः । तद्वि-
धत्ते— “प्रदीप्ता एतेऽग्नय इति । “अच्छ्यन्तीति । अभिगच्छ-
न्तीति । ब्रह्माध्वर्युयजमानाः । ‘अच्छ’-शब्दस्य “अच्छ गत्यर्थ-
वद्देशु”—इति † । गतिसञ्ज्ञा । अग्निसान्निध्यं प्रशंसति— “इमे वै
लोका इति । ‘अग्ने’ पूर्वं देवाः । ‘एभ्यो लोकेभ्यः’ ‘पुरः’ पूर्व-
स्मिन् प्रदेशे , लोकानां पुरःप्रदेशे कर्मचयन मन्विष्टवन्तः । ‘तत्’
तस्मात् ‘एतान्’ लोकत्रयात्मकान् ‘अग्नीन्’ (‘अतीत्य’) ‘आदीप्य’
प्रज्वाल्य ‘सृदम्’ आहरेयुः । अग्निषु ज्वलत्सु सृदानयनलोकानां
पुरोदेशे सृद्रूप मग्निं कृतवन्तो भवन्ति ॥ १ ॥

तत्र गच्छता मध्वर्युप्रसृतीनां प्राप्नुखत्वं विधत्ते— “प्राप्नो
यन्तीति ॥ २ ॥

अभिगमन मनूय मन्त्रं विधत्ते— “ते प्रयत्यग्निम्पुरीष
मङ्गिरस्त्रदच्छेम इतीति ‡ । ‘पुरीषं’ पशुहितं सृद्रूपम् , ‘अङ्गि-
रस्त्रत्’ अग्निवत् ‘अच्छेम’ अभिगच्छामः ॥ ३ ॥

* का० श्रौ० सू० १६. २. ११ ।

† पा० सू० १. ४. ६६ ।

‡ वा० सं० ११. १६ ।

पूर्वं पुरुषपशोः प्रतिनिधित्वेन अनन्नापुरुष उक्तः *, तस्मिन्-
दानीं विनियोग माह— “अथानन्नापुरुष मीक्षत इति † । देव-
पितृमनुष्यानर्थकः स इति प्रागुक्तः ‡ । ‘भरिष्यामः’ आह-
रिष्याम इत्यर्थः । अनन्नापुरुषनिरीक्षणं तेनाग्नेरन्वेषण
मित्येतत् ॥ ४ ॥

अत्र सूत्रम्— “पिण्ड मपरेण व्यध्वे वल्मीकवपां छिद्रां निद-
धाति”—इति § । अश्वादिपशूनां त्रिविधमुन्नाभिधानीबन्धनात्
पूर्वं मृपिण्डस्य पश्चिमदेशे ‘व्यध्वे’ पिण्डाहवनीययोरर्धपथे
सच्छिद्रा वल्मीकवपा निधयेत्युक्तम्; इदानीं “वल्मीकवपा मादाय
छिद्रेण पिण्ड मीक्षन्तेऽन्वग्निरिति”—इति ॥ ; तदिदं विधिद्वयं
दर्शयति— “अथ वल्मीकेति । पूर्वं मेव व्यध्वे सुषिराया वल्मीक-
वपायाः स्थापनं सूचयितुं ‘निहिता’—इति भूतकालवाचि ज्ञान्तं
पदम्, ‘ता मनु’ हितां वपा मनुलक्ष्य ईक्षेत, मृदं वपाच्छिद्रेण
पिण्डं पश्येदित्यर्थः । “इयं वै वल्मीकवपेत्वादेरय मर्थः,—वल्मीक-
वपा नाम ‘इयं’ भूमिः ; तत्कार्यत्वात् । भूमिर्हि सर्वे लोकाः
तत्प्रमुखत्वात् इतरेषां कर्मभूमित्वेन विशिष्टत्वाच्च । यूर्ध्वं ‘देवाः’
‘एनम्’ अग्निम् ‘एषु’ सर्वलोकेषु ‘विश्राहम्’ ऐच्छत्, विगृह्या-
न्नास्तीति सर्वान्निगृह्यन्तः, इदानीं तच्छिद्रेण पिण्डनिरीक्षणं
सर्वलोकेषु मृदूपस्थानेर्विगृह्यान्वेषण मिति ॥ ५ ॥

* १३७ ए० १६ पं० द्रष्टव्यम् ।

† का० औ० सू० १६. २. १३ ।

‡ १५७ ए० ४ पं० भाष्यं द्रष्टव्यम् ।

§ का० औ० सू० १६. २. ३ ।

॥ का० औ० सू० १६. २. १४ ।

निरीक्षणे मन्त्रं विधत्ते— “अन्वग्निरिति * । प्रजापति-
रूपिणाग्निः स्तूयते— “अन्वग्निरिति । ‘उषसाम् अग्रम्’ आदि-
त्यम् ‘अनु’-लक्ष्य अग्निम् ‘अन्वस्यत्’ अनुदीप्यते । ‘प्रथमः’
आद्यः ‘जातवेदाः’ जातप्रज्ञः । जातानि भूतानि वेत्तीति वा,
जाते जाते विद्यते जायत इति वा जातवेदाः † । अहानि ‘अनु’-
लक्ष्य दीप्यते । ‘पुरुषा’ बहुषु देशेषु ‘सूर्यस्य रश्मीन्’ ‘अनु’-लक्ष्य
दीप्यते । एवं पारोक्ष्येणोक्ता चतुर्थपादेनाग्निं सम्बोध्याह— स
ख मग्ने ! ‘द्यावापृथिवी’ ‘अनु’-लक्ष्य ‘आततन्य’ स्वतेज आते-
निध । “बभूयाततन्यजगदभववर्थम्”—इति ‡ निगम इडभावेन
निपातितः ॥

मन्त्रस्य तात्पर्यं माह— “तदेन सुषःस्वैच्छन्नित्यादिना ।
“परा पश्यतीति । यदा पिण्डं छिद्रेण पश्येत्, तदा ‘मृदम्’
‘अवस्यति’ चिनोति, जानाति । ‘अग्र’ ‘ताम्’ मृद मभि-
लक्ष्य गच्छेदिति ॥ ६ ॥

“अथाश्व मिति § । “एत है देवा इति । पूर्वं ‘देवाः’
पथि आन्तस्य अश्वस्य अमलक्षणं पाप्मान मपहतवन्तः, एव
मभिमन्त्रणेन पथि आन्तस्य अमापनयनं भवति ॥ ७ ॥

मन्त्रं विधत्ते— “आगत्य वाजीति ॥ । ‘वाजी’ वैज्रनवान्
बलवान् अश्वः ‘अध्वानं’ मार्गम् ‘आगत्य’ ‘सर्वाः’ ‘मृधः’ सङ्घा-

* वा० सं० ११. १७ ।

॥ निरु० ७. ५. १ द्रष्टव्यम् ।

† पा० सू० ७. २. ६४ ।

§ का० श्रौ० सू० १६. २. १६ ।

॥ वा० सं० ११. १८ ।

मान् 'विधुनते' कम्पयति । 'महति सधस्ये' पृथिव्यां वर्तमानम्
'अग्निम्' 'चक्षुषा' 'निचिकीषते' द्रष्टु मिच्छति ।

द्वितीयं पादं व्याचष्टे— "पाप्मा वै सृध इति । कथं मश्व-
विधूनन मिति , तदुपपादयति— "तस्मादु हैतदिति । 'अश्वः'
'स्यत्त्वा' स्यन्दतेः ज्ञा-प्रत्यये इडभावे नलोपे च कृतं रूपम् ।
अध्वानं गत्वा स्वशरीरं 'विधूनते' कम्पयति ॥ ८ ॥

तत्र सूत्रम्— "आक्रम्येत्येनेन पिण्ड मधिष्ठापयति"—इति * ।
एनेनेत्यश्वोऽभिधीयते । "आक्रम्य वाजिन्"—इति मन्त्रेण †
पिण्ड मेनेनाश्वेनाधिष्ठापयति आक्रमयतीत्यर्थः । तद् विधत्ते—
"अथैन माक्रमयतीति । 'एनं' सृत्पिण्ड मश्वेनाक्रमयेदित्यर्थः ।
"एतदा इति । पूर्वं 'यथा' 'एतम्' अश्वम् अग्निस्थानम् 'अनु-
विद्य' लब्ध्वा 'देवेभ्यः' 'अयम्' अग्निः 'इह' देशे तिष्ठतीति
पादाक्रमेण 'प्राव्रवीत्', 'एवम्' अश्वेन पिण्डाधिष्ठापनं नाम,
तस्मादग्नेर्वेदन मित्यर्थः ॥ ९ ॥

आक्रमणं प्रकारान्तरेण स्तोतु मनुवदति— "यद्देवेति ।
'देवाः' रत्नेभ्यो भीतवन्तः 'एतं' 'वज्रम्' वज्ररूप मश्वम् आदि-
त्यम् 'उपरिष्ठात्' उपरि भागे 'अभिगोप्तारं' रत्नकम् 'अकुर्वन्' ।
आदित्यस्वाश्वरूपता प्रागुक्ता ‡ । 'तथैव' तेन प्रकारेण 'अस्मी'
पिण्डपायाग्नये "अयम्' अनुष्ठाता अश्वक्रमणेन 'एतं' वज्ररूप

* का० श्रौ० सू० १६. २. १७ ।

† वा० सं० ११. १६ ।

‡ २. ६. ३. ३ (२ भा० ४०७ पृ० १ पं०) । ३. ५. १. १६, २०
(३ भा० २७५, २७६ पृ०) । "असौ वा आदित्य एवोऽश्वः"—इति आगोप्तारच
(७. ३. २. १८) । "सूरादश्वं वसवो गिरतष्ट" इति च ऋ० सं० १. १६३. २ ।

मश्व आदित्यम्, 'उपरिष्ठात्' उपरि भागे 'अभिगोसारं' रक्षकं
'करोति' ज्ञतवान् भवतीति ॥ १० ॥

मन्त्रं विधत्ते— "आक्रम्य वाजिनिति * । हे 'वाजिन्'
अश्व ! 'त्वं' 'पृथिवीम्' 'आक्रम्य', 'रुचा' "रुच दीप्तौ" †,
क्षिप्रतात् तृतीयैकवचनम्, अनेन 'चक्षुषा' 'अग्निम्' 'इच्छे';
कुत्र तिष्ठतीत्यन्वेषणं कुरु । 'वृत्त्वाय' वृणोतेर्वर्त्तमाने ज्ञा,
वृत्त्वायेति ज्ञो यत् । अन् वृ-धातुः स्पर्शनार्थः ; धातूना
मनेकार्थत्वात् । 'भूम्याः'—इति कर्मणि षष्ठी, भूमिम्, 'वृत्त्वाय'
सृष्ट्वा, भूप्रदेशं स्पर्शयित्वा 'नः ब्रूहि', 'यतः' यस्मात् प्रदेशात्
'तम्' सृष्टूप मग्निं 'खनेम' इति ॥

अत्र मन्त्रे 'रुचा'—इति, 'वृत्त्वाय'—इति पदं व्याचष्टे—
"चक्षुर्वै रुगिति, "भूमेस्तत् प्राशयित्वायेति । "स्पर्श बाधनस्पर्श-
नयोः ‡"—इत्यस्य रूपम्, "प्राशयित्वायेति, पूर्ववत् ज्ञो
यत् ॥ ११ ॥

अश्वान् अभिमन्त्रणं विधत्ते— "अथैनं सुन्मृशतीति § । 'प्रोचि-
वात्सम्' अत्राग्निस्तिष्ठतीति चोक्तवन्तम् । उन्मर्शनं नाम
अश्वपृष्ठस्योपरि पाणिधारणम् । मन्त्रं विधत्ते— "द्यौस्त इति ॥ ।
हे अश्व ! 'ते' तव 'द्यौः' द्युलोकः 'पृष्ठम्' उपरि भागः ;
'पृथिवी' 'सधस्थम्' सहस्थानम्, 'पादावित्यर्थः ; 'आत्मा'

* वा० सं० ११. १६ ।

† आ० व्या० ७४५ धा० ।

‡ आ० उ० द० ७ धा० ।

§ का० श्रौ० सू० १६. २. १८ क ।

॥ वा० सं० ११. २० ।

शरीरम् 'अन्तरिक्षम्', 'समुद्रः' उदकं 'योनिः' उत्पत्ति-
स्थानम् । तादृशः 'त्वम्' 'चक्षुषा' 'विष्याय' निरीक्ष्य, 'पुत-
न्यतः' सङ्ग्रामेच्छून् पुरुषान् 'पाप्मनः इति' 'एतत्' 'अभि-
तिष्ठ' सहस्र । 'पुतना'-शब्दात् कचि "कव्यध्वरपुतनस्यर्चि
लोपः"—इति * अवर्णस्य लोपः ॥

पूर्वादिष्य तात्पर्यं माह— "इत्य मसीत्य मसीति । 'द्युलो-
कात्मासि, पृथिव्यात्मासि'—इत्याद्यर्थी वीप्साकृतः । उत्तरादिगतं
पुतन्यत्पदं व्याचष्टे— "सर्वान् पाप्मन इत्येतदिति । अत्र सूत्रम्—
"अनुपस्युशब्दोत्क्रामेत्युत्क्रमयति"—इति † । अथ मस्युशब्देवोत्क्रा-
मेतिमन्त्रेणाश्वस्योत्क्रामणं कारयेदित्यर्थः । तद् विधत्ते—
"नोपस्युशतीत्यादि ॥ १२ ॥

"अथैन सुत्क्रमयतीति । अत्रोत्क्रमणस्य प्रयोजनं वक्तुं
देवानां प्रश्न माह— "किं मिम मभ्युत्क्रमिष्याम इतीति ।
किम्प्रयोजनं मुद्दिष्येति तस्यार्थः । प्रयोजनं माह— "महत्क्षी-
भगं मित्तीति । मन्त्रं विधत्ते— "उत्क्रामेति ‡ । हे 'वाजिन् !'
हे 'द्रविणोदः !' धनस्य दातः !, त्वम् 'अस्मात् स्थानात्' पूर्वं
मवस्थिताद् देशात् 'उत्क्राम' उद्गच्छ 'महते' 'सौभगाय' ऐश्व-
र्यायेति तदर्थः । 'अस्याः' पृथिव्याः 'उपस्थे' उपस्थाने 'अग्निम्'
उद्दिश्य मृत्पिण्डं 'खनन्तः' वयम् 'अस्याः' पृथिव्याः 'सुमती'
शोभनदानादियुक्तमती 'स्याम' भवेमेति ॥

अश्वस्य सौभाग्यं माह— "तस्मादु हैतदश्वः पशूना मिति ।

* पा० ख० ७. ४. ३६ ।

† का० औ० ख० १६. २. १८ ।

‡ वा० सं० ११. २१ ।

ये अश्वः व्यापनशीलाः शीघ्रगामिनः तेषां मध्ये असावश्वो 'भग्नितमः' अतिशयेन भाग्यवान्, 'राजवाहनत्वात् । 'अस्मादास्थानात्'—इति पदं व्याचष्टे— "यत्रैतत् तिष्ठसीति ॥ १३ ॥

पुनरप्यश्वस्याभिमन्त्रणं विधत्ते— "अथैनं सुतक्रान्तं मभिमन्त्रयत इति * । पूर्वं 'देवाः' यथा 'एनम्' अग्निम् 'प्रोचिवांसं' उक्तवन्तं 'ददिवांसं' धनं दत्तवन्तं लोको 'वन्देत' सुवीत, 'एवं' वयं मपीति अश्वम् 'असुवम्', 'अमहयम्' अपूजयंश्च ; 'तथा' अनुष्ठातापि अभिमन्त्रणेन सुतवान् पूजितवान् भवति ॥

मन्त्रं विधत्ते— "उदक्रमीदतीति † । 'द्रविणोदाः' धनस्य दाता, 'अर्वा' परणशीलो 'वाजी' वेजनवान् अश्वः 'उदक्रमीत्' ऊर्ध्वं पादविक्षेपम्, पृथिव्यां 'सुकृतं' सुष्ठु निष्पादितम् 'सुलोकं' शोभनं लोकम् 'अकः' कृतवान् । स्वकार्यकारणयोरपि साधुत्वं द्योतयितुं सुभयस्य सुशब्दप्रयोगः । अकरिति, करोतेर्लुङि "मन्त्रे घसङ्करणशेति ‡ ङि लुङि, गुणे, सिलोपे रूपम् । यद्यपि प्रथमपुरुषैकवचने तिलोपे च रूपं समानम्, तथापि 'अकरः सुलोकम्'—इति ब्राह्मणव्याख्यानानुसारेण मध्यमः, तद् व्याख्यातं मकरिति । तद्धि करोतेर्लुङि च्चुः "कसृष्टकृद्भिभ्यश्चन्दसि"—इति § अडादेशे, गुणे, मध्यमसकारस्य क्त्वविसर्गयोः कृतयोः रूपम् । 'ततः' तस्मात् प्रदेशात् 'सुप्रतीकं' शोभनावयवम् 'अग्निम्' ऋद्रूपम् । 'खनेम' । किं कुर्वन्तः ? 'नाकं' क मिति सुखनामं,

* का० श्रौ० सू० १६. २. १६ ।

† वा० सं० ११. २२ ।

‡ पा० सू० २. ४. ८० ।

§ पा० सू० ३. १. ५६ ।

न कामं भक्तम् असुखम् दुःखम्, तद् यत्र गतानां नास्ति, स्वर्गो
सुखमयम्; अत एव 'उत्तमम्' उत्कृष्टं 'स्वः' स्वर्गं लोकम्
'अधिरुहाणाः' आरोहन्तः; स्वर्गारोहणाय खनेमेति । 'भक्तः
सुलोकात्'—इति व्याचष्टे— 'स्वर्गो वै लोको नाक इति ॥

ग्रामान्नितस्याश्वस्य रासभाभ्यां सहावस्थापनं विधत्ते—“तं
दक्षिणतोपसङ्गमयतीति * । दक्षिणशब्दादाचि प्रत्यये कृते कर्षं
क्षिपेति । “स य एवासुत्र दक्षिणत इति ॥

पूर्वं मश्वरासभाजपशुविधानं प्रस्तुत्य त्रितन्त्रेण वचाः “ते
प्राञ्चस्तिष्ठन्ति”—इत्युपक्रम्य, “ते दक्षिणतस्तिष्ठन्त्येतद्देवा
अविभयुरिति यद् ब्राह्मणं सुक्तम् †, ‘सोऽत्र’ ‘बन्धुः’ ब्राह्मण
मिति ब्राह्मणातिदेशः ॥ १४ ॥

अत्र कात्यायनः—“उपविश्य मृदभिशुद्धीत्या त्वा जिवर्ज्मिणि
व्यतिषक्ताभ्या मृग्भ्या माहुती सुवेणाश्वपदे”—इति ‡ । ‘व्यति-
षक्ताभ्याम्’ व्यतिषक्कश्च एकस्याः पूर्वार्धः इतरस्या उत्तरार्धं
इत्येका ऋक्; एव मितरावप्यर्धर्चौ संयोजनीयो । तत्रा ऋक्
द्वितीया । एवं व्यतिषक्ताभ्याम् “या त्वा जिवर्ज्मि”—इति §
दाभ्या मृग्भ्या मश्वस्य पदे द्वे माहुती जुहुयात् ।

तदिदं सार्धवादं विधत्ते—“अथोपविश्य मृद मभिशुद्धी-
तीत्यदि, “अश्वस्य पदे जुहोतीत्यन्तेन । ‘उपविश्य’—इति

* का० श्रौ० सू० १६. २. २० ।

† १३३ पृ० १ पङ्क्तिः, ८ पङ्क्तिश्च प्रथमम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. २. २१ ।

§ वा० सं० ११. २२, २३ ।

सुखंकारत्वादुपदेशः * । “तां हुवेति । प्रथमाहुतिं हुत्वा लोक-
त्रयात्मिकाम् ‘उषाम्’ ‘अपश्यन्’ ॥ १५ ॥

“तेऽनुव्रति । द्वितीयाहुतिं हुत्वा विश्वज्योतिर्नामिष्टकां
दृष्टवन्तः । विश्वज्योतिस्सञ्ज्ञकानां तिसृणां मिष्टकानां देवता-
संख्यं माह— “अग्निं वायुं मादित्यं मिति । “व्यतिषक्ताभ्यां
लुहोतीति”—इति व्यतिषक्प्रकारः पूर्वमुक्तः †, तादृग्भ्यां सृग्भ्यां
हवनेन त्रीणिमांशुकान् ‘एताः’ अग्निवाय्वादित्यस्वरूपा देव-
तास्य व्यतिषक्तवान् भवति ; पृथिवीलोकस्याग्निम्, अन्तरिक्ष-
लोकस्य वायुम्, सुलोकस्यादित्यं मिति ॥ १६ ॥

प्रकारान्तरेणाहुतिद्वयं स्तोतुं मनुवदति— “यदेवेते आहुती
इति । आहुतिद्वयेन सृद मपद्य प्रीणितवान् भवति । यतो
व्यतिषक्ताभ्यां सृग्भ्यां होमः, अतो सृद मपद्योखायं संयो-
जयति ॥ १७ ॥

होम्यं द्रव्यं विधत्ते— “आज्येन लुहोतीति । आज्यस्य
संख्यं प्रागुक्तम् ‡ । होमकरणं विधत्ते—“सुवेणेति । मन्त्रान्ते
‘स्वाहा’-शब्दः प्रयोक्तव्य इत्याह— “स्वाहाकारेणेति । लुहोती-
त्यनुषङ्गः ॥ १८ ॥

मन्त्रं विधत्ते— “आ त्वा जिघर्मीति § । मन्त्रस्त्राय मर्थः,—
‘मनसा’ ‘हृतेन’ आज्येन च त्वाम् ‘आजिघर्मि’ । “हृ चरच-

* का० श्री० १६. २. २१ सूत्रीयं व्याख्यानं दृष्टव्यम् ।

† एतत्पूर्वकण्ठ्यपक्रमे (१४० पृ० ८ पं०) दृष्टव्यम् ।

‡ का० १. ४. ४. ४ (१ भा० ३६२ पृ०) दृष्टव्यम् ।

§ पा० चं० ११. २३ ।

दीप्योः” * । आ जुहोमि, आसिञ्चामि, आन्यं सिञ्चामीत्यर्थः ।
अग्निं विशिनष्टि पादत्रयेण— ‘विष्ठा सर्वाणि भुवनानि प्रति
क्षियन्तम्’ सर्वत्र भूतजातेषु निवसन्त मित्यर्थः । ‘तिरसा’
—इति भावपरो निर्देशः, ‘वृथं’ विस्तृतम् । यद्वा, ‘तिरसा’
—इति धूमविशेषणम्; ‘वयसा’ धूमेन ‘वृहन्तम्’ । अत एव
‘व्यचिठ’ व्यापनवन्तम्, अवकाशवन्तम् । ‘अग्नेः’ स्वस्मिन्
हुतैर्घृतादिभिः, ‘अभसम्’ उक्ताहवन्तम् । अत एव ‘हृशानं’
दग्मनीयं, दीप्यमानम् । अग्निं त्वा माजिघर्सीति सम्बन्धः ॥

मन्त्रं प्रतिपाद मनूय व्याचष्टे— “आ त्वा जुहो-
मीति । व्याचिठ-रभस-पदयोर्व्याख्यानम्—“अवकाशवन्त मन्त्राद-
मिति ॥ १८ ॥

द्वितीयं मन्त्रं विधत्ते—‘आ विश्वत इति † । अयं मर्थः,—
‘विश्वतः’ सर्वतः ‘प्रत्यञ्च’ प्रत्यगात्मतया प्रतीयमान मग्निम्,
‘अरक्षसा’ रक्षोदोषरहितेन ‘मनसा’ युक्तः अहम् ‘आजिघर्षि’
आसिञ्चामि । ‘तत्’ वृत्तं ‘जुषेत’ सेवेत इति परोक्षनिर्देशः, युष्म-
च्छब्दसमानार्थी भवच्छब्दाध्याहारो वा । ‘मर्थञ्चोः’ अयते; कर्त्तव्यं
क्षिप्, मर्थमनुष्येराश्रयणीयः । ‘सृष्टयद्वर्णः’ सृष्टयन्, परेषां
रुचि सुत्यादयन् वर्णो यस्य, शुक्लभास्वरूपत्वात् । ‘तन्वा’ शरी-
रेण ‘जर्भुराणः’ दीप्यमानो ‘अग्नेः’ ‘नाभिसृष्टे’ तुल्ये केन-
प्रत्ययः ‡, अभिमर्गनीयो न भवति ॥

* जु० ण० १४ धा० ।

† वा० सं० ११. २४ ।

‡ पा० ऋ० ३. ४. ८ वृद्धयम् ।

मन्त्रं व्याचष्टे—“आ सर्वत इति । ‘परमसा’-इति षट्
व्याख्यातम्—“अहीडमानेनेति ॥ २० ॥

मन्त्रगतसङ्गां प्रशंसति—“हाभ्या मभिषुहोति द्विषा-
दिति । ‘यजमानोऽग्निः’-इति विराड् रूपस्यान्त्येयजमानभावि-
जरीरात्मकतया च तद्रूत्वम् । मन्त्रदेवतां प्रशंसति—“आग्ने-
यीभ्यामिति । “अग्नेठक्” * । अनयोर्मन्त्रयोरग्निसम्बन्धं त्रिष्टुप्-
छन्दश्च मिलित्वा प्रशंसति—“यदानेय्याविति । अग्निदेवत्ये-
नाग्निरुच्यते ; मन्त्रगतत्रिष्टुप्छन्दसा इन्द्रः, त्रिष्टुबिन्द्रयोः
सहोत्पत्तेः ; “त मिन्द्रो देवतान्वसृज्यत त्रिष्टुप् छन्दः”-इति † ।
अग्निरष्टौन्द्राग्नस्तदुपादयति—“इन्द्राग्नी इति । इन्द्रः सर्वेषां
देवानां परमः, अग्निदेवानां मवमः, उभयोर्मध्यवर्त्तिन्यः
सर्वा देवता इति इन्द्राग्नी सर्वदेवात्मकौ ‡ । अग्निरपि सर्व-
देवतः ; तस्मिन्नेवान्नी सर्वदेवतोद्देशेन हविः प्रक्षेपात्, “अग्निर्वै
सर्वा देवताः”-इति § श्रुतेः । अतः ‘अग्निः यत्परिमाणः,
‘मावता’ तत्परिमाणेन इन्द्राग्निरूपेण प्रकारान्तरेण ‘एनम्’
तत्कृत्वाकाभ्या मिन्द्राग्निरूपाभ्यां प्रीणितवान् भवति ॥ २१ ॥

‘आहुतिद्वयस्याधिकारणं विधत्ते—“अश्वपदे जुह्वातीति ।।
यद्यश्वपदे हवनम्, तर्हि कथं मग्निदेवत्यमन्त्रप्रयोगः ? तत्राह—
“अग्निरेव यदश्व इति । अश्वस्याग्निरूपत्वं प्रागुक्तम्—

* पा० छ० ४. २. ३३ ।

† ते० खं० ७. १. १. ६-६ ।

‡ ऐ० ब्रा० १. १. १ द्रष्टव्यम् ।

§ १ का० ५. १. ८ (१भा० ४०७ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

॥ का० औ० छ० १६. १. ११ ।

“स एतान् पञ्च पञ्चान् प्राविशत्, स एते”-इत्यादिना * ॥ २२ ॥

अत्र सूत्रम्— “अभ्याऽपिण्डं त्रिः परिलिखति परिवाज-
पतिरिति, बहिर्बहिर्गतसरोत्तरयेति † । एतं मृत्पिण्डं “परि-
वाजं पतिः”-इत्यादिभिस्त्रिभिः ‡ उत्तरोत्तराभिः च्छन्दस्त्रिभिः
त्रिवारं परिलिखेदिति । तदिदं विधत्ते— “अथैनं परिलिख-
तीत्यादि । परिलेखनेन ‘अस्मै’ मृदूपायान्नये ‘मात्रां’ परि-
च्छेदम्, इयत्तान् ‘करोति’ कृतवान् भवति । तदेव विवृणोति—
“यथैतावानिति ॥ २३ ॥

“अथैवं परिलिखतीति । परिलेखनं प्रशंसितुं देवहस्तात्
माह— “एतद्दे देवा इति । ‘एतां पुरं’ रेखारूपां पुरं परि-
श्रितवन्तः । परिलेखने साधनं विधत्ते— “अस्मेति § ।
“सर्वतः परिलिखतीति । चतुर्दिशं वृत्तमित्यर्थः । परिलेख-
नस्य त्रित्वं विधत्ते— “त्रिष्वृत् इति । त्रिवारं परिलेखनेन
‘त्रिवृतं’ त्रिगुणितं ‘वज्रम्’ ‘अस्मै’ मृत्पिण्डाय ‘अभिगोप्तारं’
रक्षकं कृतवान् भवति ॥ २४ ॥

सम्यक् विधत्ते— “परि वाजपतिरिति । आद्या गायत्री ।,
“परि त्वान्ने पुरं वयम्”-इति द्वितीया अनुष्टुप् ¶, “त्वं मज्जे
शुभिः”-इति तृतीया त्रिष्टुप् ** ; तिस्रोऽप्यान्वयः । यतो-

* पुरस्तादिहैव (५३ पृ० ६ पं०) द्रष्टव्यम् ।

† का० औ० सू० १६. २. २२ क ।

‡ वा० सं० ११. २५, २६, २७ ।

§ का० औ० सू० १६. २. २२ ख ।

|| वा० सं० ११. २५ ।

¶ वा० सं० ११. २६ ।

** वा० सं० ११. २७ ।

ऽग्निदेवतः, अत एताभिः परिलेखनेन अग्निमेव 'वर्म' कवचं
कृतवान् भवति ।

मन्त्रत्रयगतं परिशब्दं स्तौति— “परिक्रतीभिरिति । यतो
रेखाः पुराज्जिकाः, अतस्तासां परिशब्दयुक्ताभिः ऋग्भिः कार-
णेन प्राकारपरिवृतपुराज्जकत्वं मुक्तम् । मन्त्रगतं त्रित्वं प्रशं-
सति— “तिष्ठभिस्त्रिपुर मेवेति । प्राकारत्रयपरिवृतत्वं पुरा-
मुत्कृष्टतमं रूपम् । “स वै वर्षीयसेत्यादि । अस्याय मर्षः,—
'सः' अध्वर्युः 'वर्षीयसा' वृद्धेन, ततोऽपि 'वर्षीयसा' वृद्धतरेण
'हृन्दासा', उत्तरोत्तराधिकच्छब्दस्काभिः ऋग्भि रित्यर्थः । हृन्दासि
इदानीं प्रदर्शितानि, ताभिर्ऋग्भिः रेखाःमपि उत्तरोत्तरवरी-
यसीं महत्तरां करोति । तस्मादुत्तरोत्तराधिकरेखात्रयकरणेन
तादृग्भूतप्रकारेण पुरेण मृत्पिण्डं रक्षितवान् भवतीति ॥ २५ ॥

अथ पिण्डखननं विधत्ते— “अथैन मस्यां खनतीति * ।
'अस्यां' भूमौ 'एनम्' पिण्डं खनेदिति । आधेयाधिकरण-
भावेन भूमिमृत्पिण्डयोः प्रतीयमानं पार्थक्यं मपाकरोति—
“एनमे देवा इति । पूर्वं देवा रक्षोभीत्या 'तस्मै' पिण्डाय
'इमां' भूमिमेव 'आत्मानं' स्वरूपम् 'अकुर्वन्' । स्वरूपं
स्वरूपरक्षकं भविष्यतीत्यतो हेतोः रक्षणाय 'सा' खन्यमाना
भूमिः 'समम्बिला' चतुर्दिशं समानविवरा कर्तव्या । अयं
मर्षः,— यावत् उखाषाढादय इष्टकाः कर्तव्याः, तावत्परि-
माणमेवेदं खनेत् । समम्बिलत्वं स्तौति— “यद्देव समम्बिलेति ।
'इयं' भूमिः 'योनिः' अमृत्युत्पत्तिस्थानम्, 'इदं रेतः' उखा-

षाढाद्यर्थे खन्यमानं मृत्स्वरूपं रेतः; पतः 'रेतसः' सम्बन्धी बिन्दुः,
 यावत् 'योनिम्' प्रतिरिच्यते, तावत्, उखादिपर्याप्ती मृत् खनितुं
 युक्तेत्यर्थः । "चतुःस्त्रक्तिरेव कूप इति * । मृदये खन्यमानः
 कूपः चतुरस्रः कर्तव्यः । स्त्रक्तीश्चतुर्दिगात्मना स्त्रोति — "चतस्त्रो
 वे दिश इति †" ॥ २६ ॥ १ [३. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते, माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठे काण्डे तृतीयेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोचतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेस्वरः ॥ ३ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम्,
 सप्ताब्दीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतकलताधेनुसीवर्णभूमीः ।
 रत्नोक्तां वक्त्रवज्रं हिमसहितरथी सायणिः सिकृणार्यः,
 व्यश्राणीहिश्वचक्रां प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुनः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
 कार्पासीयं क्षपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।

* अथैव एवेतस्मिन् खगाकारो रज्जुरिव हि सर्पाः, कूपा इव हि
 सर्पाणां मायतनानि—इति श्रीरघुर्वेदिनः काण्डे सुतम् ४. ५. ३ ।

† "अग्निं खनन्त उपस्थीं प्रथिष्याः"—इति च (वा० श्रु० ११. ११.) ।

आच्योत्वं प्राज्यजन्मा सवणज मनुष्यः आर्क्षं चार्क्षतेजः,
रक्षाण्यो रक्षक्यं गिरि मन्त्रत मुदा पातसाक्षिण्यार्यः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्नायधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् .)

अथैन म॒तः ख॒नत्ये॒व * । ए॒तद्वा ऽए॒नं दे॒वा अ॒नु-
वि॒द्या॒ग्वनं॑स्तुथै॒वैन म॒य मे॒त॒दनु॑वि॒द्या ख॒नति॑ दे॒वस्य
त्वा स॒वितुः॑ प्र॒सवे॑ ऽश्वि॒नोर्बा॑हु॒भ्यां पू॒ष्णो ह॒स्ताभ्यां॑
पृथि॒व्याः स॒ध॒स्था॒दग्निं॑ पु॒रीष्य॑ म॒ङ्गिर॑स्व॒त् ख॒ना-
मौ॒ति स॒वितु॑प्र॒सूत॑ ए॒वैन मे॒त॒दे॒ताभिर्दे॒वता॑भिः
पृथि॒व्या उ॒प॒स्था॒दग्निं॑ प॒शव्य॑ म॒ग्निव॑त् ख॒नति॑ ॥ १ ॥

ज्यो॒तिष्म॑न्तं त्वा॒ग्ने सु॒प्रती॑क मिति । ज्यो-
तिष्म॑न्वा ऽअ॒ग्निः † सु॒प्रती॑को ऽज॒स्त्रेण॑ भा॒नुना
दौ॒द्यत॑ मित्यज॒स्त्रेणा॑र्चि॒षा दी॒प्यमा॑न मित्येत॒च्छिवं॑
प्र॒जाभ्यो॑ ऽहि॒ंसन्तं॑ पृथि॒व्याः स॒ध॒स्था॒दग्निं॑ पु॒रीष्य॑
म॒ङ्गिर॑स्व॒त् ख॒नाम॑ इति शि॒वं प्र॒जाभ्यो॑ ऽहि॒-
स॑न्तं पृथि॒व्या उ॒प॒स्था॒दग्निं॑ प॒शव्य॑ म॒ग्निव॑त्
ख॒नाम॑ इत्येतत् ‡ ॥ २ ॥

* 'खनत्येव'—इति ग, घ ।

† 'इय मग्निः'—इति ग, घ ।

‡ 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

द्वाभ्यां खनति । द्विपाद्यजमानो यजमानो
ऽग्निर्याधानग्निर्यावत्यस्य माम्ना तावतैवैन मेतत्
खनत्यथो । इयं ह्येवैतद्रूपं मृच्छापञ्च ॥ ३ ॥

स वै खनामि खनाम इति खनति । खना-
मीति वा ऽएतं प्रजापतिरुखनत् खनाम इति
देवास्तस्मात् खनामि खनाम इति * ॥ ४ ॥

स वा ऽअभ्या खनन् । व्याचा खनामि ख-
नाम इत्याह व्याग्वा ऽअभिरारम्भायैवेयं व्यैणवी
क्रियते व्याचा वा ऽएत मभ्या देवा अखनंस्तथैवैन
मय मेतद्वाचैवाभ्या खनति † ॥ ५ ॥

अथैनं कृष्णाजिने सम्भरति । यज्ञो वै कृष्णा-
जिनं यज्ञ ऽएवैन मेतत् सम्भरति लोमतश्चुन्दा-
सि वै लोमानि कुन्दः स्वेवैन मेतत् सम्भरति
तत्तूष्णीं मुपसृष्ट्वाति यज्ञो वै कृष्णाजिनं प्रजा-
पतिर्वै यज्ञो ऽनिरुक्तो वै प्रजापतिरुत्तरतस्तस्मिन्परि-
बन्धुः प्राचीनग्रीवे तद्धि देवता ‡ ॥ ६ ॥

* 'इति'—इति ग, घ ।

† 'खनति'—इति क ।

‡ 'देवता'—इति ग, घ ।

अथैनं पुष्करपर्णं सम्भरति । योनिर्वै पुष्कर-
पर्णं योनौ तद् रेतः सिञ्चति यदै योनौ रेतः
सिञ्चते तत् प्रजनिष्णु भवति तन्मन्त्रेणोपसृणास्ति
व्याग्वै मन्त्रो व्याक् पुष्करपर्णम् ॥ ७ ॥

अपां पृष्ठं मसि योनिरग्नेरिति । अपां पृष्ठे-
तत् पृष्ठं योनिर्ह्येतदग्नेः समुद्रं मभितः पिन्व-
मान मिति समुद्रो ह्येतदभितः पिन्वते वर्द्धमानो
महां २॥ ऽआ च पुष्कर ऽइति वर्द्धमानो मही-
यस्व पुष्कर ऽइत्येतद्विवो मात्रया व्वरिम्णा प्रथ-
स्तेत्यनुविमार्ष्टासौ वा ऽआदित्य एषोऽग्निर्नो हैतु
मन्यो दिवो व्वरिमा यन्तु मर्हति द्यौर्भूत्वेनं यच्छे-
त्वेवैतदाह ॥ ८ ॥

तदुत्तरं कृष्णाजिनादुपसृणाति । यज्ञो वै
कृष्णाजिनं मियं वै कृष्णाजिनं मियं सु वै यज्ञो
ऽद्यां हि यज्ञस्तायते द्यौः पुष्करपर्णं * माप्ते वै
द्यौरापः पुष्करपर्णं मुत्तरो वा ऽअसावस्थे ॥ ९ ॥

अथैने ऽअभिमृशति । सञ्ज्ञा मेवाभ्या मेतत्

करोति शुर्मं च स्थो व्यर्मं च स्थ इति शुर्मं च
 द्यद्येते व्यर्मं चाच्छिद्रे बहुले ऽउभे ऽद्वयच्छिद्रे
 ह्येते बहुले ऽउभे व्यचस्वती संव्वसाथा मित्यवकाश-
 वती संव्वसाथा मित्येतद् भृत मग्निं पुरीष्य मिति
 बिभृत मग्निं पशव्य मित्येतत् * ॥ १० ॥

संव्वसाथाऽस्वर्विदा । समीची ऽउरसात्मनेति
 संव्वसाथा मेनऽस्वर्विदा समीची ऽउरसा चात्सुना
 चेत्येतदग्निमन्तर्भरिष्यन्ती ज्योतिष्मन्त मजस्र मि-
 दित्यसौ वा ऽआदित्य एषोऽग्निः स एष ज्योति-
 ष्मानजस्रस्तु मेते ऽअन्तरा बिभृतस्तुच्चादाह ज्योति-
 ष्मन्त मजस्र मिदिति ॥ ११ ॥

द्वाभ्या मभिमृशति । द्विपाद्यजमानो यजमानो
 ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवाभ्या मेतत्
 सक्त्वां करोत्यथो द्वयऽह्येवैतद्रूपं कृष्णाजिनं च
 पुष्करपर्णं च ॥ १२ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [४. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमे , त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ खननविधिं सुवन् मन्त्रं विधत्ते — “अथैन मतः खन-
तीति * । ‘अतः’ चतुःस्तोत्रैः कृपात् ‘अनुविद्य’ लब्ध्वा । देवस्य
त्वेति मन्त्रस्य तात्पर्यं माह — “सवितुः प्रसूता इति † ॥ १ ॥

खनने द्वितीयमन्त्र माह — “ज्योतिषमन्त्रं त्वाम् इति ‡ ।
अयमर्थः । हे ‘अग्ने !’ ‘ज्योतिषमन्त्रं’ ज्योतिर्युक्तं ‘सुप्रतीकं’
समुखावययम्, ‘अजस्त्रेण’ अनवच्छिन्नेन ‘भानुना’ तेजसा ‘दीद्यतं’,
व्यत्ययेन शट्प्रत्ययः, दीप्यमानम् ; ‘शिवं’ शान्तम्, ‘प्रजाभ्यः’
प्रजायै शिव मिति सम्बन्धः ; ‘अहिंसन्तं’ प्राणिनां हिंसा मज्जुर्वा-
णम् । पृथिव्यादि व्याख्यातम् । तादृश मग्निं भूप्रदेशादग्निवतः
खनामः अध्वर्यव इति ॥ २ ॥

खननमन्त्रगतां हित्सङ्ख्यां यजमानरूपान्यात्मना प्रशंसति—
“द्वाभ्यां खनति द्विपादिति । प्रकारान्तरेण स्तौति— “अथो
हय मिति । सृक्तिका उदकानि चेति हय मित्यर्थः ॥ ३ ॥

* का० श्रौ० सू० १६. २. १२ ।

† “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।
पृथिव्याः सघस्तादग्निम्पुरीष्य मङ्गिरखत् खनामि” वा० सं० ११. २८. १ ।

‡ “ज्योतिषमन्त्रं त्वाम् सुप्रतीकं मजस्त्रेण भानुना दीद्यतम् ।
शिवं प्रजाभ्यो हिंसन्तं पृथिव्याः सघस्यादग्निं पुरीष्य मङ्गिरखत्
खनामः”—इति वा० सं० ११. २८. २ ।

यत् “देवस्य त्वा”-इति पूर्वमन्त्रः, तत्र खनामीत्येकवचनम् *, ज्योतिष्मन्त मिति द्वितीयमन्त्रे खनाम इति बहुवचनम् †, तस्योभयस्य निर्वाह माह-- “स वै खनामीति । प्रजापतिविवक्षया एकवचनम्, देवविवक्षया बहुवचनम् । ते च अग्निकर्माख्यत्यतिष्ठन् ॥ ४ ॥

प्रागुक्तं खननसाधनं विदधत् तस्य वायूपता माह-- “स वा अग्न्याखनन्निति । यदि वाग्निस्तर्हि वाचैव खननं युक्तम्, किमग्निकरणेनेति, तन्माह-- “आरम्भायेति । ‘आरम्भाय’ आलम्भनाद्यैव इयं वेणुमयी अग्निः ‡ क्रियते ॥ ५ ॥

अत्र कात्यायनः-- “कृष्णाजिन मास्तीर्योत्तरतस्तस्मिन् पुष्करपर्णं मपाम्यूष्ठ मिति, विमार्ष्टो नद् दिव इति, आलभत उभे शर्म च स्य इति”-इति § । अयं मर्थः । उत्तरतो देशे कृष्णाजिनं प्राग्धीव सुत्तरलोमम् तूष्णीं मास्तीर्य, तस्मिन् कृष्णाजिने अपाम्यूष्ठमितिमन्त्रेण ॥ पुष्करपर्णं मास्तृणाति । एतत् पुष्करपर्णं दिवो माद्वयेति ¶ चतुर्थपादेन विमार्ष्टि । ततः कृष्णाजिन पुष्करपर्णं “शर्म च स्यो वर्म च स्यः”-इति ** मन्त्राभ्यां आलभतेति ।

* , † २०५ ए० द्वितीयतृतीयटीप्पण्युद्धृतयोर्मन्त्रयोरन्त्ये पदे द्रष्टव्ये ।

‡ वैष्णवी, कल्माषी, सुषिरा, प्रादेशमात्री, अग्न्यतःप्लुत, जम्भयतःप्लुत, तीक्ष्णा, औदुम्बरी, वैकङ्कती, अरत्निमात्री अभिर्भवति । इहैव काण्डे पुरस्तात् (३. १. ३०.) द्रष्टव्यम् ।

§ का० श्रौ० सू० १६. २. २३, २४, २५ ।

॥ वा० खं० ११. २६. १ ।

¶ वा० खं० ११. २६. २ ।

** वा० खं० ११. ३०, ३१ ।

तदिदं ब्राह्मणशेषेण विधीयते— “अथैनं कृष्णाजिन इति । यद्यपि कृष्णाजिनस्योपरि पुष्करपर्णे मृत्पिण्डसम्भरणम्, तथापि कृष्णाजिनसम्बन्धोऽप्यस्तीति मत्वा तस्मिन् सम्भरणोक्तिः । “लोमत इति । लोमवत्प्रदेशे ।

कृष्णाजिनास्तरणं समन्वक मित्याह— “तत् तूष्णीं मिति । तूष्णीं मुपस्तरण मुपपादयति— “यज्ञ इति । यज्ञस्य कृष्णाजिनत्वम् ; “कृष्णो रूपं कृत्वोदक्रामत्”—इत्यान्वानात् * । यज्ञस्य प्रजापतित्वम् ; प्रजापतिदेवत्वत्वात् । प्रजापतिर्हि सकलस्थूल-सूक्ष्मप्रपञ्चात्मत्वेनाय मीदृगिति निर्वक्तुं मनर्हत्वात् अनिरुक्तः । तस्मात् तद्रूपस्य कृष्णाजिनस्यापि आस्तरणम् ‘अनिरुक्तम्’, अमन्वक मित्यर्थः । तदास्तरणस्य प्रदेशं विधत्ते— “उत्तरत इति । आस्तरणस्तावकं ब्राह्मण मुत्तरत वक्ष्यत इत्याह— “तस्योपरि बन्धुरिति । “प्राचीनग्रीवेति । ग्रीवाप्रदेशः प्राचीनो यथा भवति तथा आस्तरणीयम् । ‘देवता’ देवेषु भवति “देवमनुष्य-पुरुषपुरुषमत्तेभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्”—इति † देवशब्दात् ‘वा’-प्रत्ययः ॥ ६ ॥

कृष्णाजिनस्योपरि विधातव्ये पुष्करपर्णे मृत्पिण्डसम्भरणं दर्शयति— “अथैन मिति । “योनिरिति । यतोऽग्निः पुष्करपर्णाद् जातः, तस्मात् तत् योनिरूपम्, अग्निश्च रेतोरूपः ; इदानीं मुत्पद्यमानत्वात् ‘प्रजनिष्णु’ प्रजननशीलम् । “वाक् पुष्करपर्ण मिति । अग्निवाचोरन्यत्र तादात्म्यवशात् ‡—“अग्नि-

* अ० ब्रा० १. १. ४. १ (१ भा० ७१ पृ०) ।

† पा० सू० ५. ४. ५६ ।

‡ ते० आह० २. ४. १ ।

वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्”—इति । पुष्करपर्णादग्निजननात् कार्यकारणयोरभेदोपचारेण वागेव पुष्करपर्णं मिल्युक्तम् ॥ ७ ॥

तदास्तरणे मन्त्रं विधत्ते— “अपाम्पृष्ठ मिति * । हे पुष्कर-
पर्ण ! ‘अपाम्पृष्ठम्’ उपरिस्थानम् ‘असि’, ‘अग्नेः योनिः’ च
‘असि’, ‘समुद्रः’ समुन्दनशीलं मुदकम् अभितः ‘पिबमानं’
वर्द्धमानं भवसि, किञ्च ‘पुष्करे’ ‘वर्द्धमानः’ जात एव ‘आ’ सर्वतः
‘महान्’ आस्तरणात् महत्त्वम् ; अत एव ‘आ महान्’—इति पद-
द्वयस्य ‘महीयस्व’—इति व्याख्यानम् ।

अन्तिमपादेन विसर्जनं विधत्ते— “दिव इति † । ‘दिवः’
द्युलोकस्य माचया परिमाणेन ‘वरिष्णा’ अतिशयेनोरुणा त्वं
‘प्रथस्व’ विस्तीर्णी भव । पादं व्याचष्टे— “असौ वा आदित्य
इति । यतः ‘एषः अग्निः’ ‘आदित्यः’, अतो लोकत्रयं मस्य
‘वरिमा’ उरुत्वम्, ‘एतम्’ आदित्यात्मकं ‘यन्तुं’ परिच्छेत्तुं
नार्हतीति । अतो ‘द्यौः’ द्युलोकात्मकं ‘भूत्वा’, ‘एनं’ सृष्टिपण्डं
‘यच्छ’ परिच्छिन्नं कुर्विति पुष्करपर्णप्रार्थना ॥ ८ ॥

तदास्तरणस्य प्रदेशं माह— “तदुत्तरं कृष्णाजिनादिति ।
‘तत्’ पुष्करपर्णं ‘कृष्णाजिनात्’ ‘उत्तरं’ तस्योपरि ‘आमृतृणाति’
एकस्योपरि अन्यस्यास्तरणं भूलोकद्युलोकात्मना प्रशंसति—
“यज्ञो वा इति । कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः भूलोकद्युलोकात्म-
त्वेन तयोर्यथा उत्तराधरभावः, एवं लोकयोरुत्तराधरभावो
दृश्यत इत्याह— “उत्तरो वा असावस्या इति । ‘असौ’ द्यौः ।
‘अस्याः’ भूम्याः ॥ ९ ॥

* वा० सं० ११. २६. १ ।

† मन्त्रान्तरं मिदम् ; कर्मान्तरे विनियुक्तत्वात् (वा० सं० ११. २६. २.) ।

अथेतयोः कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः युगपदभिमर्शनं विधत्ते—
 “अथेनेऽभिमर्शतीति * । शक्यत्वादुभयोर्युगपदालम्बनम् । “सञ्ज्ञा
 मिति । समानसञ्ज्ञम् ‘एतत्’ एतेन अभिमर्शनेन ‘करोति’
 कृतवान् भवति । तत्र मन्त्रद्वयं विधत्ते— “शर्म च स्थ इति † ।
 कृष्णाजिन पुष्करपर्णे सम्बोधये । ‘शर्म’ शरणं ‘च’ ‘स्थः’, युव-
 योरुपरि निधीयमानस्य सृत्पिण्डस्य ‘शरणं’ भवथः, ‘वर्म’
 कवचं ‘च’ अस्य ‘स्थः’ भवथः । ‘अच्छिद्रे’ छिद्ररहिते ‘बहुले’
 महाप्राणि ‘उभे’ युवां ‘व्यचस्वती’ आकाशधन्यौ भूत्वा ‘संवसायाम्’
 आच्छादयतां सृदम् । वसेराच्छादनार्थस्य ‡ रूपम् । ‘पुरीथं’
 पशव्यम् ‘अग्निम्’ ‘विभृतम्’ । भृजो लोटि बहुलवचनाद्
 द्विवचनाभावः । एतयोः शरणत्वं कवचत्वम् । सृत्पिण्ड मुद्दिश्य
 व्याचष्टे— “शर्म च अस्थीते वर्म चेति ॥ १० ॥

“संवसाया मिति § । ‘समीची’ समञ्चने, युवां कृष्णा-
 जिनपुष्करपर्णे ‘उरसा’ हृदयेन धिज्ञानेन, ‘आत्मना’ अवयव-
 संस्थानेन च ‘संवसायाम्’ सञ्छादयताम् ‘एनं’ सृद्रूप मग्निम् ।
 किमर्थम् ? ‘स्वर्विदा’ स्वर्गलाभाहेतोः ‘अजस्रम्’ अनुपक्षीणम्
 ‘इत्’ एव ‘ज्योतिष्मन्तम्’ तेजस्विनम् ‘अग्निम्’, ‘अन्तर्’ युवयो-
 र्मध्यप्रदेशे ‘भरिष्यन्ती’ धारयमाणे भवेता मिति शेषः ॥

द्वितीयमन्त्रस्योत्तरार्द्धे ॥ व्याचष्टे— “असौ वा आदित्य
 इति ॥ ११ ॥

* “अथेन मभिमर्शतीति”—इति सायणभाष्यवृत्तपाठः ।

† वा० सं० ११. ३०, ३१ ।

‡ अदा० आ० १३ धा० ।

§ वा० सं० ११. ३१ क ।

॥ वा० सं० ११. ३१ ख ।

अभिमर्शनमन्त्रगतं द्वित्वसङ्ख्यां यजमानाग्निरूपेण प्रशंसति— “दाभ्या मिति , व्याख्यातम् * ॥ १२ ॥ २ [४. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

अथ मृत्पिण्डं मभिमृशति । पुरीष्यो ऽसीति पशव्यो ऽसीत्येतद्विश्वम्भरा इत्येष ह्रीदं सर्वं विभर्त्यथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्यदग्न ऽहुति प्राणो वा ऽअथर्वा प्राणो वा ऽएत मग्ने निरमन्यत्तद्यो-
ऽसावग्ने ऽग्निरहज्यत सोऽसीति तदाह त मेवेन मेतत् करोति † ॥ १ ॥

अथैनं परिगृह्णाति ‡ । अथ्वा च दक्षिणतो हस्तेन हस्तेनैवोत्तरतस्त्वा मग्ने पुष्करादध्य-

* १८६ ए० ३ प्र० दृश्यमिति ॥

* वा० 'करोति'—इति ख । 'करोति'—इति क ।

† मन्त्रान्परिगृह्णाति—इति क, ख ।

यर्वा निरमन्यतेत्यापो वै पुष्करं प्राणो ऽथर्वा
प्राणो वा ऽएत मयेऽङ्गो निरमन्यन् मूर्ध्नी विप्रवक्ष्य
व्वाघृत इत्यस्य सर्वस्य मूर्ध्नि इत्येतत् * ॥ २ ॥

तु मु त्वा दध्यङ्ङृषिः । पुत्र ईधे ऽअथर्वण
इति व्याग्वै दध्यङ्ङायर्वणः सु एनं तत ऐन्द्र
वृत्रहणं पुरन्दर मिति पाप्मा वै वृत्रः पाप्महन्
पुरन्दर मित्येतत् † ॥ ३ ॥

तु मु त्वा पाथ्यो वृषा । समीधे दद्यु-
हन्तम मिति मनो वै पाथ्यो वृषा सु एनं तत
ऐन्द्र धनञ्जयः रणेरण ऽइति यथैव यजुस्तथा
बन्धुः ॥ ४ ॥

गायत्रीभिः । प्राणो गायत्री प्राण मेवा-
स्मिन्नेतद्दधाति तिसृभिस्त्रयो वै प्राणाः प्राण
उदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति तासां नव
पदानि नव वै प्राणाः सप्त शीर्षान्वाञ्छी द्वौ
तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ५ ॥

* 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'मित्येतत्'—इति ग, घ ।

अथैते त्रिष्टुभा ऽउत्तरे भवतः । आत्मा वै त्रिष्टुबात्मान मेवात्थैताभ्यां संस्करोति सौद होतः स्व ऽउ लोके चिकित्वानित्यग्निर्वै होता तस्यैष स्त्री लोको यत् कृष्णाजिनं चिकित्वानिति विद्वानित्येतत् सादृया यज्ञं सुकृतस्य योनाविति कृष्णाजिनं वै सुकृतस्य योनिर्देवावीर्देवान् हविषा यजासीति देवः सन् देवानुवन हविषा यजासीत्येकदग्ने बृहद्यजमाने व्यो धा इति यजमानायाशिष माशास्ते ॥ ६ ॥

नि होता होतृषदने विद्वान इति । अग्निर्वै होता कृष्णाजिनं होतृषदनं विद्वान इति विद्वानित्येतत्त्वेषो दीदिवाम् २॥ ऽअसदत् सुदक्ष इति त्वेषो दीप्यमानो ऽसदत् सुदक्ष इत्येतददब्धव्रतप्रमतिर्व्वसिष्ठ इत्यदब्धव्रत प्रमतिर्ह्येष व्यसिष्ठः सहस्रम्बरः शुचिजिह्वो ऽअग्निरिति सर्व्वं वै सहस्रं सर्व्वम्बरः शुचिजिह्वो ऽग्निरित्येतद् दाभ्या माग्नेयीभ्यां त्रिष्टुब्ध्यां तस्योक्तो बभूवुः ॥ ७ ॥

अथैषा बृहत्युत्तमा भवति । बृहती वा ऽएष सञ्चितोऽभिसम्पद्यते यादृग्वै योनौ रेतः

सिच्यते तादृग् जायते तद्यदेता मुच बृहतीं करोति
तस्मादेष सञ्चितो बृहती मभिसम्पद्यते ॥ ८ ॥

सु०सीदस्व महा० २॥ ऽअसीति । इद् मेवै-
तद् रेतः सिक्तं सु०सादयति तस्माद्योनौ रेतः
सिक्तं सु०सीदति शोचस्व देववीतम इति
दीप्यस्व देववीतम इत्येतद् धूमं मग्ने ऽअरुषं
मियेध्य सृजु प्रशस्त दर्शत मिति यदा वा ऽएष
समिध्यते ऽथैष धूमं मरुषं विसृजते दर्शत मिति
ददृश ऽइव ह्येषः * ॥ ९ ॥

ताः षट् सम्पद्यन्ते । षडृतवः संवत्सरः
संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्
तद् भवति यदेव संवत्सर मभिसम्पद्यते तद्
बृहती मभिसम्पद्यते बृहती हि संवत्सरो द्वादश
पौर्णमासी द्वादशाष्टका द्वादशमावास्यास्तत् षट्-
त्रिंशत् षट्त्रिंशदक्षरा बृहती तु दक्षिणत
उदध्माहरति दक्षिणतो वा † ऽउदग्योनौ रेतः

* 'ह्येषः'—इति ग, 'ह्येषः'—इति घ ।

† 'वा'—इति क ।

सिच्यत ऽएषो ऽअख्यैतर्हि योनिरविच्छेद माहरति
रेतसोऽविच्छेदाय ॥ १० ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

कात्यायनः— “पिण्डं पुरीष्योऽसीति, पाणिभ्यां परिगृह्णा-
त्येनं दक्षिणोत्तराभ्यां दक्षिणः साभ्रिस्त्वा मग्न इति षड्भिः
सर्वां सकृद् धृत्वा, पुष्करपर्णे निदधाति”—इति * । “त्वा मग्ने”—
इत्यादिभिः षड्भिः ऋग्भिः † यावदपेक्षितां सृदं ‘सर्वां’
‘सकृत्’ एकवार मेव गृहीत्वा ‘पुष्करपर्णे’ निदध्यादिति । तदिदं
द्वितीयम् । प्रथमतो ‘सृत्पिण्ड’ “पुरीष्योऽसि”—इति मन्त्रेण ‡
आलभते, ‘अथ’ दक्षिणोत्तराभ्यां ‘पाणिभ्याम्’ ‘एनं’ ‘परिगृह्णा-
ति’ । तत्र ‘दक्षिणः’ हस्तः ‘साभ्रिः’ अभ्रिसहितः, वामस्तु
केवलः । अथ तद् ब्राह्मणेन विधीयते— “अथ सृत्पिण्ड मिति ।

सृत्पिण्डाभिमर्शनयजुषोऽय मर्थः ।— हे ‘मग्ने !’ त्वम्
‘पुरीष्यः’ पशुहितः ‘असि’, ‘विश्वश्वराः’ भूलोकस्य सर्वस्य
धारकश्च ; चीयमानान्नेर्विराड्रूपत्वात् । ‘अथर्वा’ अरणवान्,
प्राणः ‘प्रथमः’ पूर्वः त्वां ‘निरमन्यत्’ निर्मथितवान् । पुरीष्यो-
ऽसीति सिद्धवत्कथनेन यदुक्तम्, तदुपपादयति—“पशव्योऽसीति ।
‘प्राणो वा अथर्वा’—इत्यर्थवादोऽस्य सिद्धवदर्थकथनम् । “तद्

* का० श्रौ० सू० १६. २. २६, २७; ३. १ ।

† वा० सं० ११. ३२. २—७ ।

‡ वा० सं० ११. ३२, १ ।

योऽसौ अग्रेऽग्निरसृज्यत, सोऽसीतीति । पूर्वं योऽग्निः सृष्टः,
त मेतं पुरीथोऽसीत्यनेनोक्तवान् भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

“अथैन मिति । ‘परिगृह्णाति’ सृष्टिण्डं धारयन् प्राङ्-
मुखस्याध्वर्योः ‘दक्षिणतः’ प्रदेशे वर्त्तमानः, दक्षिणो हस्तः साभिः,
उत्तरतः केवलः, ताभ्यां पाणिभ्यां धारयेत् ।

ग्रहणमन्त्रान् विधत्ते— “त्वा मग्ने पुष्करादधि”—इत्यारभ्य*,
“ताः षट् सम्पद्यन्ते”—इत्यतः† प्राक्तनेन । तत्राद्यास्त्रिस्तो
गायत्रयः, त्रिष्टुभौ द्वे, षष्ठी ब्रह्मती ।

“त्वा मग्ने”—इत्यस्याय मर्थः । हे ‘अग्ने !’ ‘त्वाम्’ ‘अथर्वा’
अरणशीलः प्राणः, ‘पुष्करात्’ उदकात्, ‘अधि’-शब्दः पञ्च-
मर्थानुवादी, ‘निरमन्यत’ । अग्निं विशिनष्टि— “विश्वस्य वाघत
इतीति । ‘मूर्ध्निः’ मूर्धनम् । कर्मणि षष्ठी ॥
पुष्कराथर्वपदयोरर्थं माह—“आपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वेति ॥ २ ॥

द्वितीया सृचं विधत्ते— “त सु त्वा दध्यङिति ‡ । ‘अथ-
र्वणः पुत्रः’ ‘दध्यङ्’ नाम ऋषिः ‘वृत्रहणं’ वृत्रस्य पाप्मनः
हन्तारम्, ‘पुरन्दरं’ असुरपुराणां दारयितारं ‘त्वाम्’ एव
‘ईधे’ दीपयति । “अि इन्धी दीप्तौ” §, लिटि “इन्धिभवति-
भ्याञ्च”—इति ॥ कित्वाचलोपः । “दध्यङ्ङाथर्वण इति । मधु-
प्रवचनात् वाक्त्वेन श्रुतिः ॥ ३ ॥

* वा० सं० ११. ३२. २ ।

† २१३ ए० १० पंक्तिर्द्रष्टव्या ।

‡ वा० सं० ११. ३३ ।

§ व० आ० १० धा० ।

॥ पा० सू० १. २. ६ ।

तृतीया मृचं विधत्ते— “त मु त्वा पाथ्य इति * । पाथो-
ऽन्नम्, तत्कार्यत्वात् तत्र भवः ‘पाथ्यः’ । “पाथोगदीभ्यां
षण्” † । बलम् । सर्वेन्द्रियानुग्राहकः । ‘पाथो वृषा’—इति मन
उच्यते ; “मनो वै पाथो वृषा”—इति श्रुतौ ‡ व्याख्यानात् ।
‘दस्युहन्तमम्’ शत्रूणा मतिशयेन हन्तारम्, ‘रणे’ सङ्ग्रामे
‘धनञ्जयं’ धनस्य जितारं ‘त्वा’ त्वां ‘समीधे’ । तृतीयपादो विस्-
ष्टार्थत्वात् व्याख्यातुं नार्हतीत्याह— “यथैव यक्षुः, तथैव
बभ्रुरिति ॥ ४ ॥

उक्तानां तिमृणा मृचां गायत्रीच्छन्दस्व मनूय प्रशंसति—
“गायत्रीभिः प्राण इति । गायत्र्याः प्राणरूपत्वं मुक्तम् ।
मन्त्रगतचित्सस्र्यां प्राणोदानव्यानात्मना प्रशंसति— “तिसृभि-
स्त्रयो वै प्राणा इति । एकैकस्या गायत्र्या ऋचः त्रयस्त्रयः
पादाः । तासां नव प्राणान् सम्भूय नवप्राणात्मना प्रशंसति—
“तासां नव पदानि, नव वै प्राणा इति । एतेन मन्त्रत्रयेण
मृत्पिण्डस्य परिग्रहे तस्यां मृदि प्राणानेव संहितवान् भव-
तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

धारणमन्त्रेषु त्रिष्टुभावित्युक्तम्, तौ विधातुं तद्वत्तं छन्दः
प्रशंसति— “अथैतन्निष्टुभा ऽउत्तरे भवत इति । त्रिष्टुभ आत्म-
रूपत्वं प्रागुक्तम्, ताभ्यां मन्त्राभ्यां धारणेन मृत्पिण्डस्यात्मानं
स्वरूपं निव संस्कृतवान् भवति ॥ .

* वा० सं ११. ३४ ।

† पा० सू० ४. ४. ११ ।

‡ इत्यैव २११ पृ० ६ पं० ब्रह्मणम् ।

द्विष्टुभौ विधत्ते— “सीद होतरिति * । हे ‘होतः’
 देशाना माह्वातः ! सृष्टूपान्ने ! ‘स्वे’ स्वकीये कृष्णाजिने ‘सीद’
 निषीद । ‘चिकित्वान्’ विद्वान्, अस्मदीयं कर्म जानन्,
 तथा ‘सुक्तस्य’ सुष्टु क्रियमाणस्य कर्मणो ‘योनौ’ स्थाने ‘यज्ञ’
 ‘सादय’ । कृष्णाजिने विस्तीर्यमाणे व्रीह्या भवघातः पिषणं
 सोमनिधानादिकञ्च भवतीति ‘देवावीः’ । “अवितृस्तृतन्त्रिभ्य
 ईः” † । देवान् त्वं सपर्यन् ‘हविषा’ ‘अवन्’ ‘यजासि’
 यजतेः पञ्चमे लकारे रूपम् । हे ‘अग्ने !’ ‘यजमाने’ ‘हृहत्’
 प्रभूतं ‘वयः’ धनं ‘धाः’ देहि ॥ ६ ॥

“निहोतेति ‡ । मन्त्रं प्रतिपाद मनूय व्याचष्टे— “अग्नि-
 र्बै होतेति । निहोतेति ‘नि’-इत्युपसर्गः ‘असदद्’-इति क्रियया
 सम्बध्यते, निषीदति । ‘होता’ आह्वाता योऽग्निः, ‘होतृ-
 षदने’ अग्नेः सदने कृष्णाजिने ‘विद्वानः’ कर्म जानन्, ‘त्वेषः’
 “त्वेष दीप्तौ” §, दीप्यमानः, ‘दीदिवान्’, ‘सुदक्षः’ सुबलः,
 साधु क्षिप्रकारी वा ‘अदध्यव्रतप्रमतिः’ अनुपहतकर्मविषय-
 प्रकण्टमतिः, ‘वसिष्ठः’ वसुमत्तरः, ‘सहस्रश्वरः’ सर्वस्य भर्ता, यद्वा
 “हृप्रहोर्मः” ॥ सहस्रधा विद्धियमाणः । तथा चैतातानुरेयक (?)
 ब्राह्मणम्— “एष ह वा अस्य सहस्रं भरता यदेन मेकं सन्तं
 बहुधा विहरन्ति”—इति ।

* वा० सं० ११. ३५ ।

† उ० ३ पा० १५८ सू० ।

‡ वा० सं० ११. ३५ ।

§ भा० उ० १००१ घा० ।

॥ पा० ८. २. ३२ सू० १ वा० ।

“अनयोर्हृचोर्हित्वसङ्ग्राऽऽग्नेयतिष्ठुप्स्तावकं ब्राह्मण मति-
दिशति— “तस्योक्तो बभ्रुरिति । “आ त्वा जिघर्मीत्येताभ्यां
व्यतिषक्ताभ्या माहुतिद्वयं कार्यं मित्वत्र प्रकरणे “द्विपाकु
यजमान इत्यादिना * ॥ ७ ॥

षष्ठी सृचं विधातुं तद्वतं ब्रह्मतीच्छन्दः प्रशंसति— “अथैषा
ब्रह्मतीति । ‘एषा’ वक्ष्यमाणा । “ब्रह्मतीं वा एष इति ।
‘सञ्चितः अग्निः ब्रह्मतीम् अभिसम्पद्यते’ सम्पत्यक्षरसङ्ग्राहो
भवति ; अथाप्युत्तरत्र ब्रह्मतीसम्पत्तिराम्नास्यते † । सामान्ये-
नार्यं सम्पत्तिप्रकारः ;— संवत्सररूपोऽग्निरिति प्रागुक्तम् ‡,
तत्र संवत्सरे द्वादश पौर्णमास्यः , द्वादश कृष्णाष्टम्यः , द्वा-
दशमावास्याः , ताः षट्त्रिंशत् संवत्सरे धार्यमाणेऽग्नौ सम्प-
द्यन्ते , ब्रह्मत्यपि षट्त्रिंशदक्षरेति तत्साम्यम् ।

एवन्तर्हि अग्निचयनकर्मान्ते सम्पत्तिर्वर्तय्येति चेत् , तत्राह—
“बाह्व्यै योनाविति । ‘यानो यादृग् रेतः सिच्यते’, ‘तादृग्’
एवोभरं ‘जायते’ । अत इदानीं वीजभूतसृद्रूपान्ते ब्रह्मत्या
धारणे ब्रह्मत्यात्मकत्वं मेव तस्य सम्पादितवान् भवति ॥ ८ ॥

ता सृचं विधत्ते— “संसीदस्व महानिति । हे ‘अग्ने !’
सृद्रूप ! ‘संसीदस्व’ सम्यग् वीजात्मनावतिष्ठस्व , यतो ‘महान्’
त्वम्, ‘असि’ । ‘देववीतमः’ अतिशयेन हविषा देवानां तर्प-
यित्वतमः , त्वं ‘शोचस्व’ दीप्यस्व । हे ‘मित्रेभ्य’ मित्रो यज्ञ-

* पुरस्ताद् (३ प्र० १ ब्रा० १६—२१ क०) ब्रह्मणम् ।

† अशुपदमेव दशमकण्डिकायां (११३ , २१६ प्र०) ब्रह्मणम् ।

‡ बा० सं० ११. ३७ ।

स्तदर्हतीति हे 'प्रशस्त' प्रकर्षेण स्तुत ! अग्ने ! 'दर्शतम्' दर्शनीयम्, 'अरुणम्' आरोचमानं धूमं 'विसृज' ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— “इद मेवैतदिति । उत्पद्यमानाग्ने रेतोरूपत्वात् मृत्पिण्डस्य बाहुभ्यां धारणं नाम ; योनौ सिक्तस्य रेतसः संसादन मित्यर्थः । 'धूमं विसृज'—इति यदुक्तम्, तदुपपादयति— “यदा वा एष समिध्यत इति ॥ ८ ॥

परिग्रहणे विनियुक्तानां मन्त्राणां सङ्ख्यां सम्भूय संवत्सरान्वात्मना प्रशंसति— “ताः षट् सम्पद्यन्त इति । प्रकारान्तरेण स्तोतु मनुवदति— “यद्देव संवत्सर मिति । संवत्सरे तावद्द्वादश पौर्णमास्यः, द्वादशाष्टकाः, द्वादशामावास्याः ; षट्त्रिंशत्सङ्ख्या सम्पद्यते, ब्रह्मत्या अपि षट्त्रिंशदक्षरत्वात् संवत्सरसञ्चितोऽग्निः ब्रह्मत्यात्मना सम्पद्यत इत्यर्थः ।

विधत्ते— “तं दक्षिणत उदच्च मिति । 'तं' मृत्पिण्डं 'दक्षिणतः' प्रदेशात् 'उदच्चं' उदङ्मुखम् आहरेत् । तत् प्रशंसति— “दक्षिणतो वा इति । यतो लोके दक्षिणतः स्थितेन पुरुषेण, वामविभागे स्थितया स्त्रिया “योनौ रेतः सिच्यते” ; ‘एतर्हि’ इदानीं मध्ये धार्यमाणस्याग्नेः एषः मृत्पिण्डो ‘योनौ’ ‘अविच्छेदं’ विच्छेदराहित्येन मृत्पिण्डाहरणं कर्त्तव्यम् ; ‘रेतसः’ रेतोभूतस्याग्नेः ‘अविच्छेदाय’ इति ॥ १० ॥ ३ [४. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

अथ तन्नाप उपनिनयति । यद्वा ऽअस्यै क्षतं
यद्विलिष्टं मन्त्रिर्वै तत् सन्धीयते ऽक्षिरेवास्या ऽएतत्
क्षतं व्विलिष्टं सन्तनोति सन्धधाति ॥ १ ॥

अपो देवीरुपसृज । मधुमतीरयक्ष्माय प्रजाभ्य
इति रसो वै मधु रसवतीरयक्ष्मत्वाय प्रजाभ्य
इत्येतत्तासा मास्थानादुज्जिहता मोषधयः सुपिप्पला
इत्यर्पा वा ऽआस्थानादुज्जिहता ऽओषधयः सु-
पिप्पलाः * ॥ २ ॥

अथैनां व्यायुना सन्धधाति । यद्वा ऽअस्यै क्षतं
यद्विलिष्टं व्यायुना वै तत् सन्धीयते व्यायुनेवास्या
एतत् क्षतं व्विलिष्टं सन्तनोति सन्धधाति ॥ ३ ॥

सन्ते व्यायुर्मातरिष्वा दधात्विति । अयं वै
व्यायुर्मातरिष्वा योऽयं पवत ऽउत्तानाया हृदयं
यद्विकस्य मित्युत्तानाया ह्यस्या एतद्दृदयं व्विकस्य
यो देवानां चरसि प्राणथेनेत्येष हि सर्वेषां
देवानां चरति प्राणथेन कश्चै देव व्वषडस्तु तुभ्य

मिति प्रजापतिर्वै कस्तस्मा ऽएवैतदिमां व्यष्ट-
करोति नो हैतावत्यन्याहुतिरस्ति यथेषा * ॥ ४ ॥

अथैनां दिग्भिः सन्धधाति । यद्वा ऽअस्यै-
क्षतं यद्विलिष्टं दिग्भिर्वै तत् समीयते दिग्भि-
रेवास्या एतत् क्षतं व्विलिष्टं सन्तनोति सन्ध-
धाति सु इमां चेमां च दिशौ सन्धधाति तस्मा-
देते दिशौ संहिते ऽअथेमां चेमां च तस्मादेवैते
संहिते ऽइत्यग्रे ऽथेति अथेत्यथेति तद्वक्षिणावृत्तञ्चि-
देवन्नानयानया वै भेषजं क्रियते ऽनुयैवेना मेतद्
भिषज्यति † ॥ ५ ॥

अथ कृष्णाजिनं च पुष्करपर्णं च समुद्गच्छाति ।
योनिर्वैपुष्कर पर्णं योन्या तद् रेतः सिक्तं समुद्-
गच्छाति तस्माद्योन्या रेतः सिक्तं समुद्गच्छते
सुजातो ज्योतिषा सह शुर्मं व्वरुथ मामदत्
स्वरिति सुजातो ह्येष ज्योतिषा सह शुर्मं चैतद्वरुथं
च श्वश्चासीदति ‡ ॥ ६ ॥

* 'यथेषा'—इति ग, 'यथेषा'—इति घ ।

† 'भिषज्यति'—इति ख, ग, घ ।

‡ 'सीदति'—इति क, ख ।

अथैन सुपनद्यति । योनौ तद्रेतो युनक्ति
तस्माद्योनौ रेतो युक्तं न निष्पद्यते योक्तेण योक्तेण
हि योग्यं युञ्जन्ति मौञ्जेन त्रिवृता तस्याक्तो
बन्धुः ॥ ७ ॥

तत्पर्युत्थति । व्यासो ऽग्ने विश्वरूपः
संव्ययस्व विभावमवितिं व्वरुण्या वै यज्ञे रुज्जु-
रवरुण्य मेवैनदेतुत् कृत्वा यथा व्यासः परिधापये-
देवं परिधापयति * ॥ ८ ॥

अथैन मादायोत्तिष्ठति । असौ वा ऽद्यादित्य
एषो ऽग्निर्गुप्तं तदादित्य सुत्यापयत्युदु तिष्ठ स्वध्व-
रेत्यध्वरो वै यज्ञ उदु तिष्ठ सुयज्ञियेत्येतद्वा नो
देव्या धियेति या ते दैवी धीस्तया नो ऽवेत्ये-
तद् दृष्टे च भासा बृहता सुशक्नुनिरिति दर्श-
नाय च भासा बृहता सुशक्नुनिरित्येतदाग्ने याहि
सुशस्तिभिरिति ये व्योढारस्ते सुशस्तय आग्ने
याहि व्योढृभिरित्येतत् † ॥ ९ ॥

* 'परिधापयति'—इति ख ।

† 'व्योढृभिरित्येतत्'—इति ग, घ ।

अथैन मितु जर्हं प्राञ्चं प्रगृह्णाति । असौ
 वा ऽथादित्य एषो ऽग्निरमुं तदादित्य मितु जर्हं
 प्राञ्चं दधाति तस्मादसावादित्य इतु जर्हः प्राङ्
 धीयत ऽजर्हं क पु ण जतये तिष्ठा देवो न सवि-
 तेति यथैव यजुस्तथा बभ्रुर्हर्षो व्याजस्य सनि-
 तेत्यूर्ध्वो वा ऽएष तिष्ठन्वाजं मन्त्रं सनोति यदङ्घ्रि-
 मिर्वाघङ्घ्रिर्विह्वयामह ऽइति रश्मयो वा ऽएतस्या-
 ज्ञयो व्याघतस्तानेतदाह परोबाहु प्रगृह्णाति परो-
 बाहु ह्येष इतो ऽथैन मुपावहरति तमुपावहृत्यो-
 परि नाभि धारयति तस्योपरि बभ्रुः ॥ १० ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [४. ३.] ॥

कात्यायनः— “अप श्वस्त्रेऽपनयत्यपो देवीरिति, सक्त इति
 वा त मपक्षिपति”—इति * । उदकं निनयेत् । तद्विधत्ते—
 “अथ तत्राप उपनिनयतीति । ‘अथ’ अनन्तरं ‘तत्र’ ‘आयः’
 ‘निनयेत्’ आसिञ्चेत् । तत् प्रशंसति— “यद्वा अस्यै चत मिति ।
 ‘अस्यै’ षष्ठ्यर्थः । पृथिव्याः यत् ‘सतं’ खण्डितम्, ‘यत्’
 च ‘विलिष्टम्’, “लिश अल्पी भावे” † अस्यै खलम्, ‘तत्’

* का० श्रौ० सू० १६. ३. २, ३ ।

† दि० आ० ७३ धा० ।

सर्वं स्थलम् 'अग्निः' 'सन्धीयते' जलसन्धाने हि विषमं स्थलं समं भवति । तस्मादापः कुण्डे निधेयाः ॥ १ ॥

मन्त्रं विधत्ते — “अपो देवीरिति * । अत्राग्निः सम्बोध्यते । ‘प्रजाभ्यः’ प्रजानाम् ‘अयच्छाय’ यच्छाव्याधिः तदभावाय, ‘मधु-मतीः’ रसवतीः ‘देवीः’ द्योतमानाः ‘अपः’ ‘उदसृजन्’ प्रासिञ्चत । आसां भूमिगतानां मपाम् ‘आस्थानात्’ उदक-संसृष्टभूदेशात् ‘सुपिप्पलाः’ पिप्पलं पक्वं फलम्, सुफलाः, ‘ओषधयः’ फलपाकान्ताः शस्यादयः उज्जिह्वत’ उद्गच्छन्तु, रीहन्तु । “ओ हाङ् गतौ” † ।

‘अयच्छाय’-इति पदं भावत्वेन व्याचष्टे — “अयच्छ-त्वायेति ॥ २ ॥

अत्र सूत्रम् — “सन्त इति वा त मवक्षिपतीति ‡ । “सन्ते-वायुर्मातरिष्ठा”-इति मन्त्रेण § वायु मवक्षिपेत्, मन्त्रपाठेनावटे वायुं पूरयेत् । तदिदं विधत्ते — “अथेनां वायुना सन्ध-धातीति । ‘एनां’ खननभूमिम् । इदानीं सुक्तः (१) यद्वा अस्य क्षतमिति । यथा लोके क्षतं श्वभ्रं निम्नस्थलं वायुना सम्बोध्यते । वायुसञ्चालितैः पर्णादि कण्टकादिकं पूर्यते, एव मन्त्रापीति मन्त्रव्यम् ॥ ३ ॥

मन्त्रं विधत्ते — “सन्ते वायुरिति । पूर्वोऽर्द्धः, पृथिवी-देवतः, उत्तरो वायव्यः । ‘उत्तानायाः’ उन्मुखतया विस्तृ-

* वा० सं० ११. २६. १ ।

† जु० व्या० ३ धा० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ३. ३ ।

§ वा० सं० ११. ३६ ।

तायाः 'ते' त्वं पृथिव्याः 'यत्' 'हृदयं' 'विकस्रम्' अवट-
करणेन खातम्, तत् 'मातरिश्वा' मातरि अन्तरिक्षे खसिति
पवते इति 'मातरिश्वा' वायुः, 'सन्ध्यातु' सम्पूरयतु । उत्त-
राक्षे वायुं सम्बोध्योच्यते । 'यः' च त्वं 'देवानाम्' अग्न्यादीनां
वागादिदेवानां वा 'प्राणयेन' प्राणत्वेन 'चरसि' । वायौ सति
वागादीन्द्रियाणि चेष्टन्ते । हे 'देव' द्योतमान वायो ! 'कक्षी'
कः प्रजापतिः, तद्रूपाय 'तुभ्यं' 'वषट् असु' । इयं पृथिवी
वषड्भूता भवतु । 'क'-पदस्यार्थं माह— "प्रजापतिर्वै कः"—
इति । वषट्करणेनाहुतिः कार्येति कृत्वा प्रशंसति— "नो हैत-
वत्यन्याहुतिरिति । 'यथा' 'एषा' आहुतिः सन्धानकरी, एव
मन्या नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

कात्यायनः— "अनामिकाया संवपति पुरस्तात् पश्चाद्
दक्षिणत उत्तरतश्च"—इति * । अनामिकाङ्गुल्या अवटस्य पुरस्तात्
प्राच्या दिशः सकाशात् 'पांसु' अवटे संवपेत् । एवं प्रत्यगा-
दिभ्यः सकाशात् तदु विधत्ते— "अथैनां दिग्भिः सन्धा-
तीति । तत्र क्रमं विधत्ते— "स इमां चेमां च दिशौ सन्ध-
धीतीति । 'इमां मिमाम्' इत्यभिनयेन प्राक्प्रतीच्या दिशौ
विवक्ष्येते । एतयोर्विवक्षाणां कारणं माह— 'एते दिशौ' 'सं-
हिते' । इम मिति लोकप्रसिद्धे प्राक्प्रतीच्याविति युज्यते, अग्नः
इमाश्च—इत्यनेन दक्षिणोदीच्या दिशौ विवक्ष्येते । अत्रापि
संहितत्वं मेव कारणम् । अथ चतुर्दिशं सन्धानप्रकारं मभि-
नयेन दर्शयति— "इत्यग्रेऽथेति । 'इति' एषम् 'अग्रे' प्रथमं
प्राचीं दिशं मित्यर्थः । इतरदिक्क्रियापेक्षया 'अथेति'-पदद्वयम् ।

उत्तरतः समापनं प्रशंसति— “तद् दक्षिणावृत्तिरिति । ‘तत्’
कर्म दक्षिणं माहदावर्त्तनं समापनं यस्य तद् भवति । ‘तद्’
दक्षिणावर्त्तनं कर्म ‘देवता’ देवेषु भवतीत्यर्थः । तां चात्र-
करणभूता मङ्गुलि मभिनयेन दर्शयति— “अनयेति । ‘अनया’
अनामिकाङ्गुल्या ; भेषज्यक्रियासाधनत्वं मस्याः अङ्गुलेः प्रसिद्ध-
मिति शब्दार्थः ॥ ५ ॥

अथास्तीर्णयोः कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः अन्तोद्गृहणं विधत्ते—
“अथ कृष्णाजिनश्चेति * । ‘उद्गृहणम्’ ऊर्ध्वकरणम् । पुष्कर-
पर्णस्य योनित्वं प्रागुक्तम् †, तद् विधत्ते— “सुजात इति ‡ ।
‘ज्योतिषा’ ‘सह’ संयुक्तः, सुजातोऽयं मग्निः ‘वरुणं’ वरणीयं,
‘स्वः’ स्वर्गाख्यं, ‘शर्म’ शरणं गृहम् ‘आसदत्’ आसीददिति ।
सर्देलुङि चुरङि रूपम् ॥ ६ ॥

अथ कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोरुद्गृहीतत्वात् त्रिवृता मुञ्च-
योक्त्रेण बध्नीयादिति विधत्ते— “अथैनं मुपनद्यतीति § । “एह
बन्धने” ॥ । “न निष्पद्यत इति । निष्पत्तीत्यर्थः । ‘योक्त्रेण’
दाक्षा ‘योग्यं’ योजनीयम्, अश्वाननादिवन्धनं च मौञ्जेन कर-
णीयम् । “तत्र त्रिवृत्”—इत्यत्र पूर्वं मुक्तं ¶ ब्राह्मण मति-
दिशति— “तस्यो बन्धुरिति ॥ ७ ॥ •

* का० श्रौ० सू० १६. ३. ५ ।

† अस्या मेव कण्ठां (२२१ पृ० १२ पं) द्रष्टव्यम् ।

‡ वा० सं० ११. ४०. १ ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ३. ६ क ।

॥ दि० उ० ६० धा० ।

¶ २ प्र० ३ ब्रा० २७ क० (१३८ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

पूर्व मश्वरासभाजान् पशून् प्रस्तुत्य, ते मौक्क्षीभिरभिधानी-
भिरभिहिता भवन्तीत्यादिना, त्रिवृतो भवन्तीत्यनेन च रश्मि-
विधानं सुक्तम् *, अथ योक्तस्य समन्त्रं वेष्टनं† विधत्ते— “तत्
पर्यस्यति वास इति ‡ । ‘तत्’ योक्तं ‘पर्यस्यति’ परिवेष्टयति ।
हे ‘विभावसो’ दीप्तिभिर्वासयितः !, दीप्तिधन ! वा, हे
‘अग्ने !’ ‘विश्वरूपं’ विचित्ररूपं ‘वासः’ ‘संव्ययस्व’ । “व्येष्-
संवरणे” §, परिधत्स्व । योक्तबन्धने वासः संव्ययस्वेति वस्त्र-
परिधापनोक्तेस्तात्पर्यं माह— “वरुण्या वै यज्ञ इति । ‘यज्ञे’ हि
रज्जुः, ‘वरुण्या’ वरुणदेवत्या भवति § । यथा— योक्तपरित्यागी
“प्रत्या मुञ्चामि वरुणस्य पाशात्”—इति ॥ मन्त्रः, नैवम् ; इह तु
‘एतद्’ योक्तम् ‘अवरुणं कृत्वा’ ‘यथा वासः परिधापयेत्’ ‘एवं’
तदित्यभिप्रायेण “वासः ०—० संव्ययस्वेत्युक्तम् ¶ । पाशस्यैव हि
वरुणो देवता, न वासस इत्यर्थः ॥ ८ ॥

विधत्ते— “अथैन मादायोत्तिष्ठतीति ** । ‘एनं’ ऋत्पिण्ड
मादाय जर्हंस्तिष्ठेत् । तत् प्रशंसति— “असी वा आदित्य इति ।
“त्रेधात्मानं विकरोति,— अग्निं तृतीयं, वायुं तृतीयम्, आदित्यं
तृतीयम्”—इति श्रुतेः †† । ऋत्पिण्डोऽग्निरिति चोक्तम् । ऋ-
मादायोत्यानेन अमु मादित्य मेवोत्थापितवान् भवतीति ॥

* २ प्र० ३ ब्रा० २६, २७ क० (१३८ ए०) द्रष्टव्यम् ।

† का० औ० सू० १६, ३, ६ ख ।

‡ भा० उ० १००७ घा० ।

§ १ भा० २ प्र० ४ ब्रा० १२ कण्ठीतो द्रष्टव्यम् ।

॥ ऋ० सं० ८ अष्ट० ३ अ० २४ व० द्रष्टव्यम् ।

¶ वा० सं० ११, ४०, २ ।

** का० औ० सू० १६, ३, ७ । †† तै० ब्रा० १, ७, १, ३ ।

मन्त्रं विधत्ते—“उदु तिष्ठ स्वध्वरेतीति * । हे ‘स्वध्वर’
सुसन्तः । ‘उत्तिष्ठ’ । ‘उ’-शब्दोऽप्यर्थः । अपि च ‘देव्या’ देव-
सम्बन्धिन्या ‘धिया’ बुद्ध्या ‘नः’ अस्मान् ‘अव’ पालय । ‘दृशे’
दर्शय ‘वृद्धता भासा’ प्रौढेन तेजसा ‘सुशक्निभिः’ अत्यन्तं
दीप्यमानः ‘सुशस्तिभिः’ शोभनशिक्षितैः ‘वोटृभिः’ अश्वैः
‘आग्राहि’ आगच्छ ‘अग्ने’ अद्वरूपः इति । सुशस्तिभिरितिपद-
स्त्वर्थः माह— “ये वोटारस्ते, सुशस्तय इति ॥ ८ ॥

अत्र सूत्रम्,— “जर्धबाहुः प्राञ्चं प्रगृह्णाति, जर्धं ज पु ण
इति, अवहृत्योपरि नाभिधारयन्निति * । तदूर्ध्वधारणं विधत्ते—
“अथैन मित जर्धं मिति । ‘इतः’ भूमेः सकाशात् ‘जर्धं’
प्राङ्मुखं प्रगृह्णीयात् । “असी वा आदित्य इत्यादि पूर्ववद्
व्याख्येयम् ॥ १ ।

मन्त्रं विधत्ते— “इत जर्धं मिति । ‘नः’ अस्माकम् ‘जतये’
तर्पणाय सुदु ‘जर्धः’ ‘तिष्ठ’ । तत्रोपमा माह— “देव इति ।
‘न’-शब्द उपसार्थः । यथा सविता देवः ‘वाजस्य’ अन्नस्य ‘सनिता’
सन्ताना ‘जर्धः’ तिष्ठति । ‘यद्’ यस्मात् ‘अस्त्रिभिः’ अभि-
व्यञ्जकैः ‘वाघ्रिभिः’ रश्मिभिः उपलक्षितं त्वां ‘विह्वयामहे’ बहु-
विधं माह्वयामः ।

अत्र मन्त्रे ‡ पूर्वाह्णं निगदव्याख्यात मिति दर्शयति—
“यथैव यजुः”, तथा बन्धुरिति । उत्तरार्धे ‘वाजस्य’-इत्यादे-

* वा० सं० ११. ४१ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ३. ८, ९ क ।

‡ पूर्वत्र (२२७ पृ० १४ पं०) दृश्यम् ।

§ वा० सं० ११. ४२ ।

रथं माह— “जङ्घी वा एष तिष्ठन्नित्यादिना । पूर्वं मित
जङ्घं मिति सामान्येनोक्तम्, तद् विशिनष्टि— “परोवाहु
प्रगृह्णातीति । बाह्वोः परस्तात् अनूर्ध्वो वाहुः, प्राञ्च
मित्युद्गृह्णीत ।

मृत्पिण्डाधो नयनं विधत्ते— “अथैनमुपावहरतीति ।
उपावहरणस्य अवधिं दर्शयति— “तमुपावहत्येति । उपरि-
नाभिधारणस्य स्तावकं ब्राह्मणमित्यतिदिशति— “तस्योपरि
बन्धुरिति । रुक्मधारणप्रस्तावे “यद्देवोपरि नाभिः अवाग् वै
नाभिरेतः प्रजातिरिति * —० एतद्वै पशोर्मेध्यतरं यदुपरि-
नाभि”-इति † ॥ १० ॥ ४ [४. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् .)

हुस्त ऽएष भवत्युथ पशूनभिमन्त्रयते । एतद्वा
ऽएषु देवाः सम्भरिष्यन्तः पुरस्ताद्दीर्यं मदधुस्तथैवेध्वय
मेतत् सम्भरिष्यन् पुरस्ताद्दीर्यं दधाति ॥ १ ॥

सो ऽश्वमभिमन्त्रयते । सुजातो गर्भो ऽअसि

रोदस्योरितीमे वै द्यावापृथिवी रोदसी तयो-
रेष जातो गर्भोऽग्ने चारुर्विभृत ओषधीष्विति
सुर्वासु ह्येष चारुर्विभृत ओषधिषु चित्रः शिशुः
परि तमाख्यत्नूति चित्रो वा ऽएष शिशुः
परेण तमाख्यत्नूतिरोचते प्र मातृभ्यो ऽअधि-
कनिक्रदङ्गा इत्योषधयो वा ऽएतस्य मातरस्ताभ्य
एष कनिक्रदत्प्रैति तदुष्वे व्यीर्यं दधाति * ॥ २ ॥

अथ रासभः । स्थिरो भव व्यीङ्ग आशुर्भव
व्वाज्यर्व्वन्निति स्थिरस्य भव व्यीङ्गश्चाशुस्य भव
व्वाजी चार्व्वन्नित्येतत् पृथुर्भव सुषदस्त्व मग्नेः
पुरीषवाहण इति पृथुर्भव सुशीमस्त्व मग्नेः पशव्य-
वाहन इत्येतत्तद्रासभे व्यीर्यं दधाति ॥ ३ ॥

अथाजः । शिवो भव प्रजाभ्यो मानषीभ्यस्त्व
मङ्गिर इत्यङ्गिरा वा ऽअग्निराग्नेयोऽजः शमय-
त्येवैन मेतद्द्विःसायै मा द्यावापृथिवी ऽअभि-
शीचीर्मान्तरिक्षं मा व्वनस्पतीनित्येतत् सर्व्वं मा
द्विःसीरित्येतत्तदजे व्यीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

त्रिभिरभिमेन्वयते । तिवृदग्निर्यावानग्निर्या-
वत्यस्य मात्रा तावतैवेष्टेतद्दीर्यं दधाति ॥ ५ ॥

अथैन मेतेषां पशूना मुपरिष्ठात् प्रगृह्णाति ।
तुदेन मेतैः पशुभिः सम्भरति नोपस्पृशति व्यञ्जो
वै पशवो रेत इदं नेदिदं रेतो व्यञ्जेण हिन-
सानीत्यथो ऽअग्निरयं पशव इमे नेदय मग्निरि-
मान् पशून् हिनसदिति ॥ ६ ॥

त मश्वस्योपरिष्ठात् प्रगृह्णाति । प्रैतु व्याजी
कनिक्रददिति प्रैतु व्याजी कनिक्रद्युमान इत्ये-
तन्नानदद्रासभः पश्वेति तदश्वस्य यजुषि रासभं
निराह तद्रासभे शुचं दधाति भरन्नग्निं पुरीष्यं
मा पाद्यायुषः पुरेति भरन्नग्निं पशव्यं सो
ऽअस्मात् कर्मणः पुरा पादौख्येतत्तुदेन मश्वेन
सम्भरति ॥ ७ ॥

अथ रासभस्य । वृषाग्निं वृषणं भरन्निति
वृषा वा ऽअग्निर्वृषा रासभः स वृषा वृषाणं
भवत्यपाङ्गर्भं समुद्रिय मित्यपाङ्गं ह्येष गर्भः समु-
द्रियस्तुदेन रासभेन सम्भरति ॥ ८ ॥

अथापादत्ते * । अग्नः ऽथावाहि ब्धीतय ऽद्वि-
त्यवितव ऽद्वित्येतत्तदेनं ब्रह्मणा यजुषैतस्माच्छ्रौद्रा-
द्वर्णादिपादत्ते † ॥ ६ ॥

अथाजस्य । ऋतुं सत्यमृतुं सत्यमित्यर्थं
वा ऽअमिर्ऋतुं मसावादित्यः सत्यं यदि वासावृत-
मयुं सत्यं मुभयस्वेतदयं मग्निस्तस्मादाह ऽर्तुं सत्य-
मृतुं सत्यमिति तदेनं मजेन सम्भरति ॥ १० ॥

त्रिभिः सम्भरति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्या-
वत्यस्य मात्रा तावतैवैनं मेतत् सम्भरति त्रिभिः
पुरस्तादभिमन्त्रयते तत् षट् तस्योक्तो बभूवुः ॥ ११ ॥

अथैतान् पशूनावर्त्तयन्ति । तेषां मजः प्रथमं
एत्यथ रासभो ऽथाश्वो ऽथेतो यता मश्वः प्रथमं
एत्यथ रासभो ऽथाजः क्षत्रं वा ऽअन्वश्वो ब्वैश्वं च
शूद्रं चानु रासभो ब्राह्मणं मजः ‡ ॥ १२ ॥

तद्यदितो यताम् § । अश्वः प्रथमं एति तस्मात्

* 'अथापादत्ते'—इति क, ख ।

† '०द्वादि'—इति ग, घ ।

‡ 'मजः'—इति ग, घ ।

§ 'यताम्'—इति ग, घ ।

क्षत्रियं प्रथमं यन्त मितरे त्रयो वर्णाः पञ्चादनु-
 यन्त्यथ यदमुत आयता मजः प्रथम एति तस्मात्
 ब्राह्मणं प्रथमं यन्त मितरे त्रयो वर्णाः पञ्चादनु-
 यन्त्यथ यन्मैवेतो यतां नामुतो रासुभः प्रथम
 एति तस्मान्न कदा चन ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च वैश्यं
 च शूद्रं च पञ्चादुन्वितस्तस्मादेवं यन्त्यपापवश-
 सायाथो ब्रह्मणा चैवेतत् क्षत्रेण चैतौ वर्णा-
 चभितः परिगृह्णीते ऽनपक्रमिणौ कुरुते * ॥ १३ ॥

अथानवापुरुष मौक्षते । अग्निं पुरीष्य मङ्गि-
 रस्वहराम इत्यग्निं पशव्य मग्निवहराम इत्येतत्त-
 देन मनवापुरुषेण सम्भरति ॥ १४ ॥

त मजस्योपरिष्ठात् प्रगृह्णैति । आग्नेयो
 वा ऽपजः स्त्रैवैन मेतदात्मना स्वया देवतया
 सम्भरत्यथो ब्रह्मा वा ऽपजो ब्रह्मस्त्रैवैन मेतत्
 सम्भरति ॥ १५ ॥

अथैन मुपावहरति । ओषधयः प्रतिमोदध्वं
 मग्निं मेतु शिव मायन्त मभ्यत्र युष्मा इत्येतत्तैत-

स्मादायत ओषधयो विभ्यति यद्वै नो ऽयं न हि ऽ-
 स्वादिति ताभ्य एवैन मेतच्छमयति प्रत्येनं मोद-
 ध्वं शिवो वो ऽभ्येति न वो हि ऽसिष्यतीति
 व्यसन्विष्वा अनिरा अमीवा निषीदन्नो ऽअप
 दुर्ममंतिं जहीति व्यसन्विष्वा अनिराश्चामीवाश्च
 निषीदन्नो ऽप सर्व्वं पाप्मानं जहीत्येतत् * ॥ १६ ॥

ओषधयः प्रतिगृह्णीत । पुष्पवतीः सुपिप्पला
 इत्येतद्वैतासां समृद्धं रूपं यत् पुष्पवत्यः सुपि-
 प्पलाः समृद्धा एनं प्रतिगृह्णीतेत्येतदयं वो गर्भं
 ऋत्विजः प्रबुधं सधस्य मासददित्ययं वो गर्भं ऋत-
 व्यः सनातनं सधस्य मासददित्येतत् † ॥ १७ ॥

हाभ्या मुपावहरति । द्विपाद्युजमानो युजमानो
 ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदुपा-
 वहरति तं दक्षिणत उदञ्च मुपावहरति तस्योक्तो
 बभ्रुर्ब्रुवत मवीक्षितं भवति यच्चैन मुपावहरत्युद्धते वा
 ऽभ्रवीक्षितेऽग्नि मादधति सिकता उपकीर्णा भवन्ति
 तासा मुपरि बभ्रुः ॥ १८ ॥

* 'जहीत्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'सधस्य मासददित्येतत्'—इति ग, घ ।

परिश्रितं भवति । एतद्वै देवा अविभयुर्यद्वै
 न इमं मिह रुक्षांसि नाष्टा न हन्युरिति तस्मा
 ऽएतां पुरं पर्यश्रयंस्तथैवास्मा ऽअय मेतां पुरं परि-
 श्रयत्यथो योनिर्व्वा ऽइयं रेत इदं तिर इव वै
 योनौ रेतः सिच्यते योनिरूप मेतत् क्रियते
 तस्मादपि स्वया जाययां तिर इवैव चिच-
 रिषति * ॥ १६ ॥

अथैनं विध्यति । तद्यदेवाद्यात्रोपनहस्य स-
 शुच्यति ता मेवास्मादेतच्छुचं बहिर्धा दधात्यथो
 ऽएतस्या एवैन मेतद्योनेः प्रजनयति ॥ २० ॥

वि पाजसा पृथुना शोशुचान इति । वि
 पाजसा पृथुना दीप्यमान इत्येतद्बाधस्व दिषो
 रक्तसो ऽअमीवा इति बाधस्व सुर्वान् पाप्मन इत्ये-
 तत् सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्या मग्नेरहं सुह-
 वस्य प्रणीतावित्याशिष माशास्ते † ॥ २१ ॥

अथाजलोमान्याच्छिद्य ‡ । उदीचः प्राचः

* 'चिचरिष्यति'—इति क ।

† 'माशास्ते'—इति क, ख ।

‡ 'अथाजलोमान्याच्छिद्य'—इति क, ग, घ ।

पशून् प्रसृजत्येषा होभयेषां देवमनुष्याणां दिव्य-
दुद्दीची प्राच्येतस्मां तद्दिशि पशुन्दधाति तस्मादुभये
देवमनुष्याः पशून्पजीवन्ति ॥ २२ ॥ ५ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [४. ४.] ॥

अथ नृत्पिण्डसाहित्येन पञ्चभिर्मन्त्रणं विधत्ते— “इत्स एष
भवतीति । ‘एषः’ नृत्पिण्डः । “एतद्वा इत्यादेरय मर्थः— ‘एतद्’
‘इदानीं’ पिण्डसम्भरणकाले पञ्चभिर्मन्त्रणेन एषु ‘वीर्यं’ ‘देवाः’
इव ‘अयं’ यजमानोऽपि ‘दधाति’ निहितवान् भवतीति ॥ १ ॥

पूर्वं सन्नाभिर्मन्त्रणं विधत्ते— “सोऽश्व मिति * । अश्वो-
ऽन्नात्मना स्तूयते— ‘सः’ त्वं ‘रोदस्योः’ व्यावापृथिव्योः ‘गर्भः’
इति जातः असि’, तथा ‘ओषधीषु’ ओषधिवनस्पत्यादिषु विष-
येषु ‘चावः’ ‘विभृतः’ विशेषेण सम्भृतोऽसि, ‘चित्रः’ चित्र-
वर्णः, ‘शिशुः’, ‘अक्तून्’ अक्तुशब्दो रात्रिवचनः, तत्रत्यानि
‘तमांसि’ ‘परि’ योग्यक्रियाध्याहारः, परीत्य, अतिरोचत
इति । ‘मातृभ्यः’—इति चतुर्थी । ओषधयोऽत्र मातृशब्दवाच्याः,
तदर्थम्, तद्वन्नपार्थं ‘कनिक्रदत्’ अत्यर्थं कृषितशब्दं कुर्वन्
‘प्रगाः’ प्रगच्छसि † । “इणो गा लुङि”—इति गादेशः ‡ ।

• मन्त्रं प्रतिपद मनूय व्याचष्टे— “इमे वै व्यावापृथिवी
रोदसौ इति ॥ २ ॥

* का० श्रौ० सू० १६. ३. ३ ।

† वा० सं० ११. ४३ ।

‡ पा० क० २. ४. ४५ ।

रासभाभिमन्त्रणे मन्त्रं विधत्ते— “अथ रासभं स्थिरो भवेति * । हे ‘अर्वन्’ अरण्यवन् । रासभ ! ‘स्थिरः’ निषक्तः ‘भव’ । ‘वीड्वक्त्रः’ दृढाङ्गः , ‘आशुः’ शीघ्रगतिः , ‘वाजी’ वेगवान् ‘भव’ इति । ‘पृथुः’ स्थूलः भव । ‘सुषदः’ शोभन-सदनवान् भव । ‘अग्नेः पुरीषवाहनः’ गोमयस्य सेकतस्य वा वाहकत्वात् रासभस्य पुरीषवोढृत्वं प्रसिद्धम् ॥ १ ॥

अजाभिमन्त्रणं विधत्ते— “अथाजं शिवो भवेति † । अङ्गिरः-पदेन अग्निरुच्यते ; तद्देवत्वत्वात् । हे ‘अङ्गिरः’ अग्निरूप ! अज ! त्वं ‘मानुषीभ्यः प्रजाभ्यः’ ‘शिवो भव’ । ‘आवापृथिवी’ ‘मा अभिशोचीः’ मा हिंसीः । तथा ‘अन्तरिक्षं’, ‘वन-स्थतीन्’ । सर्वत्र ‘मा अभिशोचीः’—इति क्रियापदं सम्बद्धम् इति पदं प्रयुक्तम् । मन्त्रसार्धयोस्तात्पर्यं माह— “अङ्गिरा वा अन्निरित्यादिना ॥ ४ ॥

अश्वादिपशुत्रयाभिमन्त्रणगतसङ्ख्यां प्रशंसति— “त्रिभिरभि-मन्त्रयते इति । अग्नेस्त्रिवृत्त्वं पुरस्तादुक्तम् ॥ ५ ॥

अत्र सूत्रम्— “धारयत्येषा सुपरि पिण्डं मनुपस्पृशन्निति ‡ । ‘एषां’ त्रयाणां पशूनां सुपरितनान् पशून् अनुपस्पृशन् पिण्डं धारयेदित्यर्थः । तदिदं विधत्ते— “अथैन मेतेषां पशूनां मिति । उपस्पर्शनाभावं प्रशंसति— “वज्रो वै पशव इति । यतो वज्र-रूपाः पशवः , मृत्पिण्डश्च रेतोरूपः , अतो वज्रेण-रेतः विच्छिन्नं न करोमीति बुद्ध्या न स्पृशे पशून् । अथवा ‘अयं’ मृत्पिण्डो

* वा० ख० ११. ४४ ।

† वा० ख० ११. ४५ ।

‡ का० श्री० सू० १६. ३. १०

हि 'अग्निः', अग्निः पशून् मा हिंसीदिति बुद्ध्या न स्मृशेत् ।
'हिनसानि'—इति लोटि रूपम्, 'हिनसत्'—इति पञ्चमलकारे
रूपम् ॥ ६ ॥

अथाश्वस्योपरि धारणं समन्त्रं विधत्ते—“त मश्वस्योपरिष्ठा-
दिति * । 'वाजी' अश्ववान् अश्वः 'प्रैतु' आगच्छतु । तं
विशिनष्टि— 'कनिक्रदन्' अत्यर्थशब्दं कुर्वन्, 'नानदत्' सर्वा
दिशो नादयन् 'रासभः' उपमाशब्दलोपः गर्हभ इव 'पत्त्वा'
पतनशीलः । पतेः कनिपि रूपम् । 'पुरीथं' पशुहितम्
'अग्निम्' धारयन्, 'आयुषः' कर्मणोऽस्मात् 'पुरा' 'मा पादि'
मा विनश्यतु † । पदेक्षिणि रूपम् ।

अश्वस्योपरि धारणमन्त्रे रासभः पत्त्वेति गर्हभवचनस्य
प्रयोजन माह— “तदश्वस्य यजुषि रासमं निराहेति । अश्व-
मन्त्रे रासभवचने तस्माद्रासभः अश्वस्यातिशयितत्वाक्तेः तस्मिन्
गर्हभे शोकबलराहित्य मेव निहितं भवतीति । 'आयुषः'—इति-
पदस्यार्थ माह 'कर्मणः' इति ॥ ७ ॥

प्रथोत्तरा ऋक्, संहिताया मेव मान्नायते ‡—

“वृषान्तिं वृषस्यं भरकपाङ्गर्भं ससुद्रियम्

अग्न आयाहि वीतये ऋतं सत्यं ऋतं सत्यं

मग्निम्युरीथ मङ्गिरस्वदु भरामं”—इति § ।

* का० श्रौ० सू० १६. ३. १० ।

† वा० सं० ११. ४६. १ ।

‡ अस्मद्वृषसंहितायासु “वृषाग्निम्”—इत्यादिः “ससुद्रियम्”—इत्य-
न्तश्च पाठः ४६ कण्यपरांशः ।

§ वा० सं० ११. ४७ ।

महावृद्धतीयम् ; “चत्वारोऽष्टकाः पादा जागतस्य महावृद्धती”
—इति । तस्य विभक्त्य विनियोगो विधीयते । तत्र तस्याः
पूर्वाह्णे तु रासभस्योपरि धारणम् , तृतीयपादेनाजस्योपरि धार-
णाय रासभ-मृत्पिण्डहरणम् , चतुर्थेनाजस्योपरि धारणम् , पञ्च-
मेनानन्नापुरुषेक्षणम् । तदाह सूत्रकृत्— “प्रैतु वाजी वृषानि
मित्यश्वखरयोः अग्न आयाहीत्याहृत्य खराच्छागस्यसं सत्य
मित्यानिधानात् , आयन्यावर्त्य पशूनजः पुरस्ताद्रासभो मध्ये ,
स्वस्थानस्थिताना मेवावृत्तिः , अनन्नापुरुष मीक्षते पूर्ववदग्निं
पुरीष्य मिति”—इति * । तदिदं सर्वं विधत्ते— “अथ रासभस्य
वृषानि वृषण मित्यादिना ।

सन्तस्याय मर्थः †,— ‘वृषणं’ वर्षकं मृद्रूपम् ‘अग्निं’ ‘भरन्’
‘अपाङ्गर्भं’ गर्भभूतं , समुद्रे अग्निरित्ते भवं ‘समुद्रियं’ ‘भरन्’
‘अग्निं’ मृद्रूपं ‘वृष’ सिद्ध । वृषतेर्लोटि रूपम् । अपार्धं
रासभः सम्बोध्यः ।

ब्राह्मणे , वृषेति कग्रत्ययान्तं पद मिति व्याख्यातं— “वृषा
वा अग्निरिति । तत्राय मर्थः ,— ‘वृषा’ रेतसः सेक्ता ‘रासभः’
‘वृषणम्’ अग्निं भरन् , तिष्ठतीति क्रियाध्याहारः । तृतीयपादे
अग्निः सम्बोध्यः । हे ‘अग्ने’ मृद्रूप ! ‘वीतये’ तर्पणाय ‘आयाहि’
रासभादागच्छ । ‘ऋतम्’ अग्निः , ‘सत्यम्’ आदित्यः ; यद्वा,
‘ऋतम्’ आदित्यः , ‘सत्यम्’ अग्निः ; उभयरूप मग्निम् , आहु-
रिष्यामीति शेषः । ‘पुरीष्यं’ पशुहित मग्निम् , ‘अङ्गिरस्वदु’
अग्निवत् ‘भरामः’ सम्भरामः इति ।

* का० अ० ख० १६. ३. ११, १२, १३ ।

† पाठस्य वा० सं० ११. ४६ ख, ४७ क ।

मन्त्रगतानि पदानि व्याचष्टे— “वृषा वा अग्निरिति । “तदेनं
रासभेनेति । मन्त्रस्य पूर्वादेनं रासभस्योपरि मृत्पिण्डधारणेन
तस्मिन् इदं सम्भृतवान् भवति ॥ ८ ॥

परात् सकाशात् मृदाहरणं समन्तं विधत्ते— “अथा-
पादत्त इति । “अन्न आयाहीति तृतीयः पादः * । ‘धीतये’
—इत्यस्यार्थं माह— “अवितव इतीति । तर्पणार्थाद् वेतेः †
“मन्त्रे वृषेव” —इति ‡ त्तिन्, स चोदात्तः । अपादानं प्रशं-
सति— “तदेनं ब्रह्मणेति । ‘एनं’ मृत्पिण्डं ‘ब्रह्मणा’ ब्रह्म-
रूपेण ‘यजुषा’ “अन्न आयाहि”—इति पादेन ‘एतस्मात्’ ‘श्रीद्रात्’
वर्णात् अपादत्तवान् भवति । रासभस्य वैश्वशूद्रजातिसम्बन्धो
वक्ष्यते— “वैश्यं च शूद्रं चानु रासभ इति § ॥ ९ ॥

अजस्योपरि धारणमन्त्रं विधत्ते— “अथाजस्यत्” मिति ।
मृदं सत्य मिति द्विवारं पठ्यते, तत्र प्रथमर्तसत्यपदयोरर्थं
माह— “अयं वा अग्निर्जत मिति । “यदि वेति, द्वितीयर्त-
सत्यपदयोरर्थवचनम् । ‘असौ’ विप्रकृतः ‘आदित्यः’ ‘मृदतम्’,
‘अथ मनिः सत्यम्’ ; उभयरूपोऽयं मन्त्रिर्मृद्रूपः ॥ १० ॥

अग्निष्पुत्रीष्य मिति मन्त्रशेषस्य विनियोग उत्तरत्र वक्ष्यते ।
इदानीं मन्त्रादीनां सुपरि धारणे विनियुक्तमन्त्रगतसङ्ख्यां त्रिह-
स्त्रस्यात्मना स्तोति— “निभिरिति । “मैतु वाजी”—इति

* ३३८ पृ० १८ पं० दृष्टव्यः ।

† अथा० प० ३७ धा० ।

‡ पा० सू० ३. ३. ६४ ।

§ इत्येव द्वादशककां (३३९ पृ०) दृष्टव्यम् ।

॥ इत्येवोपरिष्ठात् चतुर्दशककां (३३९) दृष्टव्यम्

एकी मन्त्रः, “वृषाम्निः”—इति महावृषत्या मपरः ; रासभाजयो-
रुपरि धारणे विनियुक्तौ द्वौ मन्त्रौ * । मन्त्रस्य लक्षणं याज्ञिक-
समाख्यान मिति ; अत एकस्या मृचि विभज्य विनियोगात्
मन्त्रा बहवः सम्पाद्यन्त इत्यविरोधः † ।

पूर्वे मन्त्राद्यभिमन्त्रणे विनियुक्तमन्त्रसङ्ख्याम् मिलित्वा प्रशं-
सति— “त्रिभिः पुरस्तादिति । अभिमन्त्रणमन्त्रास्त्रयः , धारण-
मन्त्रास्त्रयः , ते षट् सम्पाद्यन्ते ; तस्य स्तावकं ब्राह्मण मति-
दिशति— “तस्योक्तो बन्धुरिति । पिण्डपरिग्रहमन्त्रसङ्ख्याप्रस्तावे—
“ताः षट् सम्पाद्यन्ते , षट् ऋतवः”—इत्यादिना ‡ ॥ ११ ॥

अथैतेषां पशूनामावर्त्तनं विधत्ते— “अथैनान् पशूनिति ।
स्वस्थानावस्थिताना मेवावर्त्तनम् । तत्रागन्तृणां पशूनां क्रमं विधत्ते
— “तेषां मजः प्रथम इति § । पूर्वम् ‘इतः’ मृदाहरणार्थं ‘यतां’
गन्तृणां ‘पशूनां’ मध्ये ‘अश्वः’ प्रथमो गतः , ‘रासभः’ मध्ये,
पश्चात् ‘अजः’ ; अधुना ‘अजः’ प्रथमः , ‘रासभः’ मध्ये,
पश्चात् ‘अश्वः’ । गमनागमनयोरुभयोरपि रासभस्य मध्येऽव-
स्थानम् , अश्वजयोरेव पौर्वापर्यम् । “अत्रं वा अश्वश्वः”—

* षा० सं० ११. ४६. १ , ४६. २ , ३ , ४७. १ । अत्राह मही-
धरः— “कां धारयन्तेषां सुपरि पिण्डं मनुष्यस्य प्रेतु वाजी वृषाम्नि
मित्यश्वखरयोरिति । अश्वदीनां सुपरि पिण्डं धारयति तानस्य प्रेतु
प्रेतु वाजीत्यश्वोपरि वृषाम्नि मिति खरोपरीति सूत्रार्थः । महा-
पङ्क्तिस्त्रावसाना अष्टाशीषट्पादा महापङ्क्तिः । आद्यावह्वर्चावश्व-
देवतौ , तृतीयोऽह्वरारामभदेवतः , तृतीयचतुर्थपादौ अह्नौ”—इति ।

† पुरस्तात् २३८ पृ० ४ पङ्क्तिः २३६ पृ० १० पङ्क्तिपर्यन्तं ब्रह्मम् ।

‡ पुरस्तात् ३ प्र० ३ ब्रा० १० क० (२१३ पृ०) दृष्ट्या ।

§ का० ओ० सू० १६. ३. १९ ।

इत्यादेरयं मर्थः— अश्वादिपशुत्रयस्य क्षत्रियजातिसम्बन्धः, क्षत्रियस्य राज्ञ इतरेभ्यस्त्रिभ्यो वैश्यशूद्रब्राह्मणेभ्यः पुरस्तात् गमनं लोके दृष्टं मिति । तत्र यथा गमनसमये अश्वस्य प्राथम्यम्, तथा ब्राह्मणस्यानूचानस्य स्वव्यतिरिक्तवर्णत्रयात् प्रथमगमनं च दृश्यत इति अधुना अजस्य प्राथम्यम्, वैश्यशूद्रयोः क्षत्रियाद् ब्राह्मणाद्वा पुरस्ताद् गमनं नास्तीति मृदाहरणसमये पुनरागमनसमये च रासभस्य न प्राथम्यम् । तस्मात् कारणादेवम्— यान्ति अश्वपूर्वाः प्रथमे, अधुनाजपूर्वा आगच्छन्ति ‘अपापवस्यसाय’ पापपरिहाराय । ब्राह्मणेन क्षत्रियेण च ‘एतौ’ वैश्यशूद्रौ ‘अभितः’ मध्ये ‘परिगृह्णीतौ’, ‘अनपक्रामिणौ’ अनपक्रान्तौ ‘कुरुते’ ॥ १२, १३ ॥

विधत्ते— “अथानवापुरुष मिति * । तत्र पुरुष मिति पञ्चमम् । “अग्निं पुरीष मिति † । तदीक्षणेन तेनापि ‘अनवापुरुषेण’ पुरुषपशुप्रतिनिधिना मृदं सम्भृतवान् भवति ॥ १४ ॥

विधत्ते— “त मजस्योपरिष्ठादिति । अजस्योपरि मृत्पिण्डं धारयन्नेव ‘एति’ आगच्छेदध्वर्युः । तथाविधं गमनं सुभयथा प्रशंसति— “आग्नेयो वा अज इति । ‘अजः’ अग्निदेवत्वः, मृदप्यग्निः ; अतोऽजस्योपरि धारणात् स्वेन रूपेण स्वदेवत्वं च सम्भृतवान् भवति । अपि अजो ब्राह्मणजातीयः ; ततो ब्राह्मणेनाप्येनं मृत्पिण्डं सम्भृतवान् भवति ॥ १५ ॥

अथाजसकाशात् मृत्पिण्डस्यावरोहणं समन्तं विधत्ते ‡—

* का० श्रौ० सू० १६. ३. १३ ।

† वा० सं० ११. ४७. २ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ३. १४ ।

“अथैन सुपावहरतीति । हे ‘ओषधयः !’ ‘युष्माः’ अत्र
शसः सकारस्य “तस्माच्छसो नः”—इति * नत्वं कृत्वं विसर्जनीयः,
युष्मानभिलक्ष्य ‘आयन्तम्’ आगच्छन्तं ‘शिवम्’ ‘एतं’ पुरोवर्त्ति-
नम् ‘अग्निं’ ‘प्रति मोदध्वम्’ प्रतिमोदस्व भयराहित्यार्थम् ।

उत्तरार्द्धे † मृदूपोऽग्निः सम्बोध्यः । ‘विश्वाः’ ‘अनिराः’ ‘इरा’
—इत्यन्ननाम ‡ । अन्नप्रतिबन्धहेतून् अनाष्टृणादीन्, ‘अमीवाः’
रोगाश्च ‘व्यस्यन्’ विक्षिपन्, हेतौ शब्दप्रत्ययः । रोगादिविक्षे-
पाक्षेतोः ‘निषीदन्’ उपविशन्, ‘नः’ अस्माकं ‘दुर्मतिं’ दुष्ट-
तिमयीं मतिम् ‘अपजहि’ अपनयेति ।

प्रतिमोदध्वमिति यदोषधीः प्रत्युक्तम्, तस्याभिप्राय माह—
“एतद्वैतस्मादायत ओषधय इति । ‘आयतः’ अग्नेः सकाशात्
‘ओषधयो विभ्यति’ स्वस्यात्मानं भक्षयिष्यति किलेति । तत्परि-
हाराय प्रतिमोदध्वमिति । यतोऽग्निः शान्तः, ओषधयो यूयं
मेनं प्रतिमोदध्वम्, ‘शिवः’ सुखकर एव स्वरूपः ‘वः’
युष्मान् ‘अभ्येति’ अभिगच्छति ; न वो हिंसिष्यतीति तात्प-
र्यार्थः । उत्तरार्द्धगतं दुर्मतिपदं व्याचष्टे— “सर्वं पाप्मानं
जह्वीति ॥ १६ ॥

द्वितीयं मन्त्रं विधत्ते— “ओषधयः प्रतिगृह्णीतेति § ।
हे ‘ओषधयः !’ ‘एनम्’ अग्निम् ‘प्रतिगृह्णीत’ । ता विशि-
नष्टि— ‘पुष्पवतीः’ पुष्पवत्यः, पुष्पसम्पन्नाः, ‘सुपिप्पलाः’

* पा० सू० ६. १. १०३ ।

† वा० सं० ११. ४७. २ द्रष्टव्यम् ।

‡ निघ० २ अ० ७ ख० १३ प० ।

§ वा० सं० ११. ४८ ।

शोभनफलवत्यः, 'अथम्' अग्निर्वै युष्माकं मोषधीनां 'गर्भः' 'ऋत्विजः' ऋतुषु भवः प्राप्तकालः 'प्रज्ञं' पुरातनम्, 'सधस्य' सहस्रानाम् 'आसदत्' आगमत् । सदर्लुङि चुरेडि रूपम् ॥

सन्तं व्याचष्टे — “एतच्चै तासां समृद्ध मिति । पुष्पफलवत्त्व निव समृद्धं रूप मित्यर्थः ॥ १७ ॥

उपावहरणमन्त्रगतसङ्घां प्रशंसति — “द्वाभ्या उपवावहरति द्विपाद् यजमान इति । उक्तोऽर्थः * । पिण्डनिधानप्रदेशं कात्यायनः सूत्रयामास — “उत्तरत आहवनीयस्योदतावोक्षिते सिकतोपकीर्णं परिहृते प्राग्द्वादे पिण्डं निदधात्योषधय इति” — इति † । तदिदं विधत्ते — “तं दक्षिणत उदच्च मित्यादि, “तिर इवैव चिवरिषतीत्यन्तेन ‡ । ‘तं’ पिण्डं ‘दक्षिणतः’ प्रदेशात् ‘उदच्चम्’ आहरति उदङ्मुखम् ‘उपावहरेत्’ निदध्यात् । दक्षिणत उदगागमनस्य स्तावकं ब्राह्मण मतिदिशति — “तस्योक्तो बन्धुरिति । पिण्डहरणसमये “तं दक्षिणत उदच्च माहरति दक्षिणतो वा उदग् योनौ रेतः सिच्यत इति § ।

‘यत्र’ स्थाने ‘एनं’ पिण्डं निदध्यात्, तत् स्थानम् ‘उद्धतम्’ उद्धननसंस्कृतम्, ‘अवोक्षितम्’ उदकसिक्तं भवेत् । पिण्डस्याग्नित्वात् तत्प्रमाणप्रदेशकरणं युक्त मित्याह — “उद्धते वा अवोक्षितेऽग्नि मिति । गार्हपत्यादिधिष्ण्या इत्यर्थः । तस्मिन् प्रदेशे सिक्कताश्च विकीर्णा भवन्ति । तस्मावकं ब्राह्मण मुत्तरत्न

* पुरस्तात् १६६ पृ० ३ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६. ३. १४ ।

‡ पुरस्तात् (२३४ पृ० १४ पं० — २३५ पृ० ७ पं०) द्रष्टव्यम् ।

§ पुरस्तात् २१३ पृ० १५ पं० १० क० द्रष्टव्या ।

सप्तमकाण्डादौ गार्हपत्यचयनप्रस्तावे वक्ष्यत इत्याह— “तासां
मुपरि बन्धुरिति * ॥ १८ ॥

“परिश्रितं भवतीति । तासां विकीर्णानां परिश्रितमिव
परिवृतं भवेत् । परिश्रित्करणं नाम रक्षोभीत्या पुरस्य करण
मित्यर्थः । प्रकारान्तरेण स्तौति— “अथो योनिर्वा इय मिति ।
इदं परिश्रितं स्थानं योनिरूपम्, ‘इदं’ पिण्डरूपं ‘रेतः’
इतश्च योनी ‘तिरः’ तिरोहितम् अप्रकाशं ‘सिध्यते’ । उक्त
मर्थे लोकप्रसिद्धा दृढयति— “तस्मादिति । ‘तस्मात्’ खलु
लोके ‘स्वया जायया अपि’ परिवृतस्थाने ‘तिर इवैव’ ‘चिच-
रिषति’ चरितुं सिध्यति ॥ १९ ॥

“अथैनं विध्यतीति † । ‘विध्यति’ प्रमुञ्चेत् । पूर्वं कण्ठा-
जिनपुष्करपर्णयोर्मध्ये पिण्डं निधाय, अन्तान् उद्गृह्य, योक्त्रेण
बन्धनं कृतम् ; तद् योक्त्रं मन्तोद्ग्रहणञ्च मुञ्चेदित्यर्थः । “तद्य-
देवायेति । पूर्वमन्त्रोपनयस्य बहस्य पिण्डस्य शोको जातः,
‘तां’ बन्धनजातां ‘शुचं’ ‘बहिर्वा’ तद्विमांसेन निहितवान्
भवति । किञ्च पुष्करपर्णं च योनिरूप मित्युक्तम् ‡, अतो
बन्धनरूपयोक्त्रविमोकात् ‘योनिरेव’ पिण्डं सुखाद्यात्मना जायता
मित्यभिप्रायेण तद्विमोक इत्यर्थः ॥ २० ॥

मन्त्रं विधत्ते— “विपांजसा पृथुनेति § । पाज इति बल-
नाम ।। ‘पृथुना’ बलेन ‘शीशुवानः’ दीप्यमानोऽग्निस्त्वः

* उपरिष्ठात् (७ का० ५ प्र० १ ब्रा० ६, १० क०) दृश्यते ।

† का० श्रौ० सू० १६. ३. १५ क ।

‡ पुरस्तात् २०३ ए० ७ क० दृष्टया ।

§ वा० खं० ११. ५६ । ॥ निब० १ अ० ६ ब्रा० २ प०

‘द्विषः’ द्वेषान् ‘रक्षसः’ राक्षसांश्च ‘अमीवाः’ रोगांश्च ‘वि
बाधस्व’ । एवं प्रत्यक्षतो याचित्वा , इदानीं मग्निं परोक्षीकृत्य
स्वयं माशिष्यमाणः ते ‘सुशर्मणः’ साधुशरणस्य , ‘बृहत्तः’ ,
‘सुहवस्य’ शोभनाङ्गानस्य ‘अग्नेः’ ‘प्रणीतौ’ प्रकटनीतौ ‘शर्मणि’
शरणे अहं ‘स्याम्’ भवेयं मित्यर्थः । मन्त्रस्यार्द्धयोस्तापर्यं
माह— “बाधस्व सर्वान् पाप्मन इति , “आशिष माशास्ते
इति च ॥ २१ ॥

अत्र सूत्रम्— “अजलोमान्यादाय प्रागुदीचः पशून्सृज-
तीति * । तद् विधत्ते— “अथाजलोमानीति । ‘उदीचः प्राचः’
ईशानदिग्भिमुखान् ‘प्रसृजति’ विस्सृजेत् । तां दिशं प्रशंसति—
“एषा होभयेषा मिति । गतं मन्यत् ॥ २२ ॥ ५ [४. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ४ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोन्नां रत्नवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणायः ,
व्यवाणीद्विश्चक्रां प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।
 प्राज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज सनृषः शार्करं चार्कतेजाः ,
 रत्नाव्यो रत्नरूपं गिरि मङ्गत मुदा पात्रसाक्षिङ्गणार्यः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

— — —

(अथ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् .)

पर्णकषायनिष्पक्ता एता आपो भवन्ति । स्थित्वै
न्वेव यदेव पर्णकषायेण सोमो वै पर्णश्चन्द्रमा उ
वै सोम एतदु वा ऽएक मग्निरूप मेतस्यैवाग्नि-
रूपस्योपास्यै ॥ १ ॥

ता उप सृजति । आपो हि ष्ठा मयोभुव
इति यां वै देवता सृगभ्यतूक्ता यां यजुः सैव
देवता सऽर्क् सो देवता तद्यजुस्ता हैता आप
एवैष त्रिचस्तद्या अमूराप एकं रूपं समुदृश्यन्त
ता एतास्तदेवैतद्रूपं करोति * ॥ २ ॥

अथ फेनं जनयित्वान्ववदधाति । यदेव तत्
फेनो द्वितीयं रूपं मसृज्यत तदेवैतद्रूपं करोत्यथ
या मेव तत्र सृदं संयौति सैव सृद् यत्तत् तृतीयं
रूपं मसृज्यतैतभ्यो वा ऽएष रूपेभ्यो ऽयेऽसृज्यत
तेभ्य एवैन मेतज्जनयति ॥ ३ ॥

अथाजलोमैः सुसृजति । स्थेभ्ने न्वेव यदे-
वाजलोमैरेतद्वा ऽएनं देवाः पशुभ्योऽधि समभरं-
स्तथैवैन मय मेतत् पशुभ्योऽधि सम्भरति तद्यद-
जलोमैरेवाजे हि सर्वेषां पशूनां रूप मय यक्षोम
लोम हि रूपम् ॥ ४ ॥

मित्रः सुसृज्य । पृथिवीं भूमिञ्च ज्योतिषा
सहेति प्राणो वै मित्रः प्राणो वा ऽएतद्ग्रे कर्मा-
करोत् सुजातं जातवेदस मयक्ष्माय त्वा सुसृजामि
प्रजाभ्य इति यथैव यजुस्तथा बभूवुः ॥ ५ ॥

अथैतत्त्रयं पिष्टं भवति । शुर्कराश्मायोरस-
स्तेन सुसृजति स्थेभ्ने न्वेव यदेव तेनैतावती
वा ऽद्वय मये ऽसृज्यत तद्यावतीय मये ऽसृज्यत
तावती मेवैना मेतत् करोति * ॥ ६ ॥

रुद्राः सुसृज्य । पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समी-
धिर ऽद्वयसौ वा ऽआदित्य एषो ऽग्निरेतद्वै तद्गुद्रा-
सुसृज्य पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरे तेषां

भानुरजस्र इच्छुक्रो देवेषु रोचत ऽइत्येष वा ऽएषां
भानुरजस्रः शुक्रो देवेषु रोचते ॥ ७ ॥

द्वाभ्यां सृजति । द्विपाद्यजमानो यज-
मानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवेन
मेतत् सृजति ॥ ८ ॥

अथ प्रयौति । सृष्ट्यां वसुभी रुद्रेरिति
सृष्ट्या ह्येषा वसुभिश्च रुद्रैश्च भवति यन्
मित्रेण तद्वसुभिर्यदुद्रैस्तत्तदुद्रैर्धूर्धुरैः कर्मण्यां मृद
मिति धीरा हि ते कर्मण्यो ऽद्वयं मृदुस्ताभ्यां
मृद्वीं कृत्वा सिनीवाली कृणोतु ता मिति
व्वाग्वै सिनीवाली सैनां हस्ताभ्यां मृद्वीं कृत्वा
करोत्वित्येतत् * ॥ ९ ॥

सिनीवाली सुकपर्हा सुकुरीरा स्वौपशेति ।
योषा वै सिनीवाल्येतदु वै योषायै समृद्धं रूपं
यत् सुकपर्हा सुकुरीरा स्वौपशा समर्द्धयत्येवैना
मेतत् सा तुभ्य मदिते मुद्गोखां दधातु हस्तयोरि-
तीयं वा ऽअदितिर्मृद्वस्यै तदाह ॥ १० ॥

उखां कृणोतु । शुक्ता वाहुभ्या मदितिर्हि-
येति शुक्ता च हि करोति बाहुभ्यां च धिया च
माता पुत्रं यथोपस्थे साग्निं विभर्त्तुं गर्भं ऽएति
यथा माता पुत्रं मुपस्थे विभृयादेव सग्निं गर्भं
विभर्त्विष्येत् * ॥ ११ ॥

त्रिभिः प्रयौति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
मात्रा तावतैवैन मेतत् प्रयौति इत्याह्यः सु-
सृजति तत् पञ्च पञ्चचितिको ऽग्निः पञ्चऽर्त्तवः
संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावत्तद् भवति त्रिभिरप उपसृजति तदष्टावष्टा-
क्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
मात्रा तावत् तद् भवत्यथो ऽष्टाक्षरा वा ऽइय
मग्रेऽसृज्यत तद्यावतीय मग्रेऽसृज्यत तावती मेवैना
मेतत् करोति ॥ १२ ॥ ६ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [५. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यी वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमे , त मङ्गं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अत्र कात्यायनः— “आपो हि हेति पर्णकषायपक्व मुदकं मासिञ्चति पिण्डे”—इति * । पलाशपर्णकथित मुदकं मृत्पिण्डे सिञ्चेत् । तत्र जलानां पर्णकथितत्वं विधत्ते— “पर्णकषाय-निष्यक्ता एता इति । ‘एताः’ मृत्पिण्डे सिञ्च्यमाना आपः ‘पर्णकषायनिष्यक्ताः’ पलाशपर्णकथिता भवेयुः । ‘स्येन्ने’ स्थिरत्वा-यैव ; केवलमृदोखादिकरणे विशरणं स्यात् । पर्णकषायेण पाकं प्रशंसति— “यद्देव पर्णेति । सोमस्य पर्णत्वम् , सर्वोषध्यनु-प्रवेशात् । सोमो नाम चन्द्रमाः । स हि ‘एकम् अग्निरूपम्’ । पूर्वं कुमारस्याग्नेरष्टौ रुद्रादिनामान्युक्तानि †, तेषाञ्चान्युदकौ-षध्यादीनि रूपाण्यप्युक्तानि ‡ । तत्र महादेवेति सप्तमनाम्नः चन्द्रमा रूपम् ; चन्द्रमास्तद्रूप मभवदित्युक्तम् § । तादृश-स्वाग्निरूपस्योपास्यै पर्णकषायपक्वाः कुर्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

उपसेवनं समन्तं विधत्ते— “ता उपसृजत्यापो हि हेति ॥ । अन्देवत्वं त्वचं गायत्रम् । त्वचस्याय मर्थः— हे ‘आपः’ आप्यते सर्वं कार्यं प्राणिनां याभिरित्यापः । आप्नोतेः करणे कर्त्तरि वा क्तिष्, तत्त्वस्मोधनम् । ‘मयोभुवः’ मय इति सुखनाम , सुखस्य

* का० श्रौ० सू० १६. ३. १६ ।

†, ‡ १ प्र० ३ ब्रा० १० कण्ठीतः (४१ पृ०) दृश्यन्ति ।

§ ४२ पृ० १३ पं० दृश्यम् ।

॥ व० सं० ११. ५० ।

भावयित्राः । 'स्थाः' । 'हि' यस्मात् ता एवम्भूता यूयं 'नः'
 अस्मान् 'जर्जे' अस्माद्याय 'दधातन' स्थापयत । "तत्तनमनय-
 नाश्च"—इति * तस्य तनवादेशः । 'महे' महते 'रणाय' रमणी-
 ष्चाय 'चक्षसे' दर्शनाय, ज्ञानाय धत्तेति ॥ ॥ "यो व
 इति । 'वः' युष्माकं 'यः' 'शिवतमः' अतिशयेन सुखकरः 'रसः',
 'तस्य' रसस्य 'नः' अस्मान् 'इह' लोके 'भाजयत' भागिनः
 कुरुत । 'उशतीः' कामयमानः 'मातरः इव' यथा मातरः
 पुत्रस्य हितं कामयन्ते, एवं यूय मिति ॥ ॥ "तस्मा
 अर मिति । 'वः' युष्मास्तस्मिन्निने 'तस्मै' रसाय 'अरं' शीघ्रम्,
 'अलं' पर्याप्तं वा 'गमाम' गच्छेम । "क्रियार्थोपपदस्य"—इति †
 चतुर्थी । 'यस्य' रसस्य 'क्षयाय' अस्मासु निवासाय हि स्वयं
 'जित्वथ' प्रीणयथ । "जिविः प्रीणनकर्मा ‡ । येन रसेन
 अस्मान् तर्पयथ, तं गच्छेम । हे 'आपः' 'नः' अस्मान् 'जन-
 यथ' युष्मदीयभोक्तृत्वेनोत्पादयतेति त्वचस्य सङ्गृहीतोऽर्थः ॥

तिस्र ऋचः, तत्प्रतिपाद्या मन्त्रदेवताश्च प्रशंसति—“यां
 वै देवता मिति । “आपो हि ऐत्यादिका 'ऋक्' 'यां देवताम्'
 'अभ्यनुक्ता' अनुवदति, कर्त्तरि क्त प्रत्ययः । 'यां' देवतां 'यजुः'-
 मन्त्रोऽपि । यथा ऋचा, येन यजुषा च, या देवता अभ्यगुणा-
 भिधानपुरस्सरं प्रतिपाद्यते, सैव प्रतिपाद्या देवता, सा च
 प्रतिपादिका ऋक्; यजुर्मन्त्रपदैरप्रतीयमानां देवता नोक्त-
 मित्यर्थः । अतः प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदोपचारेण 'एताः'

* पा० सू० ७. १. ४५ ।

† पा० सू० २. ३. १४ ।

‡ भा० प० ५६४ धा० ।

आपः 'एव' देवताः, 'एवः' "आपो हि छाः"—इति 'त्रिचः' ।
 'तत्' तस्माद् 'याः' 'अमूः' अदःशब्दो विप्रकृष्टप्रदेशवचनः ।
 पूर्वं काण्डादौ अग्निसृष्टेरनन्तरम् अज्ञादि पृथिव्यन्तं सृष्टि
 मुक्ता * , "सोऽकामयताभ्योऽङ्गोऽधि प्रजनयेय मित्युपक्रम्य † ,
 "तदिद मेक मेव रूपं" कृतवान् भवति । एव मनुसन्धानार्थं
 मुदकफेनसृत्सिकाताशर्कराश्मादिसृष्टिरुक्तेति चयनादौ प्रति-
 पादितम् ‡ ॥ २ ॥

पिण्डे फेनासेचनं विधत्ते — "अथ फेनं जनयित्वेति § ।
 कषायोदकेषु हस्तचालनेन फेन मुत्पाद्य पिण्डे तूष्णीं मासि-
 खेत । "यदेव तत्फेन इत्यादेरय मर्थः । पूर्वं "सोऽकामय-
 ताभ्योऽङ्गो ह्यीमां प्रजनयेयम्"—इत्युपक्रम्य , "तदिद मेक मेव
 रूपं समदृश्यताप एव"—इति || , उदकलक्षणं रूप मुक्ता ,
 "सोऽकामयत भूय एव स्यादिति तेषानः फेन मसृजत"—इति ¶
 द्वितीयं फेनात्मकं रूपं सृष्ट्यात्मकम् । अत्र फेनस्य पिण्डे
 आसेचनेन पूर्वसृष्टफेनात्मकं द्वितीयं रूप मेव सृद्रूपेऽग्नौ निहित-
 वान् भवति ।

अथ सित्तोऽग्नौ उदकेन सृदः सन्मिश्रणं विधत्ते — "अथ या
 मेव तत्र सृद मिति । तत्र 'यां सृदं' 'संयौति' जलेन सन्मि-
 श्रयति 'सा सृत्' । एतदन्तरं सृष्टं सृदात्मकं तृतीयं रूपम् ।
 तत्र "ह्येव माम्नातम् — "अथ यो गर्भोऽन्तरासीत् सोऽग्निरसृज्य-

* १ प्र० १ भा० ११ कण्ठीतः (४ प्र०) द्रष्टव्यम् ।

† , ‡ ५ प्र० ८ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम् ।

§ का० औ० सू० १६. ३. १७ ।

|| , ¶ ५ प्र० ८ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम् ।

वेति * । “स आन्तस्तेषां नो मृदः शुष्काप मिति †, तेभ्यो वा एषः”—इति । ‘एषः’ अग्निः ‘तेभ्यः’ उदकफेनमृदादिभ्यः पूर्वं मृदः । अतो जलफेनमृदां सन्मिश्रणेन अवादिरूपेभ्यः पूर्वं मृदाग्निमेव उत्पादितवान् भवति ॥ ३ ॥

अथ तत्राजलोममिश्रणं विधत्ते— “अथाजलोमेः संसृज-
तीति ‡ । ‘स्येन्ने’ स्थिरत्वाय । अजलोमं प्रशंसति— “यद्दे-
वाजलोमैरिति । यथा पूर्वं ‘देवाः’ ‘एनम्’ अष्टरूपात्मना गूढ
मग्निं पुरुषादिपञ्चपशुभ्यः सकाशात् सन्भृतवन्तः, तथा ‘अयं’
यथा पिण्डेऽजलोमसंसर्गेण सर्वेभ्यः पुरुषादिभ्यः अग्नेः सम्पादन
मित्याशङ्क्य अजपशौ सर्वे पशुरूपं सुपपादयति— “अजे हि
सर्वेषां मिति । तथा पुरस्तात् वायव्यैकपशुप्रस्तावे समान्ना-
तम्— “यद्देवैतं पशुं मालभत एतस्मिन् ह पशौ सर्वेषां पशू-
नाम् रूपम्, यत् तूपरो लघुदी तत् पुरुषस्य रूपम्”—इत्या-
दिना § प्रकारेण अजे सर्वपशुरूपं माह— “अथ यज्ञोमेति ।
लोमानि सर्वेषु पशुषु सन्ति ; लोमलक्षणं रूपं सर्वसाधारण
मित्यर्थः ॥ ४ ॥

लोमसन्मिश्रणं विधत्ते— “मित्रः संसृज्येति ॥ । ‘मित्रः’
प्राणः, आदित्यो वा । ‘पृथिवीं भूमिं च’ लोकत्रयस्यापि पृथिवी-
शब्दवाच्यत्वम्, भूमिशब्दवाच्यत्वं च दृश्यते— “तिस्रो भूमी-

* ४ पृ० १४ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम् ।

† ६ पृ० २ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ३. १८ ।

§ २ प्र० १ ब्रा० १५ क० (६० पृ० ११ पं०) द्रष्टव्यम् ।

॥ वा० बं० ११. ५३ ।

धारयन् त्रीन् इत यून्—इति * । ‘तिस्रः भूमीः’ तिस्रः पृथिवीः
अत्रैतयोक्तभयोर्दर्शनात् चकारशब्देनापि त्रीन् लोकानित्यर्थः
सिद्धः । ‘ज्योतिषा’ तेजसा । अत्र ज्योतिःशब्दोऽजलोमवचनः ।
अजस्थानेयत्वादजलोमभिः ‘सह’ ‘सुजातं जातवेदसम्’ सद्रूप
मग्निं त्वाम् ‘प्रजाभ्यः’ ‘अयस्माय त्वा’ रोगरूपपापापनुत्तये
‘संसृजामि’ सन्मित्रं करोमि, अह मध्वर्युरिति ॥ ५ ॥

अथ शर्कराश्मायोरसचूर्णैः संसर्गं विधत्ते— “अथैतत् त्रयं
पिष्ट मिति † । ‘एतद्’ वक्ष्यमाणं शर्करादित्रयं चूर्णितं भवेत् ।
“पिष्टुसचूर्णनै”—इत्यस्य ‡ निष्ठा । पूर्वं शर्करादीनि त्रीणि
रूपाणि सृष्टानि; “शर्करा मश्मान मयो हिरण्य मोषधिवगस्यत्य-
सृजत”—इति हि प्रागान्नातम् §, अधुना तेन त्रयेण संसर्गे तैरेव
त्रिभौरूपैर्मृदं रूपवतीं कृतवान् भवति ॥ ६ ॥

मन्त्रं विधत्ते— “रुद्राः सृष्ट्यज्येति ॥ । ‘रुद्राः’ ‘पृथिवीं’
पार्थिवं ‘बृहज्ज्योतिः’ अग्निलक्षणं पार्थिवं पिण्डं ‘शर्करा-
श्मयोः’, तैः ‘संसृज्य’ ‘समीधरे’ उखायां दीपितवन्तः । रुद्राः
उखाया मग्निं संवत्सरं धारितवन्तः । तेषां फल माह— “तेषां
मिति । ‘तेषां’ रुद्राणाम् ‘भानुः’ दीप्तिः ‘अजस्र इत्’ अनु-
पक्षीणैव ‘देवेषु’ मध्ये ‘शुक्रः’ शुक्लवर्णी ‘रोचते’ दीप्यते ॥ ७ ॥

* ऋ० सं० २. २७. ८ ऋक्प्रथमचरणं मिदम् ।

† का० औ० सू० १६. ३. १६ ।

‡ रु० प० १४ धा० ।

§ १ प्र० १ ब्रा० १३ क० (६ ए० ३ पं) । “शर्कराः सूक्ष्मकन्द-
काः, अथोरसो लोहोरसो यस्ताप्यमाणात् लोहात् पृथग् भवति कीदृ
इति लोके प्रसिद्धः, अश्मा हटः पाषाणः”—इति कर्कौचार्यः ।

॥ वा० सं० ११. ५४ ।

“हाभ्यां सृष्टजतीति । पूर्वं मजलोमैः संसर्गे एको मन्त्रः,
शर्करादिसंसर्गे द्वितीयः, तावुभौ मिलित्वा प्रशंसति—
“द्विपाद्यजमान इति ॥ ८ ॥

अथ सृष्टः सन्निवृत्तं समन्त्रं विधत्ते— “अथ प्रयीतीति * ।
तिसृभिर्ऋग्भिः † सृष्टं प्रकर्षेण ‘यीति’ पिण्डे सन्निवृत्तम् ।
‘धीरैः’ कर्मणीभिः सृष्टिः, ‘वसुभिः’ ‘रुद्रैः’ च ‘संसृष्टम्’ ।
वसुपदेनात्राजलोमसंसर्गमन्त्रो “मित्रः संसृज्य”—इति विव-
क्षितः । रुद्रपदेन शर्करादिसंसर्गमन्त्रो “रुद्राः संसृज्य”—इति
विवक्षितः । तन्मन्त्रद्वयप्रतिपाद्येः वसुभिः रुद्रेषु संयोजिताभ्यां
कर्मभ्यां सम्पादितां ‘सृष्टं’ सृष्टिकां ‘सिनीवाली’ दृष्टेन्दुः, तदभि-
मानिदेवता ‘हस्ताभ्यां’ ‘सृष्टी’ सृष्टरूपां ‘कृत्वा’, ‘तां’ कर्माह्वीं
‘क्षणोत्तु’ करोतु ।

वसुरुद्रपदाभ्यां “मित्रः संसृज्य”, “रुद्राः संसृज्य”—
इति मन्त्रौ विवक्षितावित्याह— “यन्मित्रेण तद् वसुभिर्यद्रुद्रै-
रिति ॥ ८ ॥

“सिनीवालीति ‡ । एष द्वितीयो मन्त्रः । तस्याय मर्धः,—
सिनीवाण्या योषात्वात् तदुचिता धर्मा उच्यन्ते— “सुकपर्दे-
त्यादि । ‘सुकपर्दा’ कपर्दः केशसंयमनवेणिः, साधुवेणियुक्ता ।
‘सुकुरीरा’ कुरीरो मुकुटः, तद्वती । “स्त्रीपशा’ स्त्रीपशो
नाम जघनभागः, सुजघना । यद्वा, उपशेते श्रयणं करोति
शैरवयवविशेषैः ते सर्वेऽप्युपशाः, तेषां समूहः स्त्रीपशः, स्त्रीप-

* का० श्रौ० सू० १६. ३. २० ।

† वा० सं० ११. ५५, ५६, ५७ ।

‡ वा० सं० ११. ५६ ।

श्रवती * । या एवंविधा सिनीवाली, सा । हे 'अदिते', हे 'महि' महीरूपे ! 'तुभ्यं' 'हस्तयोः' 'उखां' 'दधातु' स्थापयतु । "योषा वै सिनीवाली"—इत्यादिना योषात्वसमर्थनम् ॥ १० ॥

"उखां कृणोत्विति † । अयं तृतीयो मन्त्रः । तस्यायमर्थः,— 'अदितिः' अखण्डनीया, एतन्नामधेया देवता 'बाहुभ्यां' 'शक्त्या' सामर्थ्येन 'धिया' बुद्ध्या च 'उखां' 'कृणोतु' करोतु । 'यथा माता, पुत्रं' 'उपस्थे' स्तोत्रक्षेत्रे 'विभर्त्ति', एवं सा अदितिः 'गर्भे' उखाभ्यन्तरे 'अग्निम्' 'आविभर्त्तु' सर्वतो धारयतु 'इति' ॥ ११ ॥

सन्मित्रयणमन्त्रगतत्रिवृत्सङ्ख्यां त्रिवृदग्न्यात्मना स्तौति— "त्रिभिः प्रयौति त्रिवृदिति । पूर्वं मजलोमशर्करादिसंसर्गे मन्त्री द्वौ, ताभ्यां सङ्कोक्तसङ्ख्यां प्रशंसति— "द्वाभ्यां संसृजति, तत् पञ्च पञ्चचितिकोऽग्निरिति । "पञ्चर्त्तव इति । "हेमन्तशिशिरयोः समासेन"—इत्युक्तम् ‡ । अग्नेः संवत्सरात्मकत्वात्, अग्नेश्च पञ्चसङ्ख्याया तद्रूपां सृदं सम्पादितवान् भवति, अथोदकसेचने "आपो हि ष्ठेत्याद्यास्त्रिस्रः, ताभिः सहैतां पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति— "त्रिभिरप उपसृजति तदष्टाविति । अग्नेर्गायत्रत्वं सङ्ख्यासामान्यात् । तथाचान्यत्राज्ज्ञातम्— "यद्देवाष्टावग्निरूपाणि अष्टाक्षरा जायन्ती, तस्मादाहुर्गायत्रोऽग्निरिति"—इति § ।

* अशुद्धं पदं मिदं स्यात् सायणस्य; "न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत् तदर्थप्रतिपत्तिकरः"—इति वैयाकरणसिद्धान्तात् ।

† वा० ख० ११. ५७ ।

‡ ऐ० ब्रा० १. १. १ ।

§ १ प्र० ३ ब्रा० ६ क० (४१ पृ०) दृश्यम् ।

प्रकारान्तरेणाष्टसङ्गां प्रशंसति—“अथो अष्टाक्षरेति । पूर्वं प्रथमाध्याये तृतीयब्राह्मणे प्रजापतिरेक एव सन् अस्मां पृथिव्यां बहुधा प्रजायेयेति विचार्य उदकफेनमृत्सिकताशर्कराश्मायो-
हिरण्याष्टौ सृष्ट्वाक्षरत्—“तद् यदसृज्यताक्षरत् तद्यदक्षरत् तस्मादक्षरम्, अष्टौ कृत्वोऽक्षरत् सेवाष्टाक्षरा गायत्र्यभवत्”—
इति * । यथा ‘यावती’ अष्टाक्षरा ‘अग्ने’ पूर्वम् ‘असृजत’, तथा अग्निः “आपो हि ष्ठाः”—इत्यादिभिर्मन्त्रैर्मृत्पिण्डे उदकसेचनाज-
लोमशर्करादित्रयसंसर्गमिश्रणैः ‘तावतीम्’ तत्तद्ब्रह्म ‘एनां’ सृष्टं कृतवान् भवतीति ॥ १२ ॥ ६ [५. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

अथ मृत्पिण्ड मपादत्ते । यावन्तं निधयेऽलं
मन्यते मखुख शिरोऽसीति यज्ञो वै मखुस्तस्यै-
तच्छिर आहवनीयो वै यज्ञस्य शिर आहवनीय
मु वाऽएतं चेयन् भवति तस्मादाह मखुख शिरो
ऽसीति ॥ १ ॥

यदेवाह मुखेण शिरो ऽसीति । जायत ऽएष
एतद्यच्चीयते शीर्षतो वै मुखतो जायमानो जायते
शीर्षतो मुखतो जायमानो जायाता ऽद्विति ॥ २ ॥

तं प्रथयति । व्वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण
कुन्दसाङ्गिरस्वदित्ययं हैष लोको निधिस्तु मेतद्-
सवो गायत्रेण कुन्दसाकुर्व्वस्तथैवैन मय मेतद्
गायत्रेण कुन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वा
ऽङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतद्यो प्रतिष्ठिता-
सीति पृथिव्यसीति पृथिवी ह्येष निधिर्धारया मयि
प्रजां रायस्योषं गौपत्यं सुवीर्यं सजातान्यज-
मानायेत्येतद् व्वसव इमं लोकं कृत्वा तस्मिन्नेता
माशिष माशासत तथैवैतद्यजमान इमं लोकं
कृत्वा तस्मिन्नेता माशिष माशास्ते तां प्रादेशमात्रीं
कृत्वाथायै सर्व्वतस्तौर मुन्नयति ॥ ३ ॥

अथ पूर्व्वं मुञ्चि मादधाति । रुद्रांस्त्वा कृण्वन्तु
चैष्टुभेन कुन्दसाङ्गिरस्वदित्यन्तरिक्षं हैष उद्विस्त
मेतद् रुद्रास्त्वैष्टुभेन कुन्दसा कुर्व्वस्तथैवैन मय मेतत्
चैष्टुभेन कुन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वा
ऽङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतद्यो प्रतिष्ठिता-

सौत्यन्तरिक्षं मसौत्यन्तरिक्षं ॥ द्विष उद्विर्धरिया मयि
 प्रजा ॥ रायस्योषं गौपत्यं सुवीर्यं सजातान्यज-
 मानायेत्येतद्दे रुद्रा अन्तरिक्षं कृत्वा तस्मिन्नेता
 माशिष माशासत तथैवैतद्यजमानो ऽन्तरिक्षं कृत्वा
 तस्मिन्नेता माशिष माशास्ते तां संलिप्य स-
 श्रच्छा * ॥ ४ ॥

अथोत्तर मुद्भि मादधाति । आदित्यास्त्वा कृ-
 खन्तु जागतेन कुन्दसाङ्गिरस्वदिति द्यौर्ह्येष उद्विस्तु
 मेतदादित्या, जागतेन कुन्दसाकुर्वन्त्यथैवैन मय
 मेतज्जागतेन कुन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो
 वा ऽङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतदथो प्रति-
 ष्ठितासीति द्यौरसीति द्यौर्ह्येष उद्विर्धरिया मयि
 प्रजा ॥ रायस्योषं गौपत्यं सुवीर्यं सजातान्यज-
 मानायेत्येतद्वा ऽआदित्या दिवं कृत्वा तस्या मेता
 माशिष माशासत तथैवैतद्यजमानो दिवं कृत्वा
 तस्या मेता माशिष माशास्ते ॥ ५ ॥

अथैतेन चतुर्थेन यजुषा करोति । विश्वे

त्वा देवा व्यैश्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टुभेन कृन्दसाङ्गि-
 रस्वदिति दिशो ह्येतद्यजुरेतद्वै व्यिश्वे देवा व्यैश्वान-
 नरा एषु लोकेषूखाया मेतेन चतुर्थेन यजुषा दिशो-
 ऽदधुस्तथैवैतद्यजमान एषु लोकेषूखाया मेतेन
 चतुर्थेन यजुषा दिशो दधात्यङ्गिरस्वदिति प्राणो
 वा ऽञ्जिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतदथो प्रति-
 ष्ठितासीति दिशोऽसीति दिशो ह्येतद्यजुर्धारया
 मयि प्रजां रायस्योषं गौपत्यं सुवीर्यं सजा-
 तान्यजमानायेत्येतद्वै व्यिश्वे देवा व्यैश्वानरा
 दिशः कृत्वा तास्वेता माशिष माशासत तथैवै-
 तद्यजमानो दिशः कृत्वा तास्वेता माशिष
 माशास्ते ॥ ६ ॥

तेनैतेनान्तरतश्च बाह्यतश्च करोति । तस्मा-
 देषां लोकानां मन्तरतश्च बाह्यतश्च दिशोऽपरि-
 मित मेतेन करोत्यपरिमिता हि दिशः ॥ ७ ॥

तां प्रादेशमात्री मेवोर्ध्वां करोति । प्रादेश-
 मात्रीं तिरस्त्रीं प्रादेशमात्री वै गर्भीं विष्णुर्योनि-
 रेषा गर्भसंमितां तद्योनिं करोति ॥ ८ ॥

सा यदि वर्षीयसी प्रादेशाख्यात् । एतेन
यजुषा ऋसीयसीं कुर्याद्यदि ऋसीयस्येतेन वर्षी-
यसीम् ॥ ८ ॥

स यद्येकः पशुः स्यात् * । एकप्रादेशां कुर्या-
द्य यदि पञ्च पशवः स्युः पञ्चप्रादेशां कुर्यादिषु-
मात्रीं वा व्वीर्यं वा ऽद्विषुर्व्वीर्यसम्मितैव तद्वति पञ्च-
प्रादेशा इ स्म त्वेव पुरुषुर्भवति ॥ १० ॥

अथ तिरुच्चीं रास्तां पर्यस्यति । दिशो हैव
सैतद्दे देवा इमांल्लोकानुखां † कृत्वा दिग्भिरुद्-
हन् दिग्भिः पर्यतन्वस्तुयैवैतद्यजमान इमांल्लोका-
नुखां ‡ कृत्वा दिग्भिर्दृहति दिग्भिः परि-
तनोति ॥ ११ ॥

ता मुत्तरे व्विदतीये पर्यस्यति । अत्र हैषां
लोकाना मुन्ताः समायन्ति तदेवैनांस्तद् दृ-
हति § ॥ १२ ॥

* 'स्यात्'—इति ग, घ ।

† 'इमांल्लोकां'—इति ग, घ ।

‡ 'इमांल्लोकां'—इति ग, घ ।

§ 'दृहति'—इति ख ।

आदित्यै राक्ष्मासीति । व्वरुण्या वै यज्ञे रज्जुर-
वरुण्या मेवैना मेतद्राक्षां कृत्वा पर्यस्यति * ॥ १३ ॥

अथ चतस्र जङ्घाः करोति । तूष्णीं मेव दिशो
हैव ता एतद्वै देवा इमांल्लोकानुखां† कृत्वा
दिग्भिः सर्व्वतो दृहंस्तथैवैतद्यजमान इमां-
ल्लोकानुखां कृत्वा दिग्भिः सर्व्वतो दृहति ॥ १४ ॥

ता एता ऐतस्यै भवन्ति । एतद्वा ऽएता एता
मस्तम्भवंस्तथैवैना मेतत् स्तम्भुवन्ति तद्यदत्त जङ्घा
तदेतया तिरश्चया दृढ मथ यदतोर्वाक्तदे-
ताभिः ॥ १५ ॥

तासा मग्नेषु स्तनानुन्नयन्ति । एतद्वै देवा
इमांल्लोकानुखां कृत्वैतै स्तनैः सर्व्वान् कामानदु-
हत् तथैवैतद्यजमान इमांल्लोकानुखां कृत्वैतै
स्तनैः सर्व्वान् कामान् दुहे ‡ ॥ १६ ॥

सैषा गौरैव § । इमे वै लोका उखिमे लोका

* 'पर्यस्यति'—इति ख ।

† 'इमांल्लोकां'—इति ग, घ ।

‡ 'दुहे'—इति ग, 'दृहे'—इति घ ।

§ 'गौरैव'—इति ग, घ ।

गौस्तुत्या ऽएतदुधो येषां तिरस्त्री रास्ता सां वि-
द्वतीये भवति विद्वतीये हि गोवृधः ॥ १७ ॥

तस्यै स्तनानुन्नयति । ऊधसस्तत् स्तनानु-
यति सा चतुस्तना भवति चतुस्तना हि
गौः * ॥ १८ ॥

तां हैके द्विस्तनां कुर्वन्ति । अथो ऽअष्ट-
स्तनां न तथा कुर्यादो वै गोः कनीयस्तनाः
पशवो ये भूयस्तनां अनुपजीवनीयतरा वा ऽअस्यैते
ऽनुपजीवनीयतरां हैनां ते कुर्वन्तेऽथो ह ते न गां
कुर्वन्ते शुनीं वाविं वा व्वडवां वा तस्मात्तथा
न कुर्यात् ॥ १९ ॥

अथास्यै बिलं मभिपद्यते । अदितिष्टे बिलं
गृभ्णात्विति व्याग्वा ऽअदितिरेतद्वा ऽएनां देवाः
कृत्वा व्याचादित्या निरुष्ठापयन्त्यैवैना मय मेतत्
कृत्वा व्याचादित्या निरुष्ठापयति ॥ २० ॥

तां परिगृह्य निदधाति । कृत्वाय सा मही
मुखा मिति कृत्वाय सा महती मुखा मित्येतन्

* 'गौः'—इति ग, घ ।

मृन्मयीं योनिं मन्त्रय ऽद्वितीयां मृन्मयीं श्रोत्रा योनि-
 रन्नेः पुत्रेभ्यः प्रायश्चददितिः अपयानित्येतद्वा
 ऽपना मदितिः कृत्वा देवेभ्यः पुत्रेभ्यः अपणाय
 प्रायश्चत्तथैवैना मयु मेतत् कृत्वा देवेभ्यः अपणाय
 प्रयच्छति ॥ २१ ॥

ता हैके तिस्रः कुर्वन्ति । त्रयो वा ऽद्वितीया
 लोका इमे लोका उखा इति वृद्धन्तोऽथो अन्यो
 ऽन्यस्यै प्रायश्चित्त्यै यदीतरा भेरुते ऽथेतरस्यां
 भरिष्यामो यदीतराथेतरस्या मिति न तथा कुर्यादो
 वा ऽप्य निधिः प्रथमोऽयं सु लोको यः पूर्वं
 उद्विरन्तरिक्षं तद्य उत्तरो द्वौः साथ यदेतच्चतुर्थं
 यजुर्दिशो हैव तदेतावद्वा ऽद्वितीयां सर्वं यावदिमे
 च लोका दिशश्च स यदुन्नोपाहरेदिति तद्रेचयेद्युद
 वै यज्ञोऽतिरिक्तं क्रियते यजमानस्य तद् द्विषन्तं
 भ्रातृव्य मभ्यतिरिच्यते युद्भिन्नायै प्रायश्चित्ति-
 रुत्तरश्चिस्तदन्वाख्यानम् ॥ २२ ॥ ७ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् [पृ. २.] ॥

अथोखाया अधस्तात् पर्याप्तमृत्पिण्डादानं विधत्ते— “अथ
मृत्पिण्ड मिति । ‘निधिः’ नाम उखाया अधस्तलम् , तस्मै ;
‘यावन्तं’ पर्याप्तं ‘मन्यते’ यजमानः , तावन्तम् आददीत । उखा-
करणे यजमानः कर्त्ता । तथाच कात्यायनः— “यजमान उखां
करोति मृद मादाय मखस्य शिर इति”—इति * । आदाने मन्त्रं
विधत्ते— “मखस्य शिरोऽसीतीति † । एतद् यजुर्व्याचष्टे—
“यज्ञो वै मख इति । यथा आहवनीयो यज्ञस्य शिरः , अग्न्या-
धारत्वात् ; एवं मृत्पिण्डोऽपि वग्न्याधारत्वात् आहवनीयस्य चीय-
मानत्वाच्च लक्षणया यज्ञशिर इत्युच्यते ॥ १ ॥

प्रकारान्तरेण स्तोतुं मनुवदति— “यद्देवाह मखस्येति ।
इष्टकाभिधीयतेऽिति यत् , तत् एषोऽग्निर्जायते । चयनं नाम
जन्मेत्यर्थः । लोके ह्युत्पद्यमानः पुरुषः प्रथमं ‘शीर्षतः’ शिरःप्रभृ-
तिक एव ‘चीयते’ जायते । एव मग्निः शीर्षतो जायता मित्यभि-
प्रायेण “यज्ञस्य शिरोऽसि”—इत्युक्तम् । ‘जायातै’—इति जनेः
पञ्चमलकारे रूपम् ॥ २ ॥

तत्र प्रथनं समन्त्रं विधत्ते— “तं प्रथयतीति ‡ । ‘प्रथयति’
विस्तारयति । उखा नाम लोकत्रयात्मिकेति स्तुता , तत्र ‘निधिः’
भूलोकः ; उत्तरत्र “द्यौर्द्ध्वं उद्विर्धारयेति श्रवणात् § । उत्त-
रोत्तरमृत्पिण्डप्रक्षेपो अन्तरिक्षद्युलोकात्मकौ ; अतो मन्त्रत्रये-
ऽपि लोकत्रयवाचकानि पदानि विद्यन्ते । यथा ;

* का० श्रौ० सू० १६. ३. १३ ।

† वा० सं० ११. ५७. २ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ३. २६ ।

§ एतस्मिन्नेव ब्राह्मणे पञ्चमकाण्डां (२६१ पृ० १२ पं०) दृश्यम् ।

निधिप्रथममन्त्र एव मान्नायते—

“वसवस्वा कण्वन्तु गायत्रेण छन्दसाऽङ्गिरस्वद् भ्रुवासि पृथिव्यसि धारया मयि प्रजाः रायस्योषं गौपत्यं सुवीर्यं सजातान् यजमानाय”—इति * ।

अयं मर्थः,—‘वसवः’ नाम भूलोकरक्षका देवाः ‘त्वा’ त्वान् उखां भूलोकात्मिकां ‘कण्वन्तु’ कुर्वन्तु ‘गायत्रेण छन्दसा’ सह ‘अङ्गिरस्वत्’ प्राणवत्, हे उखे ! ‘भ्रुवा असि’ स्थिरा असि, ‘पृथिवी’ भूलोकात्मिका च भवसि । “धारया मयि”—इति यजुः-शेषेण यजमाने आशिष माशास्ते ; यजमानाय मयीतिसप्तमी-निर्देशात् । ‘यजमानाय’—इति सप्तम्यर्थे चतुर्थी । ‘प्रजां’ ‘धारय’ स्थापय । ‘रायस्योषं’ धनपुष्टिम्, ‘गौपत्यं’ गवां पतित्वम्, ‘सुवीर्यं’ सुवीराणां कर्म, अथ ‘सजातान्’ समानोदरे जातान् भ्रातृनपि । धारयेति सर्वत्र सम्बन्धः ॥

मन्त्रं व्याचष्टे,—“अयं ह्येष लोको निधिरिति । ‘एषः’ भूलोकः ‘निधिः’ उखाया अधस्तलम् । तदेतत् यथा ‘वसवोऽकुर्वन्’, एवं यष्टापि वसव इति पाठेन भूलोक मेव कृतवान् भवति । भ्रुवासीत्यस्य व्याख्यानं स्थिरासीति, तस्य व्याख्यानं प्रतिष्ठितासीति । पृथिव्यसीत्यस्य व्याख्यानं पृथिवी ह्येष निधिरिति । निधिर्नामीखाया अधस्तल मिति प्रागुक्तम् † । धारया-मीत्यादिना यजमानस्य स्वाशीरांशासनम् ॥

उत्तरत्रोखाया ऊर्ध्वपरिमाणं वक्ष्यते ‡, अत्र निधेस्तिर्यग्-

* वा० सं० ११. ५८. १ ।

† प्रथमकण्ठीव्याख्याने (२६७ पृ० २ पं०) द्रष्टव्यम् ।

‡ अष्टमकण्ठीद्रष्टव्यम् (२६२ पृ० १६ पं०) ।

विस्तारस्य परिमाणं विधत्ते— “तां प्रादेशमात्री मिति । ‘तां’ निधिं पर्याप्तां मृदं तिर्यक् ‘प्रादेशमात्रीं कृत्वा’ ‘अथ’ अनन्तरम् ‘अस्यै’ अस्याः विस्तारिताया निधिर्मृदः ‘सर्वतः’ ‘तीरम्’ अन्तम् ‘उन्नयति’ ऊर्ध्वं कुर्यात् । तथाच सूत्रम्— “वसवस्त्वेति प्रथय-
त्यन्तानुज्ञीय सर्वतः”—इति * ॥ ३ ॥

अथ तिर्यक् प्रादेशमात्रं विस्तारिताया निधिमृदः उपरि पृत्पिण्डप्रक्षेपमन्त्रं विधत्ते— “अथ पूर्वं मुञ्चि मादधातीति । ‘पूर्वं’ प्रथमम् । ‘उञ्चि’-शब्दो मृत्पिण्डप्रक्षेपवाची । अत एव कात्यायनः— “प्रथमं धातु मादधाति”—इत्युक्तवान् † । धातुशब्द उत्तरोत्तर-
क्रमेणावस्थान माह; “त्रिधात्वलावुपात्रम्”—इत्यादिप्रयोगदर्श-
नात् ‡ ॥

अथ द्वितीयमन्त्र एव मान्नायते— “रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टु-
भेन छन्दसाऽङ्गिरस्वद् भुवाऽस्यन्तरिक्ष मसि धारया मयि प्रजाऽ
रायस्योषं गोपत्यऽ सुवीर्यऽ सजातान् यजमानाय”—इति § ।

मन्त्रस्याय मर्थः,— हे उञ्चि ! त्वां ‘रुद्राः’ अन्तरिक्षाभि-
मानिनः ‘कृण्वन्तु’ । अत्र मन्त्रे ‘त्रैष्टुभेन छन्दसा’—इति, ‘अन्त-
रिक्ष मसि’—इति च विशेषः । शेषं पूर्ववत् । निधिर्भूलोकात्मकत्वा-
दुपरिनिहितमृत्पिण्डस्यान्तरिक्षलोकात्मकत्वम् । मन्त्रव्याख्यापकं
ब्राह्मणं मपि पूर्ववत् ।

* का० श्रौ० सू० १६. ३. २६, २७ क ।

† का० श्रौ० सू० १६. ३. २७ ख ।

‡ धातुशब्दान्मृत्पिण्डे एव । प्रथितस्य तलप्रान्तानुज्ञीय ऊर्ध्वान्
गमयति, धातुं प्रथमपिण्डिकाम्” का० श्रौ० सू० ४० ।

§ वा० सं० ११. ५८. २ ।

“संलिप्येति । तां निधेरुपरिनिहितां ऋदं ‘संलिप्य’ सम्भाष्यं
‘संज्ञाप्य’ ज्ञाप्यां स्त्रिधां कुर्यादित्यर्थः * ॥ ४ ॥

अथ प्रथमोद्वेरपरि अन्यमृत्पिण्डप्रक्षेपं समन्तं विधत्ते—
“अथोत्तरं मुष्टिं मादधातीति † ।

अथ तृतीयमन्त्र एव मान्नायते—

“आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन छन्दसाऽङ्गिरस्वद् भुवासि
द्यौरसि धारया मयि प्रजां रायस्योषं गीपत्यं सुवीर्यं सजा-
तान् यजमानाय”—इति ‡ ।

अत्र आदित्या द्युलोकाभिमानिनो देवताः त्वा मुखां कुर्वन्तु ।
अत्र ‘जागतेन छन्दसा’—इति, ‘द्यौरसि’—इति च विशेषः । शेषं
पूर्ववत् । प्रथमोद्वेरन्तरिक्षात्मकत्वात् तस्योपरि विहितमृत्पिण्डस्य
द्युलोकात्मकत्वम् ॥ ५ ॥

अथ निधेरुद्विहयस्य च समीकरणं समन्तं विधत्ते— “अद्यै-
तेन चतुर्थेनेति § । उक्तमन्त्रत्रयापेक्षया एतस्य यजुषश्चतुर्थत्वम् ।
‘वैश्वानराः’ विश्वनरसम्बन्धिनो ‘विश्वेदेवाः’ त्वाम् ‘आनुष्टुभेन
छन्दसा’ कुर्वन्ति । “दिशो हैतद्यजुरित्यादेरयं मर्थः,—
सखाया लोकत्रयात्मकत्वात् ‘एतेन’ ‘यजुषा’ समीकरणेन तस्यां
दिश एव निहितवन्तो भवन्ति ।

सोऽयं चतुर्थो मन्त्रः—

“विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वद्

* का० औ० सू० १६. ३. २८ क ।

† का० औ० सू० १६. ३. २८ ख ।

‡ वा० सं० ११. ५८. २ ।

§ का० औ० सू० १६. ३. २९ ।

श्रुवांसि दिशोऽसि धारया मयि प्रजाप् रायस्त्वोषं गौपस्वप्
सवीर्यं सजातान् यजमानाय”-इति * ।

अत्र मन्त्रे ‘आनुष्टुभेन छन्दसा’-इति , ‘दिशोऽसि’-इति
च विशेषः ॥ ६ ॥

पूर्वम् “अथैतेन चतुर्थेन यजुषा करोतीति क्रियासामान्य
मुक्तम् , तद् विशिनष्टि— “तेनैतेनान्तरतश्च बाह्यतश्चेति । ‘अन्त-
रतः’ उद्दिष्टयस्य मध्यदेशे अपरिमितं छिद्रं कुर्यात् , ‘बाह्यतः’
अपि निष्क्रान्तत्वपरिहारेण सर्वतः समं कुर्यात् । एतस्य
यजुषो दिगात्मकत्वात् , उखायाश्च लोकत्रयात्मकत्वात् , ‘एतेन’
अन्तरतो बाह्यतश्च समीकरणेन लोकत्रयस्य मध्ये बहिश्च ‘अपरि-
मिता दिशः’ निहितवान् भवति ॥ ७ ॥

उखाया ऊर्ध्वपरिमाणं विधत्ते— “तां प्रादेशमात्री मिति ।
एवकारेण परिमाणान्तरनिवृत्तिः । ऊर्ध्वा यथा प्रादेशमात्री,
तिरस्त्रीनापि प्रादेशमात्री † । तिर्यक् प्रादेशमात्रीति निधि-
प्रथनसमये प्रागुक्तम् ‡ । ऊर्ध्वतिर्यक् समा कार्येत्यर्थः ।

तत्परिमाणं प्रशंसति— “प्रादेशेति । ‘योनिं’ गर्भसदृशीं
कृतवान् भवति । उखाया योनित्वम् अग्न्याधारत्वात् , अग्नेश्च
गर्भत्वम् तन्मध्ये संवत्सर मवस्थानात् ॥ ८ ॥

सर्वथोखा प्रादेशमात्री कर्तव्येत्याह— “सा यदीति । ‘यदि’
‘सा’ उखा ‘प्रादेशाद्’ ‘वर्षीयसी’ अधिकपरिमाणा ‘स्थात्’,
तर्हि ‘एतेन’ “विष्टे त्वा देवाः”-इति ‘यजुषा’ ‘ऋषीयसीम्’ अधि-

* वा० सं० ११. ५८. ३ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ३. २४ ।

‡ २६० पृ० १३ पं० , २६५ पृ० १ पं० दृष्टये ।

कांश्च परिहृत्य प्रादेशमात्री मेव कुर्यात् । 'यदि' उखा 'ऋसीयसी' स्यात्, 'एतेन' यजुषा^१तिर्यग् प्रादेशसम्भिता मेव कुर्यात् ॥ ८ ॥

उखायाः परिमाणं पञ्चनुष्ठानापेक्षया विकल्पित मिति दर्शयति— “स यद्येकः पशुः स्यादिति । एकपशुपक्षे एव प्रादेशमात्री उखा कर्त्तव्या ; पञ्चपशुपक्षे पञ्चप्रादेशपरिमाणा, इषुमात्री वा कर्त्तव्या । एतत् परिमाणद्वयं तिर्यगपेक्षया ; ऊर्ध्वपरिमाणं त्वत्रापि एकप्रादेशमात्रीति । तथा च कात्यायनेन सूत्रितम्— “प्रादेशमात्रीं तिर्यगूर्ध्वं च, पञ्चप्रादेशा मिषुमात्रीं वा तिर्यक् पञ्चपशौ”—इति * । तिर्यगेव पञ्चपशुपक्षे परिमाणद्वयम्, ऊर्ध्वन्तु एकप्रादेशैवेत्यर्थः ॥ १० ॥

अथोखाया उत्तरभागे वर्त्तिकरणं विधत्ते— “अथ तिरश्चीमिति † । 'पर्यस्यति' परितः सर्वतः कुर्यात् । तां राज्ञां दिगात्मना स्तौति— “एतद्दे देवा इत्यादिना । पूर्वं 'देवाः' यथा 'उखां कृत्वा' 'दिग्भिः' दृढा मकुर्वन्, एवं यष्टा वर्त्तिकरणेन दिग्भिरेव विततां दृढाञ्च कृतवान् भवति ॥ ११ ॥

राज्ञाकरणस्य स्थानं विधत्ते— “ता मुत्तरे विद्वतीय इति ‡ । उखां त्रिधा विभज्य 'उत्तरे' अर्धे 'विद्वतीये' दृतीयभागादप्यदूरे प्रदेशे उखाकण्ठप्रदेशे वत्ति^४ सर्वतः तिरश्चीनां कुर्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

‘मन्त्रं विधत्ते’— “अदित्यै राज्ञासीति § । हे वत्ते ! 'अदित्यै'

* का० श्रौ० सू० १६. ३. २४, २५ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ३. २० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ३. ३० ख ।

§ वा० सं० ११. ५६. १ ।

अदीनाया देवमातुः 'रास्त्रा' रशना 'असि' 'इति' । रास्त्रा-
पदस्याभिप्राय माह— "वरुण्या वै यज्ञ इति । पाशस्य वरुणो
देवतेति प्रागुक्तम् * ; रास्त्रा 'अवत्तुण्या' अपाशत्वात् ॥ १३ ॥

अन्याश्चतस्रो वर्त्तिर्विधत्ते— "अथ चतस्र जर्द्धा इति ।
'तूष्णीम्'—इति मन्त्रप्रतिषेधः । एताः वर्त्तयः उखायाश्चतुर्दिशं
कार्याः । तथाच सूत्रम्— "जर्द्धास्तूष्णीं प्रतिदिशं चतस्रो-
ऽपरा वर्त्तिः प्राप्ताः"—इति † । 'कण्ठगतवर्त्तिपर्यन्तं प्रतिदिशं
चतस्रः तूष्णीं कार्या इत्यर्थः । रास्त्राचतुष्टयं दिगात्मना स्तूयते—
"दिशौ ह्येव ता इत्यादिना । जर्द्धानां चतसृणां तृतीयोत्तर-
कतरास्त्रापर्यन्तम् ॥ १४ ॥

तां विधत्ते— "ता एता एतस्यै भवन्तीति । "तद्यदत जर्द्धं
मिति । उत्तरवर्त्तिकरणेन अतो लोका जर्द्धस्थितं सर्वं दृढं
भवति । उखाया लोकत्रयात्मकत्वात् दार्ढ्यार्थं वर्त्तयः कर्त्तव्या
इति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥

अथोर्ध्ववर्त्तिना मन्त्रे स्तनोन्नयनं विधत्ते— "तासा मग्नेषु
स्तनाविति ‡ । स्तना इव 'स्तनाः', तदाकाराः कुर्यादित्यर्थः ।
"एतह्यै देवा इत्यादेः कण्डिकात्रयस्याय मर्थः, — पूर्वं देवा
लोकत्रयात्मिकां गोरूपा सुखां कृत्वा तस्याः जघःस्थानीयायाः
विष्टतीयभागे कृतायास्तिरश्चीनाया रास्त्रायाः समीपे वर्त्तिरुखा-
ग्रेषु चतुरः स्तनान् कृत्वा, तेभ्यः सर्वान् कामान् दुग्धवन्तः,

* पुरस्तात् (२ भा० २७३ पृ० ३ पं०) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६. ३. ३१ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ४. १ ।

तथायं यष्टापि स्वाभिलषितान् कामान् दोग्धुं चतुरः स्नानान्
कुर्यादिति । गोरुधोऽपि विष्टतीयभागे भवति, सापि गौश्चतुस्त-
नीति तत्साम्यम् ॥ १६, १७, १८ ॥

चतुस्तनपक्षं सिद्धान्तयितुं शाखान्तरानुसारेण पञ्चान्तर
मनुवदति—“तां हैक इति * । तथाच तैत्तिरीयाः—“हि-
स्तनां करोति द्यावापृथिव्योर्दीहाय, चतुस्तनां करोति पशूनां
दीहाय, अष्टस्तनां करोति छन्दसां दीहाय”—इति † ।
हिस्तनपक्षे एकस्मिन्नेव वर्त्ये क्रियते स्ननद्वयम्, अष्टस्तनपक्षे
एकैकस्मिन् वर्त्ये द्वौ द्याविति । तत्पक्षद्वयं दूषयति—“न
तथा कुर्यादिति । ‘ये’ पशवो ‘गोः’ पशोरपेक्षया ‘कनीय-
स्तनाः’ अल्पस्तनाः, ‘ये’ च ‘भूयस्तनाः’; अल्पभूयस्त्वे गवा-
पेक्षयेति वक्तुं गोरित्युक्तम् । सा हि चतुस्तना । स्ननचतुष्टया-
दर्वाक्स्तना भूयस्तना वा ये पशवः, ते ‘अनुपजीवनीयाः’
अभोग्याः भवन्ति । यदि ‘एनाम्’ उखां हिस्तना मष्टस्तनां वा
कुर्यात्, तर्हि अनुपजीवनीयां भोगानर्हा मेव कुर्युः, न तु
गां भोग्याम् । अभोग्या मेव दर्शयति—“शुनी मिति । अष्ट-
स्तनकरणे ‘शुनी’ शुनः स्त्रियम्, हिस्तनकरणे ‘अविं वड्वा
वा’ कृतवन्तो भवन्ति । ता यथा भोग्या न भवन्ति, एवं
हिस्तना अष्टस्तना वा उखा न भोगांहेति तथाकरण मयुक्त
मित्यर्थः ॥ १९ ॥

विधत्ते—“अथाख्ये बिल मिति ‡ । ‘बिलं’ कण्ठविवरम्

* का० श्रौ० सू० १६. ४. २ ।

† ते० खं० ५. १. ६. २६—२८ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ४. ३ ।

‘अभिपद्यते’ गृह्णाति । मन्त्रं विधत्ते— “अदितिष्ट इति * ।
 हे उखे ! ‘ते’ ‘बिलम्’ अदितिः गृह्णातु । ह्रस्वहोर्मः † ।
 अदितिर्वाग्रूपत्वेन स्तूयते— “वाग् वा अदितिरिति । “निष्ठा-
 पयतीति । निष्ठितां परिसमाप्तां करोति ॥ २० ॥

उखानिधानं समन्त्रं विधत्ते— “तां परिगृह्णीति ‡ । ‘परि-
 गृह्ण’ दृढां गृह्णीत्वा निदध्यात् ‘ताम्’ उखाम् ।

मन्त्रस्थाय मर्थः,— ‘सा’ अदितिः ‘महीं’ भूरूपां महतीं वा
 ‘मृन्मयीं’ मृदिकारभूताम् ‘अग्नये’ अग्न्यर्थं ‘योनिं’ स्थानम्
 उखां ‘कृत्वाय’ “क्तो यक्” § कृत्वा ‘पुत्रेभ्यः’ अपयन्तु, पक्षां
 कुर्वन्तु इति । अतोऽहेतोः ‘अदितिः स्वपुत्रेभ्यो देवेभ्यः’ प्रायश्च-
 दिति सम्बन्धः । अयतेः पञ्चमलकारे रूपम् ॥

मन्त्रं प्रतिपाद मनुद्य व्याचष्टे— “कृत्वाय सा महीं सुखा
 मिति ॥ २१ ॥

उखा एकैव करणीयेति सिद्धान्तयितुं केषाञ्चित् पक्षं सोप-
 पत्तिक मनुवदति— “ता हैके तिस्रः कुर्वन्तीति ¶ । ‘ताः’
 उखाः, ‘एके’ आचार्याः ‘तिस्रः’ कुर्वन्ति । तत्र युक्तिः—
 “त्रयो वा इमे लोका इति । उखाः खलु लोकात्मिकाः, ‘लोकाः’
 च ‘त्रयः’ ; अतो लोकसङ्ख्याया उखाः कर्त्तव्याः ‘इति’ ‘वदन्तः’

* वा० सं० ११. ५६. २ ।

† पा० द. २. ३२ छ० १ वा० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ४. ४ ।

§ पा० सू० ७. १. ४७ ।

॥ वा० सं० ११. ५६. ३ ।

¶ का० श्रौ० छ० १६. ४. ५ ।

एके तिस्रः कुर्वन्तीति सम्बन्धः । युक्त्यन्तर माह— “अथो
अन्योन्यस्या इति । यदि एका भिद्येत, तर्हि अन्यस्या मग्निं
भरिष्यामः । “यदीतराथेतरस्या मिति । अतोऽन्योऽन्यस्यै प्राय-
श्चित्थर्थे तिस्र उखाः कर्त्तव्या इत्यर्थः ।

तं पञ्च दूषयति— “यो वा एष निधिरित्यादिना । निधि-
रेकः, जह्विहयश्च, भूलोकादि त्रयम्; दिशश्च सर्वं जगत्;
न ततोऽतिरिक्त मस्ति । अतो लोकत्रयात्मिकाया सुखायां कृता-
याम् *, ‘यद्’ यदि अन्यदुखाहयम् ‘उपाहरेत्’ सम्पादयेत्, तर्हि
‘तत्’ लोकादिकम् अति-‘रेचयेत्’; ‘यद् यज्ञे’ इतिरिक्तं क्रियते,
‘तत्’ अतिरिक्तं कर्म ‘यजमानस्य द्विषत्तम्’ एवातिरेचितवान्
भवति । यतो न्यून मतिरिक्तश्च कर्मदोषार्ह मेव; अतो न्यूना-
धिकदोषौ परिहार्यौ । तस्मात् लोकत्रयात् दिग्भ्यश्चातिरिक्तस्य
वस्तुनः करणं न युक्त मिति तात्पर्यम् ।

यद्युखेका स्यात्, सा यदि भिद्येत, तर्हि किं मन्यकरणं
तूष्णीं वावस्थानम्? अकरणे च कथं सुख्याग्निधारणम्, अस-
त्यग्निधारणे कथं चयनाख्यं कर्म सेत्स्यतीत्याशङ्क्य, तस्य
सर्वस्योत्तरं ब्राह्मणे वक्ष्यत इत्याह— “यद् भिन्नायै प्राय-
श्चित्तिः, उत्तरस्मिन् तदन्वाख्यान इति । ‘अन्वाख्याने’ ब्राह्मणे

* “अथोखा मादत्ते द्यौरसि पृथिव्यसीति । उपस्तौखिवेना
मेतन्महयत्नेव यदाह द्यौरसि पृथिव्यसीति”—इत्येतस्य सायणीयं
भाष्य मिदम्— ‘अध्वर्योः समन्तकं स्यात्क्यादानं विधत्ते— “अथोखा
मिति । उखायां द्युपृथिव्यात्मकत्वस्य कदाचिदप्यसम्भवात् उपस्तुति-
मात्र मिद मित्याह— “उपस्तौखिवेति । सापि किमर्थेनैत आह— “मह-
यत्नेवेति । स्तुत्या पूजनं लोके प्रसिद्धम्”—इति १ भा० ४७० पृ० १ प्र०

तत्र , वक्ष्यत इति । तत्र ह्येवम्— “यद्येवोखा भिद्येत ,
याभिन्ना नवा स्यात्पुनर्विली स्यात् , तस्या मेनं पर्यावपेत्”—
इत्यादि * ॥ २२ ॥ ७ [५. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति षष्ठकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः † ॥

* उत्तरत्र (६ अ० ४ ब्रा० ८ क०) द्रष्टव्यम् ।

† इतउत्तर मिह ‘कण्डिकाः ११४’—इति क , ‘कण्डिकासङ्ख्या
११४’—इति ख , ग , घ । तत्र १ ब्रा० २६ क० , २ ब्रा० १२ क० ,
३ ब्रा० १० क० , ४ ब्रा० १० क० , ५ ब्रा० २२ क० , ६ ब्रा० १२ क० ,
७ ब्रा० २२ क० । एतासां सङ्कलनयास्मिन् प्रपाठके सप्तसु ब्राह्मणेषु
११४ कण्डिकाः सम्पन्ना इति श्रम् ॥

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अपि वा

पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

तुल्या एतुल्या अषाढां पूर्व्वीं करोति । इयं
 वा ऽअषाढेयु मु वा ऽएषां लोकानां प्रथमा-
 मृज्यत ता मेतुल्या एव मृदुः करोत्येषां ह्येव
 लोकाना मियं महिषी करोति महिषी हीयं तद्वैव
 प्रथमा व्वित्ता सा महिषी ॥ १ ॥

पादमात्री भवति । प्रतिष्ठा वै पाद इय मु
 वै प्रतिष्ठा त्रालिखिता भवति त्रिवृद्धीयम्* ॥ २ ॥

अथोखां करोति । इमांस्तुल्लोकान् करोत्यथ
 व्विश्वज्योतिषः करोत्येता देवता अग्निं व्वायु
 मादित्य मेता ह्येव देवता व्विश्वं ज्योतिस्तु

* 'त्रिवृद्धीयम्'—इति ग, घ ।

एतस्या एव मृदुः करोत्येभ्यस्तुल्लोकेभ्य एतान्
 देवान्निर्मिमीते यजमानः करोति त्रालिखिता
 भवन्ति त्रिवृतो ह्येते देवा इत्यधिदेवतम् * ॥ ३ ॥

अथाध्यात्मम् । आत्मैवोखा व्यागुषाढा तां
 पूर्वां करोति पुरस्ताद्भीय मात्मनो व्याक्ता मेतस्या
 एव मृदुः करोत्यात्मनो ह्येवेयं व्याङ्गुहिषीं करोति
 मृहिषी हि व्याक् त्रालिखिता भवति चेधाविहिता
 हि व्यागुचो यजूर्षि सामान्यथो यदिदं त्रयं
 व्याचो रूपं सुपांशु व्यन्तरा मुच्चैः † ॥ ४ ॥

अथोखां करोति । आत्मानं तत् करोत्यथ
 विश्वज्योतिषः करोति प्रजा वै विश्वज्योतिः
 प्रजा ह्येव विश्वं ज्योतिः प्रजननमेवैतत् करोति
 ता एतस्या एव मृदुः करोत्यात्मनस्तत् प्रजां निर्मि-
 मीते यजमानः करोति यजमानस्तदात्मनः प्रजां
 करोत्यनन्तर्हिताः करोत्यनन्तर्हितां तदात्मनः प्रजां
 करोत्युत्तराः करोत्युत्तरां तदात्मनः प्रजां करोति

* '०देवतम्'—इति ग, घ ।

† 'मुच्चैः'—इति ग, घ ।

अग्रालिखिता भवन्ति त्रिवृद्धिः प्रजातिः पिता माता
पुत्रोऽथो गर्भं उत्वं जरायु ॥ ५ ॥

ता एता यजुष्कृतायै करोति । अयजुष्कृ-
ताया ऽद्वतरा निरुक्ता एता भवन्त्यनिरुक्ता द्वतराः
परिमिता एता भवन्त्यपरिमिता द्वतराः ॥ ६ ॥

प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयस्वेतत् प्रजापति-
निरुक्तस्यानिरुक्तस्य परिमितस्यापरिमितस्य तद्या
यजुष्कृतायै करोति यदेवास्य निरुक्तं परिमितं
रूपं तदस्य तेन संस्करोत्यथ या अयजुष्कृतायै
यदेवास्यानिरुक्तं अपरिमितं रूपं तदस्य तेन संस्क-
रोति स ह वा ऽएतत् सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिः
संस्करोति य एवं विद्वानेतदेवं करोत्यथोपशयायै
पिण्डं परिशिनष्टि प्रायश्चित्तिभ्यः * ॥ ७ ॥

अथैनां धूपयति । स्येन्ने न्वेवाथो कर्मणः
प्रकृततायै यदेव धूपयति शिर एतद्यज्ञस्य यदुखा
प्राणो धूमः शीर्षंस्तत् प्राणं दधाति ॥ ८ ॥

अश्वशकैर्धूपयति । प्राजापत्यो वा ऽअश्वः

प्रजापतिरग्निर्नी वा आत्मात्मानं हिमस्य हिं-
सायै तद्वै शुक्लैव तद्धि जग्धुं यातयाम तथो ह
नैवाश्वं हिमस्ति नेतरान् पशून् * ॥ ६ ॥

व्वसवस्त्वा धूपयन्तु । गायत्रेण ऋन्दसाङ्गि-
रस्वद् रुद्रास्त्वा धूपयन्तु चैष्टुभेन ऋन्दसाङ्गिरस्वदा-
दित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेन ऋन्दसाङ्गिरस्वद् विश्वे
त्वा देवा व्वैश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेन ऋन्दसाङ्गि-
रस्वदिन्द्रस्त्वा धूपयन्तु व्वरुणास्त्वा धूपयन्तु व्विश्वास्त्वा
धूपयत्वित्येताभिरेवैना मेतद्देवताभिर्धूपयति † ॥ १० ॥

सप्ताश्वशकानि भवन्ति । सप्त यजूर्षि सप्त-
तथ्य एता देवताः सप्त शीर्षन् प्राणा यदु वा
ऽपि बहु कृत्वः सप्त-सप्त सप्तैव तच्छीर्षण्येव
तत् सप्त प्राणान् दधाति ॥ ११ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [पू. ३.] ॥

* 'पशून्'—इति ग, घ ।

† अत्र 'गायत्रेण ऋन्दसा', 'चैष्टुभेन ऋन्दसा', 'जागतेन ऋन्दसा',
'आनुष्टुभेन ऋन्दसा'—इत्येवं पाठेन भवितव्यम् "छे च"—इति (६. १.
७३.) पाणिनिशासनात्, अस्थेवात्र संहितेति । पूर्ववाप्येव मेव
बोधम् (२६०, २६१, २६२ ए०) ।

अथ संस्कृताया ऋदः सकाशात् उखानिर्माणात् पूर्व मषा-
 टास्थेष्टकाया निर्माण माह—“तस्या एतस्या अषाढां पूर्वां करो-
 तीति * । ‘अषाढां’ अषाढलिङ्गकमन्त्रोपधेया मिष्टकाम् ।
 “तद्दानासा सुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः”—इति †
 मतोर्लुक् । ‘पूर्वाम्’ उखातः पूर्वभाविनीं कुर्यात् । पूर्वभावित्व
 मर्थवादमुखेन दर्शयति— “इयं वा अषाढेति । ‘अषाढा’-
 इति या अस्ति, सा ‘इयम् वै’ पृथिवी खलु ; तदिकारत्वात् ।
 अस्त्वेवम्, प्राथम्ये किं मायात मित्यत आह— “इय सु वा एषां
 लोकानां प्रथमादृज्यतेति । पृथिव्या इतरलोकापेक्षया प्राथम्यं
 प्रसिद्धम् । अस्या ऋदन्तरप्रकृतित्वप्रसक्तिं वारयति— “ता
 मेतस्या एवेति । ‘एतस्याः’ उक्तसंस्कारोपेताया ऋदः सका-
 शादित्यर्थः । तत्रोपपत्ति माह— “एषां ह्येव लोकानां मिय
 मिति । यतः ‘इयम्’ ‘एषां’ प्रसिद्धानां लोकानां सम्बन्धिनी,
 अत इत्यर्थः । अयं मभिप्रायः,— उखाया लोकत्रयात्मकत्वेन
 प्रतिपादनात् तस्या या प्रकृतिभूता ऋत्, तदीयाया एवाषा-
 ढाया अपि निर्माणे सत्येव तदीयत्वं भवतीति ।

अस्या उखावद् यजमानकर्तृत्वं प्राप्त मित्याह— “महिषी
 करोतीति । प्रथमोठा स्त्री महिषी, ‘इयम्’ इष्टकापि ‘हि’
 यस्मात् ‘महिषी’ ; प्रथमतो निर्माणात्, अतोऽस्यां महिषी-
 कर्तृव्यता युक्ता । भवत्वेवं यद्येषां महिषी स्यात्, सैव
 कुत इत्यत आह— “तद् येव प्रथमा वित्ता, सा महिषीति ।
 ‘वित्ता’ लब्धा ॥ १ ॥

* का० ब्री० सू० १६. ४. ६ ।

† पा० सू० ४. ४. १२५ ।

तस्या इयत्ता माह— “पादमात्री भवतीति । अत्र महिषी-
शब्दस्य कर्तृत्वेन सम्बन्धात् तत्पादमात्रीति न मन्तव्यम् ; सूत्र-
कारेण यजमानपादमात्रीति विशेषितत्वात् * । उक्तप्रमाणं
प्रशंसति— “प्रतिष्ठा वै पाद इय सु वै प्रतिष्ठेति । पादाभावे
पतनदर्शनात् पादस्य प्रतिष्ठात्वम् । इयं पृथिवी सर्वाधारत्वात्
प्रतिष्ठा, अतस्तद्विकारभूताया अपीष्टकायाः प्रतिष्ठात्मकपाद-
प्रमाणत्वं युक्तं मित्यर्थः । अस्यास्त्रिहत्वेन खल्वत्र यं कर्तव्यं
मिति विधत्ते— “त्रालिखिता भवति त्रिहत्वीय मिति । अर्ध-
चन्द्राकाराभिः तिसृभिः रेखाभिर्युक्ता भवेत् । ‘हि’-शब्देन
“त्रयो वा इमे त्रिहृतो लोकाः”—इत्यादि† श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिः
द्योतिता । अस्यास्त्रिहत्वं पृथग्यप्तेजोभिस्त्रिहत्वरणाद्वा, सिकता-
सृत्तिकापाषाणैस्त्रिभिः संहतरूपत्वाद्वा द्रष्टव्यम् । अत्र सूत्रम्—
“अषाढां करोति महिषी प्रथमविभा तदास्या, यजमानपाद-
मात्रीं त्रालिखिताम्”—इति ‡ ॥ २ ॥

उखाया अषाढानन्तरकर्तव्यता माह— “अथोखा मिति ।
‘अथ’ अषाढानन्तरम् ‘उखां’ प्रागुक्तलक्षणां स्थालीं पश्चात्
क्षुर्यात् । तत्रोखाकरणेनेमां स्त्रील्लोकान् कृतवान् भवति ।
“यजमान उखां करोति सृद मादायेत्यादि § सूत्रम् ॥

अथ विश्वज्योतिर्नामधेयानां तिसृणा मिष्टकानां मुखानन्तर-

* “यजमानपादमात्रीं त्रालिखिताम्”—इति का० औ० सू० १६. ३.
२२ । ‘महिषीपादमात्री माभूदिति यजमानग्रहणम्’—इति तत्र वृत्तिः ।

† रे० ब्रा० ४. २. ३ द्रष्टव्यम् ।

‡ का० औ० सू० १६. ३. २१, २२ ।

§ का० औ० सू० १६. ३. २३ ।

कर्तव्यतां विधत्ते— “अथ विश्वज्योतिषः करोतीति * । पूर्व-
वदेतद्विज्ञाकैर्मन्त्रैरुपधेयत्वात् विश्वज्योतिषनाम आसां द्रष्टव्यम् ।
एतासां निर्माणं मेवाग्निवाय्वादित्यानां निर्माणं मित्याह— “एता
देवता अग्निं वायु मादित्य मेता ह्येव देवता विश्वं ज्योति-
रिति । ‘एता देवताः’ इत्यस्य व्याख्यानम्— ‘अग्निम्, वायुम्,
आदित्यम्’—इति । विश्वद्योतकत्वं मग्न्यादीनां प्रसिद्धं मिति
‘हि’-शब्दो द्योतयति । पूर्ववदासा मप्युक्तार्थं संस्कृतमृत्तिकैव
करणं मित्याह— “ता एतस्या एव मृदः करोतीति । एतत्
प्रशंसति— “एभ्यस्तत्त्वोक्तेभ्य एतान् देवान् निर्मिमीत इति ।
उखाया लोकतयात्मकत्वस्योक्तत्वात् तदनन्तरं तदीयमृदा आसां
निर्माणं मेव तदधिष्ठातृदेवतानिर्मितं मित्यर्थः । “यजमानः
करोतीति, “व्रणानिखिता भवन्तीति † वाक्यद्वयं स्पष्टम् ।

देवानां त्रिवृत्त्वं द्युभूम्यन्तरिक्षस्थानभेदेन, “इष्टकास्तु तिस्रो
विश्वज्योतिषः पृथग्गुणवर्णास्त्रणानिखिताः”—इति ‡ सूत्रम् ।
पृथग्गुणवर्णाभिधानम्, द्वितीयतृतीयानां क्रमपरिज्ञानार्थम् ; तेन
क्रमेणोपधानं यथा स्यादिति । “इत्यधिदेवत मिति । ‘इति’-
शब्दः प्रतिपादितप्रकारवचनः । ‘अधिदेवतम्’ देवता अधिकृत्य
प्रवृत्तम्, उक्त मित्यर्थः ॥ ३ ॥

‘अथ’ वक्ष्यमाणम्, ‘अध्यात्मम्’ आत्मानं अधिकृत्य प्रवर्त्य-
मानम्, ‘वर्त्यते’—इति शेषः । प्रतिज्ञातं मर्थं दर्शयति—
“आत्मेवोखा वागषाढेति । उखायाः प्राधान्यादात्मत्वम् । आह्वा-

* का० श्री० सू० १६. ४. ६ ।

† २७६ पृ० २ पं० द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्री० सू० १६. ४. ६ (तु शब्दार्थः) ।

नादिषु आत्मनोऽपि पूर्वं वाचः स्वरूप मस्ति ; 'पुरस्तात्' प्रवृत्तेः प्रसिद्धि माह 'हि'-शब्दः । न केवलं वैदिक्या एव वाचस्त्वेविध्यम्, अपि च 'यदिदं' सर्वैरुच्चार्यमाणं 'वाचः' 'रूपं' स्वरूप मस्ति, तत् 'त्रयं' त्रिविधम्— "उपांशु व्यन्तरा मुच्चैरिति । व्यन्तरा मिति, उपांशूच्चैः स्वरमध्यवर्तिनीं वाचं वदन्ति प्राणिनः, तदेकरूप मित्यर्थः । सुगम मन्यत् ॥ ४ ॥

"अथोखां करोतीत्यादिकम्, अधिदैवतकट्ट व्याख्येयम् । उखाया आत्मरूपत्वात् तदनन्तरं तस्या एव मृदो विश्वज्योतिषा मुत्पादने प्रजोत्पादन मित्यर्थः । 'प्रजननं' प्रकृतं जननं जन्म यस्मात् प्रजननम्, प्रजा मित्यर्थः । 'अनन्तर्हिताः' व्यापारान्तरेणाव्यवहिताः कुर्यात् । उखायाः विश्वज्योतिषाश्च मध्ये व्यवधानं न कुर्यादिति भावः । तच्चानन्तर्हितत्वं मुखातः प्राङ् निष्पादनेऽपि सम्भवतीत्याह— "उत्तराः करोतीति । 'उत्तराः' उखाया उत्तरभाविनीः कुर्यात् । 'अथो गर्भे उत्स्वं' गर्भस्यान्तरं वेष्टनम्, 'जरायु' बहिर्वेष्टनम् ॥ ५ ॥

यदेतासां मन्त्राहृतमृदोत्पन्नत्वम्, यच्चाषाढादिनामवत्त्वम्, यदपि पादमात्रादिपरिमाणवत्त्वम्, तदेतत् सर्वं मितरेष्टकानां वैलक्षण्येनानूद्य स्तौति— "ता एता यजुष्कृतायै करोतीत्यादिना । 'यजुः' मन्त्रः, तेन कृता निष्पादिता 'यजुष्कृता' । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, तस्या इत्यर्थः । 'अयजुष्कृतायै' अतथाभूताया मृदः 'इतराः' अषाढादिव्यतिरिक्ताः, कुर्यात्, 'एताः अनिरुक्ताः' अषाढाः विश्वज्योतिषो निर्वचनं प्राप्ताः * ॥ ६ ॥

* "विश्वशब्दोपेतैश्च मन्त्रैरुपधेया विश्वज्योतिषः । ताश्च तिस्रः— प्रथममध्यमोत्तमचित्तिषु उपदध्यात्"—इति तै० सं० ४. ४. ६ सा० भा० ।

“प्रजापतिरेषोऽग्निरिति । ‘एषः’ चयनलक्षणः ‘अग्निः’
 ‘प्रजापतिः’ सर्वभूतात्मको विराट् । ‘निरुक्तं’ कार्यात्मना स्थितम्,
 ‘अनिरुक्तं’ कारणात्मना वर्त्तमानमिति विवेकः । यच्चिरुक्ता-
 निरुक्ताद्यात्मकत्वम् ‘उभयम्’ अस्ति, तद् द्वयं प्रजापतिरेव ।
 ‘तत्’ तथा सति यजुष्कृतोत्पन्नानि प्रजापतेः ‘यत् निरुक्तं रूपम्’,
 तत् कार्यात्मकं ‘परिमितम्’, तत् संस्कृतवान् भवति । अतथा-
 भूताभिरिष्टकाभिरतथाभूतं प्रजापतेः रूपं संस्करोति । एवं
 विद्वान् निरुक्तानिरुक्तरूपमुभयं जानन् संस्कर्त्ता भवति ।

अवशिष्टाया सृदो विनियोगमाह— “अथोपशयायै पिण्डं
 परिशिनष्टि प्रायश्चित्तिभ्य इति । उखां कृत्वा यजमान इति
 शेषः । उपशेते इति ‘उपशया’ सृदुच्यते * । ‘प्रायश्चित्तिभ्यः’
 उखाभिदपरिहारोपायाः, तदर्थं मित्यर्थः ॥ ७ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— “सप्तभिरश्वसक्तज्ञिरुखां धूपयति दक्षि-
 णाम्यादींसेरेकैकेन वसवस्त्वेति प्रति मन्त्रमिति †, तदिदं
 विधाय प्रशंसति— “अथैनां धूपयति स्थेन्ने न्वेवेति । ‘स्थेन्ने
 न्वेव’ स्थिरत्वायैव, न केवलं दृष्टार्थम् । ‘अथो’ अपि च ‘कर्मणः’
 उख्यधारणलक्षणस्य चयनस्य वा ‘प्रकृततायै’ संस्कृतत्वसिद्धये ।
 “यद्देवेत्यादिः, धूपनार्थवादः । उखायाः प्राधान्यात् शिरस्त्वा-
 मिधानम् । नासारग्नेः प्राणस्य सञ्चारवत् ००० धूम-तक्ष-
 ञारदर्शनात् प्राणत्वोपचारः ॥ ८ ॥

“अश्वशकौर्धूपयतीति । धूपनकर्म चाश्वसक्तज्ञिरेव भवितव्य-
 मिति नियमे कारणमाह— “प्राजापत्यो वा अश्व इत्यादिना ।

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ७ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ४. ८ ।

“प्रजापतेरग्निं अश्वयत्तत् परापतत् तदश्नोऽभवत्, यदश्वयत्
तदश्वस्याश्वत्वम्”—इति श्रुतेः * प्रजापतेरवयवत्वेन सम्बन्धादश्वस्य
प्रजापत्यत्वम् । चीयमानस्याग्नेः पिण्डात्मकत्वं प्राक् प्रतिपाद-
नात्, संवत्सरः प्रजापतिरिति श्रुतेः संवत्सर मुष्याग्नेर्द्वार्य-
माणत्वाद्वा अग्निः प्रजापतिः । अश्वशकृद्वारा धूपनं प्रशं-
सति— “तद्दे शकृवेत्यादिना । ‘शक्ता’—इति पदे “पह्नः”—
इत्यादिना † शकृन्नादेशः । ‘जग्धम्’ भक्षितम् । अदेर्जन्धा-
देशः ‡ । ‘यातयाम’ कालान्तरगमनम्, गतसार मित्यर्थः ।
यत् एवभूतम् अतः स्वसम्बन्धिनम् ‘अश्वम्’ अपि न हिनस्ति”
अश्वसम्बन्धित्वेन एतेषां पशूनां सम्बन्धाभावादेव हिंसाप्रसङ्गः ।
अतोऽश्वशकैर्धूपनं प्रशस्तम् ॥ ८ ॥

अथ प्रथमशक्ता धूपने मन्त्र माह— “वसवस्त्वा धूपयन्तु
गायत्रेण ऋन्दसाङ्गिरस्वदिति § । हे उखे ! त्वां ‘वसवः’ अष्ट-
सङ्क्राकाः ‘धूपयन्तु’ अश्वशकधूपनेन संस्तुर्वन्तु । कीदृशा
वसवः ? गायत्र्याख्येन ऋन्दसा सहिताः, ‘अङ्गिरस्वत्’ अङ्गिरसो
यथा स्वकीये चयने ‘अधूपयन्’, एव मित्यर्थः ॥ । वसूनां गायत्र-
ऋन्दसश्च सम्बन्धे अष्टसङ्क्रासादृश्यं निमित्तम् ; अष्टौ हि वसवः,
अष्टाक्षरा च गायत्री ।

एवं “रुद्रास्त्वा धूपयन्तु तैष्टुभेन”—इत्यादयः ¶ अक्षरसङ्क्रा-

* तै० सं० ५. ३. १२. १ ।

† पा० सू० ६. १. ६३ ।

‡ “अदो जग्धिर्ह्यपि किति”—इति पा० सू० २. ४. ३६ ।

§ वा० सं० ११. ६०. १ (सप्तमन्त्रात्मिकेषा कक्षी) ।

॥ विशेषतश्चन २६८ पृ० द्रष्टव्यम् ।

¶ वा० सं० ११. ६०. २ ।

हारेण * व्याख्येयम् । “विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा इति चतुर्थ-
मन्त्रे † विश्वेषां देवानां सर्वदेवात्मकत्वाद् अनुष्टुभश्च सर्वच्छन्दो-
रूपत्वात् परस्परसम्बन्धः । विश्वे च ते नराश्च ‘विश्वेनराः’, तेषां
हितकारित्वेन सम्बन्धिनो ‘वैश्वानराः’ । इन्द्रवरुणविष्णूनां प्रति-
नियतच्छन्दसम्बन्धाभावात् केवला एवान्नाताः ‡ । “एताभि-
रेवैना मेतद्देवताभिर्धूपयतीति । ‘एतत्’ एतेन, वस्त्रादिमन्त्र-
धूपनेन ‘एताभिः’ सप्तदेवताभिः § एव धूपनं कारितवान्
भवति ॥ १० ॥

शक्तमन्त्रदेवतानां यत् सप्तसङ्ख्यासाम्यम्, तत् प्रशंसति—
“सप्ताश्वशकानि भवन्तीति । सङ्ख्यागतसप्तत्वेषु त्रित्वं प्रशंसति—
“यदु वा अपि बहुकृत्वः सप्त-सप्तेति । ‘उ’ अपि च, यदपि तत्र
शक्तकृत मेकं सप्तकम्, मन्त्रगतञ्चापरम्, देवतागतं चान्यत् ।
एवं ‘बहुकृत्वः’ सप्तसङ्ख्याया माहत्ताया मपि सप्तसङ्ख्यानतिरे-
कात् त्रिभिः सप्तभिः ‘शीर्षण्येव’ उखाख्ये यज्ञशिरस्येव ‘सप्त
प्राणान्’ ‘दधाति’ स्थापयति ॥ ११ ॥ १ [५. ३.]

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठे काण्डे पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

* विशेषतस्त्वत्र २६६ ए० द्रष्टव्यम् ।

† वा० सं० ११. ६०. ४ । ‡ वा० सं० ११. ६०. ५, ६, ७ ।

§ वसवः, रुद्राः, आदित्याः, वैश्वानराः, इन्द्रः, वरुणः,
विष्णुश्चेति सप्त देवाः वा० सं० ११. ६० कङ्क्या मान्नाताः ।

॥ इहैव पूर्वत्र २६८ पृष्ठतः २७१ पृष्ठान्तं द्रष्टव्यम् ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् .)

अथैन मस्त्रां खनति । एतद्दे देवा अविभयु-
र्यद्दे न इम मिह रुचांसि नाष्टा न हन्युरिति
तस्मा इदमा मेवात्मान मकुर्वन् गुण्या आत्मा-
त्मानं गोप्सतीति ॥ १ ॥

तं वा आदित्या खनति । इयं वा आदि-
तिर्नी वा आत्मात्मानं दिनस्त्यजिंसायै यद-
न्यया देवतया खनेद्विंशत्यै नम् ॥ २ ॥

आदितिष्ठा देवी विश्वदेव्यावती । पृथिव्याः
सधस्ये अङ्गिरस्वत् खनत्ववटेत्यवटो ह्येष देवत्रात्र
सा व्यैणव्यभिरुत्सीदति चतुःसक्तिरेष कूपो भवति
चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य एवैन मेतद्दिग्भ्यः
खनत्यथ पचन मवधायाषाढा मवदधाति तूष्णीं
मेव तां हि पूर्व्या करोति * ॥ ३ ॥

अथोखा मवदधाति । देवानां त्वा पत्नीर्देवी-
र्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये अङ्गिरस्वदधतूख

* 'करोति'—इति ख , 'करोति'—इति ग , घ ।

ऽइति देवानां हैता मये पुत्रीर्देवीर्बिभ्रुदेव्या-
वतीः पृथिव्याः सधस्ये ऽङ्गिरस्वदधुस्ताभिरेवैना
मेतदधाति ता इ ता ओषधय एवौषधयो वै
देवानां पुत्रा ओषधिभिर्हीदं सर्वं हित मोष-
धिभिरेवैना मेतदधात्यथ बिभ्रुज्योतिषो ऽवदधाति
तूष्णी मेवाथ पचन मवंधायाभीन्दे ॥ ४ ॥

धिषणास्त्वा देवीः । बिभ्रुदेव्यावतीः पृथिव्याः
सधस्ये ऽङ्गिरस्वदभीन्धता मुखं ऽइति धिषणा
हैता मये देवीर्बिभ्रुदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये-
ऽङ्गिरस्वदभीधिरे ताभिरेवैना मेतदभीन्दे सा इ
सा आगिव आग्वै धिषणा आचा हीदं सर्वं
मिहं आचैवैना मेतदभीन्दे ऽयैतानि त्रीणि यजू-
षीक्षमाण एव जपति ॥ ५ ॥

व्यरुच्रीष्टा देवीः । बिभ्रुदेव्यावतीः पृथिव्याः
सधस्ये ऽङ्गिरस्वच्छपयत्तूख ऽइति व्यरुच्रीर्हैता
मये देवीर्बिभ्रुदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये ऽङ्गि-
रस्वच्छपयाञ्चक्रुस्ताभिरेवैना मेतच्छपयति तानि इ
तान्यहोरात्राण्येषाहोरात्राणि वै व्यरुचयोऽहोरात्रै-

ह्रींद् स्रुजं वृत्तं महीरात्रैरेवैना मेतुप्रपयति ॥ ६ ॥

गुणास्त्वा देवीः । विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः
सधुस्थे ऽअङ्गिरस्वत् पचन्तूख ऽइति गुणा हैता मये
देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधुस्थे ऽङ्गिरस्वत्
पेषुस्ताभिरेवैना मेतत् पचति तानि ह तानि कृन्दा-
स्थेव कृन्दांसि वै गुणाः कृन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं
गच्छन्ति कृन्दोभिरेवैना मेतत् पचति ॥ ७ ॥

जनयस्त्वाऽच्छिन्नपत्रा देवीः । विश्वदेव्यावतीः
पृथिव्याः सधुस्थे ऽअङ्गिरस्वत् पचन्तूख ऽइति जनयो
हैता मये ऽच्छिन्नपत्रा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः
सधुस्थे ऽअङ्गिरस्वत् पेषुस्ताभिरेवैना मेतत् पचति
तानि ह तानि नक्षत्राण्येव नक्षत्राणि वै जनयो
ये हि जनाः पुण्यकृतः स्वर्गं लोकं युन्ति
तेषां मतानि ज्योतींषि नक्षत्रैरेवैना मेतत्
पचति ॥ ८ ॥

स वै खनत्येकेन । अवदधात्येकेनाभौग्वऽप-
केन अप्रयत्येकेन द्वाभ्यां पचति तस्माद् द्विः संख्य-
त्वरक्षान्नं पच्यते तानि षट् सम्पद्यन्ते षडृतवः

संव्यत्सरोः संव्यत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावत्तद् भवति * ॥ ८ ॥

अथ मित्रस्य चर्षणीधृत इति । मैत्रेण यजु-
षोपन्याचरति यावत् कियञ्चोपन्याचरति न वै
मित्रः † कञ्चन हिनस्ति न मित्रं कञ्चन हिनस्ति
तयो द्वेष एतां न हिनस्ति नो ऽएत मेधा तां
द्विवैवोपवपेद्विवोदपेदुहृद्ग्राग्नियम् ‡ ॥ १० ॥

तां सावित्रेण यजुषोदपति । सविता वै
ग्रसविता सवितृप्रसूत एवैना मेतदुदपति देवस्त्वा
सवितोदपतु सुपाणिः स्वङ्गुरिः सुबाहुस्त शक्नोति
सुर्व्वं मु च्छेतत् सविता § ॥ ११ ॥

अथैनां पर्यावर्त्तयति । अव्ययमाना पृथिव्या
माशा दिश आपृणेत्यव्ययमाना त्वं पृथिव्या माशा
दिशो रसेनापूरयेत्येतत् ॥ ॥ १२ ॥

* 'भवति'—इति ख ।

† 'मित्र'—इति ग, घ ।

‡ 'अग्नियम्'—इति ग, घ ।

§ 'सविता'—इति ग, घ ।

॥ 'तत्'—इति ग, घ ।

अथैना मुद्यच्छति । उत्थाय बृहती भवेत्यु-
त्थाय हीमे लोका बृहन्त उदु तिष्ठ भ्रुवा त्वमि-
त्तुदु तिष्ठ स्थिरा त्वं प्रतिष्ठितेतत् * ॥ १३ ॥

तां परिगृह्य निदधाति । मिचेतां त उखां
परिददाम्यभित्या ऽएषा मा भेदीत्ययं वै व्यायुर्मित्री
यो ऽयं पवते तस्मा ऽएवैना मेतत् परिददाति
गुप्तै ते हेमे लोका मित्रगुप्तास्तस्मादेषां लोकानां
न किञ्चन मीयते † ॥ १४ ॥

अथैना माच्छृणति । स्थन्ने न्वेवाथो कर्मणः
प्रकृततायै यद्देवाच्छृणति शिर एतद्यज्ञश्च यदुक्ता
प्राणः पयः शीर्षस्तत् प्राणं दधात्यथो योषा
वा उखा योषायां तत् पयो दधाति तस्माद्यो-
षायां पयः ॥ १५ ॥

अजायै पयसाच्छृणति । प्रजापतेर्व्यं शोका-
दजा समभंवन् प्रजापतिरग्निर्नी वा ऽआत्मा-
त्मान् हिनस्त्यङ्घ्रिंसायै यद्देवाजाया अजा ह

* '०तत्'—इति ग, घ ।

† 'मीयते'—इति क, ख ।

सुर्वा ओषधीरसि सुर्वासा मेवैना मेतदोषधीनां
रसेनाच्छृणन्ति ॥ १६ ॥

वृमवस्त्वाच्छृन्दन्तु । गायत्रेण कुन्दसाङ्गिर-
खद्रुद्रास्त्वाच्छृन्दन्तु चैष्टुमेन कुन्दसाङ्गिरखदादि-
त्यास्त्वाच्छृन्दन्तु जागतेन कुन्दसाङ्गिरखद्विश्वे त्वा
देवा ज्यैश्वानरा आच्छृन्दन्त्वानुष्टुमेन कुन्दसाङ्गि-
रखद्वित्येताभिरेवैना मेतद्देवताभिराच्छृणन्ति स वै
याभिरेव देवताभिः करोति ताभिर्धूपयति ताभि-
राच्छृणन्ति यो व्याव कर्म करोति स एव तस्योपचारं
ज्येद तस्याद्याभिरेव देवताभिः करोति ताभिर्धू-
पयति ताभिराच्छृणन्ति ॥ १७ ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [पू. ४.] ॥

अथावटे श्वननं विधत्ते— “अथैन मस्यां खनतीति * ।
‘एनम्’ अवटम् ‘अस्यां’ पृथिव्याम् । उखास्यापनार्थं खनेत् ।
अवटखननं पुराहन्तान्ताभिधानमुखेन प्रशंसति— “एतद्दे देवा
अभिभयुरिति । ‘एतत्’ एतेन वक्ष्यमाणेन खलु ‘देवाः’ भीताः
आसन् ; ‘नः’ अस्माकं सम्बन्धिनम् ‘इमम्’ उल्लेष्टकारूपं
पदार्थं ‘नाष्टा’ नाशकारीणि रक्षांसि ‘न हन्युः’ हननं न

कुर्वुरिति । यदेतदस्ति , 'एतत्' एतेन पूर्वत्रान्वयः । 'तस्मै'
अवयवभूताय उखादिपदार्थाय 'इमां' पृथिवीम् 'एव' 'आत्मानम्'
अवयविनम् 'अकुर्वन्' । एवं कुर्वता मभिप्राय माह— "आत्मानं
गोप्स्यतीति । यथात्मभूतं मङ्गं स्वयं रक्षति , तथा रक्षिष्यतीति
तेषां माशयः ॥ १ ॥

खननं मनूय मन्त्रं विधत्ते— "तं वा अदित्या खनतीति ।
'अदित्या' अदितिदेवतात्मकेन मन्त्रेणेत्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
मदितिः खनने प्रशस्त्येति दर्शयति— "इयं वा अदितिरित्यादिना ।
येयम् 'अदितिः' देवता , सा 'इयं वे' पृथिवी खलु । आदत्ते
सर्वं मित्यदितिरिति व्युत्पत्तेः । स्पष्टं मन्यत् । यथा पादतल-
लग्नकण्टकाद्युद्धरणादिषु स्वयं चेत् न हिनस्ति , अन्यच्चेत्
हिंस्यात् ; एवमिति भावः ॥ २ ॥

मन्त्रं दर्शयति— "अदितिर्देवा देवोति * । अयं मर्थः—
हे अवट ! 'त्वा' त्वाम् 'अदितिः' अदीना 'देवी' खनतु ।
कौटुशी ? 'विश्वदेव्यावती' विश्वेषां देवानां हितं कर्म विश्व-
देव्यम् , तदस्यास्तीति † विश्वदेव्यावती । "मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रिय-
विश्वदेव्यस्य मतौ"—इति दीर्घः ‡ । किं तत् ? 'अङ्गिरसत्'
अङ्गिरसो यथा तथा । कुत्र ? 'पृथिव्याः' 'सधस्ये' सहस्राने
उपरीत्यर्थः । 'इति'-शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थ इति ॥

"अवटो ह्येव देवतेति । 'एषः अवटः' 'देवता' देवम् 'अग्निं'
प्रति साधुः ; इष्टकोखारक्षकत्वात् । अवटखननसाधनम् , उखार्थ-

* वा० सं० ११. ६१. १ ।

† पा० सू० ५. २. ६४ ।

‡ पा० सू० ६. ३. १३१ ।

सृष्टुननार्थं प्रागाहता वैषव्यम्भिरवेत्याह— “अत्र सा वैषव्य-
म्भिरुत्सीदतीति । ‘अत्र’ अवटखनने यैव पूर्वं मुक्ता ‘वैषवी’
वैष्णविकारभूता ‘अम्भिः’, ‘सा’ ‘उत्सीदति’ विनश्यति, कृत-
प्रयोजना भवतीत्यर्थः । अवटस्य प्रकारविशेष माह— “चतुः
स्त्रक्तिरेष कूपो भवतीति । “चतस्रो वै दिशः”—इत्यर्थवादः
स्रष्टः । “अभ्यागं श्वभ्रं चतुरश्रं खनत्यदितिद्वेति”—इति
कात्यायनः * ॥

अथ यदुक्तं सूत्रकृता— “अपण मास्तीर्य यथाकृतं मव-
दधाति, देवानाम्खेत्युखां न्युजाम्”—इति †, तदिदं विधत्ते—
“अथ पचनमिति । पच्यतेऽनेनेति पचनं तृणादिकम्, तत्
‘अवधाय’ अवटे आस्तीर्य, आदौ निष्पादितत्वात् प्रथमम्
‘अषाढाम् एव’ तूष्णीं स्थापयेत् ॥ ३ ॥

“अयोखा मवदधातीति । पश्चादुखां “देवानां त्वा पत्नीः”—
इति ‡ मन्त्रेण अवाप्तुखा मवदध्यात् । ‘देवीः’-‘विश्वदेव्यावतीः’-
इत्युभयत्र § “सुपां सुलुक्”—इति ॥ पूर्वमवर्णदीर्घः ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— “देवानां हैता मय इति । या देवपत्न्याः—
इन्द्राणी, अग्नायी, अश्विनी, राट् इत्याद्याः ¶ पुरा उखा
मवटे स्थापितवज्जः । अतः अनेन मन्त्रेण ताभिरवस्थापित-

* * का० श्रौ० सू० १६. ४. ६ ॥

† का० श्रौ० सू० १६. ४. १०, ११ ।

‡, § “देवानां त्वा पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावतीः प्रथित्याः सधस्यो अङ्गि-
रस्रद्ध दधतु”—इति वा० सं० ११. ६१. २ ।

॥ पा० सू० ७. १. ३६ ।

¶ ऋ० सं० ४. २. २८. १ । आख्याताश्चेमा निरुक्ते १२. ४. १२ ।

षान् भवतीत्यर्थः । 'देवपत्नी'-शब्दस्य ओषधयोऽर्थ इति शीघ्रपक्षिकं
 षदन् तेन मन्त्रेणोपधानं प्रशंसति— “ता ह ता ओषधय एवेति ।
 'ता ह' ताः खलु देवपत्न्याः, 'ताः' 'ओषधय एव' ; न त्वन्या
 इति मन्त्रस्य मित्योषध्यात्मना देवपत्नीसुतिः । तद्धोषधीनां
 निधानशक्तिः कुत इत्यत आह— “ओषधीभिर्हीदं सर्वं हित
 मिति । त्रीह्रियवादिरूपाणा ओषधीनाम् अस्य कृत्स्नस्य जगतो
 धारकत्वं प्रसिद्धम् ।

निर्माणक्रमप्राप्तानां विश्वज्योतिषा मवधानं विधत्ते—“अथ
 पचन मित्यादिना । दीपनं दक्षिणाग्निनैव । “दक्षिणाग्न्य-
 ग्निना दीपयति धिषणास्त्वेति”—इति * सूत्रम् ॥ ४ ॥

“धिषणास्त्वेति † । मन्त्रस्तु पूर्ववद् व्याख्येयः । “धिषणा
 हैता मित्यादि ब्राह्मण मपि पूर्ववत् । ‘अभीन्धिरे’ अभितो
 दीपयन्तः ।

धिषणाशब्दस्य विवक्षित मर्थं सुवन् तस्याः प्रकृतकर्मयोग्यता-
 समर्थनाय समिन्धनप्रसिद्धि माह— “सा ह सा वागेवेति । या
 सा खलु धिषणा, 'सा' प्रसिद्धा 'वागेव' नान्या ; वाचां व्यवहारा-
 भावे कस्यापि वस्तुनोऽभिव्यक्तेरभावात् । “वाचा हीदं सर्वं मिह
 मित्युक्तम् ‡ ‘इहम्’ दीपितं प्रकाशित मित्यर्थः ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— “वरुत्री द्वेतीक्षमाणी जपतीति § ,
 यदिदं विधत्ते— “अथैतानि त्रीणि यजूंषीक्षमाण एव जप-
 तीति । “वरुत्रीष्टा”, “ग्ना स्त्वा”, “जनयस्त्वा”—इति त्रीणि

* का० श्रौ० सू० १६. ४. १२ ।

† वा० सं० ११. ६१. ३ ।

‡ १६० पृ० ११ पं० ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ४. १४ ।

‘वरुत्रीः’ वरुत्रिभयः * । अर्थवादे बहुवचनान्तत्वेन निर्देशात् एकेन अपणम् द्वाभ्यां पचनम् यद्यपि वक्ष्यते , तथापि पाकअपणयोरभिकर्तव्यत्वेन स्वस्थानुकूलप्रयत्न मन्तरेण स्वकर्तव्याभावात् ईक्षणपूर्वको जप एव कर्तव्य इत्येवाभिप्रायः ॥ ५ ॥

प्रथमं यजुरवधाय व्याचष्टे— “वरुत्रीद्वा देवीरिति † । वरुत्रिशब्दस्याभिप्रेत मर्थ माह— “तानि हेति । ‘तानि’ एतानि ‘अहोरात्राणि’ । प्रतिनिर्द्देश्यमानाहोरात्रापेक्षया तानीति । वरुत्रीणां महोरात्रनिर्द्देशात् नपुंसकता, अथवा सामान्यविवक्षया नपुंसकत्वं द्रष्टव्यम् ; तानि वरुत्रास्थानि कृत्स्नं जगत् अपयन्त्विति । वरुत्रय इति योऽर्थं वरुत्रिशब्दस्यावयवार्थः , तस्येतरस्याहोरात्रेषु सङ्गावं दर्शयत्युक्तार्थसमर्थनाय— “अहोरात्रैर्हीदं सर्वं हत मिति । ‘अहोरात्रैरेव’ ‘एनाम्’ उखां अपयति , यः ‘एतत्’ एतेन अहोरात्रवाचकवरुत्रिशब्दयुक्तेन यजुषा अपयति ॥ ६ ॥

अथ द्वितीयं यजुरनूच्य व्याचष्टे— “ग्नास्त्वा देवीरित्यादिना ‡ । यदुक्तं “कृन्दांसि वै ग्ना इति § , तदुपपादयति— “कृन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छन्तीति । गच्छन्त्याभियजमानाः स्वर्गं मितिव्युत्पत्तेः कृन्दः स्वपि सम्भवादित्यर्थः । “ग्नाः गच्छन्त्येनाः”—इति ॥ निरुक्तम् ॥ ७ ॥

* पा० सू० ७. २. ३४ । वरुत्रिशब्दो ह्रस्वकारान्तो दीर्घकारान्तश्च । वा० सं० ११. ६१, १३. ४४ ; शत० ब्रा० इहोवोभयविधः श्रुतः ; तै० सं० तथैव ४. १. ६. १, ५. १. ७. ३ द्रष्टव्यम् ।

† वा० सं० ११. ६१. ४ ।

‡ वा० सं० ११. ६१. ५ ।

§ पुरस्तात् (५ अ० ४ ब्रा० ७ क०) द्रष्टव्यम् ।

॥ गिर० ३. ४. ४ । पुनस्तच्चान्यत्र “ग्ना गमनात्”—इति (१०. ४. १०.) ।

तृतीयं यजुरनूद्य व्याचष्टे— “जनयस्वाच्छिन्नपत्रा इति * । जायन्ते जनयः, पुण्यकृतो नक्षत्ररूपेणेति ‘जनयः’ नक्षत्राणि, तानि च ‘अच्छिन्नपत्राः’ अच्छिन्नपतनसाधनपक्षयुक्तानीत्यर्थः ; न हि तानि सुकृतिक्षयादर्वाक् पतन्ति । जनिशब्दार्थं माह— “तानि ह तानि नक्षत्राण्येवेति । नक्ष्यन्ते प्राप्यन्ते सुकृतिभिरिति नक्षत्राणि । उक्तं निर्देशिनां नपुंसकत्वम् † । “नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणः”—इति ‡. नैरुक्तम् । नक्षत्राणां जनित्वप्रसिद्धिं दर्शयति— “ये हि जनाः पुण्यकृत इति । ‘तेषां’ स्वर्गं यतां यानि ‘एतानि ज्योतींषि’, तानि नक्षत्राणि । ‘अपयन्तूखे’, ‘पचन्तूखे’, इत्यनयोः § अपणं पाकक्रियासामान्यम्, पचने पाकनिर्वृत्तिरिति विवेकः ॥ ८ ॥

खननादिमन्त्रगतां सङ्ख्या मनूद्य प्रपञ्चसति— “स वै खनत्येकेनेत्यादिना ॥ । खननादिक्रिया त्वेकैकेनैव मन्त्रेण, पाकस्य तु मन्त्रद्वयसाध्यत्वं ¶ विहितम्, तस्मार्थवादः— “तस्माद् द्विः संवत्सरस्यात्र मिति । शाल्यादिपरिपाकः संवत्सरस्य द्विर्भवतीति प्रसिद्धम् । षड्रुतवो मिलित्वा संवत्सरो भवति, स संवत्सरोऽग्निः । प्रजायतिना संवत्सरः प्रियमाणो भवति । अस्तु संवत्सरोऽग्निः प्रजा-

* वा० सं० २१. ६१. ६ ।

† २६८ पृ० ८ पं० द्रष्टव्यम् ।

‡ निरु० ३. ४. ३ ।

§ २६० पृ० १५ पं०, २६१ पृ० ६ पं० ।

॥ अदितिद्वैतिमन्त्रेण । पुरस्तात् २८६ पृ० ६ पं० (का० औ० सू०

१६. ४. ६) द्रष्टव्यम् ।

¶ वा० सं० ११. ६१. ४, ६२. १ । का० औ० सू० १६. ४. १४, १५ ।

यतिना धृतः , तथाच किं मायात मित्यत आह— “यावानग्नि-
र्यावत्यस्य मात्रेति । यावानिति स्वरूपस्येयत्ता , यावतीत्यवयवस्य ।
“तावद् तत् भवतीति । नैमित्तिकचित्वा सह चित्तीना मध्यवय-
वानां षट्त्वात् सा मन्त्रगता सञ्ज्ञा चितिद्वारेणान्नेर्मात्रया समा
भवति । चित्वात्मकस्यानेः स्वरूपस्येकत्वात् । ऋतुषट्सञ्ज्ञावतोऽवय-
विनः संवत्सरस्याप्येकत्वाच्च सा मन्त्रगता सञ्ज्ञा संवत्सरद्वारेण अग्नि-
र्यावान् तावती भवतीत्यर्थः ॥८॥

उखायाः समन्त्रक सुपावहरणं विधाय प्रशंसति— “अथ
मित्तस्य चर्षणीधृत इति * । “मैत्रेण यजुषोपन्याचरतीति । लोके
‘मित्तः’ मित्तभूतः पुमान् ‘न’ ‘कश्चन’ ‘हिनस्ति’ मित्तत्वादेव ;
‘मित्तम्’ अपि ‘न’ ‘कश्चन’ मित्तत्वादेव । ‘तथो’ तथा च सति
मैत्रेण मन्त्रेण नितरा सुपचरणीयस्य पुनस्तृणप्रक्षेपाद्युपचारस्यो-
पचारे सति ‘एषः’ यजमानः ‘एताम्’ उखां मित्तत्वादेव
‘न हिनस्ति’ । ‘नो’ नैव ‘एतम्’ उपचरन्तं यजमानम् ‘एषा’
उखा, मा मयं दहतीति क्रुद्धा सती न हिनस्ति ।

तस्माः प्रक्षेपोत्क्षेपणयोः कालनियम माह— “तां दिवै-
बोपवपेद् , दिवोहपेदिति । उपवापोऽवटे प्रक्षेपः , उद्वापस्तत
ऊर्ध्वं नयनम् । “अहर्ह्याग्नेय मिति ॥ १० ॥

अग्नेः सूर्यस्य तेजस एकत्वाभिभावकत्वाभिप्रायेण उद्वापे मन्त्रं
विधांस्यन् सावित्र माह—“तां सावित्रेण यजुषोहपतीति † ।

यजुषोऽय मर्थः ‡— हे उखे ! त्वां ‘सविता’ सर्वस्य प्रेरको

* वा० सं० ११. ६२ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ४. १६

‡ वा० सं० ११. ६३. १ ।

देवः उद्वपसु । कीदृशः ? ‘सुपाणिः’ ‘पाणिः’ पात्रादिसाधन-
प्रदेशः , शोभनेन तेन युक्तः । ‘स्वङ्गुरिः’ शोभनाङ्गुलिकः ।
“वाणमूललघूल मङ्गुलीनां वा लो रत्न मापद्यत इति वक्तव्यम्”
-इति * विकल्पेन रत्नम् । बाहुर्भुजदण्डः । ‘उत’ अपि च
शक्त्या महत्या युक्त इति शेषः । “सर्वं सु ह्येतत् सवितेति ।
एतत् ‘सर्वं’ सुपाण्यादिकं ‘सविता’ एव , न देवतान्तर मित्यर्थः ।
उक्त उद्वपनार्थः † ॥ ११ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता “उखा मुत्तानां करोति अव्यथमानेति”-
इति ‡ , तदिदं समन्तकं पर्यावर्त्तनं विधत्ते— “अथैनां पर्या-
वर्त्तयत्यव्यथमानेति § । पर्यावर्त्तनं मूर्च्छाभिमुखीकरणम् । हे
उखे ! ‘अव्यथमाना’ व्यथा मप्राप्नुवन्ती, ‘पृथिव्याम्’ अवस्थिता
त्वम् , इमाः परिव्याप्ताः ‘आशाः’ प्राच्यादयः , ‘दिशः’ आग्नेयादि-
विदिशश्च ‘आ’ सर्वतः ‘पृण’ पूरय । आपृणेत्यस्यार्थं माह—
“आपूरयेति । ‘एतत्’ एव आपृण , यद् वायव्य मस्ति , तदेतदेव
न त्वधिक मित्यर्थः ॥ १२ ॥

तस्या गर्त्तादुद्धरणं विधत्ते— “अथैना मुद्यच्छतीत्युत्थाय
लहती भवेतीति ॥ । उद्यमन मूर्च्छाधारणम् । हे उखे ! पृथि-
वीतः उत्थिता भव ; न ह्यनुत्थितायाः प्रथनमुपपद्यते । एत-

* पा० ऋ. २. १८ सू० २ वा० ।

† ३०० पृ० १७ पं० उद्धं नयन मिति । “उद्वपति भस्मीभूतं
पराकरोति”-इति चात्र भस्मीधरः ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ४. २० ।

§ वा० सं ११. ६३. २ ।

॥ का० श्रौ० सू० १६. ४. २१ ।

आन्त्रभागं * व्याचष्टे— “उत्थाय हीमे लोका बृहन्त इति ।
उत्थाया लोकत्रयात्मकत्वेन प्रागुक्तत्वात् ‘उत्थाय’ ऊर्ध्वं भवस्थित्य,
बहिरिमे त्रयो लोका ‘बृहन्तः’ अधिकपरिमाणा दृश्यन्त इत्यभि-
प्रायः । “उदु तिष्ठेति द्वितीयभागे ध्रुवशब्दस्य स्थैर्यम् अर्थ इति
व्याचष्टे— “उदु तिष्ठ स्थिरा त्वं प्रतिष्ठितेतीति । ‘एतत्’
उपरिस्थापितायाः ॥ १३ ॥

क्षीरसेचनार्थं पात्रे स्थापनं विधत्ते— “तां परिगृह्णेति ।
‘निदधाति’ स्थापयति, ‘पात्रे’—इति शेषः । तथाच कात्या-
यनः— “परिगृह्य पात्रे करोति मित्रैतां त इति”—इति † । हे
‘मित्र !’ देव ! वायो ! ‘एताम्’ उखां ‘ते’ तुभ्यम् ‘परिददामि’ ।
परिदानं रक्षणार्थं दानम् । ‘अभित्यै’ अभेदनाय ‘एषा’ उखा
‘मा मेत्’ भिक्षा मा भूत् इति ‡ । मित्रशब्दस्यात्र समीहितं मर्थं
माह— “अयं वै वायुर्मित्र इति । ‘योऽयं पवते’ सततं वाति ।
पवतिर्गतिकर्मा § । “ते हीमे लोका मित्रगुप्ता इति । लोकत्रया-
त्मकोखापरिदानेनेदानीं मपि त्रयो लोका वायुना गुप्ता धृता
अविचलिता वर्तन्ते । ‘तस्मात्’ ‘एषां लोकानां’ मध्ये ‘न किञ्चन’
‘भीयते’ हिंस्यते ॥ १४ ॥

अथ तस्या मुख्यायां पथ आसेचनं विधाय स्तौति— “अथैना
माच्छृणुतीति ॥ । “स्थेन्ने त्वा”—इत्यादिना । ‘एनाम्’ उखाम्

* वा० सं० ११. ६४. १ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ४. २२ ।

‡ वा० सं० ११. ६४. २ ।

§ निघ० २. १४. १०८ दृश्यम् ।

॥ का० श्रौ० सू० १६. ४. २३ ।

‘आच्छृणोति’ आसिञ्चति । गतं मन्यत् । प्रकारान्तरेण प्रशंसति — “यद्देवाच्छृणोति, शिर एतद् यन्नस्य यदुखेति । प्राधान्याद् उखायाः शिरोस्त्वव्यवहारः । पयसो बलकरत्वात् प्राणत्वव्यपदेशः । पयोयोग्यत्वं मिदानीन्तनप्रसिद्ध्या समर्थयते — “अथो योषा वा उखेति । स्त्रीलिङ्गत्वादुखाया योषात्वम् पयसः रेतोवर्द्धकत्वात् रेतस्त्वं प्रसिद्धम् ॥ १५ ॥

विधाय स्तौति — “अजाये पयसाच्छृणोतीति * । प्रजापतेः शोकादजासम्भूतिराख्यानान्तराच्च द्रष्टव्या ; चीयमानस्याग्नेः प्रजापत्यात्मकत्वं प्रागुक्तम् । प्रजापतिरग्निः, प्रकारान्तरेण स्तौति — “यद्देवाजाया इति । ‘यत्’ ‘उ’ अपि च ‘अजायाः’ पयो भवतीति शेषः । स्पष्टं मन्यत् ॥ १६ ॥

तत्र मन्त्रानाह — “वसवस्त्वाच्छृन्दन्तु गायत्रेणच्छन्दसाङ्गिरसदित्यादिना † । हे उखे ! त्वां ‘वसवः’ देवा अष्टसङ्ख्याकाः, ‘अङ्गिरसद्’ अङ्गिरस इव ‘आच्छृन्दन्तु’ आसिञ्चन्तु । कीदृशाः ? ‘गायत्रेण छन्दसा’ सहिताः ; अष्टसङ्ख्या वसूनां गायत्रच्छन्दसाम्बन्धे द्वारः ।

एव मुत्तरत्र मन्त्रा अपि व्याख्येयाः ।

विश्लेषां नराणां हिता ‘वैश्वानराः’ ते, सर्वे देवाः । “अजापयसावसिञ्चति वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम्” — इति हि सूत्रम् ‡ ॥

अत्रासेचनमन्त्रेषु वस्त्रादयः प्रतिपाद्याः, निर्माणमन्त्रेषु, धूपनमन्त्रेषु च । अतो यद् देवतैक्यं तत् प्रशंसति — “स वै याभिरेवदेवताभिः करोति, ताभिर्धूपयति, ताभिराच्छृण-

† वा० सं० ११. ६५. १—४ ।

*, † का० श्रौ० सू० १६. ४. २३ ।

तीति * । “यो वाव कर्म करोति , स एव तस्योपचारं वेदेति ।
यथा लोके तच्चादिः प्रासादनिर्माणादि ‘कर्म करोति’, ‘स एव’
तद्वाक्यार्थम् ‘उपचारं’ शब्दं प्रति दार्वादिस्थापनलक्षणमुपचार-
जातं ‘जानाति’ ; अतो युक्तम् , यैरेव कृतम् , तैरेव धूपना-
लेचनोपचारणमित्यर्थः ॥ १७ ॥ २ [५. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरी देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ५ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,

समाब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।

रत्नोस्त्रां रुक्मवाजिहिपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थः ,

व्यश्राणीहिश्चक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,

कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।

* “यावद्वाचरेत्”—इति का० श्री० सू० १६. ४. १६ । यावद्भिः
प्रकारैः अपणं प्रतिपेत् तावद्वाचनेनेव मन्त्रेणाचरेत् । आचरणं च
अपणप्रक्षेपः । “दिवेव प्रदहनोद्धरणे (१६. ४. १७.) कर्त्तव्ये । प्रद-
हनं पचनम् , उद्धरणं वह्निर्निष्काशनम् ॥

आज्योत्थं प्राज्यजन्मा खवणज मन्त्रणः शार्करं चार्कतेजाः ,
रत्नाज्यो रत्नरूपं गिरि मकत मुदा पात्रसाक्षिष्णुणार्यः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् .)

भूयांसि हवींषि भवन्ति । अग्निचित्यायां
यदु चानग्निचित्याया मृतीनि ह कर्माणि सन्ति
यान्यन्यत् कर्माति तान्यतीनि तेषां मग्निचित्या
राजभूयो व्वाजपेयो ऽश्वमेधस्तद्यत्तान्यन्यानि कर्मा-
ण्यति तस्मात्तान्यतीनि ॥ १ ॥

आग्नावैष्णव एकादशकपालः । तदध्वरुख
दीक्षणीयं वैश्वानरो द्वादशकपाल आदित्यश्च
चरुस्ते ऽअग्नेः * ॥ २ ॥

स यदाग्नावैष्णव मेव निर्व्वपेत् । नेतरे
हविषी ऽअध्वरुखैव दीक्षणीयं कृतं स्यान्नाग्ने-
रथ यदितरे ऽएव हविषी निर्व्वपेन्नाग्नावैष्णव मग्ने-
रेव दीक्षणीयं कृतं स्यान्नाध्वरुख ॥ ३ ॥

उभयानि निर्व्वपति । अध्वरुख चाग्नेश्चोभ-
यं ह्येतत् कर्माध्वरकर्म चाग्निकर्म चाध्वरुख
पूर्व्वं मथाग्नेरुपायि ह्येतत् कर्म यदग्निकर्म † ॥ ४ ॥

* 'अग्नेः'—इति ग , घ ।

† 'कर्म'—इति ग , घ ।

स य एष आग्नावैष्णवः * । तस्य तदेव ब्राह्मणं
यत् पुरश्चरणे वैश्वानरो द्वादशकपालो वैश्वा-
नरो वै सर्व्वेऽग्नयः सर्व्वेषा मग्नीना मुपात्यै
द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो
वैश्वानरः † ॥ ५ ॥

यदेवैतं वैश्वानरं निर्व्वपति । वैश्वानरं वा
ऽएत मग्निं जनयिष्यन् भवति त मेतत् पुरस्ता-
द्दीक्षणीयायाः रेतो भूतः सिञ्चति यादृग्वै योनौ
रेतः सिञ्चते तादृग् जायते तद्यदेत मत्र वैश्वा-
नरः रेतो भूतः सिञ्चति तस्मादेषो ऽमुत्र वैश्वा-
नरो जायते ॥ ६ ॥

यदेवैते हविषी निर्व्वपति । क्षत्रं वै वैश्वा-
नरो विडेष आदित्यश्चतुः क्षत्रं च तद्विशं च
करोति वैश्वानरं पूर्वं निर्व्वपति क्षत्रं तत् कृत्वा
विशं करोति ॥ ७ ॥

एक एष भवति । एकदेवत्य एकस्थं तत् क्षत्रं

* 'आग्नावैष्णवः'—इति ग, घ ।

† 'वैश्वानरः'—इति ग, घ ।

मेकस्याऽश्रियं करोति चरुतिरो बहुदेवत्यो
भूमा वा ऽएष तण्डुलानां यच्चरुर्भूमो ऽएष देवा-
नां यदादित्या विशि तङ्गमानं तधातीत्यधि-
देवतम् * ॥ ८ ॥

अथाध्यात्मः † । शिर एव व्यैश्वानर आत्मैष
आदित्यश्चरुः शिरश्च तदात्मानं च करोति व्यैश्वा-
नरं पूर्वं निर्व्वपति शिरस्तु कृत्वात्मानं
करोति ‡ ॥ ९ ॥

एक एष भवति । एक मिव हि शिरश्चरु-
रितरो बहुदेवत्यो भूमा वा ऽएष तण्डुलानां
यच्चरुर्भूमो ऽएषोऽङ्गानां यदात्मात्मंस्तदङ्गानां भूमानं
दधाति ॥ १० ॥

घृत एष भवति । घृतभाजना द्यादित्याः
खेनैवैनानेतद्भागेन खेन रसेन प्रीणात्युपा-
श्वेतानि हवींषि भवन्ति रेतो वा ऽअत्र यज्ञ
उपांशु वै रेतः सिच्यते § ॥ ११ ॥

§ '० देवतम्'—इति ग, घ ।

† 'अथाध्यात्मः'—इति ग, घ । 'अथाध्यात्मः'—इति ङ ।

‡ 'करोति'—इति ग, घ ।

§ 'सिच्यते'—इति ख ।

अथौद्यभणानि जुहोति । औद्भणैर्वै देवा
आत्मान मस्माल्लोकात् स्वर्गं लोकं मभ्युदगच्छत
यदुदगच्छत तस्मादौद्यभणानि तथैवैतद्यजमान
औद्भणैरेवात्मान मस्माल्लोकात् स्वर्गं लोकं मभ्युद-
गच्छीते ॥ १२ ॥

तानि वै भूयांसि भवन्ति । अग्निचित्यायां
यदु चानग्निचित्यायां तद्योक्तो बभ्रुभयानि
भवन्ति तद्योक्तोऽध्वरुश्च पूर्वाण्यथानेत्यो ऽए-
वोक्तः * ॥ १३ ॥

पञ्चाध्वरुश्च जुहोति । पाङ्क्तो यज्ञो यावान्यज्ञो
यावत्यश्च मात्रा तावतैवैन मेतद्रेतो भूतं सिञ्चति
सप्ताग्नेः सप्तचितिकोऽग्निः सप्तर्त्तवः संवत्सरः
संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यश्च मात्रा तावतै-
वैन मेतद्रेतो भूतं सिञ्चति तान्युभयानि द्वादश
मुष्यदन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो ऽग्नि-
र्यावानग्निर्यावत्यश्च मात्रा तावत्तद् भवति ॥ १४ ॥

स जुहोति । आकूति मग्निं प्रयुज्य स्वा-

हेत्याकृताद्वा ऽएतदग्रे कर्म समभवत्तदेवैतदेतस्मै
कर्मणे प्रयुक्ते ॥ १५ ॥

मनो मेधा मग्निं प्रयुज् स्वाहेति । मनसो
वा ऽएतदग्रे कर्म समभवत्तदेवैतदेतस्मै कर्मणे
प्रयुक्ते ॥ १६ ॥

चित्तं चिन्ता मग्निं प्रयुज् स्वाहेति ।
चित्ताद्वा ऽएतदग्रे कर्म समभवत्तदेवैतदेतस्मै कर्मणे
प्रयुक्ते ॥ १७ ॥

व्वाचो ब्रुधति मग्निं प्रयुज् स्वाहेति ।
व्वाचो वा ऽएतदग्रे कर्म समभवत्ता मेवैतदेतस्मै
कर्मणे प्रयुक्ते ॥ १८ ॥

प्रजापतये मनुवे स्वाहेति । प्रजापतिर्वै मनुः
सु हीद्व सव्वं ममनुत प्रजापतिव्वा ऽएतदग्रे कर्मा-
करोत्त मेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुक्ते ॥ १९ ॥

अग्नये व्विश्वानराय स्वाहेति । संव्वत्सरो वा
ऽअग्निवैश्वानरः संव्वत्सरो वा ऽएतदग्रे कर्माकरोत्त
मेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुक्ते ॥ २० ॥

अथ सावित्रीं जुहोति । सविता वा ऽएतदग्रे

कर्माकरोत्तु मेवैतदेतच्चै कर्मणे प्रयुक्ते विश्वो
 देवस्य नेतुर्मर्तो वरीत सख्यम्* विश्वो राय इषु-
 ध्यति दुम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहेति यो देवस्य
 सवितुः सख्यं वृणीते स दुम्नं च पुष्टिं च
 वृणीत ऽएष वा ऽअस्य सख्यं वृणीते य एतत्
 कर्म करोति ॥ २१ ॥

तान्यु हैके उखाया मेवैतान्यौदयभणानि
 जुह्वति कामेभ्यो वा ऽएतानि ह्वयन्त ऽआत्मो
 ऽएष यजमानस्य यदुखात्मन्यजमानस्य सर्वान्
 कामान् प्रतिष्ठापयाम इति न तथा कुर्यादेतस्य
 वै यज्ञस्य सुस्थितस्यैतासा माहुतीनां यो रुस-
 स्तदेतदर्चिर्यद्दीप्यते तद्यत्सुस्थिते यज्ञे हुतेष्वौद-
 यभणेषूखां प्रवृणक्ति तदेना मेष यज्ञ आरोहति
 तं यज्ञं विभर्त्ति तस्मात्सुस्थित ऽएव यज्ञे हुते-
 ष्वौदयभणेषूखां प्रवृज्ज्यात् ॥ २२ ॥

मुञ्जकुलायेनावस्तीर्णा भवति । आदीप्यादिति
 न्वेव यद्वेव मुञ्जकुलायेन योनिरेषाग्नेर्यन्मुञ्जो

न वै योनिर्गुर्भं हि न स्युर्हिंसायै योनेर्वै जायमानो
जायते योनेर्जायमानो जायाता ऽइति ॥ २३ ॥

शणकुलाय मुन्तरं भवति । आदीप्यादिति न्वेव
युद्धेव शणकुलायं प्रजापतिर्युद्धे योनेरसृज्यत
तस्या ऽउमा उल्ब मासञ्चणा जरायु तस्मात्ते पूत-
यो जरायु हि ते न वै जरायु गुर्भं हि न स्युर्हिं-
सायै जरायुणो वै जायमानो जायते जरायुणो
जायमानो जायाता ऽइति ॥ २४ ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमे , त म हं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्नध्याये उखासन्धरण मषाढाविश्वज्योतिषानाश्चेष्ट-
कानां तिर्यङ्मान मुक्तम् , अथ षष्ठे दीक्षणीयाद्युखाभेदनप्राय-
श्चित्तान्तः प्रयोग उच्यते । तत्र प्राकृतीं मात्रां वैष्णवीष्टिं ,
वैकृतीं वैश्वानरद्वादशकपालेष्टि मादितो विधातु मुपोहात-
यति — “भूयांसि हवींषि भवन्त्यग्निचित्याया मित्यादिना ।
भूयसां हविषां सङ्गावयोग्यत्वाभिधानाया अस्यातिकर्मत्वं प्रवक्तुं
प्रतिजानीते — “अतीनि ह कर्माणि सन्तीति । तेषां स्वरूप-

दर्शनविलम्ब मसहमानोऽतिकर्मशब्दं तावन्निर्वृत्ति— “यान्यन्यत्
कर्माति तान्यतीनीति ॥ १ ॥

इदानीं मान्नावैष्णवादिहवींषि विधत्ते— “मान्नावैष्णव
एकादशकपाल इत्यादिना । ‘तत्’ ‘अध्वरस्य’ सोमयागस्य
‘दीक्षणीयं’ दीक्षासंस्कारकं हविः । ‘वैश्वानरो हादशकपालः’,
‘आदित्यश्चतुः’ च ‘ते’ एते हविषी ‘अग्नेः’ एव प्राति-
स्विके * ॥ २ ॥

इत्थं मध्वरचित्याग्नोर्हविव्यवस्थां मुक्त्वा उभयविधान्यपि
हवींषि कर्तव्यानीत्याह— “स यदाम्नावैष्णव मेव निर्वपेदित्वा-
दिना । अध्वरस्य चित्तेष्वेत्नुभयोर्दीक्षणीयत्वसिद्धये उभयानि
हवींषि अनुष्ठेयानि, अन्यतरहविषोऽकरणे तत्र स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

“उभयानि निर्वपतीति । “उभयं हि एतत् कर्मेति ।
‘एतत्’ साम्निचयनसौमिकं ‘कर्म’, ‘उभयम्’ उभयात्मकं खलु ।
किं तदुभय मिति, तत्राह— “अध्वरकर्म चाग्निकर्म चेति ।
तत्र पौर्वापर्यस्यानियमप्राप्ती आह— “अध्वरस्य पूर्वं मथान्ने-
रिति । अग्नेः कर्मणः प्राथम्यं किं न स्यात् ? इत्यत आह—
“उपायि ह्येतत् कर्म, यदग्निकर्मेति । ‘उप’ प्रकृतकर्मणः समीपे,
तदुपजीव्य, ‘एति’ आयातीति ‘उपायि’ ॥ ४ ॥

प्राकृतस्याग्नावैष्णवस्य प्रयोगः किं न व्याख्यायत इत्याशङ्क्य
आग्निष्टोमिकं ब्राह्मणं मतिदिशति— “स य एष आग्ना-
वैष्णवस्तस्येति । “यत् पुरश्चरण इति । ‘पुरः’ पूर्वं ‘चरणम्’

* प्रातिस्विकः = स्वकीयः, त्रि० का० ३. १. २२ । ‘यस्माच्चतुर्थ-
पर्वणः शुभाशीर्यस्य संवत्सरातिरिक्तः प्रातिस्विकः कालो नास्ति’—
इति का० श्रौ० ५. ११. १ सू० वृत्तौ द्रष्टव्यम् ।

अनुष्ठानं यस्मिन् , तत् 'पुरश्चरणम्', प्रातःकृत मग्निष्टोम-
कर्मेत्यर्थः । तस्मिन् यद् 'ब्राह्मणम्' उक्तम् , 'तदेव 'तस्य'
अग्निचयनस्य ; यद्वा 'तस्य' तत्क्रतोरग्नावैष्णवस्य * ।

अथान्नेर्दीक्षणीयं हविरनूद्य प्रशंसति — 'वैश्वानरो द्वादश-
कपालो वैश्वानरो वै सर्वेऽग्नयः इति । यो 'वैश्वानरः' चित्यां
स्थाप्यमानः , सः 'सर्वेऽग्नयः' चितिरूपाः षडग्नयः ; अधि-
ष्ठानारोप्ययोरभेदात् । अथवा विश्वेषां नराणां हितत्वेन सम्बन्धी
'वैश्वानरः' श्रुतिलोकसाधारणोऽग्निः , स एव 'सर्वेऽग्नयः'
और्वजाठरवैद्युताहवनीयाद्यग्नयः , तेषां सर्वेषां मिह प्राप्ती
वैश्वानरान्निदेवत्यकपालगतसङ्क्रां प्रशंसति — "द्वादशकपालो
द्वादशमासाः संवत्सर इति ॥ ५ ॥

प्रकारान्तरेण पुरोडाशदेवतां प्रशंसति — "यद्देवैतं वैश्वानर
मिति । 'एतं' 'वैश्वानरं' सप्तचित्यात्मकं 'जनयिष्यन्' इष्ट-
काभिरुत्पादयिष्यन् भवति , अतः 'तम्' 'एतत्' इदानीं 'पुर-
स्तात्' उत्पादनात् प्रागेव , 'दीक्षणीयायाम्' एव वैश्वानर-
हविःकरणेन 'रेतोभूतं' वीजरूपापन्नं 'सिञ्चति' । अत उभयो-
र्निषिक्तव्यजनयितव्ययोर्विलक्षणपरिहाराय आदावपि पुरोडाशो
वैश्वानर एव कर्त्तव्यः । उक्तार्थो लोकसिद्ध इति दर्शयति —
"यादृग्वै योनौ रेत इति । प्रतिपादितं सादृश्यं प्रकृते दर्श-
यन् पुनर्निर्गमयति — "तद्यदेत मत्र वैश्वानर मिति । 'तद्यत्'
— इत्यत्र तच्छब्दोऽनुवादी यच्छब्देन प्रयुज्यते , 'अत्र' दीक्षा-
काले , 'अमुत्र' चयननिष्पत्तिकाले । अथवा , 'अत्र' प्राचीन-

वंशे रेतोभूतं सिञ्चति वैश्वानरम् ; 'अमुञ्च' सौमिके चित्ति-
प्रदेशे जनयति ॥ ६ ॥

अथ वैष्णवे उभे हविषी समुच्चित्य प्रशंसति— 'यद्देवैते
हविषी इति । 'एते हविषी' वैश्वानरद्वादशकपालादित्यर्चार्च्ये ।
'क्षत्रं वैश्वानर इति । 'वैश्वानरः' अग्निः, 'क्षत्रं' क्षत्रिय-
जातिः । तथाच बृहदारण्यकम्— "यान्येतानि देवता क्षत्रा-
णीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति"
—इति * । आदित्यानां तु अग्निर्वसुभिः, सोमो रुद्रैः,
वरुण आदित्यैः"—इत्यादिश्रुतिषु † तृतीयान्तानां सुपसर्जनप्रतीतिः
तेषां प्रजारूपत्वम् । यद्यपि "विडेष्ट आदित्यश्चरुः"—इति चरोः
प्राधान्यं प्रतिभाति, तथापि वैश्यजातित्वयोगात् तद्विज्ञाना-
वयवभूता देवतैवात्र विवक्ष्यते । एवं वैश्वानरवाक्येऽपि । यदा,
देवताद्वारा द्रव्ययोरप्युक्तजातित्वम् ; "एते हविषी भवत इति
हविषः प्राधान्यात् । पुरोडाशस्यैकपिण्डत्वेन प्राधान्याच्चर्ववय-
वानां तण्डुलानां बहुत्वाद्वा पुरोडाशचर्वीः क्षत्रविड्जातित्वं
द्रष्टव्यम् । उभयोरप्यनुष्ठेयत्वाद् अनियम प्रसक्तावाह— "वैश्वान-
रं पूर्वं मिति ॥ ७ ॥

पूर्वस्मिन् हविषि द्रव्यस्य देवतायाश्चैकत्वम्, उत्तरस्मिन्
तदुबहुत्वं च प्रशंसति— "एक एष भयतत्रैत्यादिना । 'एषः'
पुरोडाशः 'एको भवति', स च 'एकदेवत्यः' । एके एव देवता •

* ढ० उप० १ अ० ४ ब्रा० ११ क० ।

† "स विश्वं मरुजत यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते
वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इति"—इति च ढ० उप०
१ अ० ४ ब्रा० १२ क० ।

यस्य स तथोक्तः । 'तत्' तेन , तथात्वसम्पादनेन 'एकस्य'
 'कृतं' कृतियम् , एक मेव सर्वस्यापि महामण्डलस्य कृतवान्
 भवति ; बहुराजन्यदृष्टत्वात् । फलितं मर्थं माह— “एकस्यां
 श्रियं करोतीति । श्रियो राजाश्रयत्वनियमात् राज्ञ एकत्व-
 सम्पादनादेव तस्यां श्रियं मध्येकस्यां करोति । इत्थं वैश्वानरस्य
 पुरोडाशस्य च परस्परयोग्यता मभिधाय आदित्यानां चरोश्च
 सङ्गतत्वं माह— “चरितरो बहुदेवस्य इति । यत् 'एषः'
 'तण्डुलानां' 'भूमा वै' बहुत्वं खलु । भूमेति पुंलिङ्ग-प्रति-
 निर्देशं मपेक्ष्य एष इति पुंलिङ्गता । “भूमो एष देवानाम्”—
 इत्यत्र 'भूमा उ' इति निपातानिपातसमुदायः । शिष्टं स्पष्टम् ।
 प्रकारान्तरेण पुनः स्तोतुं मुक्तं मर्थं व्यवस्थापयति— “इत्यधि-
 देवत मिति । “यद्देवैते हविषी”—इत्युपक्रम्य , “विशि तद्
 भूमानं दधाति”—इत्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण प्रतिपादितम् 'अधि-
 देवतम्' देवता मधिकृत्य प्रवृत्तं मुक्तम् ॥ ८ ॥

“अथाध्यात्म मिति । वक्ष्यते, “शिर एष वैश्वानरः , आत्मैष
 आदित्यश्चरित्यादिना । प्रथमं मनुष्ठेयत्वेन प्राधान्यात् एकत्वाच्च
 साम्यात् 'आदित्यश्चरः' 'आत्मा' अङ्गप्रत्यङ्गसहितं कृत्स्नं शरीरम् ।
 शिष्टम् अधिदेवतवाक्यवद् व्याख्येयम् ॥ ९ , १० ॥

‘चरोराश्रयद्रव्य' माह— “वृत्त एष भवतीति । 'वृत्तभाजना
 आदित्याः'—इति । वृत्तभागा इत्यर्थः । “तेजो वै वृत्त मिति *
 श्रुतेः वृत्तस्य तेजोद्रव्यत्वात् आदित्यानां मपि तथात्वात् ।

* “तेजो वा एतत् पशूनां यद् वृत्तम्”—इति ऐ० ब्रा० ८. ४. ६ ।

“एतद् वा अग्नेस्तेजो यद् वृत्तम्”—इति च ते सं० २. ५. २. ७ ।

“आदित्यं घृतेन चरुम्”—इत्यादौ * घृतसम्बन्धाद्वा तेषां तन्नाग-
भाक्तम् । ‘स्वेनैव भागेन’, ‘स्वेन रसेन’ इति व्याख्यानव्याख्येय-
भावः । अत्र कात्यायनः उखानिष्पादनानन्तरप्रयोग मुक्ताह—
“दीक्षामावास्याया मामावास्येनेद्वा, आग्नावैष्णववैश्वानरी , घृते
चरुरादित्येभ्यः”—इति † । एषां त्रयाणां हविषा मुपांशुधर्मकत्वं
विधत्ते— “उपांश्वेतानि हवींषि भवन्तीति । “करणवदशब्द
मुपांशु”—इति तत्तत्क्षणम् । “रैतो वा अत्र यज्ञ इति । ‘अत्र’
‘अस्मिन् दीक्षासमये क्रियमाणो ‘यज्ञः’ ‘रैतो वै’ रैतः खलु ।
अस्य रैतस्त्व मुक्तं प्राक् ॥ ११ ॥

अथौदग्रभणानि हवींषि विधाय तन्निर्वचनद्वारेण प्रशंसति—
“अथौदग्रभणानि जुहोतीति ‡ । “अथौदग्रभणैर्वै देवा आत्मान
मिति । ‘आत्मानं’ लिङ्गशरीरोपाधिकं जीवात्मानं ‘देवाः’
‘अस्माद्’ भूलोकात् ‘स्वर्गं लोकम्’ ‘अभि’-लक्ष्य ‘उदगृह्णत’
उर्ध्वमुख माकर्षणं कृतवन्तः । उदग्रहणसाधनत्वात् ‘अथौदग्रभ-
णानि’ इति नाम सम्प्रदानम् । “ह्वयहोर्भः” § । “तथैवैतदिति ।
दृष्टान्तबद्ध व्याख्येयम् ॥ १२ ॥

तेषां भूयस्त्व माह— “तानि वै भूयांसीति । ‘अनग्नि-
चित्यायाम्’ अग्निचयनव्यतिरिक्तायां केवलज्योतिष्टोमादिक्रियायां
‘यदु’ यान्येव हवींषि , ततोऽपि ‘भूयांसि’ ‘अग्निचित्यायां’
क्रियायां ‘भवन्ति’ । चयनस्य हविर्भूयस्त्वं स्वयमेव दृश्यति ।

* प्र० ब्रा० ३. २. ३. १ द्रष्टव्यम् ।

† का० अ० सू० १६. ४. २७, २८, २९ ।

‡ का० अ० सू० १६. ४. ३० क ।

§ पा० द. १. ३२ सू० १ वा० ।

हविर्मूयस्त्वार्थवादब्राह्मणं किमिति नोक्त मित्याशङ्कया माह—
 “तस्योक्तो बन्धुरिति। ‘तस्य’ हविर्मूयस्त्वस्य ‘बन्धुः’ अर्थनिबन्धको-
 ऽर्थवादः ‘उक्तः’ अध्यायादौ “भूयांसि हवींषि भवन्त्यन्निचित्या-
 याम्”—इत्यादिना * । आग्निकैः सौमिकबाधप्रसक्तत्व माह—
 “उभयानि भवन्ति तस्योक्त इति । आग्निकानि सौमिकानि
 च ‘उभयानि’ भवेयुः, तस्योभयत्वस्य अर्थवाद उक्तो दीक्षणीय
 हविः प्रस्तावे— “उभयानि निर्वपति अध्वरस्य चाम्नेश्च”—इत्या-
 दिना † । आध्वरिकाणां पूर्वभावित्वम्, आग्निकानां पश्चाद्भा-
 वित्वञ्च विधाय तदर्थवादश्चातिदिशति— “अध्वरस्य पूर्वाणि,
 अथाम्नेः, तस्यो एवोक्त इति । “उपायि ह्येतत् कर्म, यदग्नि-
 कर्म”—इत्येव मुक्त इत्यर्थः ‡ ॥ १३ ॥

आध्वरिकाणां पञ्चसङ्ख्या मनूय प्रयंसति— “पञ्चाध्वरस्य
 जुहोति पाङ्क्तो यज्ञ इति । प्रातरादिसवनानि त्रीणि, प्राय-
 णीयोदयनीयी द्वौ, इति पञ्चसङ्ख्यायोगाद् ‘यज्ञः’ ‘पाङ्क्तः’ ।
 यज्ञा, धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्या इत्येवं
 तैत्तिरीयोक्तहविःपञ्चकसङ्ख्यायोगात् पाङ्क्तत्वम् § । हविःपञ्चकत्व-
 निष्पादने सति ‘यज्ञः’ सोमयागः ‘यावान्’ यत्परिमाणः, ‘अस्य’
 ‘मात्रा’ अवयवा ‘यावती’ यत्परिमाणा, ‘तावता’ तेन कृत्स्नेनापि
 ‘एनम्’ उत्पाद्यमानं चयनलक्षण मग्निं ‘रेतोभूतं’ वीजरूपे-

* पुरस्तात् ६. १. १ (३०६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

† पुरस्तादिहैव चतुर्यो कण्ठी (३०६ पृ०) द्रष्टव्या ।

‡ पुरस्तात् (३०६ पृ० १७ पं०) द्रष्टव्यम् ।

§ ते० खं० ६. ४. ११. ४, ५; रे० ब्रा० २. ३. ६; इह च
 ३. २. १२ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

णावस्थितम्, 'एतत्'—इति क्रियाविशेषणम्, क्रियमाणप्रकारेण 'सिञ्चति' निषेकं कृतवान् भवति ।

अग्निवयनीयानां मौद्गभणानां सप्तसङ्ग्रहारूपं यद्विभूयस्त्वम् तद् विधाय प्रशंसति— “सप्तानेः सप्तचित्तिकोऽग्निरित्यादिना । अनेः सप्तचित्तयः इत्थं द्रष्टव्याः— षड् चित्तयः इष्टकामय्यः, सप्तमी श्रूयते— “विकर्णी” च स्वयमाह्वणाच्चोपदधाति ०—० सा सप्तमी चित्तिरिति * । शिष्टं पूर्ववत् । मिलितानां सङ्ग्रहमनूय प्रशंसति— “तान्युभयानीति । द्वादशमासलक्षण एक इति व्यावृत्तधर्मकाः षट् ; अनुगतकाललक्षण एक इति वा सप्तर्तुत्वम् ॥ १४ ॥ ”

समौद्गभणहविषां मन्त्राननूय व्याचष्टे— “स जुहोति आ-
कूति मग्निं प्रयुजं स्वाहेत्यादिना † । ‘आकूतिः’ आत्मधर्मो मनसः
प्रेरणहेतुः । यद्वा, ‘आकूतिः’ सङ्कल्पः, तदवस्थापन्नम् । ‘प्रयुजं’
प्रकर्षेण युनक्ति तादृशीं वृत्तिं मिति प्रयुक्, तादृशमग्नि-
चयनात्मकविराड् रूपम् । ‘स्वाहा’ तमभिलक्ष्य सुहुतमस्तु ‡ ।
“आकूताहा एतदग्रे कर्म समभवत्, तदेवैतदेतस्मै कर्मणे
प्रयुक्ते”—इति । एतत्पूर्वं सम्भूतप्रकारेण ‘कर्म’ चयनाख्यम्
‘अग्रे’ पुरा ‘आकूतात्’ प्रकारात् ‘समभवत्’ सम्पन्नमासीत्,
‘तदेव’ ‘एतत्’ इदानीद्वियमाणप्रकारविशेषम् ‘एतस्मै’ चयना-
ख्याय ‘कर्मणे’ ‘प्रयुक्ते’ प्रयुक्तवान् भवति । एवमुत्तरत्रान्यपि
व्याख्येयानि ॥ १५ ॥

* “विकर्णीश्च स्वयमाह्वणाच्चोपदधाति ०—० सा सप्तमी चितिः”—
इतीहोपरिष्ठात् द. १. ४. ६ । † का० औ० सू० १६. ४. ३० ख ।
‡ “आकूतिं मग्निं प्रयुजं स्वाहा”—इति वा० सं० ११. ६६. १ ।

“मनो मेधा मिति * । उपर्युपरि व्यापारशीला मनसो वृत्तिर्मेधा, तद्रूपं यत् ‘मनः’ अस्ति । विमर्शलक्षणं तदात्मकता सापन्नम् अग्निम् । गत मन्यत् । “मनसो वा एतदग्रे”—इत्यर्थवादोऽपि व्याख्यातप्रायः ॥ १६ ॥

“चित्तं विज्ञात मग्नि मिति † । अनुसन्धानरूपं ‘चित्तम्’, “अनुसन्धानतश्चित्तं विमर्शान्न उच्यते”—इति स्मरणात् । गत मन्यत् ॥ १७ ॥

इत्थं मानसव्यापाररूप सापन्नस्य अग्नेः प्रतिपादकं होमसाधनं मन्त्र मनूय व्याचष्टे— “वाचो विष्टति मग्नि मिति ‡ । ‘वाचो विष्टतिः’ वचसो विधत्ता, वाचा नियम्यम्, वायूप सापन्न मित्यर्थः । “वाचो वा इत्यादि, गतम् ॥ १८ ॥

“प्रजापतये मनवे स्वाहेतीति §, पञ्चमो मन्त्रः । तत्र प्रजापतेर्मनोश्च वैयधिकरस्यशङ्कां व्युदस्यति— “प्रजापतिर्वै मनुरिति । कथं तस्य मनुत्व मिति तत्राह— “स ह्रीदं सर्वं मनुत इति । ‘इदं’ ‘सर्वं’ जगत् ‘मनुते’ अह मित्यवगच्छते ; तस्य विराड् रूपत्वात् । “प्रजापतिर्वा एतदग्रे कर्माकरोत्, त मेवैतत्”—इत्यादि स्पष्टम् । ‘कर्म’ चयनाख्यम् ॥ १९ ॥

“अग्नये वैश्वानराय स्वाहेतीति ॥ । अस्मिन् षष्ठमन्त्रे वैश्वानरशब्दं संवत्सरपरतया व्याचष्टे— “संवत्सरो वा अग्नि-

* “मनो मेधा मग्निं प्रयुजं स्वाहा”—इति वा० सं० ११. ६६. २ ।

† “चित्तं विज्ञात मग्निं प्रयुजं स्वाहा”—इति वा० सं० ११. ६६. ३ ।

‡ “वाचो विष्टति मग्निं प्रयुजं स्वाहा”—इति वा० सं० ११. ६६. ४ ।

§ “प्रजापतये मनवे स्वाहा”—इति वा० सं० ११. ६६. ५ ।

॥ “अग्नये वैश्वानराय स्वाहा”—इति वा० सं० ११. ६६. ६ ।

वैश्वानर इति । सवित्रप्रदेशे स्थाप्यमानोऽग्निः वैश्वानरः, स
च संवत्सरं कृत्वा संवत्सरः * । गत मन्यत् ॥ २० ॥

अथ सप्तमं मन्त्रं मनूय व्याचष्टे — “अथ सावित्रीं जुहोति,
सविता वा एतदित्यादिना । सविता देवता यस्या ऋचः
सा ‘सावित्री’ ; “देवस्य नेतुः”—इतिलिङ्गात् । तस्मान्नसाध्या
आहुतिरपि सावित्री । “सविता वा एतदित्यादि, व्याख्या-
तम् ॥

साकल्येन मन्त्रं पठति— “विश्वो देवस्य नेतुरिति † ।
व्याख्यातोऽयं द्वितीयकाण्डे ‡ । सवितुः सख्यं लब्धवतो हिर-
ण्यादिवहुधनशरीरतुष्टिश्च सुलभेत्ययं मर्थः उत्तरार्द्धस्य तात्पर्यं
मित्याह— “यो देवस्य सवितुः सख्यं वृणीते, स द्युम्नं च पुष्टिं
च वृणीते”—इति । यद्यपि तत्र द्युम्नवत् पुष्टिशब्दो द्वितीयान्त-
तया न निर्दिष्टः, तथापि ‘पुष्यसे’—इत्यत्र पोषलक्षणं प्रकृत्यर्थं
विवक्षित्वा एवं व्याख्यातं मिति मन्तव्यम् ॥

अस्तु सख्यं कृतवत् एतत्फलद्वयं तुच्छस्यामर्त्तस्य भगवता
सवित्रा सह सख्यं कथं सुपपद्यत इत्यत आह— “एष वा
अस्य सख्यं वृणीते, य एतत् कर्म करोतीति । ‘यः’ पुरुषः
‘एतत्’ सवित्रदेवताकं ‘कर्म’ ‘करोति’, ‘एषः’ खलु ‘सख्यं
वृणीते’ तदीयकर्म्मसम्पादनं मेतत्सख्यलाभहेतुरित्यर्थः । अथ

* “सह पित्रा वैश्वानरेणेति । संवत्सरो वै पिता वैश्वानरः
प्रजापतिः”—इत्यादि प्र० ब्रा० १ का० ४ प्र० २ ब्रा० १६ क० द्रष्टव्यम् ।

† वा० सं० ११. ६७ (४. द. १.) ।

‡ १ प्र० ४ ब्रा० १८, १९ क० (३ भा० ४८, ५५ प्र०) द्रष्टव्यम् ।

कात्यायनः— “प्राकृतान्यौदृग्रभणानि हुत्वा सप्तान्निकान्याकृति
मिति प्रतिमन्त्रम्”—इति * ॥ २१ ॥

अथैतेषां मौद्गभणानां होमविषये केषाञ्चित् पक्षं मनूय ,
तेषां सुपपादनं निराचष्टे—“तान्यु हैते उखाया मेवेत्यादिना † ।
‘तानि’ एतानि औदृग्रभणानीति सम्बन्धः । ‘एके’ महर्षयः
‘उखायां’ तप्तायां ‘जुह्वति’, तेषां मभिप्राय माह— “कामिभ्यो
षा एतानीति । काम्यन्त इति कामाः स्वर्गादयः । स्वर्गं प्रत्युद्-
ग्रहणसाधनत्वात् स्वर्गाख्यः कामस्तावदुक्त एव , एव मन्येऽपि ।
ततोऽर्वाचीन्यः कामा एतेषां सिद्धाः । ‘उखा’—इति ‘यत्’ अस्ति,
‘एषः’ ‘यजमानस्य’ ‘आत्मा उ’ शरीर ईव ; शरीरस्योखात्वेन
तज्जन्यस्याग्नेर्यजमानकात्मत्वेन च संस्कारात् । यद्वा , यजमान-
शरीरं यथा यज्ञनिवर्त्तनसाधनम् , एव सुखापीति । तच्च न्यायेन
यजमानशरीरत्वमुखायाः । ‘आत्मन्’ आत्मनि ‘यजमानस्य सर्वान्
कामान्’—इति स्पष्टम् ॥

अथ तं पक्षं निषिध्य स्वं पक्षं सोपपत्तिक माह— “न तथा
कुर्यादेतस्य वै यज्ञस्येत्यादिना । ‘एतस्य वै यज्ञस्य’ प्रकृतस्य
दीक्षणीयाख्यस्य ‘संस्थितस्य’ सम्पूर्णस्य ‘एतासां’ दीक्षाहुतीनां
‘यो रसः’, ‘तदेतत्’ अग्निज्वालारूपः आहवनीयात्मना ‘दीप्यते’ ।
तप्तायां सुखायाम् औदृग्रभणहोमपक्षं निराकृत्य हुतेष्वौदृग्रभ-
णेषु तेषां यो रसः स्थितः , तेन प्रज्वलितानी उखाप्रवृत्तनं
कर्त्तव्यमिति सिद्धान्तयतोऽयं मभिप्रायः— सर्वकामावाप्तिस्तु
दीक्षणीयाख्ये यज्ञे सम्पूर्णे , हुतेषु औदृग्रभणेषु तेषां यो रसः

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ३० ।

† का० श्रौ० सू० १६. ४. ३१ क ।

स्थितः, तेन प्रज्वलिताग्नी उखासम्पतनेनापि सम्भविष्यति । तस्माद् दीक्षणीयाख्ये संस्थिते यज्ञे औदग्रभणेषु सम्बन्धिषु हुते-
ष्वेव उखाप्रवृत्तनं कर्तव्यमिति ॥ २२ ॥

उखाया अस्याः मुञ्जकुलायावस्तरणं विधाय प्रशंसति— “मुञ्ज-
कुलायेनावस्तीर्णा भवतीति । अनेन मुञ्जकुलायावस्तरणस्य दृष्टा-
र्थत्वमिव, न त्वशब्दार्थत्वमित्युक्तं भवति । आदीप्तिस्तु
दृष्टान्तरेणापि भवति, किं मुञ्जनियमेनेति, तत्राह— “यद्देव
मुञ्जकुलायेन योनिरेषानेर्यमुञ्ज इत्यादिना । एवकारो भिन्नक्रमः ;
मुञ्जकुलायेनेति यदस्ति, अत्रोपपत्तिरभिधीयत इति शेषः ।
मुञ्जस्य क्षुद्रदृष्टणत्वेन शीघ्रमग्निजननसाधनत्वात् अनियोनित्वम् ।
योनेर्गर्भहिंसकत्वाभावसिद्धिर्वैशब्देनोच्यते । जायमानोऽग्निः स्वयो-
नरेव सकाशात् जायत इत्यभिप्रायेण मुञ्जकुलायेनैव भवितव्य-
मित्यर्थः ॥ २३ ॥

अथ मुञ्जकुलायादप्यन्तरं शणकुलायावस्तरणं कर्तव्यमि-
त्याह— “शणकुलाय मन्तरं भवतीति * । “आदीप्यादिति
न्वेवेत्यर्थवादः, पूर्ववत् † । “यद्देव शणकुलाय मित्यादि । अन्तः
अवस्तीर्यमानं वस्तु भवेदिति यदस्ति, तत्र शणमभिधीयत
इति शेषः । पूर्वं ‘प्रजापतिः’ चित्वाग्निरूपः ‘यस्यै योनेः’ यस्याः
योनेः सकाशात् उत्पन्नस्याग्नेः ‘उमाः’ ‡ । क्षीमवस्त्रोपा-

* “मुञ्जकुलायावस्तीर्णा मन्तरे शणम्”—इति का० श्रौ० सू० १६. ४. ३१ ।

† पूर्वकण्ठीयाख्यावदित्यर्थः ।

‡ “अतस्तीस्यादुमा क्षुमा”—इति अम० की० १. ६. ३० । अयं

अवस इति ख्यातस्य धान्यभेदस्य । “विभाषा तिलमाषोमामङ्गाण्युभ्यः”

—इति पा० सू० ५. २. ४ ।

दानभूतास्तृणविशेषा उमाः । ताः उत्स्वस्थानीया अभवन् ,
शणाख्यत्वनविशेषा जरायुस्थानीयाः । शिष्टं सुगमम् । 'पूतयः'
दुर्गन्धाः ॥ २४ ॥ ३ [६. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

तां तिष्ठन् प्रवृणक्ति * । इमे वै लोका उखा
तिष्ठन्तीव वा ऽइमे लोका अथो तिष्ठन्वै व्यौर्य-
वत्तरः † ॥ १ ॥

उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । उदङ् प्राङ् तिष्ठन् प्रजा-
पतिः प्रजा असृजत ॥ २ ॥

यदेवोदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एषा होभयेषां
देवमनुष्याणां दिग्यदुदौचो प्राची ॥ ३ ॥

यदेवोदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एतस्यां ह दिशि
स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं तस्मादुदङ् प्राङ् तिष्ठन्नाहुती-

* ग-घ-पुस्तकयोरिह द्वेचिङ् (१) नास्ति ।

† 'वौर्यवत्तमः'—इति ग, घ ; सायणभाष्यविरुद्धः ।

जुहोत्युदङ् प्राङ् तिष्ठन्दक्षिणा नयति द्वारैव तत्
स्वर्गस्य लोकस्य वित्तं प्रपादयति ॥ ४ ॥

मा सु भित्वा मा सु रिष इति । यथैव
यजुस्तथा बभ्रुरस्व धृषणु व्वीरयस्व स्त्रिति योषा
वा ऽउखास्वेति वै योषाया ऽआमन्त्रणं स्त्रिव
व्वीरयस्वाग्निश्चेदं करिष्यथ इत्यग्निश्च ह्येतत् करि-
ष्यन्तौ भवतः ॥ ५ ॥

हुहस्व देवि पृथिवि स्वस्त्य ऽइति । यथैव
यजुस्तथा बभ्रुरासुरी माया स्वधया कृतासीति
प्राणो वा ऽअसुस्तस्यैषा माया स्वधया कृता जुष्टं
देवेभ्य इदं मस्तु हव्य मिति या एवैतस्मिन्नग्ना-
वाहुतीर्हीष्यन् भवति ता एतदाहाथो ऽएषैव हव्य
मुरिष्टा त्व मुदिहि यज्ञे ऽअस्मिन्निति यथैवारिष्टा-
नार्तैतस्मिन्यज्ञ ऽउदियादेवं मेतदाह ॥ ६ ॥

होभ्यां प्रवृणक्ति । द्विपाद्यजमानो यजमानो
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवैना मेतत्
प्रवृणक्ति गायत्र्या च त्रिष्टुभा च प्राणो गाय-
त्र्यात्मा त्रिष्टुबेतावान्वै पशुर्यावान् प्राणस्यात्मा

च तद्यावान्पशुस्तावतैवैना मेतत् प्रवृणक्तुथो ऽग्निर्वै गायत्रीन्द्रस्त्रिष्टुबैन्द्राग्नो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैना मेतत् प्रवृणक्तौन्द्राग्नी वै सर्व्वे देवाः सर्व्वदेवत्योऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैना मेतत् प्रवृणक्ति तयोः सप्त पदानि सप्तचितिकोऽग्निः सप्तऽर्त्तुवः संवत्सरः संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ७ ॥

तां यदाग्निः सन्तुपति । अथैना मर्चिरारोहति योषा वा ऽउखा वृषाग्निस्तस्माद्यदा वृषा योषाऽ सन्तुपत्यथास्याऽ रेतो दधाति ॥ ८ ॥

तद्वैके । यदि चिर मर्चिरारोहत्यङ्गारानेवावपन्त्युभयेनैषो ऽग्निरिति न तथा कुर्यादस्थन्वान्वाव पशुर्जायतेऽथ तं नाय ऽएवास्थन्वन्त मिव नृषन्ति रेत इवैव दधति रेत उ ऽएतदनृस्थिकं यदर्चिस्तस्मादेना मर्चिरवारोहत् ॥ ९ ॥

तां यदार्चिरारोहति । अथास्मिन्समिध मादधाति रेतो वा ऽएना मेतदापद्यत ऽएषो ऽग्नि-

स्तुस्मिन्नेतां रेतसि सम्भूतिं दधाति ॥ १० ॥

सा कार्मुकी स्यात् । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजा-
पत्या अस्पृजन्त ते देवा अग्निं मुनीकं कृत्वासुरा-
नभ्यायंस्तुष्टार्चिषः प्रगृहीतव्यासुरा अयं प्रावृच्च-
स्तदद्यां प्रत्यतिष्ठत्य कमुको ऽभवत्तस्मात् स्याद्
रुसो हि तस्माद् लोहितो ऽर्चिर्हि स एषो ऽग्नि-
रेव यत् कमुको ऽग्निं मेवास्मिन्नेतत् सम्भूतिं
दधाति ॥ ११ ॥

प्रादेशमात्री भवति । प्रादेशमात्री वै गर्भी
व्विष्णुरात्मसन्निता मेवास्मिन्नेतत् सम्भूतिं द-
धाति ॥ १२ ॥

घृते न्युत्ता भवति । अग्निर्यस्यै योनेरुत्पद्यत
तस्यै घृतं सुल्बं मासीत्तस्मात्तत् प्रत्युद्दीप्यत ऽचात्मा
ह्यस्यैव तस्मात्तस्य न भस्म भवत्यात्मैव तदात्मान
मुप्येति न वा ऽउल्बं गर्भं हि नस्त्यङ्घ्रिंसाया
ऽउल्बादौ जायमानो जायत ऽउल्बाज्जायमानो
जायाता ऽवृति ॥ १३ ॥

ता मादधाति * । द्रुक् सः सर्पिरासुतिरिति दा-

वृन्तः सर्पिरशन इत्येतत् प्रलो होता व्वरेण्य
इति सनातनो होता व्वरेण्य इत्येतत् सहस-
स्पुत्री ऽअकृत इति बलं वै सहो बलस्य पुत्री
ऽदभुत इत्येतत्तिष्ठन्नादधाति स्वाहाकारेण तस्यो-
परि बभूवुः ॥ १४ ॥

तद्वा ऽआत्मैवोखा * । योनिर्मुञ्जाः शणा जरा-
युल्वं घृतं गर्भः समित् † ॥ १५ ॥

बाह्योखा भवति । अन्तरे मुञ्जा बाह्यो
ह्यात्मान्तरा योनिर्बाह्ये मुञ्जा भवत्यन्तरे शणा
बाह्या हि योनिरन्तरं जरायु बाह्ये शणा भव-
त्यन्तरं घृतं बाह्यं हि जरायुन्तरं मुल्वं बाह्यं
घृतं भवत्यन्तरा समिदाह्यं ह्युल्वं मन्तरो गर्भं
एतेभ्यो वै जायमानो जायते तेभ्य एवैन मेतज्ज-
नयति ॥ १६ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

* 'आत्मैवोखा'—इति ग, घ ।

† 'समित्'—इति ग, घ ।

यदुक्तं सूत्रकृता— “दण्डोच्छ्रयणान्तं कृत्वाध्वर्युयजमानयो-
रन्यतर उखा माहवनीयेऽध्विरयति मुञ्जकुलाय-शणकुलायाव-
स्त्रीर्णा मन्तरे शणा मा सु भित्था इति तिष्ठन्मुदङ्प्राङ्”-इति * ।
तद्विधत्ते— “तां तिष्ठन् प्रवृणक्तीमे वै लोका उखेति । अध्व-
र्युयजमानो वा ‘तिष्ठन्’ ‘प्रवृणक्ति’ आहवनीये प्रतितपेत् † “इमे
वै लोका उखेति । उखाया लोकत्रयात्मकत्वं मुक्तं प्राक् तृतीय-
प्रपाठकान्ते ‡ । लोकस्थानां प्राणिना मूर्धं मवस्थानादुत्तर-
भावाद्वा “तिष्ठन्तीव वेत्युक्तम् । शयानात् आसीनाश्च तिष्ठन्
पुरुषेषु युद्धादिव्यापारे वीर्यादर्शनात् “तिष्ठन् वै वीर्यवत्तर
इत्युक्तम् ॥ १ ॥

उदङ्प्राङ् तिष्ठन्निति § । ईशानाभिमुखस्तिष्ठन्नित्यर्थः ।
पूर्वं प्रजापतिना प्रजासृष्टिकाले प्रागुदङ्मुखेन सृष्टत्वादिदानीं
मपि तन्मुखेनैव कर्त्तव्यमिति प्रकारान्तरेण तन्मुखत्वं प्रशं-
सति— “यद्देवोदङ्ङिति । उत्तरस्यां दिशि प्रायेण मनुष्याणां
प्राचुर्यात् , मनुष्यसम्बन्धिदेविकानामकर्मणः + + + प्राङ्-
मुखानुष्ठानात् , देवान् प्रति नियतभागत्वाच्च प्राची दिक् देवानां
मिति व्यवस्था । अत उभयसम्बन्धात् ‘प्रागुदीची’ ईशानाशा ॥ २ ॥

प्रकारान्तरेण तां दिशं प्रशंसति— “यद्देवोदङ्प्राङ् तिष्ठ-
न्निति । यस्मात् स्वर्गद्वारम् , तस्मात् ‘उदङ्प्राङ् तिष्ठन्’ सर्वाः
‘आहुतीर्जुहोति’, तस्मादेव कारणात् तादृङ्मुख एव सन्

* का० श्री० सू० १६. ४. ३१ । ‘मुञ्जकुलायावस्त्रीर्णा मन्तरे
शणाम्’-इति मुद्रितपाठः ।

† अस्मिन्नेव काण्डे उपरिष्ठात् (३ प्र० ७ ब्रा० १७ क०) द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्री० सू० १६. ४. ३१ ख ।

‘दक्षिणाः’ ‘नयति’ प्रयच्छति । ‘तत्’ तेन तादृङ्मुखः सन्
आहुतिप्रदानेन दक्षिणानयनेन च स्वर्गद्वारेणैव ‘वित्तं’ आहुति-
रूपम्, दक्षिणारूपं धनञ्च ‘प्रपादयति’ दत्तवान् भवति । अने-
नेशानाभिमुख माहुतयो होतव्याः, दक्षिणा च दातव्या इति विधि-
रुच्यते*, अपूर्वार्थत्वात् ॥ ३ , ४ ॥

उखाप्रवृत्तनस्य द्वौ मन्त्रौ, तत्र प्रथमं मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे
— “मा सु भित्वा मा सु रिष इतीति * । “यथैव यजुस्तथा
बभ्रुरिति । ‘यजुः यथा’, ‘बभ्रुः’ अर्थवादोऽपि ‘तथा’ ; पाठ
एव व्याख्यान मित्यर्थः । अर्थस्तु— हे उखे ! त्वम् ‘मा सु भित्वा’
सुष्टु भित्वा मा स्त्र, दृढा भवेत्यर्थः । तथा ‘सुष्टु मा रिषः’ हिं-
सिता मा भूः । द्वितीयभागं व्याचष्टे— “अम्ब धृष्णु वीरयस्त्र
स्त्रितीति । हे ‘अम्ब’ मातः उखे ! त्वं ‘धृष्णु’ प्रगल्भं यथा
भवति तथा सुष्टु एव ‘वीरयस्त्र’ अग्निधारणलक्षणास्त्रकर्म कुरुष्व ।
“योषा वा इत्यादि स्पष्टम् । तृतीयभागं व्याचष्टे— “अग्नि-
श्चेदं करिष्यथ इतीति , “अग्निश्च हि एतत् करिष्यन्ती भवत
इति । अग्निश्चेति च-शब्दाद् हे उखे त्वञ्च इदं कर्म करिष्यथः
समाप्तिं प्रापयिष्यन्ती भवथः ॥ ५ ॥

द्वितीयमन्त्रस्य प्रथमभागं निगदव्याख्यात मिति व्याचष्टे—
“इं हस्त्र देवि पृथिवि स्वस्तय इतीति † । “यथैव यजुस्तथैव
‘बभ्रुरिति । ‘अक्षरार्थस्त्वयम्— हे ‘पृथिवि देवि !’ विकारे
प्रकृतिशब्दः , हे उखे ! इत्यर्थः । सा त्वं ‘स्वस्तये’ अविनाश-
नामैतत् , क्षेमाय ‘इं हस्त्र’ दृढा भव । द्वितीयभागं व्याचष्टे—

* वा० सं० ११. ६८ ।

† वा० सं० ११. ६९ ।

“आसुरी माया स्वधया कृतासीतीति । “प्राणो वा असुस्तस्यैवा
माया स्वधया कृतीति । असोः सम्बन्धिनी माया प्रज्ञा तया
निर्मितत्वात् उखापि मायेत्युच्यते; सा च स्वधया कृता । “स्वधा”
-इत्यन्ननाम * , तद्धेतुत्वात् पृथिव्यपि स्वधा । “ता अग्नि मसृ-
जन्त”-इत्यत्र यथाग्निशब्देन पृथिवी विवक्षिता , तद्वत् ; तादृ-
श्यसि । तृतीयभागे “हव्य”-शब्देन किं मभिप्रेत मिति तद्
दर्शयति — “जुष्टं देवेभ्य इदं मसृ हव्य मित्तीति । “या एव
एतस्मिन् अग्नी आहुतीः होष्यन् भवति, ता एतदाहेति । ‘एत-
स्मिन्’ उखाया निष्याद्ये ‘अग्नी’ अन्नाहुतीः सोमपश्वाज्यादि-
रूपाः , ‘एतत्’ एतेन हव्यशब्देन ‘आह’ ‘इति’ । नन्विदं
व्यवहितं कथं मिदं मसृ हव्य मित्तीदन्तया व्यपदिश्यत इत्यत्र
ब्रूमः— प्रकृतत्वेन बुद्धौ सन्निधानादुपपद्यत इति । चतुर्थभाग
माशासनरूप इति व्याचष्टे — “अरिष्टा त्व मुदिहि यज्ञेऽस्मि-
न्निति, यथेवारिष्टानार्त्तं तस्मिन् यज्ञ उदियादेव नेतदाहेति । उखे !
त्वम् ‘अरिष्टा’ अहिंसिता सती, ‘अस्मिन् यज्ञे’ ‘उदिहि’ उन्नता
भव । अरिष्टेत्यस्य व्याख्यान मनार्त्तेति ॥ ६ ॥

मन्त्रगतं द्वित्वं प्रशंसति — “द्वाभ्यां प्रवृणक्ति , द्विपाद्यज-
मानोऽग्निरित्यादिना । यजमानस्य चीयमानवैश्वानरात्मना संस्का-
राद् ‘यजमानोऽग्निः’ । अथ वा “यजमानः प्रस्तरः”-इति-
वत् † अग्नेरपि यागनिर्वर्त्तकत्वात् यजमानत्वम् ; अतो यजु-
माननिष्ठपादद्वित्वसङ्ख्या तदुख्याग्नौ युक्ता । “यावानग्निरिति ।

* निघ० २ अ० ७ ख० १७ प० ।

† तै० सं० १. ७. ४. ८ द्रष्टव्यम् ।

यावत्स्यन्मेर्मात्रा यजमानद्वारकद्वितिसंज्ञारूपा, तावता सर्वेणापि 'एनाम्' उखाम् 'एतत्' एतेन प्रकारेण 'प्रवृणक्ति' ॥

मन्त्रगतं छन्दोविशेषं प्रशंसति—“गायत्र्या च त्रिष्टुभा च प्राणो गायत्र्यात्मा त्रिष्टुबित्यादिना । प्राण उदानो व्यान इति प्राणस्य वृत्तिभेदेन त्रित्वात्, गायत्र्याश्च पादत्रयात्मकत्वात् प्राण एव गायत्री ; आत्मा तु शरीरम्, प्राणस्य आयतनं हि शरीरम् ; अतः पादत्रयात्मिकायाः गायत्र्याः पादचतुष्टयात्मिकायां त्रिष्टुभिः अन्तर्भावेन त्रिष्टुभः प्राणरूपगायत्रीशरीरत्वात् “आत्मा त्रिष्टुबित्युक्तम् । लोके द्विपादूपश्चतुष्पादूपश्च यः 'पशुः' अस्ति, 'सः' 'एतावान् वै', 'यावान्' 'प्राणः' प्राणशरीर-सङ्घात्मकः खलु ; तयोरेव प्रत्यक्षतः प्रतीतेः । स्पष्टं मन्यत् ॥

इत्थं मन्त्रगतं छन्दः प्राणात्मरूपत्वेन प्रशस्य तदभिमानि-देवताद्वारेणापि प्रशंसति—“अथो अग्निर्वै गायत्रीन्द्रस्त्रिष्टुबिति । “त मग्निर्देवतान्वसृजत गायत्रं छन्दस्त मिन्द्रो देवतान्वसृज्यत त्रैष्टुभं छन्द”-इति श्रुतत्वात् * प्रजापतिसहोत्पन्नत्वेनान्तेर्गायत्रीत्वम्, इन्द्रस्य च त्रिष्टुप्त्वम् । अत एव अग्निनेन्द्रेण सम्बन्धेन मन्त्रेणोखाप्रवृत्तनात् 'ऐन्द्राग्नोऽग्निः' यजमानः । “यावानग्नि-रित्यादि पूर्ववत् ॥

तद्वत्सर्वदेवतात्मकत्वद्वारेणाभ्यां प्रवृत्तनं प्रशंसति—“इन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः सर्वदेवत्वोऽग्निरित्यादिना । “ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन्”-इति † श्रुतेः अग्नेः सर्वदेवतात्वम्, इन्द्रस्य च सर्वदेवा-

* तै० सं० ७. १. १. ४ द्रष्टव्यम् ।

† तै० सं० ६. २. २. १० द्रष्टव्यम् ।

धिपतित्वम् ; अतस्तद्वारा अग्निरुख्योऽपि सर्वदेवतात्मकः । गतं मन्यत् ॥

मन्त्रद्वयगतपादसङ्ख्याद्वारेणापि मन्त्रद्वयेन प्रवृत्तनं प्रशंसति— “सप्त पदानि, सप्तचित्तिकोऽग्निरित्यादिना । अग्नेः सप्त चित्तयः ; षट् चित्तय इष्टकाः, अथ सप्तमी तु “विकर्णीञ्च स्वयमातृस्याञ्चोपदधाति, हिरण्यशकलैः प्रोक्षति, अग्निमभ्यादधाति, सा सप्तमी चितिः”—इति * सप्तचित्तयः । गतं मन्यत् ॥

“तावद् तद् भवतीति । तदुखाप्रवृत्तनरूपं कर्म ‘तावत्’ अग्निमात्रया समं ‘भवति’ ॥ ७ ॥

सन्तपने सति उखाया या दीप्तिः, सा रेतआत्मना, सन्तापक मग्निं पुरुषात्मना, उखा च योषिदात्मना, सन्तापञ्च सञ्योगात्मना प्रशंसति— “तां यदानिः सन्तपत्यथैनामिति ॥ ८ ॥

उखायां चिरारोहणविषये केषाञ्चित् पक्षमुपन्यस्य निराचष्टे— “तद्वैके यदि चिरमर्चिरारोहतीत्यादिना । ‘अर्चिः’ सामग्रीप्रोज्ज्वल्याभावेन ‘चिरं’ कालविलम्बेनारोहेत्, ततः प्रागेव ‘अङ्गारानावन्ति’ उखां प्रक्षिपेयुः । तेषां माश्रयः,— ‘उभयेन’ अङ्गारेण अर्चिषा च ‘एषः अग्निः’ जायतु इत्यभिप्रायः । तत्पक्षं निराकरोति— “न तथा कुर्यादिति । तत्पक्षान्नाश्रयणे कारणमाह— “अस्थन्वान्वाव पशुर्जायत इति । ‘पशुः’ जननकाले ‘अस्थन्वान् वाव’ अस्थन्वानेव सास्थिक एव ‘जायते’, ‘अथ’

तस्मात् कारणात् 'अये एव' जननात् प्राक्काले एव 'अस्थन्व-
न्तम् इव' 'न न्यृषन्ति' न स्थापयन्ति लोके । तर्हि किं कुर्व-
न्तीत्यत आह— "रेत इवैव दधतीति । रेत एव दधति गर्भं ।
इत्थं लोकवृत्तान्तं प्रदर्श्य प्रकृते योजयति— "रेत उ एतदिति ।
'अर्चिः' इति यत् एतद् अस्ति , तत् 'एतत्' 'रेतः' 'उ' खलु ।
अतो गर्भाधानकाले एव रेतसा महारोह्यङ्गारानोष्येके
'अर्चिरेवारोहेत्' । अत्र सूत्रम्— "अनारोह्यङ्गारानोष्येके"
—इति * ॥ ८ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— "अग्नावारूढे त्रयोदशास्यां प्रादेशमार्चो
समिध आदधाति , अनारोह्यङ्गारानोष्येके , घृतोन्नां कार्मुकीं
द्वन्न इति वैकङ्कतीं परस्या इति , औदुम्बरीं परमस्या इति ,
अपरशुक्लां यदग््न इति , अधःशयां यदत्तीति , पालाशीः
प्रत्यय महरहरिति"—इति † , तदिदं क्रमेण विवक्षुः आदौ
कार्मुक्याः समिध आधानं विधाय प्रशंसति— "तां यदार्चिरित्या-
दिना । अर्चिरूपस्य केवलरेतस आधाने सति अग्नेः सम्भूत्या
आकारविशेषरूपाया अभावात् तथाभावाय समिदाधानं कर्त्तव्य
मित्यर्थः ॥ १० ॥

आधातव्यायाः समिधो वृक्षविशेषसम्बन्धमाह— "सा कार्मु-
की स्यादिति । धनुरुपादानभूतो वृक्षविशेषः, क्लमुकः । तद्वि-
कारत्वं समर्थयितुं माख्यायिका माह— "देवाश्चासुराश्चेत्या-
दिना । स्पर्द्धमानानां मध्ये ते देवाः 'अग्निम्' 'अनीकं' सुखं
कृत्वा असुरानभिगताः , तस्मिन् समये असुराः प्रत्यावृत्त्य

* का० औ० सू० १६. ४. ३४ ।

† का० औ० सू० १६. ४. ३३-४० । वा० सं० ११. ७०-७५ ।

अग्नेरर्चिः प्रगृह्य, यावन्मात्रं गृहीत मासीत्, तावन्मात्रं मर्चि-
षोऽयं 'प्रावृश्नन्' क्तिन्नवन्तः । क्तिन्नं तदग्रम् अस्यां पृथिव्यां प्रति-
ष्ठितं मभूत् । स च तत्र क्लमुकाख्यो वृक्षः सम्पन्नः । 'क्लमुकः'
नाम धनुष उपादानभूतः सारवान् वृक्षविशेषः ।

उक्तं मर्थं प्रत्यक्षबलेन दृढयति— "तस्मात् स स्वादुरिति ।
तस्मादित्युक्तम्, कस्मादित्याह— "रसो हीति । यस्मादग्नेः
सारांशः, तस्मादित्यर्थः । तस्मिन्नेवार्थे प्रत्यक्षान्तरं दर्शयति—
"तस्मादु लोहितोऽर्चिर्हीति । अर्चिषो लोहितवर्णत्वात् तदा-
त्मको वृक्षोऽपि लोहितः । यत एवं 'क्लमुकः' यः अस्ति, 'स
एषः अग्निरेव' वृक्षरूपिण परिणामात् । 'एतत्' एतेन क्लमुक-
समिदाधानेन 'अग्नि मेव' 'सम्भूतिं दधाति' स्थापितवान्
भवति ॥ ११ ॥

समिध इयत्तां विधाय प्रशंसति— "प्रादेशमात्रो भवतीति ।
"प्रादेशमात्रो वै गर्भं इति । 'गर्भः' विष्णुः, यज्ञरूपः प्रादेश-
मात्रः । गर्भस्य प्रादेशपरिमाणत्वं लोकसिद्धम् । विष्णुरेव वामना-
वतारः गर्भरूपः प्रादेशमात्रः ॥ १२ ॥

आधेयायाः समिधः प्रवृञ्चनं विधाय प्रशंसति— "वृते
न्युत्ता भवत्यनिर्गस्यै योनेरसृज्यतेति । 'अग्निः' उख्यलक्षणः
पूर्वं 'यस्यै' यस्याः 'योनेः' 'असृज्यत', 'तस्यै' तस्याः 'वृतम्' एव
'उल्ब मासीत्', 'तस्मात्' 'तदति' वृतं प्रति 'उद्दीप्यते' ।
'तस्मात्' अग्न्यवयवत्वादेव 'तस्य' वृतस्य हुतस्य 'न भस्म भवति'
इतरकाष्ठादिवत् । भस्माभावे कारणमाह— "आत्मैव तदात्मानं
सम्येतीति । गतं मन्यत् ॥ १३ ॥

समिदाधाने मन्त्रं विधाय विभज्य व्याचष्टे— "ता मादधाति

द्वन्नः सर्पिरासुतिरित्यादिना * । द्रवणात् ऊर्ध्वगमनात् 'हुः' वन-
स्पतिः, स एव अन्नं यस्य सः, सरणात् 'सर्पिः' घृतम्, तदेव
'आसुतिः' आसवस्थानीयं यस्य स तथोक्तः ।

प्रथमपादं व्याचष्टे— “दार्वन्नः सर्पिरशन इत्येतदिति ।
द्वन्न इति पादेन यदुक्तम्, 'तदेतत्' एतदेव 'दार्वन्नः' इत्या-
द्युक्तं मेवेत्यर्थः । अशनशब्देनान्नसामान्यवाचिना अपानलक्ष-
णान्नविशेष उपलब्धते । द्वितीयपादे प्रज्ञशब्दं व्याचष्टे— “प्रज्ञो
होता वरेण्य इति । “सनातनो होता वरेण्य इत्येतदिति ।
स्पष्टम् । तृतीयं पादं व्याचष्टे— “सहसस्युत्रो अद्भुत इतीति ।
“बलं वै सह इति । सहते अभिभवति शत्रु मिति सहो
बलम्, मथनकाले बलेनोत्पाद्यमानत्वात् 'बलस्य पुत्रः' इत्यु-
क्तम् । 'अद्भुतः' पूर्वं मभूत इव, सर्वदा नूतन इत्यर्थः ।
मन्त्रान्ते स्वाहाकारेण समिदाधानं कर्त्तव्यम्, तच्च तिष्ठतैवेति
विधत्ते— “तिष्ठन्नादधाति स्वाहाकारेणेति । “तस्योपरि बन्धु-
रिति । 'तस्य' स्वाहाकारेणाधानस्य 'बन्धुः' अर्थवादरूपो वाक्य-
शेषः 'उपरि' “स्वाहाकारेण रेतो वा इदं सिक्तं मय मग्नि-
रित्यादिना † प्रदर्शयत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

गर्भरूपायाः समिधः सर्वान्तरत्वं प्रशंसति— “तद्वा आत्मै-
वोखेत्यादिना । 'उखा' 'आत्मैव' स्त्रीशरीरं मेव ; इतरस्या भव-
'स्त्रीर्णानि सुव्रह्मणान्येव योनिः ; ततोऽप्यन्तरत्वात् । एवं शणा-
दयोऽप्युन्नेयाः ॥ १५ ॥

* वा० सं० ११. ७० ।

† इत उत्तरस्मिन् ब्राह्मणेऽन्त्यकण्डिकायां द्रष्टव्यम् ।

उखादीना मात्मत्वादिकल्पनाया मुत्पत्तिं स्वय मेव दर्शयति— “बाह्योखा भवत्यन्तरे मुञ्जा इत्यादिना । आत्मत्वादिकल्पनायाः प्रयोजन माह— “एतेभ्यो वै जायमानो जायत इति । ‘जायमानो’ गर्भः ‘एतेभ्यः’ शरीरादिभ्यः सकाशात् ‘जायते’ खलु । जातस्य उत्पद्यमानस्य अग्नोरपि एतेषा मपेक्षणात् ‘एतत्’ एतेन उखामुञ्जादीना मुक्तक्रमेण सम्पादनेन ‘तेभ्य एव’ आत्मादिभ्य एव ‘एनम्’ अग्निं गर्भरूपं ‘जनयति’ । अत उक्तक्रमेणैवतेषा मनुष्ठानं प्रशस्त मिति विधेयस्तुतिः ॥ १६ ॥ ४ [६. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

अथ व्वैकङ्कती मादधाति । प्रजापतिर्यां प्रथमा माहुति मजुहोत्य हुत्वा यत्र न्यमृष्ट ततो व्वैकङ्कतः समभवत् सैषा प्रथमाहुतिर्यद्वैकङ्कतस्ता मस्मिन्नेतज्जुहोति तयैन मेतत् प्रीणाति पर-
त्या अधि संवत्तोऽवरां २॥ ऽअभ्यातर । यत्राह मस्मि तां २॥ ऽअवेति यथैव यजुस्तथा वन्तुः ॥ १ ॥

अथौदुम्बरी मादधाति । देवाश्चासुराश्चोभये

प्राजापत्या अस्पर्द्धन्त ते ह सर्व्व एव व्वनस्पतयो
ऽसुरानभ्युपेयुरुदुम्बरो ह्यैव देवान् जहौ ते देवा
असुरान् जित्वा तेषां व्वनस्पतीनवृञ्चत ॥ २ ॥

ते हीचुः । हन्तु येषु व्वनस्पतिषूर्ग्यो रस
उदुम्बरे तं दुधाम ते यद्यपक्रामेयुर्यातयामा अपक्रा-
मेयुर्यथा धेनुर्दुग्धा यथानडानूहिवानिति तदीषु
व्वनस्पतिषूर्ग्यो रस आसीदुदुम्बरे तं मदधुस्तयै-
तदूर्जां सर्व्वान् व्वनस्पतीन् प्रति पच्यते * तस्मात् स
सर्व्वदारुः सर्व्वदा क्षीरी तदेतत् सर्व्वं मन्त्रं यदु-
दुम्बरः सर्व्वे व्वनस्पतयः सर्व्वेणैवैन मेतदन्नेन प्री-
णाति सर्व्वे व्वनस्पतिभिः समिन्दे ॥ ३ ॥

परमृष्टाः परावृत इति । या परमा परा-
वदित्येतद्रोहिदश्व इहागहीति रोहितो हाग्ने-
रश्वः पुरीष्यः पुरुप्रियं इति पशव्यो बहुप्रिय
इत्येतदग्ने त्वं तरा मृध इत्यग्ने त्वं तर सर्व्वान्
पाप्मन इत्येतत् † ॥ ४ ॥

* 'प्रतिपद्यते'—इति च डष्टं डा०-वेवरमहोदयेन ।

† 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

अथापरशुवृक्णं मादधाति । जायत ऽएषु
 एतद्युच्चीयते सु एष सर्व्वस्मा ऽअन्नाय जायत
 ऽएतदेकं मन्त्रं यदुपरशुवृक्णं तेनैनं मेतत् प्रीणाति
 यदग्ने कानि कानि चिदा ते दाह्णि दध्मसि ।
 सर्व्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्ठेति यथैव
 यजुस्तथा बभ्रुस्तद्यत् किञ्चापरशुवृक्णं तदस्मा ऽए-
 तत् स्वद्वयति तदस्मा ऽअन्नं कृत्वापिदधाति* ॥ ५ ॥

अथाधःशयं मादधाति । जायत ऽएषु एत-
 द्युच्चीयते सु एष सर्व्वस्मा ऽअन्नाय जायत ऽएत-
 देकं मन्त्रं यदधःशयं तेनैनं मेतत् प्रीणाति
 यदुत्थुपजिह्विका यदस्त्रो ऽअतिसर्पतीत्युपजिह्विका
 वा हि तदुत्ति व्यस्रो व्यातिसर्पति सर्व्वं तदस्तु ते
 घृतं तज्जुषस्व यविष्ठेति यथैव यजुस्तथा बभ्रु-
 स्तद्यत् किञ्चाधःशयं तदस्मा ऽएतत् स्वद्वयति
 तदस्मा ऽअन्नं कृत्वापिदधाति † ॥ ६ ॥

अथैता उत्तराः 'पालाशो भवन्ति ।' ब्रह्म
 वै पलाशो ब्रह्माणैवैनं मेतत् समिन्दे यदेव पा-

लाश्र्यः सोमो वै पलाश एषो ह परमाहुतिर्यत्
सोमाहुतिस्ता मच्छिन्नेतज्जुहोति तथैन मेतत्
प्रीणाति * ॥ ७ ॥

अहरहरप्रयावं भरन्त इति । अहरहरप्रमत्ता
आहरन्त इत्येतदश्वायेव तिष्ठते घास मस्मा ऽइति
यथाश्वाय तिष्ठते घास मित्येतद्रायस्योषेण समिषा
मुदन्त इति रय्या च पोषेण च समिषा मुदन्त
इत्येतदग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषामेति यथैवाह
प्रतिवेशो न रिष्येदेव मेतदाह ॥ ८ ॥

नाभा पृथिव्याः समिधाने ऽअग्नाविति । एषा
ह नाभिः पृथिव्यै यज्ञैष एतत् समिध्यते राय-
स्योषाय बृहते इवामह ऽइति रय्यै च पोषाय
च बृहते इवामह ऽइत्येतदिरम्मद मित्तीरया ह्येष
मत्तो बृहदुक्थ मिति बृहदुक्थो ह्येष यजत्र मिति
यज्ञिय मित्येतज्जेतार मग्निं पृतनासु सासहि
मिति जेता अग्निः पृतना उ सासहिः † ॥ ९ ॥

* 'प्रीणाति'—इति ख ।

† 'सासहिः'—इति ग, घ ।

याः सेना अभीत्वरौः । दुष्टाभ्यां मलिमूढ्ये
जनेषु मलिमूढो यो ऽस्मभ्य मरातीयाद्यश्च नो हे-
षते जनः । निन्दाद्यो ऽस्मान् धिप्साच्च सर्व्वं तं
मप्ससा कुर्व्विति ॥ १० ॥

एतद्वै देवाः * । यस्मै नानद्देड् यञ्च्चादिषुस्तु मस्मा
ऽअन्नं कृत्वाप्यदधुस्तेनैन मंप्रीणन्नन्न मुहैतस्याभवद्-
दहदु देवानां पाप्मानं तथैवैतद्युजमानो यस्मै नं
हेष्टि यं च हेष्टिं तु मस्मा ऽअन्नं कृत्वापिदधाति
तेनैनं प्रीणात्यन्न मुहैतस्य भवति दहस्य युजमानस्य
पाप्मानम् ॥ ११ ॥

ता एता एकादशादधाति† । अन्नत्रियस्य वा-
पुरोहितस्य वा सर्व्वं वै तद्यदेकादशासर्व्वं तद्यद्-
अन्नियो वापुरोहितो वा ॥ १२ ॥

द्वादश अन्नत्रियस्य वा पुरोहितस्य वा । सर्व्वं
वै तद्यद् द्वादश सर्व्वं तद्यत् अन्नियो वा पुरो-
हितो वा ॥ १३ ॥

* 'देवाः'—इति ग, घ ।

† '०दधाति'—इति ख, ङ ।

सु पुरोहितस्यादधाति । सुश्रितस्मे ब्रह्म सुश्रितं व्यीर्यं बलम् । सुश्रितं क्षत्रं जिष्णु यस्याह मन्त्रि पुरोहित इति तदस्य ब्रह्म च क्षत्रं च सुश्रयति * ॥ १४ ॥

अथ क्षत्रियस्य । उद्देशां वाहू ऽअतिर मुदूर्ची ऽअथो बलम् । क्षिणोमि ब्रह्मणा मित्रानुन्नयामि स्वांश् ॥ ऽअह मिति युथैव क्षिणयादमित्रानुन्नयेत् स्वानेव मेतदाहोमे त्वेवैते ऽआदध्यादयं वा ऽअग्निर्ब्रह्म च क्षत्रं चेमु मेवैतदग्नि मेताभ्या सुभाभ्याः समिन्दे ब्रह्मणा क्षत्रेण च ॥ १५ ॥

तास्तुयोदश सम्पद्यन्ते । त्रयोदश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति ॥ १६ ॥

प्रादेशमात्रो भवन्ति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुरन्न मेतदात्मसंमितेनैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति यदु वा ऽआत्मसंमित मन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद् भूयो हिनस्ति तदात् कुनीयो न तद-

वति तिष्ठन्नादधाति तृक्षोपरि बन्धुः स्वाहाकारेण
 रेतो वा ऽद्भुत् सित्तु मय मग्निस्तुस्मिन्यत् काष्ठा-
 न्यस्वाहाकृतान्यभ्यादध्याद्धिं ह्युद्भूतं ता युत् समि-
 धस्तेन नाहुतयो यदु स्वाहाकारेण तेनान्न मन्त्रं हि
 स्वाहाकारस्तुथो ह्येनं न हिनस्ति ॥ १७ ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

अथ द्वितीयायाः समिधो वैकङ्कतत्वं विधाय प्रशंसति—
 “अथ वैकङ्कती मादधाति प्रजापतिर्वा प्रथमा माहुति मञ्जुहो-
 दिति * । पुरा ‘प्रजापतिः’ प्रजाः सृष्ट्वा, ‘यां प्रथमा माहुति
 मञ्जुहोत्’, ‘तां’ प्रथमभूतां ‘हुत्वा’ ‘यत्र’ देशे ‘न्यसृष्ट’ हुत-
 शेषं निर्माज्जनं कृतवान्, ‘ततः’ तस्मात् देशात् ‘विकङ्कतः’
 ‘समभवत्’ । यत एवम्, अतो विकङ्कतसाध्या आहुतिः ‘प्रथमा-
 हुतिः’ । प्रथमाहुतिरंशत्वात् अस्या अतिथिप्रथमाहुतत्वं युक्तम्,
 अतः ‘तां’ प्रथमाहुति मेव ‘अस्मिन्’ उखाग्नौ हुतवान् भवति ।
 ‘तया’ चाहुत्या ‘एनम्’ अग्निं ‘प्रीणाति’ ।

तत मन्त्रं साकल्येन पठित्वा तस्य निगदव्याख्यानता
 माह— “अस्या अधीत्यादिना’ । मन्त्रस्याय मर्थः †,— अग्ने ‡
 ‘परस्याः’ ‘संवतः’ सङ्ग्रामनामैतत् ‡, सङ्ग्रामस्य ‘अधि’ उपरि

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ३६ ।

† वा० सं० ११. ७१ ।

‡ निघ० २ अ० १७ ख० ४६ प० ।

‘अवरान्’ अक्रदीयान् ‘अभ्यातर’ अभ्यागमय । समनन्तरं
‘यत्र’ सङ्घानि जनपदे वा ‘अहम् अस्मि’, ‘तान् अव’ तान् सङ्घा-
मान् जनपदान् वा रक्ष ॥ १ ॥

तृतीयसमिधो वृक्षविशेषं विधाय प्रशंसति— “अथौदुम्बरी
मादधाति देवाश्चासुराश्चेत्यादिना * । देवासुरेषु परस्परं स्पर्द्ध-
मानेषु सर्वेऽपि ‘वनस्पतयः’ ‘असुरान्’ एव ‘अभ्युपेयुः’ अभ्यगमन्,
‘उदुम्बरः’ एकः ‘एव’ ‘देवान् न जहौ’ । पश्चात् ‘देवाः
असुरान् जित्वा’, ‘तेषां’ तेभ्यः सकाशात् ‘वनस्पतीन्’ ‘अहञ्जत’
वर्जितान्कुर्वन् ॥ २ ॥

“ते होचुरिति । पश्चात् ‘ते’ देवाः तेषु वनस्पतिषु विश्वासं
मज्जत्वा ‘वनस्पतिषु’ ‘यः उर्गं रसः’ सारोऽग्रः, ‘तम्’ ‘उदुम्बरे’
स्थापयाम इति परस्परं मुक्त्वा उदुम्बरे एव स्थापितवन्तः । एवं
कुर्वता मभिप्राय माह— ‘ते यद्यपक्रामेयुः’ तदा दुग्धधेनु-
षत् जडवलीवर्द्धवच्च गतसारा एवापक्रामेयुः ‘इति’ । ‘तथा’
स्थापितयोज्जा ‘सर्वान्’ ‘वनस्पतीन्’ ‘प्रति’ सर्वेषां प्रतिनिधि-
त्वेन ‘पच्यते’ परिपक्ववहुफलो भवतीत्यर्थः । प्रतेः कर्मप्रवचनी-
यत्वात् तद्योगात् ‘वनस्पतीन्’ इति द्वितीया । उक्तं मर्थं प्रत्य-
क्षेण दृढीकरोति— “तस्मादार्द्रः सर्वदा क्षीरीति । स्पष्टम् ।
सर्ववनस्पतिप्रतिनिधित्वात् सर्वान्नाद्यात्मकः ॥ ३ ॥

तस्याः समिध आधाने मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “परं मस्याः
परावत इति † । “या परमा परावदित्येतदिति । हे अग्ने !
‘या’ ‘परमा’ उत्कृष्टा, ‘परावत्’ दूरनामैतत् ‡, अत्यन्तं दूरं

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ३७ ।

† वा० सं० ११. ७२ ।

‡ निघ० शब्द० २७ सू० ५५० ।

मस्ति ; तादृशात् देशात् आगच्छ 'इति', 'एतत्' एतेन मन्त्रभागे-
नोक्त मित्यर्थः । द्वितीयभागे 'रोहिदण्ड'-शब्दाभिधेयत्व मन्त्रेः कुत
इति, तद् दर्शयति— "रोहितो ह्यग्नेरण्ड इति । "रोहितो-
ऽग्नेः"—इति निरुक्तम् * । तृतीयभागं व्याचष्टे— "पुरीषः
पुरुप्रिय इतीति । "पशव्यो बहुप्रिय इत्येतदिति । पुरीष-
शब्देन बहुपुरीषाः पशव उच्यन्ते । बहुभ्यः पशुभ्य आहितः
पुरीषः । 'पुरु'-इति बहुनामसु पाठात् † बहुभ्यो यजमानेभ्यो
देवताभ्योऽपि प्रियः । गत मन्यत् । चतुर्थभागे 'मृधः'—इत्ये-
तस्य ‡ सङ्ग्रामनामकस्यात्र पाप मर्थ इति व्याचष्टे— "अग्ने
त्वं तरा मृध इतीति । "अग्ने ! त्वं तर सर्वान् पाप्मनः इति एत-
दिति । तरतिरत्र निरासार्थः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थसमिदाधानं विधाय प्रशंसति— "अथापरशु-
वृक्ण मादधाति जायत एष एतदित्यादिना § । 'अथ' 'अपरशु-
वृक्णस्य' परशुना अश्विक्वस्य वाय्यादिना भग्नस्य । तस्याधाने
प्रयोजन माह— "स एष सर्वस्मा इति । कथं मस्याकत्व मित्यत
आह— "एतदेक मम मिति । अपरशुवृक्ण मपि अग्नेषु मध्ये
'एक मन्त्रम्' ।

तत्र मन्त्रं विधाय तस्य व्याख्यानानपेक्षत्वं माह— "यदग्ने
कानि कानि चिद्वित्यादिना ॥ ।

* निघ० १ अ० १५ ख० २ प० ।

† निघ० ३ अ० १ ख० ३ प० ।

‡ निघ० २ अ० १७ ख० २० प० ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ४. ३८ ।

॥ वा० सं० ११. ७३ ।

मन्त्रस्याय मर्थः,— हे 'अग्ने !' 'यत्' 'यानि कानिचिद्' रूपाणि 'दारुणि' 'ते' त्वयि 'आदधसि' आदधः, 'तत् सर्वं' 'दृतमसु' दृतवत् प्रिय मसु । 'तद्' दृतत्वेन कल्पितं यत् किञ्चित् काष्ठं 'जुषस्व' सेवस्व । हे 'यविष्ठ' युवतम अग्ने ! मन्त्रस्यावयवार्थस्पष्टत्वम् "यथैव यजुस्तथा बभूवुः"—इत्यनेनोक्तम्, इदानीं तात्पर्यार्थं माह— "तद् यत् किञ्च अपरशुक्लम्, तदस्मा एतत् स्वदयति, तदस्मा अन्नं कृत्वापिदधातीति । 'अस्मै' शिशुरूपाय अग्नये । यथा लौकिकशिशोर्नवनीतादिक मन्नं कृत्वा आस्येऽपिदधाति, तथा कृतवान् भवतीति ॥ ५ ॥

अथ सप्तम्याः समिदाधानं विधाय प्रपञ्चसति— "अथाधःशय मादधाति जायत एष इत्यादिना * । पूर्ववद् व्याख्येयम् । 'अधः' भूमेरुपरि स्वय मेव परितः 'शयः' शीते, सः 'अधः-शयः' । पूर्ववत् । तत्र मन्त्रं विधाय, पूर्वाह्णं व्याख्याय, उत्तरार्हस्य स्पष्टार्थता माह— "यदक्षुपजिह्विकेत्यादिना † । हे 'अग्ने' 'यत्' काष्ठम् 'उपजिह्विका' उपदीका 'अग्नि' भक्षयति, 'वस्त्रः' वस्त्रीको 'वा' 'यत्' काष्ठम् 'अतिसर्पति' आरोहति, 'सर्वम्' इत्यादि पूर्ववत् । मन्त्रस्य तात्पर्यं माह— "तद्यत् किञ्चाधःशय मित्यादिना । • अपरशुक्लपाधःशययोर्वृक्षविशेषा-विधानात् प्रकृतं सुदुस्वरत्वं मेव तयोपरित्यक्तव्यम् ॥ ६ ॥

इत्थं पञ्चसमिधो विलक्षणतां विधाय, उत्तरासां मष्टानां समिधां पलायैकद्रव्यत्वं माह— "अथैता उत्तराः पालाशो भव-

* का० श्री० सू० १६. ४. ३६ ।

† वा० सं० ११. ७४ ।

न्तीति * । पलाशत्वं ब्रह्मत्वेन सोमत्वेन च प्रशंसति— “ब्रह्म
वै पलाश इति , “यद्देव पालाशः सोमो वै पलाशः”—इति च
वाक्यद्वयेन † । “देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त तत् पर्णं उपाशृणोत्”—
इतिश्रुतेर्ब्रह्मत्वं पलाशस्य ‡ । “तृतीयस्या मितो दिवि सोम
आसीत् , तं गायत्र्याहरत् तस्य पर्णं मच्छिद्यत तत्पर्णी-
भवत्”—इतिश्रुतेः § पलाशस्य सोमावयवत्वात् “सोमो वै
पलाशः”—इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

अथ समिदाधानस्य षष्ठमन्त्रं चतुर्धा विभज्य व्याचष्टे— “अह-
रहरप्रयावं भरन्त इत्यहरहरप्रमत्ता आहरन्त इत्यादिना ॥ ।
मन्त्रस्य तु ब्राह्मणेनैव, विस्पष्टं व्याख्यानात् न पृथगुक्त्यपेक्षास्ति ।
मित्रणनिषेधवचनात् ‘प्रयाव’-शब्देन तदविनाभूतो प्रमाद-
लक्षणोऽर्थो विवक्षित इति ब्राह्मणेन व्याख्यातम् । ‘भरन्तः’—इति-
शब्दस्य च समिदाहरणं मर्थ इत्युक्तम् ॥

द्वितीयभागेनोक्तान्यर्थाहरणस्य दृष्टान्तोऽभिधीयत इति
व्याचष्टे— “यथाश्वाय तिष्ठते घास मित्येतदिति । ‘एतत्’
एतेन मन्त्रभागेनोक्त मित्यर्थः । ‘यथाश्वाय तिष्ठते’ गृह एव निव-
सते अश्वाय ‘घास’ बालवृक्षादिकं प्रतिदिनं हरन्ति , ‘तथास्यै
अग्नये’ इत्यर्थः ।

* “पालाशीः प्रवृत्तं महरहरिति”—इति का० औ० सू० १६.
४. ४० । अष्टमिः प्रवृत्तं मष्टौ पालाशीः प्रादेशमिताः समिधः
उख्येऽन्नावाद्धातीति तत्सूत्रार्थः ।

† पुरस्तात् ३३६ पृ० १६, १७ पं० द्रष्टव्ये ।

‡ श० ब्रा० १ का० २ प्र० ६ अ० १६ का० ।

§ ते० ब्रा० १. १. ३. १० ।

॥ वा० सं० ११. ७५ ।

तृतीयभागे 'रायस्योषेण'-इत्यत्र 'धनस्य पुष्ट्या' इत्येवं-
रूपोऽर्थः प्रतिभाति, तथापि राय इति निर्देशबलादेव अपुष्टस्य
धनसिद्धेः शरीरादिपोषरूपोऽर्थः पृथगेव विवक्षित इत्यभिप्रेत्य
'रय्या च पोषेण च' इति पृथक्तया ब्राह्मणे व्याख्यातम् । न
केवलं रय्या पोषेण च, किन्तु इष्टान्नेन च । "सम्पदस्तो वयं
मा रिषाम"-इत्युत्तरत्र सम्बन्धः ।

चतुर्थभागस्य तात्पर्यं माह— "अग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषा-
मेति । "यथैवास्य प्रतिवेशो न रिष्येत्, एव मेतदाहेति ।
प्रतिवेशो नाम स्वगृहे अलभ्यमानस्य पदार्थस्थानयनायोचितं
स्वगृहनिकटवर्त्ति मित्रादिगृहम् । अत्र तद्वान् विवक्षितः ।
अथास्मान्नेरभिमतहविःप्रदाता प्रतिवेशो यजमानः, उक्तलक्षणं
तद्गृहं वा 'न रिष्येत्' न हिंस्यात्, एव मनुगृहाणेत्येवंरूपं मर्थं
मयं मन्त्रभाग आह्वेत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ तेषु सप्तमसमिदाधानमन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— "नाभा
पृथिव्याः समिधाने अग्नावित्येषा ह नाभिः पृथिव्यै"-इति * ।
मन्त्रस्यायं मर्थः— 'पृथिव्याः' 'नाभा' नाभौ आहवनीयाख्ये
'समिधाने' अग्नौ समिध्यमाने सति 'रायः' धनस्य 'बृहते' महते
'पोषाय' 'हवामहे' आह्वयामः । 'इरन्मदम्' इरया मादयि-
तव्यम्, 'बृहदुक्थं' महच्छस्त्रम्, 'यज्वम्' यष्टव्यम्, 'जितारं'
जयशीलम्, 'पुतनाक्षु' सङ्ग्रामेषु 'सासहि' सोढारम् 'अग्निं'
'हवामहे' आह्वयामः † ॥

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ४० ।

† वा० सं० ११. ७६ ।

प्रथमभागं व्याचष्टे— “एषा ह नाभिः पृथिव्यै, यत्र एष एतत् समिध्यत इति । ‘यत्र’ यस्मिन् देशे ‘एषः’ अग्निः ‘एतत्’ एतेन प्रकारेण ‘समिध्यते’, ‘एषः’ प्रदेशः ‘पृथिव्यै’ पृथिव्याः ‘नाभिः’ उच्यते । द्वितीयभागे रायस्योषत्राङ्गणं प्राग्गते मन्त्रे व्याख्यातम् * । तृतीयभागं व्याचष्टे— “इरया मित्तीरया ह्येष मत्त इत्यादिना । ‘इरया’ घृतादिनात्वेन ‘मत्तः’ तर्पितः । ‘हि’-शब्देन प्रसिद्धिर्योत्यते । अग्नेर्बृहदुक्थत्वं प्रसिद्ध मिति दर्शयति— “बृहदुक्थो ह्येष इति । यजत्रशब्दं व्याचष्टे— “यजत्र मिति यन्नियमित्येतदिति । चतुर्थभागस्यार्थः प्रसिद्ध इत्याह— “जेता ह्यग्निः पृतना उ सासहिरिति ॥ ८ ॥

अथाष्टमसमिदाधानमन्त्रस्य प्रतीकमुपादत्ते— “याः सेना अभीत्वरीरिति † । तस्यायमर्थः,— ‘याः सेनाः’ ‘अभीत्वरीः’ अभीत्वर्थः, अभियायिन्यः । क्वरप्-प्रत्ययान्तस्य “इण् गतौ”— इत्यस्य‡ रूपम् । याः च ‘आव्याधिनीः’ आविध्यन्तीत्याव्याधिन्यः, आविध्यन्त्यः । ‘उ’-शब्दोऽप्यर्थे । ‘उद्गुणाः’ उद्गूणी गुणो यासां ताः तथोक्ताः । पृषोदरादित्वात् § अभिमतरूपस्वरसिद्धिः । ये च ‘स्तेनाः’ ये च चौराः, ये च ‘तस्कराः’ पापकारिणः । “तस्करः, तत् करोति यत् पापक मिति नैरुक्ताः ॥”—इति । तान् सर्वान् हे अग्ने ! ते आस्ये भक्षणाय प्रक्षिपामि ॥

* पुरस्तादिहैव (३४८ पृ० १ पं०) द्रष्टव्यम् ।

† वा० सं० ११. ७७ ।

‡ व्यदा० प० ३५ धा० ।

§ पा० सू० ६. ३. १०६ ।

॥ निरु० ३. ३. २ ।

अथ नवम्याः समिदाधानमन्त्रप्रतीक सुपादत्ते—“दंष्ट्राभ्यां मलिङ्गूनि ॥ तस्याय मर्थः,—‘दंष्ट्राभ्यां’ ‘मलिङ्गून्’ मलिङ्गुचः ‘उत’ अपि च ‘तस्करान्’ परद्रव्यापहरणलक्षणपापकारिणः ‘जन्मैः’ जन्मनाहैः उपर्यधोवर्त्तिभिः पुरोदन्तैरित्यर्थः । तैः ‘खाद’ । हे भगवन् ! षड्गुणैश्वर्ययुक्त ! अग्ने ! हनुभ्यां स्तेनान् खादितानेनान् यथा ईषदपि न परिशिष्यते, तथा सुष्ठु खादितान् कृत्वा खादेति ॥

अथ दशम्या आधानमन्त्रप्रतीक सुपादत्ते—“ये जनेषु मलिङ्गुच इति ॥ तस्याय मर्थः,—‘ये’ ‘जनेषु’ ‘मलिङ्गुचः’, ‘स्तेनासः’ स्तेनाः, ये च ‘तस्कराः’, तथा कक्षेषु नदी-पर्वतगह्वरेषु ‘अघायवः’ पापं परस्मै इच्छन्तः, तान् तव जन्मयोः ‘दधामि’ स्थापयामि ॥

अथैकादश्याः समिधो मन्त्रं पठति—“यो अस्मभ्य मिति ॥ ‘यः’ जनः ‘अस्मभ्यम्’ ‘अरातीयात्’ अरातिवदाचरेत्, ‘यः’ च जनोऽरातिः ‘नः’ अस्मान् ‘द्वेषते’ द्वेष्टि, ‘यः’ च जनः अस्मान् ‘निन्दात्’ निन्देत्, निन्दति, तथा ‘धिप्सात्’ दध्नातेः सन्, यासो लोपः, दन्भितुं हिसितुं मिच्छेत्, ‘तं सर्वम्’ ‘अप्ससा’ ‘कुर्व’ । अनुकरणशब्दोऽयम् ; यथा भक्षणसमये ‘अप्ससा’-शब्दं कर्त्तव्यं, तथा कुर्वित्यर्थः ॥ १० ॥

एतन्मन्त्रं प्रशंसितुं पुरावृत्तं माह—“एतच्च देवा यज्ञेनानित्यादिना । ‘एतत्’ अनेन प्रकारेण पुरा खलु देवाः ‘अप्य-दधुः’—इत्याख्यातेन सम्बन्धः । ‘एनान्’ यजमानान् ‘यद्य जनः’

‘अद्वेष्ट’ द्वेष मकार्षीत्, ‘यज्ञ’ जनं यजमानाः ‘अद्विषुः’ द्वेष मकुर्वन् । ‘तम्’ उभयविधम् ‘अक्षै’ उत्पन्नाय शिशरूपाय अन्नये ‘अन्नं कृत्वा’ ‘अप्यदधुः’ मुखे स्थापितवन्तः । ‘तेन’ अन्नेन ‘एनम्’ अग्निम् ‘अग्नीणन्’ । कथं तदन्नं भवतीत्याह—
 “अन्नं महैतस्याभवदिति । “अह इति विनिग्रहार्थीयः” * । अन्नं मेतस्यान्नयेऽभवदेव । ‘उ’ अपि च पश्चात् सोऽग्निः ‘देवानां’ ‘पाप्मानं’ द्वेषम् ‘अदहत्’ भस्माकरोत् । तथैवैतद् यजमान इत्याद्यौपधातिकं वाक्यं सुप्रोद्घातवद् व्याख्येयम् ॥ ११ ॥

या एता एकादश समिध उक्ताः, तासां क्षत्रियपुरोहित-
 व्यतिरिक्तविषयता साह— “ता एता एकादशादधात्यक्षत्रियस्य
 वापुरोहितस्य वेति † । क्षत्रियादन्यस्त्रैवर्णिकः अक्षत्रियः, तत्रापि
 ‘अपुरोहितस्य’ पुरोहितव्यतिरिक्तस्य, पुरोहितक्षत्रियव्यति-
 रिक्तो यो यागाधिकारी, तस्य ‘एकादश आदध्यात्’ । अन्यैका-
 दशसङ्ख्यायोग्यता सुपपादयति— “असर्वं वै तद्यदेकादशासर्वं
 तद्यदक्षत्रियो वापुरोहितो वेति । क्षत्रियपुरोहितयोः सर्वरक्षा-
 क्षमवीर्यातिशयदर्शनेन सर्वत्वं प्रसिद्धम् । अत एव तदितरस्य
 चासर्वत्वम्, एकादशसङ्ख्यायाञ्च विषमसङ्ख्यारूपत्वादसर्वत्वम्,
 अतस्तस्य तदुचितम् ॥ १२ ॥

तर्हि क्षत्रियपुरोहितस्य कियत् इत्यत आह— “द्वादश
 क्षत्रियस्य वा पुरोहितस्य वा सर्वं वै तदुद् द्वादश”—इत्येतत् ‡
 पूर्वेष्वेव व्याख्यातप्रायम् ॥ १३ ॥

* निरु० १. २. ४ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ४. ४१ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ४. ४२ ।

तर्हि पुरोहितस्य द्वादश को मन्त्रः क्षत्रियस्य वा क इत्य-
पेक्षायां तावत् पुरोहितस्याह— “स पुरोहितस्याभिदधाति संशितं
मे ब्रह्मेति * । मन्त्रस्य स्पष्टार्थत्वेन विभज्य व्याख्यानानपेक्षणात्
साकल्येन पठित्वा तात्पर्यं दर्शयति— “तदस्य ब्रह्म च क्षत्रं च
संश्रुतीति । मन्त्रे ब्रह्मक्षत्रयोः संश्रितत्वप्रदर्शनात् ‘अस्य’ पुरो-
हितयजमानस्य ‘ब्रह्म च क्षत्रं च’ उभे जाती ‘संश्रुति’ सम्यक्
तिष्णीकरोति † ।

मन्त्रस्य त्वत्तरार्थोऽयम्,— ‘मे’ मम स्वभूतं ‘ब्रह्म’ ब्राह्मण-
जातिः ‘संश्रितं’ भवति । एतदेव विवृणोति— ‘ब्रह्मणः’ ‘वीर्यं’
श्रुताध्ययनादिजनितम्, ‘बलं’ शारीरम्; तदुभयं संश्रितं
भवतु । तथा ‘जिष्णु’ जयशीलं ‘क्षत्रं’ क्षत्रियजातिः ; ‘संश्रितं’
यस्य क्षत्रस्याहं पुरोहितोऽस्मि, तत् संश्रितं भवत्विति ॥ १४ ॥

क्षत्रियपक्षे द्वादश्याः समिधो मन्त्र माह— “अथ क्षत्रियस्यो-
द्देशा मिति ‡ । अयं मर्थः,— ‘एषां’ विरोधिनां ‘बाहू’ भुजौ
‘उदतिरम्’ उद्धृतवानस्मि । तथा तेषां ‘वर्चः’ तेजः, ‘अथो’
‘बलं’ शारीरम्, तत् सर्वम् उदतिरम् । किञ्च ‘ब्रह्मणा’ निय-
माधीनेन मन्त्रेण ‘अभितान्’ विरोधिनः ‘क्षिणोमि’ हिसितान्
करोमि । ‘स्वान्’ अस्मदीयान् मित्रान् ‘अहम्’ ‘उन्नयामि’ ।
उत्तरार्धस्य तात्पर्यं माह— “यथैव क्षिणुयादमित्रानुन्नयेत् स्वानेव
भेतदाहेति । साष्टम् ॥

पुरोहितक्षत्रियव्यतिरिक्तस्य एकादश, तयोस्तु द्वादशैव ।

* वा० सं० ११. ८१ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ४. ४३ ।

‡ वा० सं० ११. ८२ ।

तत्रापि उपोत्तमा पुरोहितस्य, उत्तमा क्षत्रियस्येति व्यवस्थापितम् * । इदानीं सुपोत्तमोत्तमे उभे अपि सर्वेषां माधातव्ये इति सार्थवाद माह— “उभे त्वेवैते इति । तु-शब्दः पूर्वोक्तव्यवस्थापन्नं वारयति, एव-शब्दो भिन्नक्रमः । ये ‘उभे’ पुरोहित-क्षत्रियविषयत्वेनोक्ते, ते उभे सर्वत्रादध्यादेव, न परित्यजेत् । तत्रोपपत्ति माह— “अयं वा अग्निर्ब्रह्म च क्षत्रं चेति । ‘अयम् अग्निः’ एव ब्रह्मक्षत्रे; यद् ब्राह्मं क्षात्रं च तेजः, तस्याग्नेयत्वादित्यभिप्रायः । अतः ‘एतत्’ एतेन ब्रह्मक्षत्रमन्त्राभ्याम् अग्नौ समिदाधानेन ‘इम मेव’ उख्य मग्निम् ‘एताभ्याम्’ ब्रह्मक्षत्राभ्याम् ‘उभाभ्यां’ ‘समिन्धे’ सम्यग् दीपितवान् भवति । तस्मादुभे अप्यवश्यं सर्वविषयतयानुष्ठेयेत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति— पुरोहितक्षत्रियव्यतिरिक्तानां मेकादश वा त्रयोदश वा, तयोस्तु द्वादश वा त्रयोदश वेति । अत्र सूत्रम्— “उपोत्तमां क्षत्रियस्येच्छन्नुत्तमां पुरोहितस्यान्यस्योभे”—इति † । ‘अन्यस्य’ पुरोहितक्षत्रियाभ्यां मन्यस्य, तत्रापि पुरोहितव्यतिरिक्तस्य सक्षत्रियस्य, अन्यस्य क्षत्रियव्यतिरिक्तस्य पुरोहितस्यान्यस्येत्यर्थः । एवं कर्कोपाध्यायैरपि व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

अर्थसिद्धां त्रयोदशसङ्ख्यां मनुष्यं प्रशंसति— “तास्त्रयोदश सम्पद्यन्ते त्रयोदशमासाः संवत्सर इत्यादिना । ‘ताः’ समिधः । गतं मन्यत् ॥ १६ ॥

समिधां प्रादेशमात्रत्वं विधाय प्रशंसति— “प्रादेशमात्रो भवन्ति प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुरित्यादिना । गर्भभूतस्य

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ४१, ४२ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ४. ४१, ४२, ४३ ।

यज्ञात्मकस्य विष्णोः प्रादेशमात्रत्वं गर्भाधारस्योदरस्य प्रादेशमात्रत्वं
 मपेक्ष्येत्येतद्वोदतव्यम् । समिदास्थं वस्तु 'अन्नम्' ; अतः 'एनं'
 गर्भम् 'आत्मसन्धितेन' आत्मसमप्रमाणेनैवानेन प्रीणाति । आत्म-
 सन्धितत्वं न्यूनाधिकभावे वाधदर्शनेन स्वीति— "यदु वा आत्म-
 सन्धित मन्नम्, तदवतीति । 'अवति' तर्पयति । 'कनीयः'
 चेत् 'न अवति' न तर्पयति, 'भूयः' चेत् अन्तरोष्माद्युत्पा-
 दनेन 'हिनस्ति', अत आत्मसन्धितं प्रशस्तम् । तिष्ठतैवोक्त-
 समिधा माधानं कर्तव्य मिति विधाय, तदर्थवादं वक्ष्यमाण
 मतिदिशति । "तिष्ठन्नादधाति तस्योपरि बन्धुरिति । 'उपरि'
 नवमे काण्डे * "तिष्ठन् समिध आदधाति, अस्थीनि वै समिधः"—
 इत्यत्र रुक्मधारणप्रस्तावे "तिष्ठन् वै वीर्यवत्तरः"—इति बन्धु-
 वक्त इत्यर्थः ॥

यत् समिधा माधान मुक्तम्, तस्य स्वाहाकारान्ततां विधाय
 प्रशंसति— "स्वाहाकारेण, रेतो वा इत्यादिना । उच्यन्ते-
 रुत्तरत्रोत्पद्यमानवैश्वानरार्थसिक्तरेतोरूपत्वात् तत्र प्रक्षेप्तव्यानि
 'काष्ठानि' 'अस्वाहाक्ततानि' चेत् 'अभ्यादध्यात्', 'एनं' रेतोरूप
 मग्निं हन्युः ; सस्वाहाकाराणि चेत् हननं न कुर्युः । ननु केवल-
 काष्ठानां हिंसकत्वं प्रयुक्तम्, तच्च काष्ठाना माहुतित्वेन प्रक्षेपात्
 आहुतेश्चात्रत्वात् कथं हिंसकत्व मिति, तत्राह— "ता यत्
 समिधस्तेन नाहुतय इति । समिधां केवल मग्निसमिन्धन-
 साधनत्वेनामाहुतिरूपत्वात् नाज्याहुतिवत्त्वम्, अतो हिंसकाः
 स्युरित्यर्थः । तर्हि स्वाहाकारसहितास्ता इति चेत् कथं मन्नाभावे-

नाहिंसकत्व मिति , तत्राह— “यदु स्वाहाकारेण तेनात्र मर्क-
 हि स्वाहाकारस्तथो हैनं न हिनस्तीति । स्वाहाकारेण वषट्-
 कारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इति श्रुतेरन्नप्रदानहेतुत्वादन्न-
 त्वम् । स्पष्ट मन्यत् । “स्वाहाकारः सर्वास्त्रायाम्”—इति
 सूत्रम् ॥ १७ ॥ ५ [६. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् .)

अथ विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा । व्यात्सप्रेणोपस्था-
 यास्तमित ऽत्रादित्ये भुञ्क्ष्वैव प्रथमं सुदपत्येतद्वा
 ऽएन मेतेनान्नेन प्रीणात्येताभिः समिद्धिस्तस्यान्नस्य
 जग्धुस्त्रैषु पाप्मा सीदति भुस्म तेनैन मेतद् व्या-
 वर्त्तयति तस्मिन्नपहतपाप्मन्वाचं विसृजते व्याचं
 विसृज्य समिधं मादधाति रुद्रा ऽएवैन मेतद्-
 न्नेन प्रीणाति रात्रीं रात्रीमुप्रयावं भरन्त इति
 तस्मीक्तो बभू रात्रा ऽएवैता मुरिष्टिं स्वस्ति मा-

शास्ते तद्यत् किञ्चातो रात्रोपसमादधात्याहुति-
कृतः हैवास्मै तदुपसमादधाति * ॥ १ ॥

अथ प्रातरुदित ऽआदित्ये † । भुञ्क्ष्वैव प्रथम
मुदपत्येतद्वा ऽएन मेतेनान्नेन प्रीणत्येतया समिधा
युञ्च रात्रोपसमादधाति तस्यान्नस्य जग्धुस्यैष पाप्मा
सौदति भुञ्क्ष्व तेनैव मेतद् व्यावर्त्तयति तस्मिन्नुपहत-
पाप्मन्वाचं विसृजते वाचं विसृज्य समिध
मादधात्यङ्ग ऽएवैन मेतदन्नेन प्रीणत्यहरहर-
प्रयावं भुरन्त इति तस्योक्तो बन्धुरङ्ग ऽएवैता
मुरिष्टिः स्वस्ति माशास्ते तद्यत् किञ्चातो ऽङ्गो-
पसमादधात्याहुतिकृतः हैवास्मै तदुपसमाद-
धाति ॥ २ ॥

अहीराचे वा ऽअभिवर्त्तमाने संवत्सर माप्नुतः
संवत्सर इदं सर्वं माङ्गायैवैता मुरिष्टिः स्वस्ति
माशास्ते ‡ ॥ ३ ॥

* '०समादधाति'—इति ख, ड ।

† 'ऽआदित्ये'—इति ग, घ ।

‡ 'माशास्ते'—इति ख, ङ ।

अथ यदास्त्रैः व्रतं प्रयच्छन्ति । अथ व्रते न्युज्य
समिध मादधाति न व्रते न्यञ्जादित्यु हैक ऽआहु-
राहुतिं तज्जुहुयादनवक्तृमं वै तद्यद्दीक्षित आ-
हुतिं जुहुयादिति ॥ ४ ॥

स वै न्यञ्जादेव * । दैवो वा ऽअस्यैष आत्मा
मानुषोऽयं स यन्न न्यञ्जान्न हैतं दैव मात्मानं
प्रीणीयाद्य यन्न नृत्ति तथो हैतं दैव मात्मानं
प्रीणाति सा यत् समित्तेन नाहुतिर्यदु व्रते न्यक्ता
तेनान्न मन्नं हि व्रतं † ॥ ५ ॥

स वै समिध माधायथ व्रतयति । दैवो वा
ऽअस्यैष आत्मा मानुषोऽयं देवा उ वा ऽअग्रेऽथ
मनुष्यास्तस्मात् समिध माधायथ व्रतयति ‡ ॥ ६ ॥

अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीति § । अशनपतेऽशनस्य
नो देहीत्येतदनमीवस्य शुष्मिण इत्यनशनायस्य
शुष्मिण इत्येतत् प्रं प्र दातारं तारिष इति यज-

* न्यञ्जादेव—इति ग, घ ।

† 'व्रतं'—इति ग, घ ।

‡ 'व्रतयति'—इति ख, 'व्रतयति'—इति ञ ।

§ 'देहीति'—इति क, ग, घ । 'देहीति'—इति ञ । 'देहीति'—इति ख ।

मानो वै दाता प्र यजमानं तारिष इत्येतदूर्जं नो
 धेहि द्विपदे चतुष्पद ऽद्वित्याशिष माशास्ते यदु
 भिन्नायै प्रायश्चित्ति माहोत्तरश्चिंस्तदन्वाख्यान
 ऽद्विति ॥ ७ ॥

यद्येषोखा भिद्येत । याभिन्ना नृवा स्याल्यु-
 रुविली स्यात्तस्या मेनं पर्यावपेदाच्छति वा ऽएषो-
 खा या भिद्यते ऽनार्त्तौ वा ऽद्वयं देवतानार्त्ताया मिम
 मनात्तं विभराणीति तत्रोखायै कपालं पुरस्तात्
 प्रास्यति तथो हैष एतस्यै स्वायै योनेर्न
 च्यवते * ॥ ८ ॥

अथ मृद माहृत्य । उखां चोपशयां च पिष्ट्वा
 सꣳसृज्योखां करोत्येतयैवावृतानुपहरन् यजुस्तूष्णी
 मेव पक्त्वा पर्यावपति कर्मणिरेव † तत्र प्राय-
 श्चित्तिः पुनस्तत् कपालं मुख्याया मुपसमुख्योखां
 चोपशयां च पिष्ट्वा सꣳसृज्य निदधाति प्राय-
 श्चित्तिभ्यः ‡ ॥ ९ ॥

* 'च्यवते'—इति क ।

† 'कर्मणिरेव'—इति ऊ ।

‡ 'प्रायश्चित्तिभ्यः'—इति ख, ऊ ।

अथ यद्येष उख्योऽग्निरनुगच्छेत् । गार्हपत्यं
 व्याव सु गच्छति गार्हपत्याद्धि स आहूतो भवति
 गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्च मुहुत्योपसमाधायोखां प्र-
 वृक्ष्णादेतयैवावृतानुपहरन् यजुस्तूष्णीं मेव तां यदा-
 ग्निरारोहति * ॥ १० ॥

अथ प्रायश्चित्ती करोति । सर्व्वेभ्यो वा ऽएष
 एतं कामेभ्य आधत्ते तद्यदेवास्यान् कामानां
 व्यवच्छिद्यतेऽग्नावनुगते तदेवैतत् सन्तनीति सन्द-
 धात्युभे प्रायश्चित्ती करोत्यध्वरप्रायश्चित्तिं चाग्नि-
 प्रायश्चित्तिं चाध्वरस्य पूर्वा मथान्नेस्तुलीक्तो
 बन्धुः ॥ ११ ॥

स समिधाज्यस्योपहृत्य † । आसीन आहुतिं
 जुहोति विश्वकर्मणे स्वाहेत्यथोपोत्याय समिध
 मादधाति पुनस्त्वादित्या रुद्रा व्वसवः समिन्धतां
 पुनर्ब्रह्माणो व्वसुनीथ यज्ञैरित्येतास्त्वा देवताः
 पुनः समिन्धता मित्येतद् घृतेन त्वं तन्वं व्वर्द्धयस्व

* '०रारोहति'—इति ख, ऊ ।

† '०स्योपहृत्य'—इति क, ग, घ । '०स्योपहृत्य'—इति ख, ऊ ।

सत्याः सन्तु यजमानस्य कामा इति घृतेनाह
त्वं तन्वं वर्द्धयस्व येभ्य उ त्वां कामेभ्यो यजमान
आधत्त तैऽस्य सर्व्वे सत्याः सन्त्वित्येतत्* ॥ १२ ॥

अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् । अरुणी व्याव
सु गच्छत्यरुणिभ्यां हि स आहृतो भवत्यरुणिभ्या
मेवैनं मयित्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोति † ॥ १३ ॥

अथ यदि प्रसुत आहवनीयोऽनुगच्छेत् ।
गार्हपत्यं व्याव सु गच्छति गार्हपत्याद्वि स आ-
हृतो भवति गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्च साङ्गाशि-
मेन हृत्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोति यस्त-
स्मिन् कालेऽध्वरः स्यात्तामध्वरप्रायश्चित्तिं कुर्यात्
समान्यग्निप्रायश्चित्तिः ‡ ॥ १४ ॥

अथ युद्याग्नीध्रीयोऽनुगच्छेत् । गार्हपत्यं
व्याव सु गच्छति गार्हपत्याद्वि स आहृतो भवति
गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्च सूत्तरेण सदो हृत्वोपसमा-

* सन्त्वित्येतत्—इति ग, घ ।

† 'करोति'—इति ख ।

‡ 'प्रायश्चित्तिः'—इति ग, घ ।

धाय प्रायश्चित्ती करोत्यथ यदि गार्हपत्योऽनु-
गच्छेत्तस्योक्तो बन्धुः ॥ १५ ॥ ६ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

अथ समिदाधानानन्तरं भस्मोदपनस्य काल माह— “अथ
विष्णुकमान् क्रात्वा वात्सप्रेणोपस्थायास्तमिते आदित्ये भस्मैव
प्रथमं मुदपतीति * । विष्णुकमवात्सप्रयोः स्वरूपं सुपरिष्ठादु
वक्ष्यते † । ‘प्रथमं’ रात्रौ कर्त्तव्याया एकस्याः समिधः आधा-
नात् पूर्वं ‘भस्म’ ‘उदपन्ति’ अपगमयन्ति । उदपनं प्रथ-
मं सति— “एतद्वा एन मिति । समिदाधानं मेव अग्नेः अग्नेन
प्रीणनम्, अतो भक्षितस्य ‘अन्नस्य’ पापरूपं ‘भस्म’ ‘सीदति’
अवशिष्यते । ‘एतत्’ एतेन पापशमनेनैव ‘एनम्’ अग्निम्
‘तेन’ भस्मना ‘व्यावर्त्तयति’ । यद्वा, ‘एतत्’ एतेन पापशमन-
प्रकारेण ‘एनं’ ‘व्यावर्त्तयति’, पश्चात् ‘तस्मिन्’ अग्नौ ‘अपहत-
पाप्मान्’ भस्माख्यपापरहिते सति पश्चात् अस्तमयात् प्राक् गृहीतां
‘वाचम्’, तदा ‘विष्टज्य’ ‘समिधम्’ आदध्यात् । तत्समिदा-
धानम् अग्नेः रात्रिभोजनं मन्त्रस्थानीयम् ।

तत्र मन्त्रं विधाय, तद्व्याख्यानं प्रागुक्तं स्मृत्यतिदिशति—
“रात्रीं रात्री मप्रयावं भरन्त इतीति ‡ । “तस्योक्तो बन्धु-

* का० श्रौ० सू० १६. ५. ११, २१; ६. १ ।

† उपरिष्ठात् पञ्चमप्रपाठकौयं चतुर्थं ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ६. २ ।

रिति । समिदाधानप्रस्तावे “अहरह मप्रयावं भरन्तः”—
इत्यत्र * । तात्पर्यं दर्शयति— “रात्र्या एवैता मरिष्टिं स्वस्ति
माशास्ते † तद् यत् किञ्चेति । ‘अतः’ कारणात् तत्राग्नी
यत् किञ्चित् काष्ठादिक मादधाति, ‘तत्’ सर्वम् ‘अस्मै’ अग्नये
‘आहुतिकृत मेव’ ‘उपसमादधाति’ ॥ १ ॥

रात्रौ यत् कर्त्तव्यं भस्मोदपनादि उक्तम्, तत् सर्वं प्रात-
रपि विधत्ते— “अथ प्रातरुदित आदित्य इत्यादिना, “आहुति-
कृतं हैवास्यै तदुपसमादधातीत्यन्तेन ‡ । एतत् पूर्ववद् व्याख्ये-
यम् । “अहरहरप्रयावम्”—इति § मन्त्रपाठे विशेषः ॥ २ ॥

रात्रावहनि च क्रियमाणे समिदाधानभस्मोदपने समुच्चित्य
प्रशंसति— “अहोरात्रे वाभिवर्त्तमाने संवत्सर माप्नुत इति ।
एतस्य सर्वस्य जगतः संवत्सरोपलक्षितकालाधारत्वात् अहोरात्रस्य
सर्वजगदात्मकत्वम् । ‘आह्नाय’ संवत्सराय । अत्र कात्यायनः—
“उखाया भस्मोदपन मस्तमिति पात्रे, वाचं विष्टज्य समिदा-
धानं रात्रौ रात्रौ मप्रयाव मिति, एव मुदिते भस्मोदपनादि,
अहरहरित्याधानम्”—इति ॥ ३ ॥

व्रतप्रदानकाले व्रतपयसि समिधं व्यज्याधातव्य मिति,
विधत्ते— “अथ यदास्मै व्रत मिति ¶ । ‘व्रतं’ तत्साधनं पयः ।

* एतत्पूर्वस्मिन् ब्राह्मणेऽष्टम्यां कण्ठां (३४० पृ०) द्रष्टव्यम् ।

† मन्त्रस्तु वा० सं० ११. ७५. १ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ६. ३ ।

§ वा० सं० ११. ७५. २ ।

॥ का० श्रौ० सू० १६. ६. १-४ ।

¶ का० श्रौ० सू० १६. ६. ८ ।

अत्र केषाञ्चित् पक्ष मुदाहृत्य तं निराकृत्य स्वपक्ष मुपसंहरति—
 “न व्रते न्यञ्ज्यादित्यु हैक आहुतिरिति । व्यञ्जनपक्षे दोष माह—
 “आहुतिं तज्जुहुयादिति । अस्त्वाहुतिः को बाध इत्यत आह—
 “अनवक्तृमं वै तदिति । ‘अनवक्तृमम्’ असमर्थम्, अनधिकृत
 मित्यर्थः ; “दीक्षितो न जुहोति न ददाति न पचतीति-
 निषेधात् ॥ ४ ॥

स्वपक्षे युक्ति माह— “स वै न्यञ्ज्यादेव दैवो वा
 इत्यादिना । ‘अस्य’ यजमानस्य ‘दैवः’ देवसम्बन्धी ‘आत्मा’
 शरीरं क इत्याकाङ्क्षाया माह— “एष इति । ‘एषः’ अग्नि-
 रित्यर्थः । उत्तरत्र वैश्वानररूपेण यजमानस्योत्पत्तेः ‘अयं’
 पाञ्चभौतिकः आत्मा ‘मानुषः’, अतो न्यञ्जने अकृते सति
 देवतासम्बन्धिनं स्वात्मानं न प्रीणीयात् ; न्यञ्जने तु प्रीणात्येव ।
 ननु अवक्तृमिदोष उक्तः, तस्य कः परिहार इति, तत्राह—
 “सा यत् समित् तेन नाहुतिरिति । दैवस्यात्मनः कथं व्रताख्यान-
 लाभ इति, तत्राह— “यदु व्रते न्यक्ता, तेनान्न मिति । ननु
 पय एव कथं मन्त्र मित्यत आह— “अन्नं हि व्रत मिति ॥ ५ ॥

व्रतपरिग्रहस्य समिदाधानानन्तर्यं प्रशंसति— “स वै समिध
 माधाय व्रतयति दैवो वा इति * ॥ ६ ॥

तत्र मन्त्रं विधाय विभज्य तात्पर्यं माह— “अन्नपतेऽन्नस्य
 नो देहीत्यन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्यादिना † । ‘अमीध्व’-शब्दो
 व्याधिवचनः, अन्नं बुभुक्षाख्यव्याधिपर इति व्याचष्टे— “अन-

* का० श्रौ० सू० १६. ६. ८ ।

† वा० सं० ११. ८३ ।

शनायस्य शुष्मिण इत्येतदिति । चरमपाद आशीः पर इत्याह—
 “आशिष माशास्त इति । हे ‘अन्नपते’ अग्ने ! ‘अन्नस्य’
 अन्नं ‘देहि’ प्रयच्छ ‘नः’ अस्मानित्यर्थः । अन्नं विशिनष्टि—
 “अनमौवस्य शुष्मिण इति । पुनरग्नेच्छारूपो रोगो यस्य
 नास्ति, तादृशस्य ‘शुष्मिणः’ बलवतः । उक्तलक्षण मन्त्रम्,
 तस्य ‘दातारम्’ प्रयच्छन्तं ‘प्रतारिषः’ प्रावर्हेयत । ‘नः’
 अस्माकं ‘द्विपदे चतुष्पदे’ उभयविधाय प्राणिने ‘जर्जम्’ अन्नं
 बलं वा ‘धेहि’ ॥ ७ ॥

भिन्नाया उखायाः प्रायश्चित्तं कर्तव्यम्, “तदुत्तरस्मिन्
 अन्वाख्यानम्” आख्यान मनु आख्यायत इति ‘अन्वाख्यानम्’
 ब्राह्मणम्, तदेतत् तत्र प्रदर्श्यत इति यत् प्रतिज्ञातम् *, तदि-
 दानीं प्रदर्श्यत इत्यर्थः । प्रतिज्ञात मर्थं दर्शयति— “यद्ये-
 षोखा भिद्येतेत्यादिना † । ‘यदि’ प्रमादात् ‘एषा उखा’
 ‘भिद्येत’ भिन्ना भवेत्, तर्हि अभिन्नायां प्रभूतविलायां नव-
 स्थात्याम् ‘एनम्’ अग्निम् उखागतं ‘पर्यावपेत्’, ‘एषा’ अभिन्ना
 ‘उखा’ ‘आर्च्यति वै’ आर्त्तिम् नाशलक्षणां प्राप्नोति खलु ।
 किं तत इत्यत आह— “अनार्त्ती वेति । ‘इयम्’ अन्वाख्या
 देवता ‘अनार्त्ती’ आर्त्तिरहितैव खलु । आर्त्तीखाया अनर्हत्वात्
 अनार्त्तीयां स्थात्याम् ‘अनार्त्तम्’ अग्निं ‘विभराणि’ इत्यग्निप्रायेण
 प्रभूत-धिल-नव-स्थात्यां पर्यावपनं प्रशस्तम् । अग्नेरनार्त्तत्वं मवा-

* पुरस्तात् ५ अ० २ ब्रा० २२ क० (२६६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्री० सू० १६. ७. ८ । एतच्चेकोखापक्षे; जित्पक्षे
 तु द्वयोरेकस्या मावपनम् । विहितं तत् पुरस्तात् (५. २. २२)
 द्रष्टव्यमिहेव ।

नारदीक्षाप्रस्तावे प्रागुक्तम् * । “तत्रोखाया इति । भिक्षोखायाः
‘कपालं’ ‘पुरस्तात्’ स्थाव्यां पुरो देशे ‘प्रास्यति’ प्रक्षिपेत् † ।
‘तथा’ सति अय मग्निः स्वस्य या ‘योनिः’ उत्पत्तिस्थानम्,
ततो ‘न च्यवते’ प्रच्युतो न स्यात् ॥ ८ ॥

किं मेतावता प्रायश्चित्तिः स्यात् ? नेत्याह— “अथ सृद
मित्यादिना । ‘उखां’ भिक्षाम्, ‘उपशयां’ उखानिर्माणकाले
प्रायश्चित्तार्थं मुखासमीपे स्थापितां ‘च’ ‘सृदं’ पुनः ‘पिष्ट्वा’ ।
‘आवृत्’ प्रकारः, एतेन पूर्वोक्तेनैव प्रकारेण ‡ । मन्त्रस्यापि
प्रसक्तावाह— “अनुपहरन् यजुरिति । यजुर्मन्त्रं मनुपहरन् ।
पाकोऽपि ‘तूष्णीं भवं’ कर्त्तव्यः । ‘पर्यावपति’ स्थालीं मेता
मग्नौ प्रक्षिपेत् । ‘कर्मणिरिव’ पुनः करणरूपं कर्मैव ‘तत्र’ उखा-
भेदे प्रायश्चित्तिः । ‘पुनः’ ‘तत्’ उखाकपालं स्थाव्यां स्थापितम्
‘उखाया मुपसमस्य’ ता मुखाञ्चीपशयाश्च शिष्टां ‘पिष्ट्वा संसृज्य
निदधाति’ पुनः प्रायश्चित्तार्थम् § ॥ ९ ॥

उख्याग्न्यनुगमने प्रायश्चित्तं माह— “अथ यद्येष उख्यो-
ऽग्निरिति । गार्हपत्यं मेव सोऽनुगत उख्योऽग्निः गच्छति ;
गार्हपत्यादाहृतस्य आहवनीयस्य ज्वालारूपेणोख्याग्नित्वेनोत्पन्न-
त्वात् । एतदेवाह— “गार्हपत्याङ्गीति । यत एवम्, अतो

* ३ का० ४ अ० ३ ब्रा० (३ भा० ३४१ पृष्ठतः) द्रष्टव्यम् ।

† का० औ० सू० १६. ७. १० ।

‡ “उखोपशये पिष्ट्वा नृदा सहोखां करोत्यावृता”—इति का०
औ० सू० १६. ७. ६ । उखाखण्डं मेकं मुखायां प्रक्षिप्य, द्वितीय
मुपशयया सह पिष्ट्वा ‘आवृता’ आवृच्छद्भ्येन मन्त्रवर्जं क्रियमात्रम् ।

§ का० औ० सू० १६. ७. ११ ।

‘गार्हपत्यादेव’ ‘एनम्’ अग्निम् ‘प्राञ्चम्’ ‘उड्ढृत्य’, ‘उपसमा-
धाय’ पुनः ‘उखा’ ‘प्रवृञ्ज्यात्’ । ‘एतया एव आवृता’ पूर्वी-
क्तोखाप्रवृञ्जनप्रकारेण अत्रापि ‘अनुपहरन् यजुः’ । तर्हि
कथम् ? ‘तूष्णी मेव’ ‘ताम्’ उखाम् प्रवृञ्ज्यादिति शेषः * ।
प्रायश्चित्ताहुतेः उखाप्रवृञ्जनानन्तरत्वं माह— “यदाग्निरारो-
हतीति ॥ १० ॥

“अथ प्रायश्चित्ती करोतीति । “उभे प्रायश्चित्ती करोतीति †
वक्ष्यमाणेन प्रायश्चित्तेन प्रायश्चित्तद्वयं कुर्यादित्यर्थः । उख्यानेः
सौमिकाम्निकोभयसाधारणत्वात् विहितं प्रायश्चित्तं सर्वकाम-
सन्तानरूपत्वेन स्तौति— “सर्वेभ्यो वा एष एत मिति । सर्व-
कामाभिवृद्धार्थं मन्त्रेराहितत्वात् तदनुगमे सति यदेवाङ्गं कामानां
सम्बन्धि व्यवच्छिद्यते , तेन प्रकारेण सन्ततं व्यवच्छिन्नं करोति ।
कोऽर्थः ? ‘सन्दधाति’ इत्यर्थः ॥

उभयविधं प्रायश्चित्तं कर्तव्यं मित्याह— “उभे प्रायश्चित्ती
करोतीति ‡ । अध्वरस्य प्रकारविशेषश्च दर्शयति— “पूर्वा
मथान्नेरिति । ‘तस्य’ अर्थवादात्मको ‘बन्धुसक्तः’— “उपायि
ह्येतत् कर्म , यदग्निकर्मेत्यनेनोक्त इत्यर्थः § ॥ ११ ॥

तत्र ह्याग्निक-प्रायश्चित्तस्य प्रकारविशेषं मन्त्रविशेषं च दर्श-

* का० श्रौ० सू० १६. ७. ६ । एतस्य वृत्तिरिहोक्त्या विशेषतः ।

† इत उत्तरस्यां कण्ठां द्रष्टव्यम् (१४ पं०) ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ७. ७ । अध्वरप्रायश्चित्तिः , आग्निको
प्रायश्चित्तश्चेति ।

§ पुरस्तात् ३०६ पृ० १७ पं० द्रष्टव्यम् ।

यति— “स समिधाज्यस्योपहृत्येत्यादिना * । पूर्वस्य समिदाधाने तिष्ठन्नित्युक्तत्वात् † अत्रापि तथात्वप्रसक्तावाह— “आसीन इति । आज्यं समिधा आदाय जुहुयादित्यर्थः । तत्र मन्त्रं दर्शयति— “विश्वकर्मणे स्वाहेतीति ‡ ।

आज्याहुत्यनन्तरं तत् समिदाधानं समन्वक माह— “अथोपोत्याय समिध मिति § । आज्यहोमस्यासीनत्वाभिधानादुपोत्यायेत्युक्तम् ।

मन्त्रस्याय मर्थः ॥,— हे अग्ने ! त्वाम् आदित्यादयः ‘पुनः’ ‘समिन्धन्ताम्’ दीपयन्तु । तथा ‘ब्रह्माणः’ ब्राह्मणाः ऋत्विगादयः ‘समिन्धन्ताम्’ । हे ‘वसुनीथ !’ नीथेति वाङ्नाम, वस्त्वर्थस्तुत !, यद्वा वस्त्वर्थं गमयन् । ‘यज्ञैः’ निमित्तभूतैः ‘समिन्धन्ताम्’ । ‘त्वं’ च ‘घृतेन’ ‘तन्वं’ तनुं ‘वर्धयस्व’ । ‘यजमानस्य कामाः’ ‘सत्याः’ अवितथाः ‘सन्तु’ । “एतास्त्वा देवता इति पूर्वाह्नितात्पर्यप्रदर्शनब्राह्मणं स्पष्टम् । उत्तरार्धे मनूय व्याचष्टे— “येभ्य उ त्वा मिति । ‘येभ्यः’ ‘कामेभ्यः’ निमित्तभूतेभ्यः ‘यजमान आधत्ते’, ‘ते सर्वे’ अपि कामाः ‘सत्याः सन्तु’ इति ।

* “प्रायश्चित्तिं समिधोपहृत्याज्यं विश्वकर्मण इति”—इत्येव साधुपाठः । का० श्रौ० सू० १६. ७. १ । इह ‘उपपूर्वस्य हन्तिर्गृह्णार्थो ङटोऽन्यत्रापि (३. ४. १. २५.), समिधाकरणभूतया सुक्स्थानीयया ‘उपहृत्य’ गृहीत्वा’—इति च तद्वृत्तौ ।

† पुरस्तात् ३४३ ए० १ पं द्रष्टव्यम् ।

‡ वा० सं० १२. ४३. २ ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ७. २ ।

॥ वा० सं० १२. ४४ ।

आधानस्य सर्वकामनिमित्तत्वात् तस्य कृतत्वात् कामैरपि सत्यै-
र्भवितव्यं मित्येतत् उत्तरार्द्धेनोक्तं मित्यर्थः ॥ १२ ॥

उल्लस्यानुगमप्रसङ्गात् तदाश्रयभूतगार्हपत्यस्याप्यनुगमे प्राय-
श्चित्तं माह— “अथ यदि गार्हपत्य इति * । अरणीभ्या मन्त्रि
मुत्पाद्य गार्हपत्ये उपसमाधाय आध्वरिकाग्निर्कोभयप्रायश्चित्ते
कुर्यात् ॥ १३ ॥

सुत्यादिने आहवनीयानुगतौ, प्रायश्चित्तं माह— “अथ यदि
प्रसृत आहवनीय इति † । “साङ्गाग्निनेन हृत्वेति । साङ्गा-
ग्निं नाम शालामुखीय मारभ्य सदोहविर्द्धानमध्यगतपूर्व्यरज्जु
मवलम्ब्योत्तरदिक्पर्यन्तः प्रागायतरज्जुमार्गः । स्पष्टं मन्यत् ॥

“प्रायश्चित्ती करोतीति ‡ । सर्वत्र प्रायश्चित्तद्वयं मभि-
हितम्, तयोर्व्यवस्था माह— “यस्तस्मिन् कालेऽध्वरः स्यादिति ।
तत्कालानुरूपं प्रायश्चित्ति मध्वरप्रायश्चित्तिम्, सौमिकी मित्यर्थः ।
“समान्यग्निप्रायश्चित्तिरिति । ‘समानी’ एकरूपैव आग्निकी-
प्रायश्चित्तिः । सप्तमिधाज्यस्योपहृत्येत्याद्युक्ते च । अयं मर्थः, —
सर्वानुगमे अध्वरप्रयोगवेलायां तत्तत्कालचोदितां प्रायश्चित्तिं
कुर्यात्, अग्निप्रयोगवेलाया मुक्ता मेकरूपा मेव आग्निकीं
कुर्यादिति ॥ १४ ॥

“अथ यद्याग्नीध्रीय इत्यादि । अग्नीध्रमण्डपे भवः ‘आग्नी-
ध्रीयः’ । तस्यापि गार्हपत्यादेव प्रततत्वात् अनुगतोऽग्निः तत्रैव
प्रविष्टो भवति, अतः ‘गार्हपत्यात् एव’ ‘एनम्’ अग्निम्

* का० श्रौ० सू० १६. ७. ३ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ७. ४ ।

‡ ‘प्रायश्चित्तिरिति अस्य होमस्य सम्भवा’—इति का० १६. ७. १ वृ० ।

‘प्राञ्चम्’ ‘उत्तरेण सदः’ सदस उत्तरदेशतो ‘हृत्वा’ आन्वीधे
 ‘उपसमाधाय’ तत्कर्मोचितां प्रायश्चित्तिं कुर्यात् * । सुत्या-
 दिने गार्हपत्यानुगमने प्रायश्चित्त माह— “अथ यदि गार्हपत्यो-
 ऽनुगच्छेत् तस्योक्तो बन्धुरिति । “अरणीं वाव स गच्छति”—
 इत्यादिनोक्त इत्यर्थः † ॥ १५ ॥ ६ [६. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्ह निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ६ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
 सप्ताब्दीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
 रत्नोद्भूतां रुक्मशजिहिपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यः ,
 व्यञ्ज्याणीद्विष्वक्क्रां प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्वजन्मा तिलभवामतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
 कार्पासीयं क्षपावान्गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।

* का० श्रौ० सू० १६. ७. ५, ६, ७ ।

† पुरस्तात् ३६० पृ० ४ पं० द्रष्टव्यम् ।

आज्योत्यं प्राज्यजन्मा लवणज मन्त्रणः शार्करं चार्कतेजाः ,
रत्नाब्जो रत्नरूपं गिरि मल्लत मुदा पात्रसाक्षिष्णुणार्थः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्वाज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

॥ इति षष्ठकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः † ॥

* अत्रत्याष्टीप्पन्यः पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्याः ।

† इतोऽनन्तरं मिह क-ग-घ-पुस्तकेषु “कण्डिकासंख्या १००”-इति ,
अन्यत्र “काण्डी १००”-इत्येव । तत्र १ ब्रा० ११ क०, २ ब्रा० १७ क०,
३ ब्रा० २४ क०, ४ ब्रा० १६ क०, ५ ब्रा० १७ क०, ६ ब्रा० १५ क०;
लङ्कनया १०० सिद्धम् ॥

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अपि वा

सप्तमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्ति । सत्यं ह्येतद्यद्वक्त्रः
 सत्यं वा ऽएतं यन्तु मर्हति सत्येनैतं देवा अविभक्तः
 सत्येनैवैन मेतद् विभर्त्ति ॥ १ ॥

तद्यत्तत् सत्यम् । असौ स आदित्यः स हिर-
 ण्मयो भवति ज्योतिर्व्वै हिरण्यं ज्योतिरेषोऽमृतं
 हिरण्यं ममृतं मेष परिमण्डलो भवति परिमण्डलो
 ह्येष एकविंशतिनिर्बाधं एकविंशो ह्येष बहि-
 ष्ठाग्निर्बाधं विभर्त्ति रश्मयो वा ऽएतस्य निर्बाधा
 बाह्यत उ वा ऽएतस्य रश्मयः ॥ २ ॥

यद्देव रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्ति । असौ वा
 ऽआदित्य एष रुक्मो नो ह्येत मग्निं मनुष्यो

मनुष्यरूपेण यन्तु मर्हत्येतेनैव रूपेणैतद्रूपं वि-
भर्त्ति ॥ ३ ॥

यद्देव रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्ति । रेतो वा
ऽङ्गदुःसिक्तं मय मग्निस्तेजो व्यीर्यं रुक्मोऽस्मि-
न्स्तद्रेतसि तेजो व्यीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

यद्देव रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्ति । एतद्दे देवा
अविभयुर्यद्दे न इमं मिह रुद्राऽसि नाष्टा न हन्यु-
रिति तस्मा ऽएत मन्त्रिकाङ्गोष्मारं मकुर्व्वन्म मेवा-
दित्य मसौ वा ऽआदित्य एष रुक्म स्तथैवास्मा ऽअय
मेत मन्त्रिकाङ्गोष्मारं करोति ॥ ५ ॥

कृष्णाजिने निष्पूतो भवति । यज्ञो वै कृ-
ष्णाजिनं यज्ञो वा ऽएतं यन्तु मर्हति यज्ञेनैतं
देवा अविभर्य्यज्ञेनैवैत मेतद् विभर्त्ति लोमतश्छु-
न्दाऽसि वै लोमानि कुन्दाऽसि वा ऽएतं यन्तु
मर्हन्ति कुन्दोभिरां देवा अविभर्य्यकुन्दोभिरैवैन
मेतद् विभर्त्ति ॥ ६ ॥

अभि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि नि-
ष्पूतो भवति । ऋक्सामयोर्हैते रूपे ऽऋक्सामे

वा ऽएतं यन्तु मर्हत ऋक्सामाभ्या मेतं देवा
अबिभर्तृक्क्सामाभ्या मेवैन मेतद् बिभर्ति शानो
रुक्मपाशस्त्रिवृत्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

तु सुपरिनाभि बिभर्ति । असौ वा ऽचादित्य
एष रुक्म उपरिनाभ्यु वा ऽएषः * ॥ ८ ॥

यद्वेवोपरिनाभि† । अंवाग्वै नाभे रेतः प्रजाति-
स्तेजो व्यीर्यं रुक्मो नेन्ने रेतः प्रजातिं तेजो व्यी-
र्यं रुक्मः प्रदुहादिति ॥ ९ ॥

यद्वेवोपरिनाभि‡ । एतद्वै पशोर्मेध्यतरं यदुपरि-
नाभि पुरीषसं० हिततरं यदुवाङ्नाभेस्तद्यदेव पशो-
र्मेध्यतरं तेनैन मेतद् बिभर्ति ॥ १० ॥

यद्वेवोपरिनाभि§ । यद्वै प्राणस्यामृतं मूर्ध्वं तन्ना-
भेरुर्ध्वैः प्राणैरुच्चरत्यथ यन् मूर्ध्वं पराक्तन्नाभि मृत्ये-
ति तद्यदेव प्राणस्यामृतं तदेन मेतद्भिसम्पादयति
तेनैन मेतद् बिभर्ति ॥ ११ ॥

* 'एष'—इति ग, घ ।

† 'यद्वेवोपरिनाभि'—इति ख । 'यद्वेवोपरिनाभि'—इति ग, घ ।

‡ 'यद्वेवोपरिनाभि'—इति ग । 'यद्वेवोपरिनाभि'—इति घ ।

§ 'यद्वेवोपरिनाभि'—इति ग, घ । ॥ 'बिभर्ति'—इति ख ।

अथैन मासन्द्या विभर्त्ति । इयं वा ऽचा-
सन्द्याद्याः षीदः स्रुव्यं मासन्न मियं वा ऽएतं
यन्तु मर्हत्यनयैतं देवा अविभरुनयैवैन मेतद्
विभर्त्ति * ॥ १२ ॥

औदुम्बरी भवति । ऊर्ग्वै रस उदुम्बर ऊर्जे-
वैन मेतद्रुसेन विभर्त्यथो स्रुव्यं ऽएते व्वनस्पतयो
यदुदुम्बरः स्रुव्यं वा ऽएतं व्वनस्पतयो यन्तु मर्हन्ति
स्रुव्यैरेतं व्वनस्पतिभिर्देवा अविभरुः स्रुव्यैरेवैन
मेतद्वनस्पतिभिर्विभर्त्ति † ॥ १३ ॥

प्रादेशमाचूडुं भवति । प्रादेशमात्रो वै
गुर्भो व्विष्णुर्योनिरेषा गुर्भसन्मितां तद्योनिं करो-
त्यरत्निमात्री तिरुष्ठी बाहुर्वा ऽअरत्निर्बाहुनो वै
व्वीर्यं क्रियते व्वीर्यसन्मितैव तद् भवति व्वीर्यं
वा ऽएतं यन्तु मर्हति व्वीर्येणैतं देवा अविभरु-
व्वीर्येणैवैन मेतद् विभर्त्ति ‡ ॥ १४ ॥

चतुःस्रक्तयः पादा भवन्ति । चतुःस्रक्ती-
न्यनूच्यानि चतस्रो वै दिशो दिशो वा ऽएतं यन्तु

मर्हन्ति दिग्भरेतुं देवा अविभक्तर्हिग्भरेवैन मे-
तद् विभर्त्ति मौञ्जीभी रज्जुभिर्व्युता भवति त्रि-
वृक्षस्तुत्योक्तो बन्धुर्मृदा दिग्धा तस्यो ऽएवोक्तोऽथो
ऽअनतिदाहाय * ॥ १५ ॥

अथैनं शिक्षेन विभर्त्ति । इमे वै लोका
एषो ऽग्निर्हिंशः शिक्षं दिग्भर्त्तिमे लोकाः शक्र-
वन्ति स्थातुं यच्छक्रवन्ति तस्माच्छिक्षं दिग्भ-
रेवैन मेतद् विभर्त्ति षडुद्यामं भवति षड् दि-
शो मौञ्जं त्रिवृत् तस्योक्तो बन्धुर्मृदा दिग्धं तस्यो
ऽएवोक्तोऽथो ऽअनतिदाहाय † ॥ १६ ॥

तस्याप एव प्रतिष्ठा ‡ । अप्सु हीमे लोकाः
प्रतिष्ठिता आदित्य आसञ्जन मादित्ये हीमे लोका
दिग्भिरासक्ताः स यो हैतदेवं व्यदैतनैव रूपेणैतद्रूपं
विभर्त्ति ॥ १७ ॥

बुधेवैनं शिक्षेन विभर्त्ति । संवत्सर एषो-
ऽग्निर्हृतवः शिक्ष मृतुभिर्हि संवत्सरः शक्रोति

* , † 'अनतिदाहाय'—इति ख ।

‡ 'प्रतिष्ठा'—इति ग, 'प्रतिष्ठा'—इति घ ।

स्थातुं युष्मन्नोति तृष्णाच्छिक्का मृतुभिरैवैन मेतद्
बिभर्त्ति षडुद्यामं भवति षड्व्यातवः ॥ १८ ॥

तृष्णाहोरात्रे ऽएव प्रतिष्ठा* । अहोरात्रयोर्ह्ययुः
संव्यत्सरः प्रतिष्ठितश्चन्द्रमा आसुञ्जनं चन्द्रमसि
ह्ययुः संव्यत्सर ऋतुभिरासक्तः स यो हैतुदेवं व्ये-
दैतेनैव रूपेणैतद्रूपं बिभर्त्ति तस्य ह वा ऽएष
संव्यत्सरभूतो भवति यु एवं व्येद संव्यत्सरोपासि-
तो हैव तस्य भवति यु एवं न व्येदेत्यधि-
देवतम् † ॥ १९ ॥

अथाध्यात्मम् । आत्मैवाग्निः प्राणाः शिक्कां
प्राणैर्ह्यय मात्मा शक्नोति स्थातुं युष्मन्नोति तृष्णा-
च्छिक्कां प्राणैरेवैन मेतद् बिभर्त्ति षडुद्यामं भवति
षड्भिः प्राणाः ‡ ॥ २० ॥

तस्य मन एव प्रतिष्ठा § । मनसि ह्यय मात्मा
प्रतिष्ठितो ऽन्न मासुञ्जन मन्त्रे ह्यय मात्मा प्राणै-

* 'प्रतिष्ठा'—इति ग, घ ।

† '० देवतम्'—इति ग, घ ।

‡ 'प्राणाः'—इति ग, घ ।

§ 'प्रतिष्ठा'—इति ग, घ ।

रासक्तः स यो हैतदेवं व्यैतेनैव रूपेणैतद्रूपं
विभर्त्ति * ॥ २१ ॥

अथैन मुखया विभर्त्ति । इमे वै लोका उखे-
मे वा ऽएतं लोका यन्तु मर्हन्त्येभिरेतं लोकैर्द्देवा
अविभरुरेभिरेवैन मेतल्लोकैर्विभर्त्ति † ॥ २२ ॥

सा यदुखा नाम । एतद्दे देवा एतेन कर्म-
चैतयावृतेमांल्लोकानुदखनन् यदुदखनंस्तस्मादुदखो-
रखा ह वै ता मुखेत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्ष-
कामा हि देवाः ‡ ॥ २३ ॥

तदा ऽउखेति द्वे ऽअक्षरे । द्विपाद्यजमानो यज-
मानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन
मेतद् विभर्त्ति सो ऽएव कुम्भी सा स्थाली तत्
षट् षडृतवः संवत्सरः संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्नि-
र्वावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति § ॥ २४ ॥

अथैन मिण्डाभ्यां परिगृह्णाति । असौ वा
ऽआदित्य एषो ऽग्निरर्होरात्रे ऽइण्डे ऽअमं तदा-

* , † 'विभर्त्ति'—इति ख ।

‡ 'देवाः'—इति ग , घ ।

§ 'भवति'—इति ख ।

दित्यु महोरात्राभ्यां परिगृह्णाति तस्मादेषोऽहो-
रात्राभ्यां परिगृहीतः ॥ २५ ॥

यदेवैनं मिण्डाभ्यां परिगृह्णाति । असौ
वा ऽआदित्य एषोऽग्निरिमा ऽउ लोकाविण्डे ऽअमुं
तदादित्य माभ्यां लोकाभ्यां परिगृह्णाति तस्मा-
देष आभ्यां लोकाभ्यां परिगृहीतः परिमण्डले
भवतः परिमण्डलौ हीमौ लोकौ मौञ्जे त्रिवृती
तुस्योक्तो बभ्रुर्मृदा दिग्धे तुस्यो ऽएवोक्तोऽथो ऽअन-
तिदाहाय ॥ २६ ॥

अथातः सम्पदेव * । आसन्दी चोखा च शि-
क्यश्च रुक्मपाशश्चाग्निश्च रुक्मश्च तत् षट् षड्व-
तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
मात्रा तावत्तद् भवतीण्डे तदष्टावष्टाक्षरा गाय-
त्री गायत्रीऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्
तद् भवति † ॥ २७ ॥

अथ सर्व्वसम्पत् । चत्वारः पादाश्चत्वार्यनु-

* 'सम्पदेव'—इति ग, 'सम्पदेव'—इति घ ।

† 'भवति'—इति ख ।

च्यानि शिक्वां च रुक्मपाशुष्य यदु किञ्च रज्जु-
व्यं शिक्वां तदनुखान्नी रुक्मस्तत् त्रयोदश त्रयो-
दश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्नि-
र्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति * ॥ २८ ॥ १ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [७. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममि , त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

यदुक्तं कात्यायनेन— “यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चते
परिमण्डित मेकविंशतिपिण्डं क्षणाजिननिष्कृतं लोमसु शुक्ल-
क्षणेपु शणसूत्रे त्रिवृत्यो त मुपरिनाभि बहिष्पिण्डं दृशानो रुक्म
इति”—इति †, तदिदं वक्तुं मादौ रुक्मप्रतिमोक्तं विधत्ते—
“रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्तीति । यजमानो रुक्मं सुवर्णमय माभ-
रणं कण्ठे बध्वा उखां धारयेत् । विहितं रुक्मप्रतिमोचन-
पूर्वकं धारणं प्रशंसति— “सत्यं हैतद् यद् रुक्म इति । अत्य-
न्ताग्निःसंयोगेऽपि नाश्नादर्शनात् रुक्मस्य सत्यत्वम् । ‘एतम्’
अग्निं ‘यन्तुं’ नियन्तुं ‘सत्यम्’ एव ‘अर्हति’-† ‘देवाः’ ‘सत्येन’
सत्य मात्रयं कृत्वा ‘अविभक्तः’ भरणं मकुर्वन् । ‘एतत्’ रुक्माख्यं
सत्यम् आदित्यात्मना ‘सत्येन’ ‘एव’ ‘विभर्त्ति’ ॥ १ ॥

* ‘भवति’—इति ख ।

† का० श्री० सू० १६. ५. १ ।

प्रशंसति— “तद्यत्तत्त्वस्य मसौ स आदित्य इति । रुक्मस्य सुवर्णमयतां विधाय प्रशंसति— “स हिरण्ययो भवतीति । हिरण्यस्य भास्वरूपत्वात् ज्योतीरूपत्वम्, तदेव ‘अमृतम्’ अविनाशि, ‘एषः’ रुक्मः ‘परिमण्डलः’ वर्तुलः भवति । तत्रोपपत्तिः— “परिमण्डलो ह्येष इति । ‘एषः’ आदित्यः ‘एकविंशतिनिर्वाधः’ । वित्तसहिताः पुलकाः धारणसमये निर्वाधाः *, यथा बाह्या भवन्ति, तथा धारयेत् । निर्वाधस्य बहिर्भावं प्रशंसति— “रश्मयो वा एतस्य निर्वाधा इति । ‘एतस्य’ आदित्यात्मकस्य रुक्मस्य ॥ २ ॥

रुक्मधारणं प्रशंसति— “यद्देव रुक्मं प्रतिमुच्येति । मानुषेण रूपेण अग्नेर्धारणस्यानुचितत्वात् ‘एतेन’ रुक्माख्येन आदित्येन ‘रूपेण’ ‘एतत्’ अन्यात्मकं ‘रूपं’ ‘विभर्त्ति’ ॥ ३ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “यद्देव रुक्मं प्रतिमुच्येति । अस्याग्नेः रेतःसिकस्थानीयत्वं मुक्तं प्राक्, रुक्मश्च तेजोरूपं वीर्यम् । तथा सति अग्ने रुक्मसंयोजनेन रेतस्यग्न्याख्ये ‘तेजः’ वीर्यं मेव स्थापितवान् भवति ॥ ४ ॥

पुनरप्यग्ने रुक्मसंयोग मग्नेर्गोमृत्वरूपेण प्रशंसति— “यद्देव रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्तीति । पुरा ‘देवाः’ ‘इमम्’ अग्निम् ‘नाष्ट्रा’ नाशकानि ‘रक्षांसि’ ‘यद्दे’ येनैव प्रकारेण ‘न हन्युः’, ‘एतत्’ एतेन तिषयभूतं ‘अग्निभ्युः’ । भीतिपरिहारोपायं दर्शयति— “तस्मा एत मन्त्रिकादिति । ‘तस्मै’ अग्नये ‘एतम्’ आदित्यम् । एतच्छब्दार्थं माह— “अमु मेवादित्य मिति । तर्हि

* निर्वाधाः, निर्वाध्यन्ते निष्काशयन्ते उन्नतात् स्वरूपाद् बहिर्निःसृता भवन्ति—इति का० श्रौ० सू० १६. ५. १ वृ० ।

मानुषैः कथं गोसारं कर्तुं शक्यत इति, तत्राह— “असौ वा
आदित्य एष रुक्म इति ॥ ५ ॥

“कृष्णाजिने निष्कृतो भवतीति । नितरां स्यूतः सम्बद्धः
भवति । यथा कृष्णाजिनस्योपरि वर्त्तते, तथा कुर्यादित्यर्थः ।
“यस्मि वै कृष्णाजिन मिति । यज्ञसाधनहविराधारत्वात् यज्ञ
इत्युच्यते । शिष्टं गतप्रायम् । निषीवन मपि ‘लोमतः’ लोम-
प्रदेशे कर्त्तव्यम् । कृष्णाजिनस्य यज्ञत्वविधानात् तस्मिन्ना यज्ञा-
वयवच्छन्दोरूपत्वं युक्तम् । गत मन्यत् ॥ ६ ॥

तत्रापि शुक्लकृष्णलोमरेखयोरुपरि निष्कृतेन भवितव्य मिति
दर्शयति— “अभि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि निष्कृतो भव-
तीति । उभयविधानां लोम्नाम् ‘अभि’ उपरि । “ऋक्सामयोर्द्वैते
रूपे इति । ‘ह’-शब्दः “ऋक्सामयोः शिल्पे”—इत्यादि * मन्त्र-
प्रसिद्धिद्योतनार्थः । गत मन्यत् । “शाणो रुक्मपाशस्त्रिवदिति ।
रुक्मसम्बन्धनरज्जुः ‘शाणः’ शण्डणनिर्मितः, ‘त्रिवत्’ त्रिगु-
णितः । “तस्योक्तो बन्धुरिति । शणार्थवादः— “शणकुलाय
मन्तरं भवतीत्युक्तः †, त्रिवदर्थवादस्तु “त्रिवदग्निरित्यादि-
नोक्तः ‡ ॥ ७ ॥

रुक्मधारणप्रदेशं विधाय प्रशंसति— “त सुपरिनाभि विभे-
र्यसौ वा आदित्य इति । “उपरिनाभ्यु वा एष इति । ‘एषः’

* वा० ख० ४, २ । “कृष्णाजिनयोः सन्धि मालभत ऋक्-साम-
योरिति का० श्रौ० सू० ७, ३, ३३ । “यद्वा प्रतिरूपं तच्छिल्प
मिति चेह पुरस्तात् (३, २, १, ५) द्रष्टव्यम् ।

† पुरस्तात् (६ अ० १ ब्रा० २४ क०) द्रष्टव्यम् ।

‡ पुरस्तात् (१ प्र० १ ब्रा० १४ क०) द्रष्टव्यम् ।

आदित्यः 'उपरिनाभि' नामेरुपरिप्रदेशे ; तत्र मध्ये ध्येयत्वात् ,
रक्तवर्षनामेरुपरि वर्त्तमानत्वाद् वा , जाठरवज्ज्वात्मकस्य तस्य
नामेरुपरि वर्त्तमानत्वाद् वा ॥ ८ ॥

उक्तमुपरिनाभित्वं बहुधा प्रशंसति— “यद्देवोपरिनाभ्यवाम्
वै नाभेरित्यादिना । इतसः 'प्रजातिः' उत्पत्तिः नाभे-
रर्वाक्प्रदेशे खलु , अतः 'तेजः' वीर्यरूपः 'रक्तः' तां 'प्रजातिं'
प्रदहेत् , तत् 'नेत्' नैवेष्टम् । “नेत्येष इदित्यनेन सम्ययुज्यते
परिभये”—इति * निरुक्तम् ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “यद्देवोपरि नाभीति । 'एतद्दे
पशोर्मेध्यतरं' यन्नामेरुपरिष्ठाद् वर्त्तमानं हृदयादिकम् । 'नाभेः'
'अवाङ्' अर्वाक्देशे 'यत्' अङ्गम् , 'तत्' 'पुरीषसंहिततरम्'
अत्यन्तं पुरीषेण संहितम् । “तद्यदेवेत्यादि , स्पष्टम् ॥ १० ॥

उपरिधारणं समृतस्योपरिधारणतया प्रशंसन् गतिभेदेन
मृतमृतविभागं माह— “यद्देवोपरिनाभि यद्दे प्राणस्येति ।
प्राणस्य द्वावंशौ , अमृतांशो मृतांशश्च , तत्रामृतास्यो योऽंशो-
ऽस्ति नाभेरूर्ध्वप्रदेशे , सः 'जड्वैः' प्राणैः 'उच्चरति' उद्गच्छति ;
यः मर्त्योऽंशः , सः नाभेः 'पराक्' अवाप्नुखं 'तं नाभिम्'
'अप्येति' अतिगच्छति । विभागप्रदर्शनप्रयोजनं माह— “तद्
यदेवेति । 'तत्' 'प्राणस्य' 'अमृतम्' अंशम् 'एनम् अग्नि' आयु-
स्यान्नेरुपरि 'सम्पादयति' । 'एतत्' एतेन , नामेरुपरि सम्पा-
दनेन 'एनम्' अग्निम् 'तेन' अमृतेन 'विभक्ति' ॥ ११ ॥

उत्खान्नेरुक्तस्योपरि धारणं विधाय तत्राप्यासन्न्यां धारणं

कर्त्तव्य मित्याह— “अथैन मासन्ध्या मिति * । आसन्दीप्रवृत्त-
निमित्तं पृथिव्यां सम्पादयन् तदात्मकत्वसम्पादनद्वारेण प्रशंसति
—“इयं वा आसन्दीति । आसीदत्यत्राग्निरित्यासन्दी , इयं पृथि-
व्यपि सर्वस्यापि पदार्थस्यासदनयोग्यत्वात् आसन्दी ; तथा च सती
अस्या मेव भूतवान् भवतीत्यर्थः । “इयं वा एतं यन्तु मित्यादि ,
पूर्ववत् ॥ १२ ॥

आसन्ध्या औदुम्बरत्वं विधाय प्रशंसति— “औदुम्बरी भवति
जग्वैरस इति । जगृरूपत्वं सर्ववनस्पत्यात्मकत्वञ्च उख्यसमिदा-
धानप्रस्तावे प्रागुक्तम् † । “सर्वे वा इत्यादि , पूर्ववत् ॥ १३ ॥

जर्जप्रमाणं विधाय स्तौति— “प्रादेशमात्रीति । गर्भरूपि-
णो यज्ञस्य विष्णोरेषा आसन्दी अपि तदाधारभूता , अतः प्रादेश-
प्रमाणां ‘योनिं’ ‘गर्भसम्भितां’ गर्भसमपरिमाणां ‘करोति’ ।
तिर्यक्प्रमाण माह— “अरन्निमात्रीति । “तिरश्चीति । हि-
प्रादेशोऽरन्निः , द्वयोररन्निर्बाहुः । किं तत इत्याह— “बाहुनो
वै वीर्यं क्रियत इति । ‘बाहुना उ’ बाहुनैव । ‘तत्’ तस्मात्
बाहुः ‘वीर्यसम्भिता’ ‘भवति’ प्रहारसमये तथा दर्शनात् ॥ १४ ॥

“चतुःस्तय इति । स्तुतिचतुष्टयोपेताः स्तुः , ‘अनूच्यानि’
अपि चतुर्द्वाराणि स्युः । पादाङ्गेषु आयततिर्यक्-काष्ठानि अनू-
च्यानीत्युच्यन्ते । अष्ट मन्येत् । ‘त्रिवृद्धिः’ त्रिगुणाभिः ‘रज्जुभिः’
‘व्यूता’ विविधं सन्तता । “व्येष् तन्तुसन्ताने” ‡ । “तस्मिन्नीतो
बन्धुरिति । मीमांसार्थवादः , सृदाहरणस्यादौ तदाहरणार्थं पठ-

* का० श्री० सू० १६. ५. २ ।

† पुरस्तात् ६ अ० ३ ब्रा० २ क० (३३७ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

‡ भा० उ० १००७ धा० ।

त्रयबन्धनरज्जुप्रस्तावे — “ते मीञ्जीभिरभिधानीभिरभिहिता म-
वन्ति, अग्निदेवेभ्य उदक्तामत् स मुञ्चं प्राविशत्”—इत्यादि-
गीताः * ; त्रिहृत्त्वं तु “त्रिहृदग्निरित्यत्र — “सैवान्नेस्त्रिहृत्ता”—
इत्युक्तम् † । आसन्दी ‘मृदा दिग्धा’ आलिप्ता स्यात्, ‘तस्यो’
तस्या अपि ‘बन्धुः’ मृत्स्तावकोऽर्थवाद उक्तः ‡ । इष्टप्रयोजनं
च दर्शयति — “अथोऽनतिदाहायेति ॥ १५ ॥

“अथैनमिति । ‘एनम्’ उख्याग्निम् । ‘शिक्येन विभर्त्ति’
शिक्यवत्या मासम्याम् उखां विभर्त्तीत्यर्थः § । उक्तं मर्थं मधि-
देवताध्यात्मभेदेन प्रशंसति — “इमे वै लोका एषोऽग्निरित्या-
दिना । उख्याग्नेर्लोकत्रयात्मकत्वं मुखद्वारा ॥ । उखायाश्च
लोकत्रयात्मकता “यो वा एष निधिः प्रथमोऽयं स लोकः”—इत्या-
दिना प्रागुक्तः ¶ । तस्या दिशः शिक्यम् । किं तत इत्यत
आह — “दिग्भिर्हीमे लोकाः शक्नुवन्ति स्यात् मिति । तस्माच्छि-
क्येन भरणं युक्तम् । प्रसङ्गाच्छिक्यशब्दनिर्वचनं दर्शयति — “यच्छि-
क्नुवन्ति तस्माच्छिक्य मिति । स्वाधिश्रितवस्तुधारणसमर्थत्वात् ।
शिक्यरूपकल्पनायाः प्रयोजनं दर्शयति — “दिग्भिरेवैन मिति ।
“षडुद्यामं भवतीति । ऊर्द्धाधोविवक्षया दिशं षट्त्वम् । उद्ग-
तानि दामानि उद्यामानि, तेषां षट्त्वेनोपेतं कर्त्तव्यम्; सूत्रे

* पुरस्तात् २ प्र० ३ ब्रा० २६ कं० (१३८ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

† पुरस्तात् १ प्र० ३ ब्रा० १८ क० द्रष्टव्यम् ।

‡ ३ प्र० १ ब्रा० १ क० (१७६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ५. २ ।

॥ “अथो वा इमे लोकाः”—इत्यादि २६६ पृ० ६ पं० द्रष्टव्यम् ।

¶ पुरस्तात् ६. ७. २२ (३६६ पृ० १० पं०) द्रष्टव्यम् ।

षडुद्याम मिति पठितत्वात् * । यद्वा, उद्यमनसाधनत्वात् उद्याम-
शब्देन शिष्यदामान्युच्यन्ते ।

पाशानां मौञ्जत्रिवृतार्थवादः प्रागुक्तः †, उद्यमनानां सृष्टि-
गत्वार्थवादोऽपि प्रागुक्तः ‡, इत्यतिदिशति— “तस्यो एवेति ।
'तस्य' सृदालेपनस्यापीति ॥ १६ ॥

“तस्याप एव प्रतिष्ठेति । 'तस्य' शिष्यस्य 'पापः' उदका-
न्येव 'प्रतिष्ठा' आस्यदम् ; लोकसृष्टेः प्राक् उदकस्य सृष्टत्वात् ।
शिष्यस्याधस्ताद्वर्ती उद्यामाधारः पाशरचितोऽवयवविशेषः, स
एवात्र 'प्रतिष्ठा'-शब्देनोक्तः । “आदित्य आसञ्जन मिति । आस-
ज्यते बध्यते शिष्य मन्त्रेति 'आसञ्जनम्' शिष्याधारः काष्ठविशेषः ।
यद्वा, आसज्यत इत्यासञ्जनम्, शिष्यस्योर्ध्वावयवः आदित्यो-
ऽत्र तत्स्थानीयः । उक्तार्थं प्रशंसति— “स यो हैतदेवं
वेदेति ॥ १७ ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “यद्येवं शिष्येन विभर्त्तति ।
एतत् पूर्वकण्डिकावद् व्याख्येयम् । अग्नेः संवत्सररूपत्वं संव-
त्सरभरणात्, शिष्यस्य स्वाश्रिताधारकत्वनियमात् संवत्सरस्याग्नि-
रूपत्वेन ऋतूनां संवत्सराधारत्वात् तेषां शिष्यत्वं युक्तम् ॥ १८ ॥

“तस्याहोरात्रे एव प्रतिष्ठेति । “चन्द्रमा आसञ्जन मिति ।
चन्द्रासञ्जनसप्तदशपध्यायनत्वात् संवत्सरस्य चन्द्रासञ्जनरूपत्वम् । संव-
त्सरात्मकत्वप्रयुक्त मर्थवाद माह— “तस्य इ वा एष संवत्सरश्चतुः

* “शिष्यपाशं प्रतिसृजते षडुद्यामं विश्वा रूपाणीति”—इति
का० श्रौ० सू० १६. ५. ६ ।

† पुरस्तात् ३८४ पृ० टीप्पनीदयं (*, †) द्रष्टव्यम् ।

‡ पुरस्तात् ३७५ पृ० ३ पं० द्रष्टव्यम् ।

इति । 'यः' 'एवम्' अग्नेः संवत्सरात्मकत्वम्, शिष्यस्य ऋत्वात्मकतां च 'वेद' जानीयात्, 'तस्य' 'एषः' उख्योऽग्निः 'संवत्सरभृतः' संवत्सरादर्वाचीनकाले धारणेऽपि ऊर्ध्वं संवत्सरं भृतवान् भवति । उक्तविज्ञानप्रशंसार्थं मविज्ञातुरुक्तफलाभावं दर्शयति — "संवत्सरोपासितो ह्येवेति । संवत्सर मुपासित एव भवति, परं न तूक्तरूपेण धृतः । उक्तवक्ष्यमाणयोः साङ्ख्यपरिहाराय उक्तस्याधिदैवतपरतां व्यवस्थापयति— "इत्यधिदैवत मिति ॥ १८ ॥

"अध्यात्म मिति । प्रदर्शयति इति शेषः । "आत्मैवास्मि-
रिति । आत्मात्र देहव्यतिरिक्तो मनोपाधिकः । 'प्राणाः' शीर्षण्णाः 'शिष्यम्' । ननु निरवयव मात्मानं प्रति धारकत्वेन कथं प्राणानां शिष्यत्वयोग्यतेति, तच्चाह— "प्राणेर्ह्यय मात्मा शक्नोति स्थातु मिति । "प्राणाधिपः सञ्चरति स्वकर्मभिः"— इत्यादिश्रुतेः * प्राणोपाधिकत्वेन देहाख्यगृहेऽवस्थानसम्भवात् । अतः शक्नोत्यनेन अवस्थातु मिति । वर्णव्यापत्त्या शिष्यशब्दो निष्पन्नः † । 'प्राणानां' चक्षुःश्रोत्रनासारन्धर्वर्तिनां षट्सङ्ख्यायोगात् "षड्द्रि प्राणाः"—इत्युक्तम् ॥ २० ॥

शिष्यस्याधस्तादर्थिन मवयवं दर्शयति— "तस्य मन एव प्रतिष्ठेति । एतत् समर्थयते— "मनसि ह्यय मात्मा प्रतिष्ठित इति । मनसा परिच्छेद्यत्वात् मनसि' प्रतिष्ठितत्वम् । शिष्य-
स्योपर्यवयवं दर्शयति— "अन्न मासन्नन मन्ने ह्यय मात्मा प्राणै-
रासक्त इति । अन्नाभावे सोपाधिकस्यात्मनो भोगाभावात् प्राण-

* श्वेता० उप० ५. ७ ।

† तदेवं शक्नोतेः शिष्य मिति रूपं निष्पद्यत इत्याशयः ।

धारिणान्प्रासक्तो भवति । आत्मरूपोऽग्निर्मनस्सम्बद्धैः प्राणास्थैः
इन्द्रियैरन्नं भुञ्जानो वर्त्तत इत्यभिप्रायः । “स यो हैतदिति ।
‘एतत्’ अग्निशक्त्यात्मकं वस्तु ‘एवम्’ उक्तप्रकारेण अग्ने-
रात्मत्वम् प्राणानां शिष्यत्वाद्यात्मकतां च ‘वेद’, सः ‘एतेनेत्यादि,
व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

उत्थयैव धारणं प्रशंसति— “अथैन मुखयेति । ‘एनम्’
अग्निम् ‘इमे लोकाः’ ‘यन्तुं’ धारयितुम् ‘अर्हन्ति’ ॥ २२ ॥

उखां ‘स्व’-शब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनद्वारा प्रशंसति— “सा
यदुखा नामेत्यादिना । ‘सा’ स्थाली ‘यद्’ यस्मात् उखानाम्
धृतवती, तदभिधीयत इति शेषः । “एतच्च देवाः उदखनन्”
—इति सम्बन्धः । तत्रकार मभिनीय दर्शयति— “एतेन कर्म-
णेति । ‘एतेन’ परिदृश्यमानप्रकारेण । तद् विशिनष्टि— “एत-
यैवावृतेति । ‘आवृत्’ प्रकारविशेषः । उद्धिमत्या उखाया लोक-
त्रयात्मकत्वस्योक्तत्वात् १’ उखोत्खनन मेव लोकत्रयोत्खनन मित्य-
र्थः । खनन मत्र निर्माण मभिप्रेतम् । उत्खन्यमानत्वात् ‘उखा’ ।
स्पष्ट मन्वत् ॥ २३ ॥

भरणीया सुखां तद्गताक्षरसङ्ख्याया प्रशंसति— “तद्वा उखे-
ति हे अक्षरे इत्यादिना । यजमानस्य चीयमानान्यात्मना संस्कृ-
तव्यत्वात् ‘यजमानोऽग्निः’ इत्युच्यते । “यावानग्निरिति । द्वित्व-
परिमाणवान् । ‘अस्य’ यजमानाभिर्नस्याग्नेः ‘यावतो मात्रा’
अवयवः पादगतसङ्ख्याया, ‘तावता’ कृत्स्नेनापि ‘एनम्’ ‘एतेन’

* ३७५, ३८४ ए० १६ कण्ठी द्रष्टव्या ।

† ३ प्र० ७ ब्रा० ४, ५ क० (२६०, २६१ ए०) द्रष्टव्यम् ।

प्रकारेण 'विभक्ति' धृतवान् भवति यजमानः । एव मन्थत्राधि
यावानग्निरित्येतद् व्याख्येयम् ।

पर्यायान्तरं समुच्चित्य तद्वत्सङ्ख्याद्वारेणोखाभरणं स्तीति—
'सो एव कुम्भी स खाली तत् षडित्यादिना । 'सो एव' उखा,
सैव, 'उ'-शब्दोऽनर्थकः । 'कुम्भी' कुम्भीत्यपि व्यवक्रियते,
'सा' एव 'खाली' । अत्र 'तत्' सर्वाणि मिलित्वा 'षट्' ।
गत मन्थत् ॥ २४ ॥

उखान्नेरिण्डाभ्यां परिग्रहं प्रशंसति— "अथैन मिण्डाभ्या
मिति * । 'इण्डः' इति ततोखाधारणसाधनभूतौ परिमण्डली
पदार्थविशेषौ ; ताभ्याम् 'एनम्' उखानि परिगृह्णाति । एक-
स्त्रैव तेजसः क्षित्यादिष्वग्न्याद्यात्मनावस्थानात् "वेधात्मानं व्याकु-
रत"—इत्यादिभ्युतेः † एषोऽग्निरेव असौ आदित्यः । परिभ्रमतः
आदित्यस्य पुरस्तात् पश्चाच्चावस्थिते 'अहोरात्रे' एव इण्ड-
खानीये, अत्र इण्डाभ्या मग्निपरिग्रहेण अहोरात्राभ्याम् अमुम्
आदित्यं परिगृहीतवान् भवति । उक्तं मयं लोकप्रसिद्धा दृढ-
यति— "तस्मादेव इति ॥ २५ ॥

इत्य मिण्डे, अहोरात्रात्मना प्रशस्तं द्युपृथिव्याख्यलोकद्वया-
त्मनापि प्रशंसति— "यदेवैन मिति । तयोर्वर्तुल्लवं प्रशंसति—
"परिमण्डले भवतः परिमण्डली हीमै लोकाविति । इण्ड-
योर्मुञ्जविष्टित्वं त्रिवृत्त्वं च विभ्राय तदर्थाद्वा मुक्तं मतिदि-
शति— "मौञ्जं त्रिवृती तस्योक्तो बभुरिति । "त्रिवृदग्निरित्या-

* का० श्री० ख० १६. ५. ३ ।

† अग्नेवोपरिगृह्णादात्मस्थिते (१० का० ६५० ५ ब्रा० ३ क०) ।

दिनेत्यर्थः * । तयोर्बहिर्दोहपरिहाराय नृद्दिग्धत्वं विधाय तद्वाक्य-
शेष मप्यतिदिशति— “मृदा दिग्धे तस्यो एवोक्त इति † । अत्र
सूत्रम्— “इण्डुशिक्षासन्दीषु सुञ्जरञ्जवस्तिवृत्तो नृद्दिग्धाः, परि-
मण्डलाभ्या मिण्डूाभ्या सुखां परिगृह्णाति”—इति ‡ ॥ २६ ॥

भर्त्तव्यस्यानेर्यावन्तः साधनपदार्थाः प्रागुक्ताः, तेषां या
सङ्ख्यास्ति, तां सङ्ख्यां प्रशंसति— “अथातः सम्प्रदेवासन्दी चोखा
चेत्यादिना । इतः परं सम्प्रत्यस्यत्तिरेवोच्यते, न तु नूतनः
कश्चित् पदार्थोऽभिधीयत इत्यर्थः । शिक्षादयः षट्, ऋतवो-
ऽपि षट्, तदात्मकः संवत्सरोऽग्निः; ‘अतः’ उक्तार्थसम्प्रा-
दनेनैक एवाग्निः संवत्सरसम्मितो भवतीति ‘सम्पत्’ । उक्त-
पदार्थसङ्ख्याया इण्डुसङ्ख्या मपि समुच्चित्य सम्प्रत्यन्तरं दर्श-
यति— “इण्डुं तदष्टाविति । अग्नेर्गायत्राश्च प्रजापतिमुखात्
सहोत्पन्नत्वोपाधिनैकत्वम् § ॥ २७ ॥

इत्थं प्रधानपदार्थगतसङ्ख्यासम्पत्ति मुक्ताय सर्वविषयां सम्बद्धं
दर्शयति— “अथ सर्वसम्पदिति । उच्यत इति शेषः । ‘चत्वारः
पादाः’ आसन्त्यां सन्ति, तस्याश्चतुर्दिक्ष्वस्थितानि ‘चत्वारि
अनूच्यानि’, तन्मिलित्वाष्टौ । शिक्षारूपपाशौ द्वौ । ननु शिक्षा-
वयवा बहवः सन्ति, कथं न गण्यन्त इत्याह— “यदु किञ्च

* पुरस्तात् (१३८ पृ० १४ पं०) द्रष्टव्यम् ।

† पुरस्तात् (३७५ पृ० ३ पं०) द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ५. ३ । ‘उखा याभ्यां गृह्यते तौ इण्डौ
शिक्षं प्रसिद्धम्, आसन्दी च, अतुरक्ता रञ्जवो नृद्दिग्धा भवन्ति ।
नृद्दिग्धाः कर्द्दममलिमाः’—इति तत्र वृत्तिः ।

§ तै० सं० ७. १. २. ४ द्रष्टव्यम् ।

रज्ज्वयं * शिष्य मिति । 'तदनु' शिष्य मनु 'उखा' भवति ,
 सेका 'अग्निः' । रुक्माभ्यां सह 'त्रयोदश' । "त्रयोदश मासाः
 संवत्सर इत्यादि , स्पष्टम् ॥ २८ ॥ १ [७. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

तं तिष्ठन् प्रतिमुञ्चते । असौ वा ऽआदित्य
 एष रुक्मस्तिष्ठतीव वा ऽअसावादित्योऽथो तिष्ठन्
 वै व्यीर्यवत्तर उदङ् प्राङ् तिष्ठंस्तुह्योक्तो बन्धुः ॥ १ ॥

दृशानो रुक्म उर्व्या व्यदौदिति । दृश्यमानो
 ह्येष रुक्म जर्व्या व्यदोतते दुर्मर्ष मायुः श्रिये
 रुचान इति दुर्मरं वा ऽएतस्यायुः श्रियो ऽएष
 रोचतेऽग्निरमृतो ऽअभवद्योभिरिति सव्वैर्व्या ऽएष
 व्योभिरमृतो ऽभवद्यदेनं द्यौरजनयदिति द्यौर्वा
 ऽएत मजनयत् सुरेता इति सुरेता ह्येषा यस्या
 एष रेतः † ॥ २ ॥

* "मौञ्जं जिहृद् रज्ज्वयं भवति"—इति का० श्री० सू० १७. २. ६ ।

† 'रेतः'—इति ग, घ ।

अथैन मिण्डाभ्यां परिगृह्णाति । नृत्तोषासा
सुमनसा विरूपे ब्रुत्यहोरात्रे वै नृत्तोषासा सु-
मनसा विरूपे धापयेते शिशु मेक् समीची
ऽइति यद्वै किञ्चाहोरात्रयोस्तेनैतु मेव समीची
धापयेते द्यावाक्षामा रूक्मोऽअन्तर्विभातीति हर-
न्नेतद्यजुर्जपतीमे वै द्यावापृथिवी द्यावाक्षामा ते
ऽएष यन्नन्तरा विभाति तस्मादेतद्वरन्यजूर्जपति
देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदा इति परिगृह्य
निदधाति प्राणा वै देवा द्रविणोदास्तु ऽएत मय
ऽएव सधारयस्तैरेवैन मेतद्वारयति * ॥ ३ ॥

अथ शिक्वप्राशं प्रतिमुञ्चते । विश्वा रूपा-
णि प्रतिमुञ्चते कविरित्यसौ वा ऽआदित्यः कवि-
र्विश्वा रूपा शिक्वं प्रासावीहद्रं द्विपदे चतुष्पद
ऽइत्युद्यन्वा ऽएष द्विपदे च चतुष्पदे च † भद्रं प्रसीति
वि नाक मल्लत् सविता व्वरेण्य इति स्वर्गो वै
लोको नाकस्तु मेष उद्यन्नेवानुविपश्यत्यनु प्रयाणं

* मेतद्वारयति—इति ख ।

† ग-घ-पुस्तकयोः 'द्विपदे चतुष्पदे च'—इत्येव पाठः ।

मुषसो विराजतीत्युषा वा ऽभ्ये व्युच्छति तुस्या
ऽएष व्युष्टिं विराजन्ननूदेति * ॥ ४ ॥

अथैन मृतो ब्विकृत्या ब्विकरोति । इदु मेवै-
तद्रेतः सित्तं ब्विकरोति तस्माद्योनौ रेतः सित्तं
ब्विक्रियते ॥ ५ ॥

सुपर्णो ऽसि गरुत्मानिति । ब्वीर्यं वै सुपर्णो
गरुत्मान् ब्वीर्यं मेवैन मेतदभिसंस्करोति त्रिवृत्ते
शिर इति त्रिवृत मस्य स्तोमः शिरः करोति
गायत्रं चक्षुरिति गायत्रं चक्षुः करोति बृहद्रथ-
न्तरे पञ्चाविति बृहद्रथन्तरे पञ्चौ करोति स्तोम
आत्मेति स्तोम मात्मानं करोति पञ्चविंशं कुन्दा-
स्यज्जानीति कुन्दाऽसि वा ऽएतस्याङ्गानि यजूंषि
नामेति यदेन मग्निरित्याचक्षते तदस्य यजूंषि
नाम साम ते तनूर्वामदेव्य मित्यात्मा वै तनु-
रात्मा ते तनूर्वामदेव्य मित्येतद्यज्ञात्यक्षियं पुच्छ
मिति यज्ञायक्षियं पुच्छं करोति धिष्णायाः शफा
इति धिष्णौर्वा ऽएषोऽस्मिंल्लोके प्रतिष्ठितः सुप-

र्णोऽसि गरुत्मान् दिवं गच्छ स्वः पतेति तदेनं
सुपर्णं गरुत्मन्तं कृत्वाह देवान् गच्छ स्वर्गं लोकं
पतेति ॥ ६ ॥

तं वा ऽएतम् * । अत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति
यादृग् वै योनौ रेतो विक्रियते तादृग् जायते
तदादेत मत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति तस्मादेषो-
ऽमुत्र पक्षपुच्छवान् जायते ॥ ७ ॥

तं हैके । एतया विकृत्याभिमन्त्र्यास्यां चि-
तिं चिन्वन्ति द्रोणचितं वा रथचक्रचितं वा कङ्क-
चितं वा प्रउगचितं बोभयतः प्रउगं † वा स-
मुच्चपुरीषं वा न तथा कुर्याद्यथा पक्षपुच्छवन्तं
गर्भं परिवृश्चेत् तादृक्तत् तस्मादेनं सुपर्णचितं मेव
चिनुयात् ॥ ८ ॥

तु मेतया विकृत्या । इतु जडं प्राञ्चं प्रगृह्णा-
त्यसौ वा ऽआदित्य एषो ऽग्निरमुं तदादित्य मितु
जडं प्राञ्चं दधाति तस्मादसावादित्य इतु जडः

* 'एतम्'—इति ग, घ ।

† 'उभयतः प्रउगां'—इति च दृष्टः डा०—वेबरमहोदयेन

प्राङ् धीयते परोबाहु प्रगृह्णाति परोबाहु ह्येष
इतोऽथैन मुपावहरति त मुपावहृत्योपरिनाभि धार-
यति तस्योक्तो बभूवुः ॥ ९ ॥

अथ विष्णुक्रमान् क्रमते । एतद्वै देवा
विष्णुर्भूत्वेमांल्लोकानक्रमन्त यदिष्णुर्भूत्वाक्रमन्त त-
स्माद् विष्णुक्रमास्तथैवैतद्यजमानो विष्णुर्भूत्वे-
मांल्लोकान् क्रमते ॥ १० ॥

स यः स विष्णुर्यज्ञः सः * । स यः स यज्ञो-
ऽय मेव स योऽय मग्निरुखाया मेतु मेव तद्देवा आ-
त्मानं कृत्वेमांल्लोकानक्रमन्त तथैवैतद्यजमान एत
मेवात्मानं कृत्वेमांल्लोकान् क्रमते ॥ ११ ॥

उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एतद्वै तत् प्रजापति-
र्विष्णुक्रमैरुदङ् प्राङ् तिष्ठन् प्रजा असृजत तथै-
वैतद्यजमानो विष्णुक्रमैरुदङ् प्राङ् तिष्ठन् प्रजाः
सृजते ॥ १२ ॥

विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि भूत्वा क्र-
मते सपत्नहेति सपत्नान् हात्र हन्ति गायत्रं कुन्द

आरोहेति गायत्रं कुन्द आरोहति पृथिवी मनु
विक्रमस्वेति पृथिवी मनु विक्रमते प्रहरति पादं
क्रमत ऽजङ्घु मग्नि मुद्गुल्लात्यूर्ध्वं हि रोहति ॥ १३ ॥

व्विष्णोः क्रमोऽसीति । व्विष्णुर्हि भूत्वा क्र-
मतेऽभिमातिहेत्यभिमातीर्हन्ति हन्ति चैष्टुभं कुन्द
आरोहेति चैष्टुभं कुन्द आरोहत्यन्तरिक्षं मनु वि-
क्रमस्वेत्यन्तरिक्षं मनु विक्रमते प्रहरति पादं क्रमत
ऽजङ्घु मग्नि मुद्गुल्लात्यूर्ध्वं हि रोहति ॥ १४ ॥

व्विष्णोः क्रमोऽसीति । व्विष्णुर्हि भूत्वा क्र-
मते ऽरातीयतो हन्तेत्यरातीयतो हात्र हन्ति जा-
गतं कुन्द आरोहेति जागतं कुन्द आरोहति दिव
मनु विक्रमस्वेति दिव मनु व्विक्रमते प्रहरति
पादं क्रमत ऽजङ्घु मग्नि मुद्गुल्लात्यूर्ध्वं हि
रोहति ॥ १५ ॥

व्विष्णोः क्रमोऽसीति । व्विष्णुर्हि भूत्वा क्र-
मते शचूयतो हन्तेति शचूयतो हात्र हन्त्यानुष्टुभं
कुन्द आरोहेत्यानुष्टुभं कुन्द आरोहति दिशोऽनु
विक्रमस्वेति सुब्बा दिशोऽनु वीक्षते न प्रहरति

पादं नेदिमांल्लोकानतिप्रणश्यानीत्यर्धु मेवाग्नि मुद्-
गृह्णाति सु० द्यारोहति ॥ १६ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [७. २.] ॥

अथ यदुक्तं सूत्रकृता तिष्ठमुदङ्प्राङ् रुक्मप्रतिमोचनविष्णु-
क्रमवाक्सप्रेषु च”—इति * , तदिदं विधाय प्रशंसति— “तं तिष्ठन्
प्रतिमुञ्चतेऽसौ वा आदित्य एष रुक्म इति । रुक्मस्यादित्यत्वं
रुक्मस्य सत्यत्व मभिधाय तद् यत् तत् सत्य मसौ स आदित्य
इत्यादिनोक्तम् । उपर्युपर्यारोहणात् आदित्यः तिष्ठतीव वर्त्तते ।
“उदङ् प्राङ् तिष्ठन् तस्योक्तो बभूवुरिति । “एषा होमयेषां देव-
मनुष्याणां दिक् †”—इत्यादिनेत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौ-
दिति दृश्यमानो ह्येष रुक्म इत्यादिना ‡ । आदित्यात्मकः
‘एष रुक्मो’ ‘दृशानः’ दृश्यमानः ‘उर्व्या’ महद्दीप्त्या ‘व्यद्यौत्’
विद्योतते । यस्य रुक्मस्य ‘आयुः’ जीवनोपलक्षितः कालः
‘दुर्मर्षम्’ दुर्मरम् , अविनाश्य मित्यर्थः । यः ‘अग्ने’ जगतः
अग्निमिस्तं ‘रुचानः’ रोचमानः भवति । आदित्ये रोचमाने
सति जगत् शोभते इति प्रसिद्धम् । किञ्च ‘अग्निः’ ‘वयोभिः’
अग्नेः ‘सर्वैः’ अपि ‘अमृतः’ अमरणधर्मा ‘अभवत्’ । ‘यद्’

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ३१, ३२ ।

† पुरस्तात् ६. २. ३ (३२४ पृ० १४ पं०) द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ५. १ ।

यस्माद् 'द्यौः' 'एनम्' अग्निम् 'अजनयत्' उदपादयत् । कीदृशी
द्यौः ? 'सुरेताः' शोभनाग्न्याख्यरेतयुक्ता * ॥

प्रथमपादब्राह्मणं स्पष्टम् । दुर्मर्षं मित्येतद् व्याचष्टे—
“दुर्मर मिति । वयोभिरिति बहुवचनं सार्थकं मित्याह—
“सर्वैर्वा एष वयोभिरमृतोऽभवदिति । अग्नेः सर्वभक्षत्वात् सर्वं
मप्यस्यान्नम् । अस्य दिवः सकाशात् उत्पत्तिः प्रसिद्देति दर्श-
यति— “द्यौर्वा एत मजयदिति । 'सुरेताः'—इति द्यु-विशे-
षणम् । कथं तस्य तथात्व मिति , तत्राह— “सुरेता ह्येषा
यस्या रेत इति ॥ २ ॥

अस्याग्नेरिण्डाभ्यां परियहणं विधत्ते— “अथैन मिण्डाभ्यां
परिगृह्णाति नक्तोषासा समनसा विरूपे इति † । “अहोरात्रे
वै नक्तोषासेति । कृत्स्नाया ऋचोऽय मर्थः—

‘नक्तोषासा’ उपःशब्देन कृत्स्न महर्विवक्ष्यते , रात्रग्रहणी ।
‘समनसा’ समानमनसौ , ‘विरूपे’ विविधरूपे , शुक्लकृष्णभेदेन
द्वैविध्यम् , ‘समीची’ सम्यगञ्चने , यथा लोके ‘एकं शिशुं धाप-
येते’ हिताचरणेनानुगच्छतः , एव मेक मग्न्याख्यं शिशुं
धापयेते , स्वावस्थितैः प्राणिभिः अग्निहोत्रादिकर्महारेणानुगतं
शिशु मग्निं परिगृह्णामीति शेषः । किञ्च यौ ‘द्यावाक्षामा’
द्यावापृथिव्यौ ‘अन्तः’ तयोर्मध्ये ‘रुक्मः’ रोचमानः अग्निः
‘बिभाति’ दीप्यते , त माहरामीति शेषः । यम् ‘अग्निं’ द्रवि-

* वा सं० १२. १ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ५. ३ । “उखा याभ्यां गृह्यते तौ
इण्डौ”—इति तद्वृत्तौ ।

‘णोदाः’ धनस्य दातारो देवाः ‘धारयन्’ । तं धारयामीति शेषः * ।

अत्र प्रथमभागेनाहोरात्रौ विवक्षिताविति दर्शयति— “अहो-
रात्रे वै नक्तोपासेति । द्वितीयभागेनाहोरात्रकर्तृकं धापनं स्वनिष्ठ-
कृत्स्नप्राणिहारेति दर्शयति— “यद्वै किञ्चाहोरात्रयोस्तेनैत मेव
समीची धापयेते इति । स्पष्ट मेतत् । तृतीयभागस्य विनियोग
माह— “द्यावाक्षामा रुक्मो अन्तर्विभातीति † ।

एनं मन्त्रं व्याचष्टे— “इमे वै द्यावापृथिवीति । ‘क्षामा’
—इति पृथिवीनाम ‡ । ‘अन्तरा’—शब्दप्रयोगात् ‘ते’—इति द्वि-
तीया § । ‘तस्मात्’ उक्तविनियोगानुकूलार्थत्वात् तद्यजुर्हरण-
काले जपेत् । ऋचस्तुथांशस्य विनियोगं दर्शयति— “देवा
अग्निं धारयन् द्रविणोदा इति परिगृह्य दधातीति । आह-
वनीयस्य पुरस्तात् शिष्यवत्या मासन्ध्यां स्थापयेत् । ‘द्रवि-
णोदाः’ द्रविणोदगुणविशेषिता देवा अत्र ‘प्राणाः’ विवक्षिता ।
‘ते’ ‘एतम्’ अग्निम् ‘अग्रे’ ‘एवम्’ ‘अधारयन्’ । एतन्मन्त्रेण
धृते सति ‘तैरेव’ ‘एनम्’ अग्निम् ‘धारयति’ यजमानः ॥ ३ ॥

यदुक्तं सूत्रे “शिक्षपाशं प्रतिमुञ्चते षडुद्यामं विश्वारूपा-
णीति ॥, तदेतद् दर्शयति— “अथ शिक्षपाश मिति । तत्र
विश्वारूपाणीति मन्त्रः ।

* वा० सं० १२. २ ।

† “हरति द्यावाक्षामेति”—इति का० औ० सू० १६. ५. ४ ।

‡ निघ १. १. ५ ।

§ पा० सू० २. ३. ४ ।

॥ का० औ० सू० १६. ४. ६ ।

तस्याय मर्थः * — ‘कविः’ क्रान्तप्रज्ञः , उख्यानिः ‘विश्वा’
विश्वानि रूपाणि प्रतिमुञ्चते । शिक्वाख्यस्य रूपस्य बहुदामो-
पेतत्वात् बहुवचनम् । स च ‘द्विपदे’ मनुष्यादिकाय , ‘चतुष्पदे’
गवादिकाय च ‘भद्रं’ कल्याणं ‘प्रासावीत्’ प्रायच्छत् , ‘सविता’
सर्वस्य प्रेरयिता ‘वरेण्यः’ सर्वैर्वरणीयः , सः ‘नाकं’ नास्मिन् कं
दुःख मस्तीति नाकं स्वर्गम् ‘व्यस्यत्’ प्रकाशयति , अन्तरिक्षे
धृतत्वात् । तादृशोऽग्निः ‘उषसः प्रयाणम् अनुविराजति’ प्रत्यहं
दीप्यत इत्यर्थः ॥

अय मर्थो ब्राह्मणेन अग्नेः सवितुश्च अभेदं विवक्षित्वा स्पष्टं
व्याख्यातः— “असौ ‘वा आदित्यः कविर्विश्वा रूपेति †” । ऊर्ध्वा-
धोदिग्भिरुपेताश्चतस्रो दिशः ‘शिक्यम्’ इत्यभिप्रायः । कृत्स्नस्य
प्राणिनो भद्रप्रसवः उषोदयेन भवतीति प्रसिद्ध मिति दर्श-
यति— “उषा वा अग्रे व्युच्छति , तस्या एष व्युष्टिं विराजन्नू-
देतीति । विराजन्नेष व्युष्टि मनुदेतीति सम्बन्धः ॥ ४ ॥

“अथैन मतो विकृत्या विकरोतीति ‡” । “सुपर्णोऽसीत्ययं
मन्त्रो विकृतिरुच्यते, अग्नेः पक्षपुच्छादिमत्सुपर्णरूपेण तत्र विकार-
प्रतिपादनात् । ‘एनम्’ अग्निम् ‘अतः’ अस्मात् पूर्वावस्थितात्
सन्निवेशाद् । विकारप्रतिपादकमन्त्रेणाभिमन्त्रण मेवात्र विकार-
णम् । तेनेद मेघोखायां सिक्ता मग्न्याख्यं रेतोविकारयुक्तं कृत-
वान् भवति । उक्त मर्थं मिदानीन्तनरेतोविकारप्रसिध्या दृढ-
यति— “तस्माद् योनाविति ॥ ५ ॥

* वा० सं० १२. ३ ।

† ३६१ ए० १३ पं० दृश्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ५. ७ ।

विकारमन्त्र मुक्ता विभज्य व्याचष्टे— “सुपर्णोऽसि गरुत्मानिति वीर्यं वै सुपर्णो गरुत्मानित्यादिना * । मन्त्रस्याय मर्थः—

हे अग्ने ! त्वं गरुत्मान् प्रबलपक्षीपेतः सुपर्णाख्यः पक्षी असि । यज्ञ एव पञ्चात्मनोच्यते । तथाभूतस्य ‘ते’ ‘विवृत्’ स्तोमः † ‘शिरः’ मस्तकम् ; आदौ स्तूयमानत्वेन मुख्यत्वात् । गायत्र्या ग्रंसितं ‘ते’ ‘चक्षुः’ । ‘बृहद्रथन्तराख्ये सामनी ‡ ते पक्षी’, सकलयागनिर्वाहकत्वात् तयोः । महाव्रतस्तोत्रवदस्यापि पञ्चविंशः ‘स्तोमः’ § ‘आत्मा’ । ‘ह्रन्दांसि’ मायत्र्यादीनि ‘ते’ ‘अङ्गानि’ । यजूंषि शक्तकृष्णाख्यानि प्रस्निष्टवाक्यानि, तत्रत्यः अग्निशब्दः ‘ते’ ‘नाम’ आख्या । ‘वामदेव्यम्’ “कया नश्चित् आ भुवत्”—इत्यस्या सुत्पन्नं ‘साम’ ॥, ‘ते’ ‘तनूः’ शरीरम् । ‘यज्ञायज्ञियम्’ “यज्ञायज्ञा वो अग्नये”—इत्यस्या सुत्पन्नं ‘साम’ ¶, ‘ते’ ‘पुच्छम्’ अन्त्यत्वसाम्यात् । ‘धिष्ण्याः’ तत्तदायतनस्या अग्नयः ‘शफाः’ प्रतिष्ठासाधनावयवाः । एवंविधः सुपर्णः सुपतनः गरुत्मान् असि । अतस्त्वं ‘दिवं गच्छ’ द्युलोकं गच्छ । तदेव विशिनष्टि— ‘स्वमे पत’ इति ॥

सुपर्णोऽसीति मन्त्रभागपाठस्य प्रयोजनमाह— “वीर्यं मेवैन

* वा० सं० १२. ४ ।

† सा० ता० ब्रा० २ प्र० १, २, ३ ख० ।

‡ सा० छ० ३. १. ५. २ ऋचि व्या० १. १. २७ साम ‘विवृत्’ ।

सा० छ० ३. १. ५. १ ऋचि व्या० २. १. २१ साम ‘रथन्तरम्’ ।

§ ते० ब्रा० १. ३. ६ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

॥ सा० छ० २. २. ३. ५ ऋचि मे० ५. १. २५ साम ।

¶ सा० छ० १. १. ४. १ ऋचि मे० १. २. २५ साम ।

मिति । सुपर्णात्मना भावनया तस्य वीर्यं मेवाभिसंस्तुतवान्
भवति । चित्रदादयः शब्दा मन्त्रव्याख्यानावसरे एव व्याख्याताः ।
सुगम मन्यत् ॥

यजुषां कथं मन्त्रेर्नामधेयत्वं मित्याशङ्क्य तद् व्याचष्टे—
“यजूंषि नामेति । “यदेन मग्निरित्याचक्षत इति । यः सर्व-
रुच्यमानोऽग्निरिति शब्दोऽस्ति, तस्यापि यजुरन्तःपातित्वात्
यजुद्वम् । ‘तत्’ तत एव । नाम्न एकस्यापि बहुषु प्रदेशेषु आम्ना-
नात् यजूंषीति बहुवचनम् । दिव मित्यनेन तत्रस्था देवा
विवक्षिता इति व्याचष्टे— “देवान् गच्छेति । “तद् एनं सुपर्णं
गरुत्मन्तं कृत्वा आहेति मन्त्रशेषः । किं माह ? देवान् गच्छेत्या-
द्यर्थं माहेति । अथवा मन्त्रोच्चारयिता सुपर्णोऽसीत्यादिना ‘एनम्’
अग्निं ‘सुपर्णं गरुत्मन्तं कृत्वा’ ‘आह’ ब्रूते । किं मिति ?
‘देवान् गच्छ’-इति ॥ ६ ॥

उक्तं विकारं पक्षपुच्छाद्यात्मकम्, भाविनोऽग्निजननस्य उप-
योगितया प्रशंसितुं मनुवदति— “तं वा एत मिति । वक्ष्य-
माणोपयोगिनं लोकन्यायं दर्शयति— “यादृग् वै योनाविति ।
यादृग्विधं सिध्यते, तादृग् जायते, इति लोकसंर्यादा । ‘यद्’
यस्मात् ‘पक्षपुच्छवन्तं विकरोति’ ‘अत्र’ उखाधारणसमये । तस्मात्
‘एषः’ अग्निः ‘अमुत्र’ आहवनीयदेशे चयनानन्तरं तादृगेव ‘जायते’,
चयनेन सुपर्णाकार एव जायत इत्यर्थः । अनेनाभिर्मन्त्रणचयनयोर्वै ।
सादृश्याभाव उक्तः ॥ ७ ॥

प्रसङ्गात् केषाञ्चित् पक्षं सुदाहृत्य निराचष्टे— “तं द्वैक
एकया विस्तृत्याभिमन्त्रयान्यां चिति मित्यादिना । ‘एतया’ सुप-
र्णोऽसीत्याद्युक्तरूपया । ‘अन्याम्’ इत्यस्य विवरणम्— “द्रीण-

चित् मित्यादिकम् * । द्रोणादयोऽग्नेरेवाकाराः । “समुच्च पुरीषं वेति । प्रतिदिशं पुरीष माहृत्याहृत्य , तेनैव चयनं ‘समुच्च’, पुरीषाख्या चितिः । इतराः स्पष्टाः । निषेधोपयोग-सिद्धये निषेधस्य प्रतिकूलता माह— “यथा पक्षपुच्छवन्तं गर्भं परिवृष्टेत् , तादृक् तदिति । स्वपक्ष सुपसंहरति— “तस्मा-देनं सुपर्णचित्तमेवेति ॥ ८ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— “सशिव्यं प्राञ्चं प्रगृह्णाति सुपर्णोऽसीति पिण्डवद् धारणञ्चेति”—इति † । च-शब्दोऽवधारणमिति पिण्ड-वदेव ; उक्तार्थं सृत्पिण्डधारणं यद्वत् , तद्वदित्यर्थः । तदिदं विधत्ते— “त मेतया विकृत्येत जङ्घं प्राञ्चं प्रगृह्णातीति । ‘इतः’ अस्मात् धृतप्रदेशात् ‘प्राञ्चं’ प्राङ्मुखं सूर्यस्याग्नेश्च यथा मध्ये व्यवधानं न भवति , तथेत्यर्थः । एतत् प्रशंसति— “असी वा आदित्य एषोऽग्निरिति । अग्नेरादित्यात्मकत्वं प्रागु-क्तम् । आदित्यस्य प्रागुर्ध्वगति प्रसिद्धा उक्तार्थं सुपोद्दलयति— “तस्मादसावादित्य इति । प्रग्रहणे प्रकारविशेष माह— “परो-बाहु प्रगृह्णातीति । बाह्वोः ‘परः’ जङ्घवर्त्ती यथा भवति तथेत्यर्थः । ‘एषः’ आदित्यः ‘इतः’ ‘अस्मात्’ भूस्थानात् ‘परो-बाहुः’ ; सर्वेषां बाह्वोरुर्ध्वप्रदेशवर्त्तित्वात् तदतिभिन्नस्याप्यस्य तथा ग्रहणं युक्तमित्यर्थः । बाह्वोरुपरिष्ठितस्याग्नेः पत्न्यवरो-

* “एतया विकृत्याभिमन्त्रोक्तोऽन्यचितिं चिन्वन्ति , द्रोणचिद्द्रव्य-चक्रचित्प्रउगचिदुभयतः प्रहगः समुच्च पुरीषः”—इति का० श्रौ० सू० १६. ५. ६ । ‘एते ह्यग्निविशेषाः , तदाकाराश्चिन्वन्त्येके , एके सुपर्णचित्तम्’—इत्यादि तच्च वृ० ।

† का० श्रौ० सू० १६. ५. ७ , ८ ।

हणम्, तदनन्तरम् नाभेरुपरि प्रदेशे धारणं विधत्ते — “अथैन
सुपावहरतीति । “तस्योक्तो बभ्रुरिति । उपरिनाभिधारणार्थ-
वाद उक्तो रुक्मधारणप्रस्तावे * इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ विष्णुक्रमक्रमणं विधाय, तत् निर्वचनद्वारेण प्रशं-
सति— “अथ विष्णुक्रमानिति † । विष्णुभूतैर्देवैः क्रान्तत्वात्
विष्णुक्रम इति नाम सम्यक्त्वम् । यथा देवैस्तथैव ‘एतत्’ एतेन
समन्वकपादाक्रमणेन ‘इमान् लोकान्’ विष्णुर्भूत्वा क्रान्तवान्
भवति यजमानः ॥ १० ॥

ननु मनुष्यस्य यजमानस्य कथं विष्णुभावेन आक्रमणं
सङ्गच्छत इत्याशङ्क्याह— “स य इति । ‘सः’ ‘यः’ प्रसिद्धः
‘विष्णुः’ अस्ति, ‘सः’ ‘यज्ञः’ । पुनश्च ‘सः’ ‘यः’ प्रसिद्धो ‘यज्ञः’
अस्ति, ‘अयम् अग्निरेव’ । अय मिति कः ? यः ‘उखायां’
वर्त्तते, सोऽग्निरेव विष्णुरित्यर्थः । प्रतिपादितस्य विष्णोः
स्वरूपप्राप्तिं देवानां दर्शयति— “एत मेव तद्देवा इति । “तथै-
वैतद्यजमान मित्यादिकं स्पष्टम् । उखान्नि धृत्वा क्रमण मेव विष्णु-
क्रमण मित्युक्तम् भवति ॥ ११ ॥

क्रमणप्रकारं विधाय प्रशंसति— “उदङ् प्राङ्ङित्यादिना ‡ ।
अत्र लोकत्रयप्रतिनिधित्वेन त्रिवारांक्रमणम्, तस्य त्रयो मन्त्राः,
दिशो विक्रमार्थं § पादाक्रमणाभावेऽपि एको मन्त्रः ॥ १२ ॥

* पुरस्तात् (७१. ८—११.) ३७३ ए० द्रष्टव्यम् ।

† का० औ० सू० १६. ५. ११ ।

‡ का० औ० सू० १६. ५. १४ ।

§ का० औ० सू० १६. ५. १३ ।

॥ का० औ० सू० १६. ५. १२ ।

तदेवं मन्त्रचतुष्टयं विक्रमणेन विधाय व्याचष्टे—“विष्णोः क्रमोऽसीति * । “विष्णुर्हि भूत्वा क्रमत इत्यादिना । प्रथममन्त्र-
ध्याय मर्थः— हे आक्रम्यमाण ! पादनिधानस्थान ! त्वं ‘विष्णोः
क्रमोऽसि’ ‘इति’ एतत् प्रसिद्धमेव , तद् दर्शयति— “विष्णुर्हि
भूत्वेति । ‘अत्र’ आक्रमणकाले ‘सपत्नान्’ शत्रून् ‘हन्ति’
हिनस्ति खलु ; अतः ‘सपत्नहा’ इति विशेषणं युक्तम् । ‘गायत्रं
छन्दः’—‘पृथिवी मनु’—इत्येतयोर्ब्राह्मणं स्पष्टम् । क्रमणप्रकार
माह— “प्रहरति पादं मिति । पादं पुरोदेशं प्रति नयेत् ,
नीत्वा च ‘क्रमते’ पादं प्रक्षिपेत् । तदनन्तरम् ‘अग्निम्’ ‘जङ्घं’
नामेरुपरिदेशं प्रति ‘उदगृह्णीयात्’, जङ्घंमुखं गृह्णीयात् ।
‘हि’ यस्मात् ‘जङ्घः’ भूलोकादुपरिदेशं प्रति ‘रोहति’ विष्णु-
क्रमणेन , अतोऽग्नेरप्यूर्ध्वदेशप्रापणं युक्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

एवमुपरितनं मन्त्रब्राह्मणमपि व्याख्येयम् । ‘सपत्नहा’—
इत्यस्य स्थाने क्रमेण ‘अभिमातिहा’—‘अरातीयतो हन्ता’—इति
विशेषः † । तथा गायत्रमित्यस्य स्थाने क्रमेण ‘त्रैष्टुभम्’, ‘जाग-
तम्’, ‘आनुष्टुभम्’ इति विशेषः । एवम् ‘अन्तरिक्षं’, ‘दिवं’,
‘दिशम्’—इति ‡ । इतरत् समानम् ॥ १४ , १५ ॥

दिग्विक्रमणे विशेषमाह— “दिशोऽनुविक्रमस्वेति § । सर्वा
दिशोऽनुवीक्ष्य पादं न प्रहरेत् । पादं प्रक्षेपकिरणस्य प्रयोजन
माह— “नेदिमानिति । ‘नेत्’—इति परिभये ; एतेषां त्रयाणां

* वा० सं० १२. ५. १ ।

† चतुर्दशकण्डिकायाम् ‘अभिमातिहा’—इति , तत उत्तरत्र
‘अरातीयतो हन्ता’—इत्येवमादि बोद्धव्यम् ।

‡ वा० सं० १२. ५. २ ।

लोकानां मतिक्रमः परिभयम् ; अतस्त्वकर्त्तव्यमिति तस्या-
भिप्रायः । पादप्रहारवत् अनेरुदग्रहणस्यापि निवृत्तिप्रसङ्गा-
वाह— “जर्घ्वं मेवाग्निमिति । ‘एव’-शब्दो भिन्नक्रमः ; उद्-
गृह्णात्येव । तत्र प्रयोजनं दर्शयति— “सष्ट्यारोहतीति ।
समारोहणसम्भवात् तत्प्रयोज्य मष्ट्युदग्रहणं कर्त्तव्यमेवे-
त्यर्थः ॥ १६ ॥ २ [७. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

अथैनमिति प्रगृह्णाति । एतद्वै देवा अका-
मयन्त पर्जन्यो रूपं स्यामेति त एतेनात्मना
पर्जन्यो रूपं सन्त्येवैतद्युजमान एतेनात्मना पर्ज-
न्यो रूपं भवति * ॥ १ ॥

अक्रन्ददग्निं सन्त्यन्निव द्यौरिति । क्रन्दतीव हि
पर्जन्यं सन्त्यन् चामा रेरिहृद्वीरुधः समञ्जन्निति
चामा वै पर्जन्यो रेरिहृद्वीरुधः समनन्ति

सद्यो जज्ञानो वि ह्री मिहो ऽप्रव्यदिति सद्यो
 वा ऽएषु जज्ञान इदं सर्वं विख्यापयत्या रो-
 दसी भानुना ऽऽभात्यन्तरितीमे वै द्यावापृथिवी
 रोदसी ते ऽएषु भानुनाभाति परोबाहु प्रगृह्णाति
 परोबाहु हि पर्जन्यः * ॥ २ ॥

अथैन मुपावहरति । एतद्वै यो ऽस्मिंल्लोके
 रसो यदुपजीवनं तेनैतत् सहोर्द्ध्वं इमांल्लोकान् रो-
 हत्यग्निर्वा ऽचस्मिंल्लोके रसोऽग्निरुपजीवनं तद्यत्
 तावदेव स्यान् हास्मिंल्लोके रसो नोपजीवनं
 स्याद्य यत् प्रत्यवरोहत्यस्मिन्नेवैतल्लोके रस मुपजी-
 वनं दधाति ॥ ३ ॥

यदेव प्रत्यवरोहति । एतदा ऽएतदिमांल्लो-
 कानितु ऊर्ध्वं रोहति स स पुराङ्गिव रोह इयमु
 वै प्रतिष्ठा तद्यत्तावदेव स्यात् प्र हास्माल्लोका-
 द्युजमानश्चावेताय यत् प्रत्यवरोहतौमा मेवैतत्
 प्रतिष्ठा मभिप्रत्यैतस्या मेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रति-
 तिष्ठति ॥ ४ ॥

यदेव प्रत्यवरोहति । एतद्वा ऽएतदिमांस्त्रो-
कानितु जर्ही जयति स स पुराङ्गिव जयो यो
वै पुराङ्गिव जयत्यन्ये वै तस्य जितु मन्ववस्यन्त्यथ
य उभयथा जयति तस्य तत्र कामचरणं भवति
तद्यत् प्रत्यवरोहतीमानेवैतल्लोकानितुस्त्रीर्जानमुत-
स्त्रार्वाचो जयति * ॥ ५ ॥

अग्नेऽभ्यावर्त्तिन् । अभि मा निवर्त्तस्वान्ने
ऽअङ्गिरः पुनरूर्जा सह रय्येत्स्वेतेन मा सर्व्वेणाभि-
निवर्त्तस्वेत्येतच्चतुष्कृत्वः प्रत्यवरोहति चतुर्हि कृत्व
जर्ही रोहति तद्यावत्कृत्व जर्ही रोहति ता-
वत्कृत्वः प्रत्यवरोहति त मुपावहृत्यौपरिनाभि
धारयति तस्त्रोक्तो बन्धुः ॥ ६ ॥

अथैन मभिमन्त्रयते । आयुर्वा ऽअग्निरायु-
रेवैतदात्मन् धत्त ऽआ त्वाहार्ष मित्या ह्येन ए हरन्त्य-
न्तरभूरित्यायुरेवैतदात्मन् धत्ते ध्रुवस्तिष्ठमविचाचलि-
रित्यायुरेवैतद् ध्रुव मन्तरात्मन् धत्ते विश्वा सर्वा
वाञ्छन्त्वित्यन्नं वै विश्वोऽन्नं त्वा सर्व्वं वाञ्छ-

त्वित्येतन्मा त्वद्राष्ट्रं मभिभशदिति श्रीर्वै राष्ट्रं मा
त्वच्छीरभिभशदित्येतत् * ॥ ७ ॥

अथ शिष्यपाशं च रुक्मपाशं चोन्मुञ्चते ।
व्वारुणो वै पाशो व्वरुणपाशादेव तत् प्रमुच्यते
व्वारुण्यऽर्चा स्त्रेनैव तदात्मना स्त्रया देवतया
व्वरुणपाशात् प्रमुच्यत ऽउदुत्तमं व्वरुण पाश मस्म-
द्वाधमं वि मध्यमु श्रयायेति युथैव युजुस्तथा
बन्धुरथा व्वय मादित्य व्रते तवानागसो ऽअदितये
स्त्रामेतीयं वा ऽअदितिरनागसस्तुभ्यं चास्त्रे च स्त्रा-
मेत्येतत् † ॥ ८ ॥

अथैन मिति प्रगृह्णाति । एतद्वा ऽएन मदी
व्विकृत्येत उर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णाति तं तत इति
प्रगृह्णाति तद्यत्तावदेवाभविष्यदुन्न हैवैष व्यर-
क्षताथ युदेन मिति प्रगृह्णाति तस्मादेष इतीत्वा-
येति पुनरैति ‡ ॥ ९ ॥

अग्रे बृहन्नृषसा मूर्ध्वं ऽअस्यादिति । अग्रे ह्येष

* 'दित्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'स्त्रामेत्येतत्'—इति ग, घ ।

‡ 'पुनरैति'—इति ग, घ ।

बृहन्नुषसा मूर्ध्वस्तिष्ठति निर्जगन्वान्तमसो * ज्योति-
 षागादिति निर्जगन्वान् वा ऽएष रात्रौ तमसो-
 ऽक्ला ज्योतिषैत्यग्निर्भानुना रुशता खुङ्ग इत्यग्निर्व्या
 ऽएष भानुना रुशता खुङ्ग आ जातो विष्वा
 सुन्नान्यप्रा इतीमे वै लोका विष्वा सुन्नानि ता-
 नेष जात आपूरयति परोबाहु प्रगृह्णाति परो-
 बाहु ह्येष इतो ऽथैन मुपावहरतीमा मेवैतत् प्र-
 तिष्ठा मभिप्रत्यैत्यंष्टा मेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रति-
 तिष्ठति जगत्या जगती हेमांल्लोकानमुतोऽर्वाची
 व्यश्नुते † ॥ १० ॥

ह्रस्वः शुचिषदिति । असौ वा ऽआदित्यो
 ह्रस्वः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसदिति व्यायुर्वै वसु-
 रन्तरिक्षसङ्घोता वेदिषदित्यग्निर्वै होता वेदिषद्-
 तिथिरिति सवर्षां वा ऽएष भूताना मतिथिर्दु-
 रोणसदिति विषमसदित्येतन्नृषदिति प्राणो वै
 नृषन् मनुष्या नरस्तद्योऽयं मनुष्येषु प्राणोऽग्नि-

* 'निर्जगन्वां तमसो'—इति च पाठो दृष्टः डा०-वेबरमहोदयेन ।

† 'व्यश्नुते'— इति क ।

स्तु मेतदाह व्वरसदिति सर्व्वेषु ह्येष व्वरेषु सन्न
 ऋतसदिति सत्यसदित्येतद् व्योमसदिति सर्व्वेषु ह्येष
 व्योमसु सन्नोऽब्जा गोजा इत्यब्जाश्च ह्येष गो-
 जाश्चऽर्त्तजा इति सत्यजा इत्येतदद्रिजा इत्यद्रिजा
 ह्येष ऋत मिति सत्य मित्येतद् बृहदिति निद-
 धाति बृहद्धेष तद्यदेष तदेन मेतत् कृत्वा
 निदधाति ॥ ११ ॥

द्वाभ्या मन्त्राभ्याम् । द्विपाद्यजमानो यज-
 मानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन
 मेतन्निदधाति * ॥ १२ ॥

अथैनः सुपतिष्ठते । एतद्वा ऽएन मेतुल्लघूयतीव
 यदेनेन सहिति चेति चेमांल्लोकान् क्रमते तस्मा
 ऽएवैतन्निर्गुतेऽहिंसायै ॥ १३ ॥

यदेवोपतिष्ठते । एतद्वै देवा अविभयुर्यद्वै
 नोऽय मिमांल्लोकानन्तिकान् हिंसादिति तदेभ्य
 एवैन मेतुल्लोकेभ्योऽशमयंस्तथैवैन मय मेतदेभ्यो
 लोकेभ्यः शमयति ॥ १४ ॥

सीद त्वं मातुः । अथा उपस्थेऽन्तरग्ने रुचा
 त्वं शिवो भूत्वा मम मग्नेऽअथो सीद शिव-
 स्त्व मिति शिवः शिव इति शमयत्येवैन मेत-
 दहिंसायै तथो हैष इमांल्लोकाञ्छान्तो न
 हिनस्ति ॥ १५ ॥

विभिरुपतिष्ठते । त्रय इमे लोका अथो
 त्रिवृद्ग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मा
 ऽएतन्निर्ऋतेऽथो तावतैवैन मेतदेभ्यो लोकेभ्यः
 शमयति ॥ १६ ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [७. ३.] ॥

अथ यदुक्तं विश्वक्रमेणानेकैर्द्विग्रहणं युक्तम्, तस्य तथै-
 वोर्द्धवाहुना धारणप्रकारं हस्तेनाभिनीय विधत्ते— “अथैन
 मिति प्रगृह्णातीति । ‘इति’-शब्दविवक्षितोर्थः सूत्रे व्याख्याय
 दर्शितः— “धारणञ्च पिण्डवत्”—इति * । उखाया उपादान-
 भूतस्य सृष्टिपिण्डस्य धारणं यथा प्रायुक्तम् †, ऊर्द्धवाहुत्वविशि-
 ष्टम्, एतादृगन्नापीत्यर्थः । एतत् प्रशंसति— “एतहै देवा
 इति । एतदिति कामनाविषयस्य सङ्ग्रहेण प्रदर्शनम् । एत-

* का० श्रौ० सू० १६. ५. ८ ।

† पुरस्तात् (४. ४. ६-११) २३१ पृष्ठम् ।

च्छब्दार्थं माह— “पर्जन्यो रूपं स्यामेतीति । यः ‘पर्जन्यः’ मेघोऽस्ति , तद्रूपं ‘स्याम इति’, मेघरूपो भवेमेत्यर्थः ॥ १ ॥

“अक्रन्ददग्निं स्तनयन्निवेति * । उपमानोपमेयभाव औपचारिकः । ‘सामा’ अवर्षणेन सर्वक्षयकारी पर्जन्यात्मा अग्निः ‘रेरिहत्’ भृशं लेहन् ‘वीरुधः’ लतागुल्मादीन् ‘समञ्जन्’ सम्यग्दर्शिकुर्वन् ‘अक्रन्दद्’ इति पूर्वत्वान्वयः । अथवा ब्राह्मणानुसारेण ‘वीरुधः समनक्ति’ इति व्याख्येयम् । पर्जन्यात्मा अग्निः ‘सद्यः’ तदानीं मेव ‘जज्ञानः’ जायमानः ‘इहः’ समिद्धः सन् ‘इदं सर्वं’ विख्यापयति ‘रोदसी’ द्यावापृथिव्यौ ‘अन्तः’ तयोर्मध्ये ‘भानुना’ प्रकाशेन ‘आभाति’ सर्वतः प्रकाशते † ।

प्रथमपादं व्याचष्टे— ‘पर्जन्यः’ अग्न्याख्यः स्तनयन् , वृष्टि-लिङ्गशब्दं कुर्वन् ‘क्रन्दतीव’ आक्रोशतीव वर्त्तते । क्षामशब्देनात्र पर्जन्यो विवक्षित इति व्याचष्टे— “जज्ञान इदत् सर्वं विख्यापयतीति । “इमे वै द्यावापृथिवी इत्यादि चतुर्थपाद-ब्राह्मणं स्पष्टम् । “परोबाहु प्रगृह्णातीति । एष सार्थवादः उष्याग्निधारणप्रस्तावे व्याख्यातः ‡ ॥ २ ॥

जह्वं घृतस्यामेरवरोहणं सार्थवादं दर्शयति— “अथैनमुपावहरत्येतद्वा इति § । ‘यः’ अस्मिन् लोके ‘रसः’ सारभूतोऽंशः , ‘यत्’ यच्च सर्वप्राणिना सुपजीवनम् , ‘तत्’ सर्वम् ‘एतद् वै’ अग्निः । यद्वा , ‘एतत्’ इति वक्ष्यमाणार्थस्य सामा-

* का० श्रौ० सू० १६. ५. १४ ।

† वा० सं० १२. ६ ।

‡ पुरस्तात् ७. २. ६ कण्ठी द्रष्टव्या ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ५. १५ ।

न्यतः सङ्गृह्याभिधानम् । 'तेन' स्वभूतेनोपजीवनेन 'सह' यजमानः 'एतत्' एतेन अन्नैरुर्ध्वप्रापणप्रकारेण 'जर्द्धम्' 'इमान् लोकान्' 'आरोहति' । यो रसो यदुपजीवनञ्चोक्तम्, तद् विशिनष्टि— "अग्निर्वा इति । अग्नेः रसत्वं सुपजीवनत्वञ्च दाहपाकाद्युपकारितया सर्वप्रसिद्धम् । 'तत्' पूर्वोक्तं 'यद्' यदि 'तावदेव' जर्द्धं धृतं मेव 'स्यात्', तर्हि 'अस्मिन् लोके' रसोपजीवने न स्तः । 'अथ' आरोपणानन्तरं 'यद्' यदि 'प्रत्यवरोहति' अग्निं पृथिव्याम्, तदुभयं भूलोके पुनः स्थापयति ॥ ३ ॥

प्रकारान्तरेण प्रत्यवरोहणं प्रशंसति— "यदेव प्रत्यवरोहत्येतद्वा इति । पूर्ववत् । "इमांल्लोकानिति । 'जर्द्धीं' रोहति' विष्णुक्रमव्याजिन 'सः' 'पराङ्' प्रतिनिवृत्तः 'रोहः' आरोहणम् । लोकानां बहुत्वं मपेक्ष्य 'सः सः' इति वीप्सा प्रतिरूपे । भूलोकं प्रति प्रत्यारोहणाभावे न प्रच्युतिः स्यात् । 'ह' प्रसिद्धी । "अथ यत् प्रत्यवरोहतीत्यादि गतम् * ॥ ४ ॥

पुनस्तदेव प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "यदेव प्रत्यवरोहतीत्यादिना । 'रोहति' इत्यस्य स्थाने 'जयति' इत्येतद् विशेषः । शिष्टं पूर्ववत् । अस्तु पराजयः तस्य को बाध इत्यत आह— "अन्ये वै तस्य जित मन्ववस्यन्तीति । 'अन्ये' शत्रवः 'तस्य' 'जितं' स्थानम् "अन्ववंस्यन्ति' अनुक्रमेण क्रमते । अयोक्तवैपरीत्येन यदि 'उभयथा जयति', पराजितं पुनः 'प्रत्यङ्' गमयतीत्यर्थः, 'तस्य' उभयथा जयवतः 'तत्र' जितप्रदेशे 'कामचरणं भवति'; अन्यैरप्रतिबद्धत्वात् । उभयथा जयप्रकार माह—

“तद्यत्प्रत्यवरोहतीति । ‘इतश्च ऊर्ध्वान्’ अस्माद् भूलोकादुपर्य-
वस्थितान् पराङ् प्रापणेन जयति , ‘अमुतश्च अर्वाचः’ अमुष्मात्
द्युलोकात् अधोवर्त्तिनो लोकान् प्रत्यग्घरणेन ‘जयति’ ॥ ५ ॥

आरोहणस्य यथा आरोह्यस्थानभेदेन मन्त्रचतुष्टयं “विष्णोः
क्रमोसि”—इत्यादिकं सुक्तम् , एव मवरोहणीयानां मपि दिक्-
सहितानां लोकानां चतुष्टादेवावरोहणस्यापि मन्त्रचतुष्टयस्य
प्रतीकं सुपादाय सङ्गृह्य तात्पर्यं माह— “अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्नित्या-
दिना * । “अग्ने अङ्गिरः शतं ते सन्त्वा हतः”—इति † द्वितीयः,
“पुनरूर्जा निवर्त्तस्व”—इति ‡ तृतीयः , “सहरय्या निवर्त्तस्व”
—इति § चतुर्थः । ‘एतेन’ सर्वेण मन्त्रेण यावन्तः आयुर्वर्चः-
प्रभृतय उक्ताः , तेन ‘सर्वेण’ अपि सहितो ‘निवर्त्तस्व’ ‘इति’
‘एतत्’ सर्वमन्त्रेषु प्रतिपादितम् ; न ततोऽधिकं मित्यर्थः ।

स्थानभेदेनैव यत् सिद्धं चतुष्कृत्वः प्रत्यवरोहणम् , तदनूद्य
प्रशंसति— “चतुष्कृत्वः प्रत्यवरोहतीति । तत्रोपपत्तिं माह—
“चतुर्हि कृत्व इति । फलितं मयं दर्शयति— “तद्
यावत्कृत्व ऊर्ध्वं इति । ‘तं सुपावह्य’ पूर्वं यस्मिन् नाभिप्रदेशे
धृतम् , तच्चैव ‘धारयेत्’ । उक्तं सुपरिनाभिधारणार्थं वादं मति-
दिशति— “तस्योक्तो बन्धुरिति । रुक्मधारणप्रस्तावे उक्तं
इत्यर्थः ॥ ॥ ६ ॥

* वा० सं० १२. ७ ।

† वा० सं० १२. ८ ।

‡ वा० सं० १२. ९ ।

§ वा० सं० १२. १० ।

॥ पुरस्तादनुपद मेव सूचितम् (४०३ पृ०) ।

यदुक्तं सूत्रकृता— “उपरिनाभि धारयन्ना त्वाहार्यं मित्य-
भिमन्त्रयते”—इति * , तदेतद् विधत्ते— “अथैन मभिमन्त्रयते
इति । ‘अथ’ नाभ्युपरिधारणानन्तरम् । “आयुर्वा अग्निरिति ।
यावन्तं कालं जठराग्निर्जठरेऽस्ति , तावत्पर्यन्तं मायुषोऽव-
स्थानात् आयुषोऽग्निनिमित्तत्वात् “आयुर्वा अग्निः”—इत्युच्यते ।

तत्र मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “अन्वाहार्यं मिति † । अथ
मर्थः,— हे अग्ने ! ‘त्वा’ त्वाम् ‘आहार्यम्’ आहृतवानस्मि
मध्यदेशं प्रति , त्वं च देहस्य ‘अन्तः’ मध्ये नाभिदेशे ‘अभूः’
स्थाः । तदनन्तरम् अन्यैरचालितः ‘अविचाचलिः’ ‘ध्रुवः’
तिष्ठ । त्वां ‘सर्वा’ विशः’ प्रजाः ‘वाञ्छन्तु’ इच्छन्तु , अन्न-
कारणत्वात् ; अन्नं सर्वदा अस्मासु तिष्ठतु इति हि वाञ्छन्ति ।
‘त्वत्’ त्वत्तः सकाशात् ‘राष्ट्र’ राज्यम् ‘मा अभिभ्रशत्’
अधिकं भ्रंशम् मा प्राप्नुयात् । “आ ह्येनं हरन्तीति आहार्यं
मित्यस्य मन्त्रभागस्याभिप्रायः । “अन्तरभूः”—इत्येतस्य तात्पर्य-
कथनम्— “आयुरेवैतदन्तरात्मन् धत्त इति । द्वितीयपादेन
तस्यायुषो ध्रुवत्वप्रार्थनम् । अन्नदातृत्वात् अन्नोपजीवित्वाद्वा
विशः अन्न मिति “अन्नं वै विशः”—इत्युक्तम् । अतो विशा
मन्त्ररूपत्वात् ‘सर्वा विशः’ ‘त्वा’ त्वाम् अन्नं ‘सर्वं वाञ्छन्तु’
—इत्येतदेव । ऋग्वृद्धिभावाभावस्य त्रियोऽन्वयव्यतिरेकायत्तत्वात्
‘श्रीर्वै राष्ट्रम्’—इत्युपचारेणाह ॥ ७ ॥

“अथ शिष्यपाश मित्यादि ‡ । ‘अथ’ उपस्थानानन्तरम् ,

* का० श्रौ० सू० १६. ५. १६ ।

† वा० सं० १२. ११ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ५. १७ क ।

शिव्यरुक्मयोः सम्बद्धं पाशम् 'उन्मुञ्चते' ऊर्ध्वं' विस्रंसयेत् ।
 कृत्स्नस्य बन्धनसाधनस्य पाशस्य वरुणदेवताकत्वप्रसिद्धिः "वारुणो
 वै पाशः"—इत्यत्र 'वै'-शब्देन द्योत्यते । पाशोन्मोके वरुणदेवताका
 मृचं विधाय प्रशंसति— "वारुण्यर्चंति । 'तत्' तेन वारुण्यर्चा
 पाशविमोकेन 'स्वेनैव आत्मना' पाशस्य वास्तवेन रूपेण 'स्वया'
 स्वकीयया पाशाभिमानिन्या 'देवतया' 'वरुणपाशात् प्रमुञ्चते'
 यजमानः ।

ता मृचं दर्शयति— "उदुत्तम मिति * । पूर्वार्द्धस्य स्पष्टा-
 र्थता माह— "यथैव यजुस्तथा बन्धु रिति । यजुःशब्देन मन्त्रो
 विवक्षितः । मन्त्रो यादृश मर्थं प्रकाशयति, 'बन्धुः' तद्वाङ्मण
 मपि तादृशप्रकाशक एव ; नात्र व्याख्यातव्यो गूढोऽर्थोऽस्ती-
 त्यर्थः । मन्त्रभागे उत्तमादिभेदभिन्नस्य त्रिविधस्य पाशविश्रयनस्य
 स्पष्टं प्रतिपादनादित्यभिप्रायः ।

उत्तरार्द्धस्य तात्पर्यं माह— "अथा वय मादित्य व्रत इत्या-
 दिना । खातायाः पृथिव्याः अचिरादेव पूर्तिर्दर्शनात् अखण्डन-
 रूपस्य स्वार्थस्य पृथिव्या विद्यमानत्वात् "इयं वा अदितिः"—
 इत्याह । "अनागसः तुभ्यश्च अस्यै च स्याम इत्येतदिति ।
 'तुभ्यम्' आदित्याय, 'अस्यै च' अदितये 'अनागसः' अपापाः
 'स्याम' 'इत्येतत्', मन्त्रेणोक्त मिति शेषः ∴ मन्त्रार्थः स्पष्ट
 एव ॥ ८ ॥

यदुक्तं सूत्रज्ञता— "पिण्डवत् प्राग्दक्षिणा प्रगृह्णात्यग्ने बृह-
 त्रिति"—इति †, तदेतद् विधाय प्रशंसति— "अथैन मिति

* वा० सं० १२. १२ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ५. १७ ख ।

प्रगृह्णात्येतद्वा एन मित्यादिना । “इतीति । अग्नेरवकृष्टस्य
ग्रहणप्रकारं हस्तेनाभिनीय दर्शयति ; स च प्रकारः सूत्रे
दर्शितः— “पिण्डवत् प्रागित्यादिना * । ‘इतः’ अस्मात् स्थानात्
‘अदः’ पक्षिरूपेण ‘विकृत्य’ पूर्वम् ‘जर्घम्’ प्रगृहीतवान् ।
अतः कारणात् ‘तं’ तथागृहीतम् अग्निम् ‘ततः’ देशात् अव-
रुध्य ‘इति’ उक्तप्रकारेण प्रगृहीयात् । कोऽयं नियम इत्य-
ब्राह्म— “तद् यत् तावदेवाभविष्यदिति । ‘तावदेव’ जर्घप्रग्रहण
मेव स्यात् , ‘अत्र ह एव’ जर्घलोके एव ‘एषः’ ‘व्यरंस्यत’
विरमेत् । ‘अथ’ उक्तवैलक्षण्येन ‘यत्’ यस्मात् ‘एनम् इति’
प्रगृहीयात् , ‘तस्मात्’ ‘एषः’ अग्निः ‘इति’ ‘इत्त्वा’ जर्घं
गत्वा , ‘अथ इति’ , एवम् अवरोहणेन ‘पुनः’ ‘एति’
स्वस्थानम् ॥ ८ ॥

तत्र मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “अग्रे बृहन्नित्यादिना † ।
अयम् अग्निः ‘उषसाम्’ ‘अग्रे’ ‘बृहन्’ भूत्वा ‘जर्घः’ सन्
निर्गतः सन् ‘अस्मात्’ तिष्ठति । ‘तमसः’ नैशात् सकाशात्
‘निर्जगन्वान्’ निर्गतः सन् ‘ज्योतिषा सह’ ‘आगात्’ आग-
च्छति । अग्न्यादित्ययोरुर्ध्वगमनप्रत्यागमनसाम्यात् आदित्य-
रूपत्वाय इदं मभिधानम् । किञ्च ‘अग्निः’ ‘उशता’ प्रकाश-
मानेन ‘भानुना’ ‘दीप्तिर्विशेषेण ‘स्वङ्गः’, शोभनाङ्गो भवति ।
हे अग्ने ! ‘जातः’ जातमात्रः ‘सन्’ ‘विश्वा संज्ञानि’ सर्वान्
लोकान् आहवनीयादिस्थानानि वा ‘आप्राः’ सर्वतः पूरित-
वानसि ।

* ४१६ पृ० २१ पं० दृश्यम् ।

† वा० सं० १२. १३ ।

पूर्वार्धस्य ब्राह्मणं मन्त्रव्याख्यानैर्नैव व्याख्यातम् । क्षित्या-
दिषु स्थानेष्वप्यग्नेरवस्थितिसम्भवात् त्रयो लोका अग्नेः स्थाना-
नीत्यभिप्रेत्योक्तम्— “इमे वै लोका विश्वा सद्भानीति । अव-
तीर्णस्य प्रयवृण सुक्तम् । तस्य प्रकार माह— “परोवाहु प्रगृ-
ह्णातीति । बाह्वोः परस्तादित्यर्थः । व्याख्यात मिदम् प्रत्यवरोहार्थ-
वादे * । “जगत्येति । उपावहरतीति शेषः । सस्वपीत-
रेषु जगत्येति कोऽयं नियम इत्यत आह— “जगती हीति ।
“इमान् लोकान् अमुतः अर्वाचः व्यञ्जते”—इति । मायत्री-
त्रिष्टुब्जगतीनां क्षित्यादिलोकत्रयाक्रमणस्य विष्णुक्रममन्त्रेषु
उक्तत्वात् जगती व्युलोकव्यापिनी ; अधिकाक्षरायां तस्यां न्यूना-
क्षरयोश्चन्द्रसोरप्यन्तर्भावात् ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

* तृतीयकण्ठीतो (४१२ ए० १५ पङ्क्तिः) द्रष्टव्यम् ।

† एकादशादिकण्ठीपञ्चकस्य सायणीयं भाष्यं मस्माभिर्नादा-
प्यवापि । विहितानि तु तत्र “हंसः शुचिषत् (वा० सं० १२.
१४ क०)”—इतिमन्त्रेण उखाग्नेरवतारणम्, “वृषद् (वा० सं०
२२. १४ ख)”—इति तस्यैवासन्यां स्थापनम्, “सीद त्वम् (वा० सं०
१२. १५)”—इति तस्यैवोपस्थानञ्चेति । का० औ० सू० १६. ५, १८,
१९, २० सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् .)

अथ वात्सप्रेणोपतिष्ठते । एतद्दे प्रजापति-
 विष्णुक्रमैः प्रजाः सृष्ट्वा ताभ्यो वात्सप्रेणायुष्य
 मकरोत्तथैवैतद्यजमानो विष्णुक्रमैः प्रजाः सृष्ट्वा
 ताभ्यो वात्सप्रेणायुष्यं करोति ॥ १ ॥

सु हैष दाक्षायणहस्तः * । यद्वात्सप्रं तस्माद्युं
 जातं कामयेत सर्व्वं मायुरियादिति वात्सप्रेणै
 नमभिमृशेत्तदस्मै जातायायुष्यं करोति तथो ह
 स सर्व्वं मायुरेत्यथ यं कामयेत व्वीर्यवान्स्यादिति
 व्विकृत्यैनं पुरस्तादभिमन्त्रयेत् तथो ह स व्वीर्य-
 वान् भवति ॥ २ ॥

दिवस्पृरि प्रथमं जज्ञे ऽअग्निरिति । प्राणो
 वै दिवः प्राणादु वा ऽपृष प्रथमं मजायतास्माद्
 द्वितीयं पृरि जातुष्वेदा इति यदेन मदौ द्वितीयं
 पुरुषविधोऽजनयत्तृतीयं मप्सिति यदेन मदस्त्तृतीयं
 मद्गो ऽजनयन्नृमणा अजस्र मिति प्रजापतिव्वै

नृमणा अग्निरजस इन्धान एनं जरते स्वाधी-
रिति यो वा ऽएन मिन्दे सु एनं जनयते
स्वाधीः ॥ ३ ॥

व्विद्वा ते ऽअग्ने चेधा त्रयाणीति । अग्नि-
व्वीयुरादित्य एतानि हास्य तानि चेधा त्रयाणि
व्विद्वा ते धाम व्विभृतां पुरुवेति यदिदं बहुधा
व्विह्रियते व्विद्वा ते नाम परमं गुहा यदिति
युविष्ठ इति वा ऽअस्य तन्नाम परमं गुहा व्विद्वा
त मुत्सं यत् आजगन्त्येत्यापो वा ऽउत्सोऽद्भ्यो वा
ऽएष प्रथम माजगाम ॥ ४ ॥

समुद्रे त्वा नृमणा अप्सवन्तरिति प्रजापतिवै
नृमणा अप्सु त्वा प्रजापतिरित्येतन्नृचक्षा ईधे
दिवो ऽअग्नः ऽजधन्निति प्रजापतिवै नृचक्षा आपो
दिव जुधस्तृतीये त्वां रजसि तस्थिवाऽस मिति
द्यौर्वै तृतीयं रजोऽपा मुपस्थे महिषा अवर्द्ध-
न्निति प्राणा वै महिषा दिवि त्वा प्राणा अवर्द्ध-
न्नित्येतत् * ॥ ५ ॥

ता एता एकव्याख्यानाः । एतु मेवाभि ता
 आग्नेय्यस्त्रिष्टुभस्ता यदाग्नेय्यस्तेनाग्निरथ यस्त्रिष्टुभो
 यदेकादश तेनेन्द्र ऐन्द्राग्नोऽग्निर्यावानग्निर्याव-
 त्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदुपतिष्ठत ऽइन्द्राग्नी
 वै सर्व्वे देवाः सर्व्वदेवत्यो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
 मात्रा तावतैवैन मेतदुपतिष्ठते ॥ ६ ॥

यदेव विष्णुक्रमवात्सप्रे भवतः । विष्णु-
 क्रमैर्वै प्रजापतिरिमं लोकं मसृजत वात्सप्रेणाग्निं
 विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरन्तरिक्षं मसृजत वात्सप्रेण
 व्यायुं विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्दिवं मसृजत वात्स-
 प्रेणादित्यं विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्दिशोऽसृजत वात्स-
 प्रेण चन्द्रमसं विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्भूतं मसृजत
 वात्सप्रेण भविष्यद् विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्वित्तं
 मसृजत वात्सप्रेणाशं विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरहर-
 मसृजत वात्सप्रेण रात्रिं विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिः
 पूर्व्वपक्षानसृजत वात्सप्रेणापरपक्षान् विष्णुक्रमैर्वै
 प्रजापतिरर्द्धमासानसृजत वात्सप्रेण मासान् वि-
 ष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्ऋतूनसृजत वात्सप्रेण संवत्सरं

तद्यद् द्विष्णुक्रमवात्सप्रे भवत एतदेव तेन सर्वं
सृजते ॥ ७ ॥

यदेव द्विष्णुक्रमवात्सप्रे भवतः । द्विष्णु-
क्रमैर्वै प्रजापतिः स्वर्गं लोकं मभिप्रायात् स एत-
दवसानं मपश्यद् वात्सप्रे तेनावाह्यदुप्रदाहाय यद्वि-
युक्तं न विमुच्यते प्र तद्वह्यते तथैवैतद्यजमानो
द्विष्णुक्रमैरेव स्वर्गं लोकं मभिप्रायाति वात्सप्रेणा-
वस्यति ॥ ८ ॥

स वै द्विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा* । अथ तदानीं
मेव वात्सप्रेणोपतिष्ठते यथा प्रायायाथ तदानीं
मेव विमुञ्चेत्तादृक्ते देवानां वै विधा मनु मनुष्या-
स्तस्माद् हेद् मुत मानुषो ग्रामः प्रयायाथ तदानीं
मेवावस्यति ॥ ९ ॥

तद्वा ऽअहोरात्रे ऽएवं द्विष्णुक्रमा भवन्ति ।
अहोरात्रे वात्सप्रे अहोरात्रे ऽएवं तद्यात्यहोरात्रे
क्षेम्यो भवति तस्माद् हेद् मुत मानुषो ग्रामो ऽहो-
रात्रे यात्वाहोरात्रे क्षेम्यो भवति ॥ १० ॥

स वा ऽर्द्धं मेव संवत्सरस्य विष्णुक्रमान्
क्रमते । अर्द्धं वात्सप्रेणोपतिष्ठते मध्ये ह संवत्-
सरस्य स्वर्गो लोकः स यत् कुनीयोऽर्धात् क्रमेत
न हैतुः स्वर्गं लोकं मभिप्राप्नुयादथ यद् भूयोऽर्धात्
पराङ् हैतुः स्वर्गं लोकं मतिप्रणश्येदथ यदूर्ध्वं
क्रमतेऽर्द्धं मुपतिष्ठते तत् सम्प्रति स्वर्गं लोकं
माप्नुवा विमुञ्चते ॥ ११ ॥

ताभ्यां वै विपर्यास मेति । यथा महान्त
मुध्वानं विमुक्तं समंशुवीत तादृक्तस्य वै पुर-
स्ताच्चोपरिष्ठाच्चोभे विष्णुक्रमवात्सप्रे समस्यत्यहर्वै
विष्णुक्रमा रात्रिर्वात्सप्र मेतद्वा ऽद्भुतं सर्व्वं प्रजा-
पतिः प्रजनयिष्यंश्च प्रजनयित्वा चाहोरात्राभ्या
मुभयतः पर्यगृह्णात्तथैवैतद्यजमान इदं सर्व्वं प्र-
जनयिष्यंश्च प्रजनयित्वा चाहोरात्राभ्या मुभयतः
परिगृह्णाति ॥ १२ ॥

तदाहुः । यदहर्विष्णुक्रमा रात्रिर्वात्सप्र मथो-
भे ऽएवाहन् भवती न रात्रां कथं मद्यापि रात्रां
कृते भवत इत्येतद्वा ऽएने ऽचदो दीक्षमाणः पुर-

स्तादपराह्णोऽउभे समस्यति रात्रिर्हैतद्यदपराह्णोऽथैने
 ऽएतत् सन्निवाह्यन्नुपरिष्ठात् पूर्वाह्णोऽउभे समस्य-
 त्यहर्हैतद्यत् पूर्वाह्ण एव मु हाह्योभे ऽएवाहन्
 कृते भवत उभे रात्र्याः ॥ १३ ॥

स यदहः सन्निवाह्यन्त्यात् * । तदहः प्रात-
 रुदित ऽआदित्ये भुक्षैव प्रथम मुहपति भुक्षो-
 दुप्य व्याचं व्विसृजते व्याचं व्विसृज्य समिध माद-
 धाति समिध माधाय भुक्ष्मापोऽभ्यवहरति यथैव
 तस्याभ्यवहरणं तथापादाय भुक्ष्मनः प्रत्येत्योखाया
 मोप्योपतिष्ठतेऽथ प्रायश्चित्ती करोति ॥ १४ ॥

स यदि व्विष्णुक्रमीय मुहः स्यात् † । व्विष्णु-
 क्रमान् क्रान्त्वा वारसप्रेणीपतिष्ठेताथ यदि वात्स-
 प्रीयं वारसप्रेणीपस्थाय व्विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा वा-
 रसप्र मन्ततः कुर्यान्न व्विष्णुक्रमानन्ततः कुर्याद्यथा
 प्रयाय न विमुञ्चेत्तादृक्तदथ यद् वारसप्र मन्ततः
 करोति प्रतिष्ठा वै वारसप्रं यथा प्रतिष्ठापयेदव-

* 'सन्निवाह्यन्त्यात्'—इति ग, घ ।

† 'स्यात्'—इति ग, घ ।

साययेत् तादृक् तत् तस्माद् वात्सप्र मेवान्ततः
कुर्यात् ॥ १५ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [७. ४.] ॥

“अथ वात्सप्रेणोपतिष्ठत इत्यादि * । ‘ताभ्यः’ पृथिव्यन्त-
रिक्षलोकद्वयव्यापिताभ्यः सृष्टाभ्यः प्रजाभ्यः ‘वात्सप्रेण आयुष्यम्
अकरोत्’; तस्मिन् सूक्तेऽग्नेर्लीकत्रयव्याप्तिलक्षणविभूत्याविष्क-
रणस्य विद्यमानत्वात् । आयुषोऽग्न्यायतत्वात् तस्मान्नपाठेन तत्र-
त्यानां प्रजानां मायुः स्थापनमित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

प्रसङ्गात् कश्चिद् यज्ञसंयुक्तं प्रयोगं दर्शयति— “स ह्येष
दाक्षायणहस्त इति । ‘दक्षः’ प्राणः, तत्सम्बन्धि आयुष्यं ‘दाक्षम्’,
तस्य ‘अयनम्’ प्रापकम्, तादृग्वस्तस्वरूपमिदं ‘वात्सप्रम्’ ।
तस्मात् उत्पन्नं शिशुम् आयुर्वृद्धार्थं ‘वात्सप्रेण अभिसृशेत्’ † ।

वात्सप्रप्रसङ्गात् प्रागभिहितायाः सुपर्णोऽसीत्येतस्या विकृत्या
यन्नाद् बहिः प्रयोगं दर्शयति— “अथ यं कामयेत वीर्यवान्स्वा-
दिति विकृत्यैनं पुरस्तादभिमन्त्रयेतेति । ‘पुरस्तात्’ वात्सप्रेण
अभिमर्शनात् पूर्वम् ॥ २ ॥

उपस्थाने मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “दिवस्सरीत्यादिना ‡ ।
दिवश्चन्द्रस्य विवक्षितं मर्थं माह— “प्राणो वै दिव इति ।
‘दिवः’ दिव्प्रतिपाद्य इत्यर्थः । अथवा दिव इति पञ्चम्यन्त-

* का० श्रौ० सू० १६. ५. २१ ।

† दिवस्सरीत्याद्या एकादशर्चो वात्सप्राः ।

‡ वा० सं० १२. १८ ।

यदेन प्रातिपदिकमात्रं विवक्षित्वोक्तम् ; दिव्प्रातिपदिकात् प्राणो विवक्षित इति । तत् कथं मिति तत् समर्थयते — “प्राणा-
दु वा एष प्रथमं मजायतेति । ‘प्राणात्’ उत्पत्तेः प्राक् ।
काण्डादौ — “प्राणा वा ऋषयः” — इत्युपक्रम्य , “सप्तपुरुषानेकं
पुरुषं करवामेति त एतां सप्तपुरुषानेकं पुरुषं मकुर्वन्” — इति
प्रतिपादितम् * । अत्र ‘वै’ — शब्देन प्रसिद्धिर्योत्यते ।

“अस्माद् द्वितीयं मिति, अमुं द्वितीयं पादं व्याचष्टे — “यदेन
मदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयदिति । ‘यद्’ यस्मात् ‘एनम्’
अग्निम् ‘अदः’ विप्रकृष्टे काले ‘पुरुषविधः’ यथा पुरुषः तद-
वयवी सम्पद्यते , तथा इष्टका मर्ध्यजनयदित्यर्थः । अयं
मर्थोऽपि तत्रैव प्राक् प्रतिपादितः — “स एव पुरुषः प्रजापति-
रभवत् । स यः स पुरुषः प्रजापतिरभवत् , अयं मेव स योऽयं
मग्निश्चीयते” — इति † । तथाविधचयनसाध्याकारोत्पादनस्य अर्ध्वर्यु-
कर्तृकत्वात् ऋषिराह — “अस्माद् द्वितीयं मिति ।

“तृतीयं मप्सु” — इत्येतद् व्याचष्टे — “यदेन मदस्तृतीयं
मद्भ्योऽजनयदिति । ‘एनम्’ आहुत्याधाररूपं मित्यर्थः । अयं
मर्थोऽपि तत्रैवोक्तः — “सोऽपोऽसृजत” — इत्युक्त्वा , “सोऽकामय-
ताभ्योऽद्भ्योऽधि प्रजायेतेति , ‘सोऽनया त्रय्या विद्यया सहापः
प्राविशत् त आण्डं समुवर्त्तत” — इति , “अथ यो गर्भेऽस्तरासीत्
‘सोऽग्निरसृज्यतेति च ‡ ।

क उत्पादितवानिति , तदाह — “तृमणा इति । तृमणः-

* इहैव १ प्र० १२ पङ्क्तिः २ प्र० ७ पङ्क्तिं यावत् द्रष्टव्यम् ।

† इहैव २ प्र० १६ पङ्क्तिर्यो द्रष्टव्यम् ।

‡ इहैव ४ प्र० ३ पं० , ६ पं० , १४ पङ्क्तिश्च द्रष्टव्यम् ।

शब्दस्य विवक्षितं मर्थं दर्शयति— “प्रजापतिर्वै नृमणा इति ।
नृविषयमनोयुक्तः इति तस्यार्थः । अजस्रशब्दं व्याचष्टे— “अग्नि-
रजस्र इति । ‘अजस्रम्’ अहिंसितम् अग्नि मित्यर्थः ।

चतुर्थपादस्य तात्पर्यं माह— “यो वा एन मिन्धे स एनं
जरत इति । पुनः पुनः समिन्धन मेवान्नेरुत्पादनम् । अतो
यः ‘स्वाधीः’ स्वाधानः इन्धे ‘सः’ ‘जनयते’ जनयति । अर्थात्
सुत्यर्थं जरत इत्यस्य जनयत इत्यर्थ इति व्याख्यातं भवति ॥

मन्त्रार्थस्तु व्याख्यातप्रायः ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयमन्त्रः— “विज्ञा ते अन्न इति * । अन्न “त्रेधा
त्रयाणि”—इत्येतद् व्याचष्टे— “अग्निर्वायुरादित्य एतानि हास्य
तानि त्रेधा त्रयाणीति । एकस्यैव त्रेधाभावेन सिद्धानि त्रयाणि
रूपाणि ‘विज्ञा’ जानीमः । द्वितीयपादं व्याचष्टे— “विज्ञा
ते धाम विभृता पुरुवेति, यदिदं बहुधा विक्रियत इति । ‘बहुधा’
बहुप्रकार माह । ‘पुरुता’ पुरुषु बहुषु प्रदेशेषु ‘विभृता’ विभृ-
तानि ‘धाम’ धामानि । अमु मर्थं ‘विज्ञा’ जानीमः । तृतीयं
पादं व्याचष्टे— “विज्ञा ते नाम परमं गुहा य दिति । किं तत्
गुह्यं नामेति तद् दर्शयति— “यविष्ठ इति वा तस्य परमं नाम
गुहेति । चतुर्थपादं व्याचष्टे— “विज्ञा त मुक्तं यत आ जगन्ये-
तीति ।, हे अन्ने ! त्वं ‘यतः’ ‘आजगन्य’ आगतोऽसि, ‘तम्’
‘उत्सम्’ उत्पन्न्यन्तेऽस्मादित्युक्तः । तम्, ‘विज्ञा’ । कोऽसौ उत्स-
शब्देन विवक्षित इति तं दर्शयति— “आपो वा उत्सोऽङ्गो वा
एष प्रथम माजगामेति । अङ्ग उत्पत्तिः पूर्वमन्त्रे “तृतीय मङ्गो-

जनयदित्यत्रोक्ता * । ननु तत्राङ्गो जन्म तृतीय मित्युक्तम् , कथं
मत्र “प्रथमं माजगाम”-इति ? उच्यते— नैष दोषः ; तत्रान्तेः
प्रजापत्यात्मकत्वं चित्यात्मकत्वं च रूपं मपेक्ष्य तृतीयत्वं मुक्तम् ,
इह तु मथनाद्यपेक्षया प्राथम्यस्य विवक्षितत्वात् ॥ ४ ॥

“समुद्रे त्वेति । तृतीयो मन्त्रः † । हे अग्ने ! त्वां
‘समुद्रे’ तत्रापि ‘अपस्वन्तः’ ‘नृमणाः’ मनुष्येषु अनुग्रहयुक्त-
मनाः ‘प्रजापतिः’ ‘ईधे’ दीपयति । तथा ‘नृचक्षाः’ सर्वसाक्षि-
त्वेन मनुष्याणां द्रष्टा प्रजापतिः ‘दिवः’ ‘जधन्’ जधसि अस्ती-
त्यर्थः । “लोका रजांस्युच्यन्ते”-इति निरुक्तम् ‡ । ‘तृतीयं रजः’
द्युलोकः , तत्र ‘तस्थिवांसं’ स्थितवन्तं त्वाम् ‘अपाम्’ ‘उपस्थे’
उत्सङ्गे , दिवि ‘महिषाः’ महान्तः प्राणाः , वायुप्राणयोरभेदाद्
वायवः ‘अवर्द्धन्’ । यदा, अपृशब्देन तज्जं पुष्करपर्णं मुच्यते, तदेव
द्योतमानत्वात् पृथिव्यसंस्पर्शात् दिवीति व्याख्यातं ब्राह्मणे § ॥

तत्र ‘महिषाः प्राणाः’ ऋत्विक्सम्बन्धिनः ‘अवर्द्धन्’ । उक्तो
नृमणशब्दार्थः , द्वितीयपादेन ‘नृचक्षसः’-शब्देन प्रजापतिर्विव-
क्षितः , ‘दिव जधः’-इत्यनेन आपो विवक्षिता इति, व्याचष्टे—
“प्रजापतिर्वै नृचक्षा आपो दिव जध इति । तृतीयं रज इति
द्यौर्विवक्षिता , महिषा इति च प्राणा विवक्षिता इति दर्श-
यति— “द्यौर्वै तृतीयं रजः , प्राणा वै महिषाः , “दिवि
‘त्वा प्राणा अवर्द्धन्ति ॥ ५ ॥

* ४१६ पृ० १५ पं० (३ क०) द्रष्टव्यम् ।

† वा० सं० १२. २० । का० श्री० सू० १६. ५. २१ ।

‡ निरु० ४. ३. ३ ।

§ “प्राणो वै दिवः”-इति ३ क० (४१६ पृ० १२ पं०) द्रष्टव्यम् ।

एवं प्रदर्शनार्थं सूक्तस्यादिमं त्वचं व्याख्याय, तद्व्याख्यानं मुत्तरास्मृत्तु * समान मित्यतिदिशति — “ता एता एकव्याख्याना इत्यादिना । एक मेवाग्निं व्याचक्षत इति ‘एकव्याख्यानाः’ । ‘एतत् एव’ ‘अभि’ प्रवृत्ता इति शेषः । ‘ताः’ सर्वाः ‘आग्नेय्यः’ अग्निदेवत्याः, तथा ताः ‘त्रिष्टुभः’ । त्रिष्टुभ इति यत् ‘तत्’ एव कथं मित्यत आह — “यदेकादशेति । तत्पदे अक्षरगतैकादश-सङ्ख्यास्ति, तस्मात् त्रिष्टुभ इत्यर्थः । किं तत इत्याह — “तेनेन्द्र इति । त्रिष्टुभो हि इन्द्रदेवताकत्वम् । प्रतिपादितप्रकारेण ‘अग्निः ऐन्द्राग्नः’ ॥

“यावाननिर्यावन्त्यस्य मात्रेति । ऐन्द्राग्नोऽस्यान्येर्यावती देवताद्वयस्वरूपा मात्रास्ति । “इन्द्राग्नी वै सर्वे देवा इति । इन्द्रस्य सर्वदेवताधिपतित्वात्, अग्नेश्च सर्वदेवतानुप्रवेशाच्च सर्वदेवतारूपत्वम् । “सर्वदेवत्योऽग्निरिति । ‘स्वात्मना’ इन्द्रात्मना चेत्यर्थः । अत्रापि यावत्यस्य मात्रेति सर्वदेवतारूपा मात्रेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ पुनर्विष्णुक्रमवात्सप्रे समुच्चित्य † लोकं तदधिष्ठातृदेवतादिसकलजगदुत्पादकतया स्तौति — “यद्देव विष्णुक्रमवात्सप्रे भवतः, विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरिमं लोकं मसृजत वात्सप्रेणाग्निमित्वादिना । ‘वित्तं’ धनम् । ‘आशां’ दिशम् । सर्वं निगद-

* वा० सं० १२. २१—२८ । का० श्रौ० सू० १६. ५. २१ ।

† “रुक्मं” प्रतिमुच्य विभर्त्ति (७. १. १.) — इत्यारभ्य “सौदं त्वं मासुरस्याः” — इत्युपस्थानान्ताः (७. ३. १६.) विष्णुक्रमा ज्ञेयाः । तथाच सूत्रम् — “रुक्मप्रतिमोचनादि प्राग् वात्सप्राद् विष्णुक्रमाः” — इति १६. ५. ६ ।

सिद्धम् । उक्तं मर्थं सुपसंहरति— “तद्यद् विष्णुक्रमवात्सप्रे भवत इति । उक्तार्थानुसन्धानेनोभयं मवश्यं मनुतिष्ठन् यजमानः सर्वं जगत् सृष्टवान् भवति ॥ ७ ॥

अथ पुनर्विष्णुक्रमं स्वर्गप्राप्तिसाधनात्मना, वात्सप्रे तदवसानात्मना च प्रशंसति— “यद्देव विष्णुक्रमवात्सप्रे इति । विक्रमसाधनैः स्वर्गं लोकं मभिलष्य प्राप्तवान् प्रजापतिः, तस्य गमनस्य अवसानस्थानीयं वात्सप्रे मपश्यत् । अत्रावसानं विमोचनम् । “स्थितिरुपसृष्टो विमोचने”—इति * हि यास्कः । यजमानस्य तु अग्निना सह तन्मन्त्रेण आक्रमणं मेव स्वर्गप्राप्तिः । वात्सप्रेमन्त्रेणोपस्थानस्थानन्तर्भावित्वात् तेनोपस्थानं मेव स्वर्गगत्यवसानम् । यदि केवलं विष्णुक्रमानेव कृत्वा वात्सप्रे न कुर्यात्, तदान्तेः उपरि त्यागात् प्रदहेत् । “यद्वि युक्तं मिति, लोकमर्यादाप्रदर्शनम् । रथे युक्तं मश्वादिकं कदाचिदपि विमोक्षाभावे रथभारश्चमेण दह्यते, तथैवैतदित्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

दीक्षाप्रथमदिवसे विष्णुक्रमवात्सप्रयोः समसनं विधत्ते— “स वै विष्णुक्रमानिति । प्रजापतिना यथा कृतम्, तथैव यजमानेनापि कर्त्तव्यं मिति को नियम इति, तत्राह— “देवानां वै विधा मनु मनुष्या इति । ‘तस्मादु ह’ तस्मादेव खलु कारणात् ‘इदं’ वक्ष्यमाणं ‘मानुषो ग्रामः’ मनुष्यसमूहोऽपि ‘प्रयाय’ मन्तव्यम् प्राप्य, तदानीं मेव ‘अवस्यति’ अश्वादि गमनसाधनं विमुञ्चति । अनेन तस्य भूतार्थवादता समर्थिता भवति ॥ ९ ॥

विहिते विष्णुक्रमवात्सप्रे, एकस्मिन् दिने विष्णुक्रमाः, अपरस्मिंस्तु वात्सप्रे मित्येव क्रमेण कर्तव्यमिति सार्थवादं द्रष्टव्यमिति— “तद्वा अहोरात्रे एव विष्णुक्रमा भवन्ति, अहोरात्रे वात्सप्रे मिति । ‘अहोरात्रे’ एकस्मिन् दिवसे इत्यर्थः । तथाच कात्यायनः— “विष्णुक्रमवात्सप्रे चाहव्यत्यासम्”—इति * । ‘तत्’ तेन गमनरूपं विष्णुक्रमम् एकस्मिन् दिवसे करोति, अपरस्मिंश्च तदवसानरूपं वात्सप्रे कृतवान् भवति । ‘तस्मात्’ ‘मानुषो ग्रामः’ अपि इदानीं मपि एकस्मिन् दिवसे अध्वानं गत्वा, अन्यस्मिन् दिवसे ‘क्षेम्यः’ क्षेमाह्नी भवति, सुखं मास्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

उक्तप्रकारेण संवत्सरपर्यन्तं मनुष्ठितवतः † फलितं दर्शयति— “स वा अर्द्धं मेव संवत्सरस्येति । एवं सति संवत्सराहं विष्णुक्रमाः कृता भवन्ति, अतश्च संवत्सरमध्यदिवसात्मकः स्वर्गलोकः प्राप्तो भवति । उक्तवैपरीत्ये अर्द्धसंवत्सरादवाक् एकस्मिन् अपि अहनि अहव्यत्यासनियमभङ्गेन विष्णुक्रमं मकृत्वा वात्सप्रे कुर्यात्, तदानीं संवत्सरमध्यात्मकं स्वर्गं न प्राप्नुयात् । अथार्द्धसंवत्सरादुपर्यपि अहव्यत्यासभङ्गेन यदि विष्णुक्रमं मेव कुर्यात्, तदानीं संवत्सरमध्यलक्षणं स्वर्गं मतिक्रामेत्; अतो न्यूनाधिकं मकृत्वापक्रमेणाहव्यत्यासेनार्द्धसंवत्सरं विष्णुक्रमं कृत्वा,

* का० श्रौ० सू० १६. ६. ५ ।

† “संवत्सरं सोध्यतः, संवत्सराहिताग्निः, जातस्य च, वस्त्रास्य मन्थम्”—इत्येतानि (१६. ५. १०—१३.) कातीयस्मृत्याण्यपीह निरीक्षितव्यानि । अत्र चोपरिष्ठादिह विशेषो द्रष्टव्यः (६. ५. १. ६५—६६; १०. २. ६. ६.) ।

अर्द्धसंवत्सरं वात्सप्रोपस्थाने सति अप्राप्त्यतिक्रमेण लक्षणदोषद्वया-
भावेनैव 'स्वर्गं लोकम् आप्ता विमुञ्चते' ॥ ११ ॥

“ताभ्यां वै विपर्यास मेतीति । संवत्सर मनुष्ठेयत्वात् महाध्व-
गमनस्थानीयं चयनकर्म , तत्राहर्विपर्यासानुष्ठानश्रमपरिहाराय
एकस्मिन् दिने यात्राविच्छेदं कृत्वा महाध्वगमनप्राप्तिस्थानीयं
भवति । आद्यन्तयोरङ्गीरुभयोर्विष्णुक्रमवात्सप्रस्थानीयत्वम् , तयोः
समुच्चित्यानुष्ठानं विधाय स्तीति—“तस्य वै पुरस्ताच्चोपरिष्ठाचेत्या-
दिना । अहश्च रात्रिश्च क्रमेण विष्णुक्रमवात्सप्रस्थानीयम् । तथा
सति 'एतद्वै' । किं मेत दिति स्पष्टयति—“इदं सर्वं प्रजापतिः
प्रजनयिष्यंश्चेति । एतस्य सर्वस्य सृष्ट्यार्दो तदन्ते वा अहो-
रात्राभ्यां सृष्टं सर्वं परिगृह्णीयात् , स्वाधीनं कृतवान् । “तथै-
षेतदिति । पूर्ववत् । यजमानस्य सर्वजगत्सृष्टिर्नाम संवत्सर-
पर्यन्त महर्ष्यत्यासानुष्ठानम् ॥ १२ ॥

अहर्वै विष्णुक्रमो रात्रिर्वारसप्र मित्यत्र काश्चिच्छङ्कां समुन्नि-
वृत्ति , ता मनूय समाधत्ते—“तदाहुयदहरिति । 'उभे एव'
'अहन्' अहनि निर्वर्त्ये 'भवतः', 'न रात्र्याम्' ; 'कथम्' 'अस्य'
यजमानस्य 'रात्र्याम्' अपि 'कृते भवतः' ? अस्योत्तरम्
“एतद्वा इति । 'एने' उभे विष्णुक्रमवारसप्रे 'अदः' विप्रकृष्टे
दीक्षावसरे 'दीक्षमाणः' 'पुरस्तात्' संवत्सरस्य 'अपराह्णे' 'सम-
स्यति' अव्यवधानेनानुतिष्ठति । अस्तु , रात्रेः कथं प्राप्तिरिति,
तत्राह—“रात्रिर्हैतद् यदपराह्ण इति । इत्य मादौ समास-
कारण मुक्ता अन्तेऽपि दर्शयति—“अथैने एतत् सन्निवप्सन्निति ।
'उपरिष्ठात्' संवत्सरावसाने । शिष्टं पूर्ववत् । 'एवम्' आद्य-
न्तयोः समस्यानुष्ठानेन 'उभे' अपि सर्वस्मिन्नहनि समस्य कृते

भवतः । तथा सर्वस्या मपि 'रात्र्याम्' 'उभे' अपि समस्त
'कृते भवतः' ॥ १३ ॥

चरमदिवसकर्त्तव्यमाह— "स यदहुरिति । 'यदहः' यच्छि-
न्नहनि सन्निवापो नाम चित्तोऽन्तौ उख्याग्नेर्निवापः , तं करि-
ष्यन् 'स्यात्', 'तदहः प्रातः उदिते आदित्ये'-इत्यादिना प्रयोगः
प्रदर्श्यते । "भस्मैव प्रथममिति * । नेतरत् कर्म प्रथमं कुर्यात् ।
"यथैव तस्याभ्यवहरणमिति । 'तस्य' भस्मनः उदके प्रक्षेपो
'यथा', तथा 'एव' । क्षितस्य 'भस्मनः' सकाशात् आदाय पुनस्त-
द्देशान् 'प्रति' निवृत्तः सन् 'उखायाम्' ओष्य उपतिष्ठते" ॥

भस्माभ्यवहरणादेरनुष्ठानप्रकारः समस्तक उपरिष्ठात् "अथातो
भस्मन एवेत्यादिना † प्रतिपादयिष्यते , अत्र तु अनुष्ठेयपदार्थो-
द्देशमात्रमेव ॥

"अथ प्रायश्चित्तीकरोतीति । एतत् उखाप्रकरणे व्याख्या-
तम् ‡ ॥ १४ ॥

दीक्षान्त्यदिवसस्य पक्षे विष्णुक्रमीयत्वम् , पक्षे वात्सप्रीयत्वञ्च
भवति , तदा कथमनुष्ठानप्रकार इति , तद् विभज्य दर्शयति—
"स यदि विष्णुक्रमीयमहः स्यादिति , विष्णुक्रमानन्तरं वात्स-
प्रोपस्थानमिति यथाक्रममेव । यदि वात्सप्रसम्बन्धि स्यात्
चरममहः , तदा वात्सप्रोपस्थानानन्तरं 'विष्णुक्रमान् क्रान्त्या'
पुनर्वात्सप्रोपस्थानं कर्त्तव्यम् । पुनर्वात्सप्रोपस्थानं मकृत्वा , केव-
लेन विष्णुक्रमेणैव यदि समाप्येत , तदा गमनसाधनाश्चादि-

* "उखाया भस्मोदपन मस्तमिते पात्रे"—इति का० १६. ६. १ ।

† उपरिष्ठात् ऽ अ० २ ब्रा० १ कण्ठीत इति यावत् ।

‡ ३५६ पृ० ६ पं० , ३६६ पृ० ७ पं० द्रष्टव्यम् ।

स्थानीयस्याग्नेर्न विमोक्षः स्यात् । इत्थं विष्णुकर्मैवानुष्ठाना-
वसाने दोष मुक्ता , पुनः वात्सप्रेणाहस्त्रमाप्नोति गुणं दर्शयति—
“अथ यद् वात्सप्र मन्ततः करोति , प्रतिष्ठा वै वात्सप्र मिति ।
वात्सप्रस्य स्वर्गगमनावसानरूपत्व मुक्तं प्राक् * , तस्मात् प्रतिष्ठा-
वकत्वम् । स्पष्ट मन्यत् † ॥ १५ ॥ ४ [७. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाहं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ७ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम् ,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोत्स्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थः ,
व्यश्राणीद्विस्त्रचक्रं प्रथितविधिमहामृतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजम्भा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।

* ७ अ० ४ ब्रा० ११ कण्ठी (४२३ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६. ६. ६ सट्ति द्रष्टव्यम् ।

प्राज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मन्त्रणः शार्करं चार्कतेजाः ,
रत्नाख्यो रत्नरूपं गिरि मन्त्रत मुदा पात्रसाक्षिङ्गणार्थः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

(अथाष्टमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् .)

व्वनीवाह्येताग्निं बिभदित्याहुः । देवाश्चा-
सुराश्चोभये प्राजापत्या अस्पृङ्न्त ते देवाश्चक्र म-
चरञ्छाल मसुरा आसंस्ते देवाश्चक्रेण चरन्त
एतत् कर्मापश्यंश्चक्रेण हि वै देवाश्चरन्त एतत्
कर्मापश्यंस्तस्मादुनस एव पौरोडाग्निषु यजूंष्यन-
सोऽग्नौ * ॥ १ ॥

स यो व्वनीवाह्यते । देवान् कर्मणैति
दैवः हास्य कर्म कृतं भवत्यय यो न व्वनी-
ह्यते ऽसुरान् कर्मणैत्यसुर्यः हास्य कर्म कृतं
भवति ॥ २ ॥

तद्वैक ऽआहुः । स्तयं वा ऽएषु व्वनीवाहितो
व्विष्णुक्रमैर्वा ऽएषु प्रयाति व्वात्सप्रेणावस्यतीति न
'तथा' व्विद्यादैवं वा ऽअस्य तत् प्रयाणं यद्
व्विष्णुक्रमा दैव मवसानं यद् व्वात्सप्र मथास्येदं

* 'यजूंष्यनसोऽग्नौ'—इति ग, 'यजूंष्यनसोऽग्नौ'—इति घ ।

मानुषं प्रयाणं यदिदं प्रयाति मानुषं मवसानं
यदवस्यति ॥ ३ ॥

प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयस्वेतत् प्रजापति-
र्यच्च देवा यच्च मनुष्यास्तद्यद् विष्णुकमव्वात्सप्रे
भवतो यदेवाख्यं दैवम् रूपं तदस्य तेन संस्करो-
त्यथ यदनीवाह्यते यदेवाख्यं मानुषम् रूपं तदस्य
तेन संस्करोति स ह वा ऽएतम् सर्वं कृत्स्नं
प्रजापतिम् संस्करोति य एवं विद्वान् व्वनीवाह्यते
तस्माद् व्वनीवाह्यैव * ॥ ४ ॥

स यदहः प्रयात्यन्त्यात् † । तदहश्चरतीऽग्नेः
प्रागुन उपस्थाप्यायास्मिन्समिध मादधात्येतद्वा
ऽएनं देवा एष्यन्तं पुरस्तादन्नेनाप्रीणन्नेतया समि-
धा तथैवैन मय मेतदेष्यन्तं पुरस्तादन्नेन प्रीणात्ये-
तया समिधा ॥ ५ ॥

समिधाग्निं दुवस्यतेति । समिधाग्निं नम-
स्यतेत्येतद् घृतैर्बोधयतातिथि मास्मिन् हव्या जुहोत-

* 'वनिवाह्यैव'—इति ग, घ ।

† 'स्यात्'—इति ग, घ ।

नेति घृतैरह बोधयतातिथि मो ऽअस्मिन् हव्यानि
जुहुतेत्येतद् बुधवत्येत्यायै ह्येन मेतद् बोधयति ॥ ६ ॥

अथैन मुद्यच्छति । उदु त्वा विश्वे देवा
अग्ने भरन्तु चित्तिभिरिति विश्वे वा ऽएत मग्ने
देवाश्चित्तिभिरुद्भरन्नेतद्देवाणां तदा चित्त मासीत्त-
थैवैन मयु मेतच्चित्तिभिरुद्भरत्येतद्वास्य तदा चित्तं
भवति सु नो भव शिवस्त्वु सुप्रतीको विभाव-
सुरिति यथैव यजुस्तथा वसुस्तं दक्षिणत उदच्च
मादधाति तस्योक्तो वसुः स्थाल्यां गार्हपत्यं
समुप्यापर मादधाति स यदि कामयेतोपाधिरोहेत्
पार्श्वतो वा व्रजेत् ॥ ७ ॥

अथानड्वाहौ युनक्ति । दक्षिण मग्ने ऽथ सव्य
मेवं देवचेतरथा मानुषे स यां काञ्च दिशं या-
स्यन्त्यात् प्राडेवाग्ने प्रयायात् प्राची हि दिग्गन्तेः
स्वा मेव तद्दिशं मनु प्रयाति ॥ ८ ॥

प्रेदग्ने ज्योतिष्मान्याहि । शिवेभिरर्चिभिष्ट
मिति प्रेदग्ने त्वं ज्योतिष्मान्याहि शिवेभिरर्चि-
भिर्हीप्यमानैरित्येतद् बृहद्भिर्भानुभिर्भासन्मा हि-

सौस्तन्वा प्रजा इति बृहद्भिरर्चिभिर्हीप्यमानैर्मा
हिंसीरात्मना प्रजा इत्येतत् * ॥ ८ ॥

स यदाह उत्सर्जेत् । अथैतद्यजुर्जपेदमुर्या
वा ऽएषा व्याग्याक्षस्य ता मेतच्छमयति ता मेत-
द्देवत्रा करोति ॥ १० ॥

यद्देवैतद्यजुर्जपति । यस्मिन्वै कुस्मिंश्चाहिते-
ऽह उत्सर्जति तस्यैव सा व्याग् भवति तद्यद्गना-
वाहितेऽह उत्सर्जत्यग्नेरेव सा व्याग् भवत्यग्नि मेव
तद्देवा उपास्तुवन्नुपामहयंस्तथैवैन मय मेतदुपस्ती-
त्युप महयत्यक्रन्ददग्नि स्तनयन्निव द्यौरिति तस्योक्तो
बन्धुः ॥ ११ ॥

स यदि पुरा व्वसत्यै व्विसृञ्चेत् † । अनस्ये-
वाग्निः स्यादथ यदा व्वसत्यै व्विसृञ्चेत् प्रागुन
उपस्थाप्योत्तरत् उद्वत्यावीक्षति युचैन मुपावह-
रति तं दक्षिणत् उदञ्च मुपावहरति तस्योक्तो
बन्धुः ॥ १२ ॥

* 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'विसृञ्चेत्'—इति क, ग । विसृञ्चेत्—इति ख, ङ ।

अथास्मिन्त्वस्मिधु मादधाति । एतद्वा ऽएनं
देवा ईयिवा॒सुस मुपरि॑ष्ठादन्नेनाप्रीणन्नेतया समिधा
तथैवैन मय मेतदीयिवा॒सुस मुपरि॑ष्ठादन्नेन प्रीणा-
त्येतया समिधा ॥ १३ ॥

प्र प्राय मग्निर्भरतस्य शृण्व ऽहुति । प्रजा-
पतिर्वै भरतः स ह्रीदं॑ मूर्ध्वं विभर्त्ति वि यत्
सूर्यो न रोचते बृहद्भा इति वि यत् सूर्य-इव
रोचते बृहद्भा इत्येतदभि यः पूरुं पृतनासु
तस्याविति पूरुहं नामासुररक्षसु मास त मग्निः
पृतनास्वभितष्ठौ दीदाय दैव्यो ऽश्रुतिथिः शिवो
न इति दीप्यमानो दैवोऽतिथिः शिवो न इत्ये-
तत् स्थितवत्या व्वसत्यै ह्येनं तत् स्थापयति ॥ १४ ॥

अथातः सम्प्रदेव । समिधं प्रथमेनादधात्यु-
द्यच्छत्येकेन प्रयात्येकेनाक्ष मेकेनानुमन्त्रयते स-
मिध मेव पञ्चमेनादधाति तत् पञ्च पञ्चधिति-
कोऽग्निः पञ्चऽर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरो ऽग्निर्यावा-
नग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ १५ ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [८. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्गमे , त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

क्वक्षिक्यपाशासन्दीप्तशिक्योखाग्निधारणम् ।
विष्णुक्रमश्च वात्सप्रोपस्थानं सप्तमे गतम् ॥
अथाष्टमेऽत्र ह्युत्थानेर्गाहपत्यचयनार्थकम् ।
देवयजनदेशस्य प्रापणादिकं मुच्यते ॥

तत्रोत्थानेर्गाहपत्यं प्रति अनसा प्रापणं विधास्यंस्तदुपोद्घात
माह— “वनीवाद्येताग्निम् बिभ्रदित्याहुरित्यादिना * । अग्नि-
चयनप्रदेशप्रापणीयानि ‘बिभ्रद्’ यजमानो ‘वनीवाद्येत’ अनसा
त मुख्याग्निं भृशं वाहयेत् ‘इत्याहुः’ पूर्वमहर्षयः । वहते-
र्यङन्तस्याभ्यासस्य नीगागमश्छान्दसः ।

केनाभिप्रायेणेति, त मभिप्रायं पूर्ववृत्तान्तमुल्लेखेन दर्शयति—
“देवाश्चेति । ते ‘देवाः’ ‘चक्रम् अचरन्’ चक्रेणाचरन्तित्यर्थः ।
‘असुराः’ तु ‘शालम्’ चक्रव्यतिरिक्तं साधनम् शालम् , तत्
‘आसन्’ तत्साधना अत्राभवन्तित्यर्थः । “ते देवाश्चक्रेण चरन्त
एतत् कर्मापश्यन्निति । ‘एतत्’ उत्थानिप्रणयनलक्षणं मित्यर्थः ।
यस्माद् ‘अपश्यन्’ ‘तस्मात्’ ‘पौरोडाशेषु’ पुरोडाशसम्बन्धिषु

* “वनीवाहनं मेतद् दीक्षासु यदेच्छेत्”—इति का० श्री० छ०
१६. ६. २२ । “वनीवाहनं मिति सञ्ज्ञास्य कर्मणः, सा च संख-
हारार्था । तच्च दीक्षासु कर्तव्यम्, यदेच्छोपजायते महावीरकरण-
यूपच्छेदन-वनीवाहनानि दीक्षासु क्रियन्ते, क्रमस्तु नैषाम्; पाठा-
भावात्”—इति तत्र कर्कः ।

कर्मसु 'अनसः एव' शकटस्यैव 'यजूंषि' मन्त्राः सन्ति, तथा 'अग्नी' अग्निचयनेऽपि 'अनसः' एव 'यजूंषि' ॥ १ ॥

इत्थं सुपोद्घातं मुक्त्वा औपौद्घातिकं दर्शयति— “स यो वनीवाह्यत इति । अथ मनसा वाहयेत् तद् । वनीवाहनलक्षणेन 'कर्मणा' 'देवान् एति' देवानां माचरणं मनुकरोतीत्यर्थः । तदेव व्याचष्टे— “दैवं हास्येति । व्यतिरेकं दर्शयति— “अथ यो न वनीवाह्यत इति । वनीवाहनं मत्तत्वा शालायां मेवाग्निं निष्पादयेत्, तदा 'असुर्यम्' तत् कर्म असुरेभ्यो हितं भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

इत्थं वनीवाहनं कर्त्तव्यमिति विधाय, तस्य प्रकारान्तरेण प्राप्तिमाशङ्कते— “तद्वैक आहुः स्वयं वा एष इति । अग्नेर्भृशं वहनमेवापेक्षितम् । तत्र विष्णुक्रमणेनैव सवात्सप्रेण कृतमित्यभिप्रायः । “दैवं वा अस्य तत् प्रयाणमिति । विष्णुक्रमरूपं प्रयाणं देवविष्णुभावेनाक्रान्तत्वात् अवसानस्य तादृक्तमपि तस्मादेव ; वनीवाहनरूपं तु मानुषमेव ॥ ३ ॥

अस्त्वेषं विषयभेदेन प्रयाणभेदः, तथापि द्विविधमपि कर्त्तव्यमित्यत्र किङ्कारणमिति तद् दर्शयति— “प्रजापतिरेषोऽग्निरुभयस्वेतदित्यादिना । स्त्रष्टृस्त्रष्टव्ययोरभेदोपचारेण 'एतत् उभयम्' अपि 'प्रजापतिः' एव । तथा सत्युभयेन वात्सप्रेण विष्णुक्रमेण वनीवाहनेन चेत्युभयेन देवमानुषभेदेनोभयविधमपि 'रूपं संस्करोति' । अत उभयमप्यवश्यमनुष्ठेयमित्यर्थः ।

उक्तार्थज्ञानपूर्वकमनुतिष्ठतः फलमाह— “स ह वा एतमिति । “तस्मादिति । निगमनम् ॥ ४ ॥

अग्नेर्गाहपत्यचयनदेशं प्रति प्रणयनप्रयोगमाह— “स यद-

हरिति । यस्मिन्नहनि दीक्षां समाप्य, चितिप्रदेशं प्रति 'प्रयास्यन्
 स्यात्', तदोख्याग्नेः 'उत्तरतः' प्राक् अनः उपस्थाप्य, अस्मिन्
 उख्याग्नौ 'समिधम्' आदध्यात् । तथाच कालायनः— "प्रागनः
 कृत्वोऽस्योत्तरतः समिदाधानं समिधाग्नि मिति"—इति * ।
 एतत् प्रशंसति— "एतद्वा एन मिति । यथा लोके प्रयास्यन्तं
 भोजयित्वा प्रस्थापयति, तत्स्थानीय मिदं समिदाधान मिति
 सुतिः ॥ ५ ॥

. .

तत्र "समिधाग्नि मिति मन्त्रः † । हे ऋत्विग्यजमानाः !
 'समिधा अग्नि' 'दुवस्यत' प्रचरत, 'ष्टतैः' अतिथिभूत मग्निं
 'बोधयत' प्रबुद्धं कुरुत । अथ चितिप्रदेशे गार्हपत्यभूतेऽस्मिन्
 'हव्या' हवींषि 'आजुहोतन' सर्वतो जुहुत । तत्र दुवस्यते-
 त्येतद् व्याचष्टे— "समिधाग्निं नमस्यतेत्येतदिति । स्पष्ट
 मन्यत् । 'बोधयतेति । यद् बोधलिङ्ग मस्ति, तस्य तात्पर्यं
 माह— "इत्यायै ह्येन मेतद् बोधयतीति । 'इत्यायै' गम-
 नायै ॥ ६ ॥

"अथैन मुद्यच्छत्युदु त्वेतीति । अनस उपरि उख्याग्निं
 स्थापयितु मूर्ध्नि धारयेत् । तच्च, धारण मांसन्दीप्तहितम्
 "सासन्दीक मुद्यम्य"—इति सूत्रात् ‡ । चित्तिभिरित्येतद्
 व्याचष्टे— "एतद्वेष्टा मिति । 'एषां' देवानां 'चित्तिभिः'
 ज्ञानैरुद्धारणं कुर्वताम् 'तदा' उद्धारणकाले 'एतत्' उद्धारणं मेव
 'चित्तं' चेतव्यम् 'आसीत्' । 'तथैव' देवदेव यजमानोऽपि

* का० श्रौ० सू० १६. ६. १५ ।

† वा० सं० १२. ३० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ६. १६ क ।

‘चित्तिभिः’ उद्धृतवान् भवति । अस्यापि यजमानस्य ‘एतदेव’ उद्धरणं मेव चित्तं भवति । उत्तरार्द्धस्य स्पष्टार्थता माह— “य-
द्यैव यजुस्तथा बभ्रुरिति ॥

मन्त्रस्यायं मर्थः *— हे अग्ने ! ‘त्वा’ त्वाम् ‘विश्वेदेवाः’
‘चित्तिभिः’ ज्ञानैः ‘उद्धरन्तु’ । स तथाविधस्त्वं ‘नः’ अस्माकं ‘शिवो
भव’ । तथा ‘सुप्रतीकः’ शोभनाङ्गः ‘विभावसुः’ प्रभैकधनश्च ॥

उद्धृतस्याग्नेरनसि स्थापने विशेषं माह— “तं दक्षिणतः उदक्ष
मादधातीति । ‘दक्षिणतः’ सकाशात् ‘उदक्षम्’ उदङ्मुखम् ।
“दक्षिणतोऽनसि करोति”—इति सूत्रम् † । पूर्वोक्तं मर्थवादं मुक्ते-
ऽर्थेऽतिदिशति— “तस्योक्तो बभ्रुरिति । ” “दक्षिणतो वा उदङ्
योनौ रेतः सिच्यते”—इत्येव मुक्त इत्यर्थः ‡ । अन्यस्यां ‘स्थाल्याम्’
‘अपरं गार्हपत्यम्’ अग्निं स्थापयित्वा ‘आदधाति’ अग्नेः पश्चा-
द्देशे स्थापयेत् । “स्थाल्यां गार्हपत्यं पश्चात्”—इति § हि
सूत्रम् । यजमानस्याप्यारोहणं पाचिकं मिति दर्शयति— “स
यदि कामयतेति ॥ ७ ॥

अनस्यनडुहोर्योजनं तत्क्रमश्चाह— “अथानड्वाहाविति ॥ ।
‘एवम्’ उक्तक्रमेण चेत् ‘देवता’ देवेषु चित्तं भवति , ‘इतरथा’
सव्यं प्रथमं युनक्ति चेत् ‘मानुषे’ मनुष्ये , तद्योग्यं मित्यर्थः ।
यजनदेशस्य यत्र कुत्र चित् अवस्थितं तत् आदौ प्राङ्मुखं याया-

* वा० सं० १२. ३१ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ६. १६ ख ।

‡ ४ अ० २ ब्रा० १० क० (२१३ ए०) द्रष्टव्यम् ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ६. १७ ।

॥ का० श्रौ० सू० १६. ६. १८ ।

दिति नियमं सार्थवादं विधत्ते— “स यां काञ्चेति । देवानां दिग्व्यवस्थाकाले अग्निना प्राग्-दिक्-परिग्रहात् “प्राची हि दिग्गनेरित्युक्तम् * । “प्राची दिग्गग्निर्देवतेति तैत्तिरीयकप्रसिद्धिः “प्राची हि”—इतिशब्देन द्योत्यते । तदनसः प्राक् प्रवर्त्तनम् ॥ ८ ॥

मन्त्रे पूर्वाह्नस्य तात्पर्यं दर्शयन् अर्चिभिरित्येतस्यावयवार्थं माह— “प्रेदग्ने इत्यादिना ॥१॥ ‘शिवेभिः अर्चिभिः’ दीप्यमानैरिति । “ऋच दीप्तौ”—इत्यस्मात् ॥ अर्चिः—शब्द इति प्रतिपादितं भवति । तथैवोत्तराह्नस्य तात्पर्यं दर्शयन् भानु-शब्दस्यार्चिरर्थ इति व्याचष्टे— “बृहद्भिर्भानुभिरिति । ‘तन्वा’—इत्यस्य व्याख्यानं मात्मनेति, शरीरेणेत्यर्थः ।

अथ मर्थः— ‘अग्ने !’ त्वं ‘ज्योतिष्मान्’ प्रभूतज्योतिष्कः, त्वं ‘शिवेभिः’ मङ्गलैः ‘अर्चिभिः’ उपलक्षितः सन् ‘प्रयाहि’ प्रगच्छ, तथा ‘बृहद्भिः’ ‘भानुभिः’ प्रकाशैः ‘भासन्’ भासमानः, तव स्वकीयेन शरीरेण ‘प्रजाः’ अस्मदीयाः ‘मा हिंसीः’ हिंसां मा कुरु ॥ ९ ॥

अक्षध्वनौ प्रायश्चित्तं माह— “स यदेति । ‘उत्सर्जेत्’ ध्वनिं कुर्यात्, तदा ‘एतद्’ वक्ष्यमाणम् “अक्रन्दत्”—इति ‘यजुः’ ‘जपेत्’ § । अक्षसम्बन्धिन्त्या वाचः असुर्यत्वं कार्यजननत्वाद् द्रष्टव्यम् । ‘तां’ वाचम् ‘एतत्’ एतेन आक्रन्ददन्निरितिपाठेन असुर्यत्वं मपहाय ‘देवता’ देवेषु करोति ॥ १० ॥

पुनः प्रशंसति— “यद्देवैतद्यजुरिति । ‘यस्मिन् कस्मिंश्चित्’

* ३ अ० ३ ब्रा० २ क० (१७६ प्र०) द्रष्टव्यम् ।

† वा० सं० १२. ३२ ।

‡ तु० प० २२ धा० ।

§ का० श्री० सू० १६. ६. २० ।

शकटस्योपरि 'आहिते' 'अक्षः' उत्सर्जेत् । 'तस्यैव' आहितस्यैव सम्बन्धिनी भवति 'सा' वाक् । अथ 'अग्नी' आहिते सति 'अग्ने-रेव' 'सा' स्यात् । यस्मादेवं तस्मात् 'तत्' तेन मन्त्रपाठेन अन्यदीयत्वपरिहाराय 'अग्नि मेव' 'देवाः' 'उपासुवन्', 'उपा-महयन्' पूजित मकुर्वन् ; तथैव 'एनम्' अग्निम् 'एतत्' एतेन 'उपसूति', 'उपमहयति' च । अत्र मन्त्रं विधाय तदपेक्षितं ब्राह्मणं पूर्वाक्त मेवेत्यतिदिशति— "अक्रन्ददग्निरिति * । "तस्यो-क्तो बभ्रुरिति । उखाप्रग्रहणप्रस्तावे † "क्रन्दतीव हि पर्जन्यः" —इत्यादिनोक्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

"स यदि पुरा वसत्यै विमुञ्चेतेति । 'वसत्यै' वसत्याः, अग्नि-चयनस्थानात् अर्वाङ् मध्ये मार्गं 'विमुञ्चेत' शकटम्, तदा 'प्राक् अनः' प्राग्देशे अनः 'उपस्थाप्य', 'उत्तरतः' तदुत्तरतः भूमिम् 'उद्धत्यावोक्षति' । 'यत्र' 'एनम्' अग्निम् 'उपावहरति' अधःस्थापयति, 'तं' दक्षिणतः 'उपावहरति' । "तस्योक्तो बभ्रुरिति । दक्षिणत उदगर्थवाद उखार्थे मृत्पिण्डपरिग्रहे ‡, "दक्षिणतो वा उदग् योनौ रेतः सिच्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यथा अग्निप्रणयनकाले तस्यान्तत्वेन समिदाधानं सुक्तम् §, एव मेव अन्तस्थाप्यसत्वेन समिदाधानं कर्त्तव्यं मित्याह— "अथा-क्षिन् समिध मादधातीति ॥ । एतत् 'प्रशंसति'— "इतद्वा

* वा० सं० १२. ३३ ।

† ७ अ० ३ ब्रा० २ क० (४०५ ए०) दृश्यम् ।

‡ ४ अ० ३ ब्रा० १० क० (२१३ ए०) दृश्यम् ।

§ इहैव पुरस्तात् ॥ ४४२ ए० २२ पं० दृश्यम् ।

॥ का० श्रौ० सू० १६. ६. १५ ।

एनं देवा ईयिवांस मिति । 'ईयिवांसं' चयनस्थानं गतवन्तम् ,
गमनप्राक्काल मपेक्ष्य 'उपरिष्ठात्' इत्युक्तम् । 'अन्नेन'—इत्यस्य
व्याख्यानम् 'एतया समिधा' इति । "तथैवैन मित्यादिक मुक्त-
प्रायम् । अस्य सर्वस्यापि सूत्रे चात्रोदाहरति— "उद्धतावोक्षित
उत्तरतः समिदाधानं प्रप्रेति"—इति * ॥ १३ ॥

समिदाधानमन्त्रं विदधन् विभज्य व्याचष्टे— "प्र प्राय मित्या-
दिना † । अय मर्थः— 'अयम्'. अग्निः 'भरतस्य' प्रजापतेः
वचनं 'प्रशृण्वे' प्रकर्षेण शृणोति , 'विरोचते' च 'सूर्यो न' सूर्य
इव, 'ब्रह्मत्' महद् 'भाः' भासमानः 'रोचते' दीप्यते । यद्वा ,
'भाः' भासा 'ब्रह्मत्' महान् 'यः' अग्निः 'पुरं' 'पृतनासु' सङ्घा-
मेषु 'अभितस्थौ' 'परावभूव', स 'दैव्यः' देवसम्बन्धी, 'अतिथिः'
अतिथिरूपः , 'शिवः' 'न' इव 'दीदाय' दीप्यते ॥

भरतशब्दं व्याचष्टे— "प्रजापतिर्वै भरत इति । तदुपपा-
दयति— "स हीद मिति । 'सूर्यो न' इत्यत्र 'न'—शब्द उपमार्थ
इति व्याचष्टे— "वि यत् सूर्य इव रोचते ब्रह्मज्ञा इत्येतदिति ।
तृतीयपादं व्याचष्टे— "पूरुर्ह नामासुररक्षस मासेति । सुर-
विरोधी रक्षोऽभूत् । "अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि"—इति ‡
समासान्तः । स्पष्ट मन्यत् । अस्मिन् मन्त्रे 'पृतनासु तस्थौ'—
इत्यत्र .स्थितिः 'अयते' ; तन्मुखेन .मन्त्रं प्रशंसति— "स्थित-
वत्येति ॥ १४ ॥

अथातः सम्पदेवेति । 'अथ' 'अतः' उपरिष्ठात् 'सम्पदेव'

* का० श्रौ० सू० १६. ६. २१ ।

† वा० सं० १२. ३४ ।

‡ पा० सू० २. ३. ४ ।

त्येतत् सौषधीरुनुरुध्यस ऽद्रत्योषधीर्ह्येषोऽनुकष्यते
 गर्भे सञ्जायसे * पुनरिति गर्भे ह्येष सञ्जायते †
 पुनर्गर्भो ऽस्योषधीनां गर्भो व्वनस्पतीनां गर्भो
 व्विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भो ऽअपा मसीति तदेन मस्य
 सूर्वस्य गर्भं करोति ॥ ४ ॥

त्रिभिरभ्यवहरति । त्रिवृद्ग्निर्यावानग्निर्याव-
 त्यस्य माता तावतैवैनदेतदभ्यवहरत्येकेनाग्नेऽथ
 द्वाभ्यां द्वाभ्यां त्र्याग्नेऽथैकेन द्विस्तु कृत्वोऽभ्य-
 वहरति तद्यो द्विपादाः पशुवस्तैरेवैनदेतदभ्य-
 वहरति ॥ ५ ॥

अथापादत्ते । तदादुवाग्नेयं तदेतदद्भ्योऽधि
 जनयत्यनयानया वै भेषजं क्रियतेऽनुयैवैन मेतत्
 सम्भरति प्रसदा भस्मना योनि मपश्च पृथिवी
 मग्न ऽद्विति प्रसन्नो ह्येष भस्मना योनि मपश्च
 पृथिवीं च भवति सऽसृज्य मादृभिष्ट्वं ज्योति-
 श्मान् पुनरासद इत्येतत् पुनरासद्य सद्वनं पुन-

* 'सन् जायसे'—इति ग ।

† 'सन् जायते'—इति ग ।

रुर्जा सह रय्येत्येतेन मा सर्व्वेणाभिनिवर्त्तस्वेत्ये-
तत् ॥ ६ ॥

चतुर्भिरपादत्ते । तद्ये चतुष्पादाः पशवस्तै-
रेवैन मेतत् सम्भरत्यथो ऽन्नं वै पशवोऽन्नेनै-
वैन मेतत् सम्भरति त्रिभिरभ्यवहरति तत् सप्त
सप्तचित्तिकोऽग्निः सप्तऽर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरो-
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ ७ ॥

अपादाय भस्मनः प्रत्येत्य । उखाया मोष्योप-
तिष्ठत ऽएतद्वा ऽएतदुयथायथं करोति यदग्निं मपो-
ऽभ्यवहरति तस्मा ऽएवैतन्निर्ऋतेऽहिंसाया ऽआ-
ग्नेयीभ्या मग्नय ऽएवैतन्निर्ऋते बुध्वतीभ्यां यथै-
वास्मैतदग्निर्व्वचो निबोधेत् ॥ ८ ॥

बोधा मे ऽअस्य व्वचसो यविष्ठेति । बोध मे-
ऽस्य व्वचसो यविष्ठेतन्मुहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्व-
धाव इति भूयिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधाव इत्येतत्
पीयति त्वो ऽअनु त्वो गृणातीति पीयत्येको-
ऽन्वेको गृणाति व्वन्दारुष्टे तन्वं व्वन्दे ऽअग्न
ऽइति व्वन्दिता तेऽहं तन्वं वन्देऽग्न ऽइत्येतत् स

बोधि सूरिर्मधुवा व्वसुपते व्वसुदावन् युयोध्य-
 स्मद्द्वेषांसीति ययैवास्माद् द्वेषांसि युयादेव
 मेतुदाह द्वाभ्या सुपतिष्ठते गायत्र्या च त्रिष्टुभा च
 तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

तानि नुव भवन्ति । नुव द्विशो द्विशोऽग्नि-
 र्नुव प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
 तावत्तद् भवति ॥ १० ॥

अथ प्रायश्चित्ती करोति । सर्व्वेभ्यो वा ऽएषु
 एतं कामेभ्य आधत्ते तद्यदेवास्यात्र कामानां
 व्यवच्छिद्यते ऽग्नावपोऽभ्यवह्नियमाणे तदेवैतत् सन्त-
 नोति सन्दधात्युभे प्रायश्चित्ती करोति ये ऽएवा-
 ग्नावनुगते तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

तानि दृश भवन्ति । दृशाक्षरा व्विराद्विरा-
 डग्निर्दृश द्विशो द्विशो ऽग्निर्दृश प्राणाः प्राणा
 अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति
 ॥ १२ ॥ ६ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [८, २.] ॥

यदुक्तं प्राक् “स यदहः सन्निवस्यन् स्यात्, तदहः प्रात-
रुदित आदित्ये भस्मैव प्रथममुदपतीति * , तद्विधातु माख्या-
यिकां वदन् प्रतिजानीते— “अथातो भस्मन् एवाभ्यवहरण
स्येति । मीमांसा क्रियत इति शेषः । ‘देवाः’ खलु ‘अग्ने’ पूर्वम्
‘भस्म’ अग्नेः सकाशात् ‘उदवपन्’ ऊर्ध्वं मपागमयन् , अनन्तरं
ते परस्परं मनुवन्— ‘यदि वा’ ‘इदम्’ उद्धृतं भस्म ‘इत्थं मेव’
अन्यत्र प्रक्षेपं मकृत्वा अनुद्धृतप्रकारेणैव स्थितम् ‘आत्मानम्’
अग्नेः शरीरभूतं सन्तं , शरीरं कृत्वेत्यर्थः , ‘अभिसंस्कारिष्या-
महे’ , तदा ‘मर्त्याः’ मरणधर्माणः , ‘कुणपाः’ भस्मनो निर्जी-
वत्त्वात् वयं मपि “कुणपाः’ शवसदृशाः , ‘अनपहतपाप्मानः’
भस्मनः पापरूपत्वात् तत्संस्कारेणापि अनपहतपाप्मानः ‘भवि-
ष्यामः’ । ‘यद्यु’ यद्यपि ‘परावपस्यामः’ दूरे प्रक्षिपामः , तदा
‘अत्र’ भस्मानि ‘यत् आग्नेयम्’ , ‘तत्’ ‘अग्नेः’ सकाशाद् ‘बहिर्द्वा’
‘करिष्यामः’ । एवं पक्षद्वयेऽपि दोषसम्भवात् अन्यतरपक्ष
मनाश्रयमाणाः ‘यथेदं करवाम’ ‘तत्’ प्रकारम् ‘उपजानीते’ ‘इति
ते अनुवन्’ इति सम्बन्धः ।

एव मुक्ता ते पुनरेव मनुवन् , किं मिति— “चेतयद्वा
मितीति । तैः केनाभिप्रायेण चेतयद्वा मित्युक्तं मित्याकाङ्क्षायां
श्रुतिः० तटस्था संती ब्रूते— “चिति मिच्छतेति वाव तदनुव-
न्निति । ‘चितिः’ ज्ञानम् , ‘तत्’ ‘इच्छत’ ‘इति’ एवम् ‘अनुवन्’
देवाः । पूर्वोदितं मुपतज्जानीत्येतदुत्तरेण वाक्येनाभिसृशति—
“तदिच्छत यथेदं करवामेतीति ॥ १ ॥

“ते चेतयमाना इति । कर्तव्यविषये बुद्धिं प्रक्षिपन्तः
 ‘एतत्’ ‘अपश्यन्’ । एतच्छब्दार्थं माह— “अप एवैनदिति * ।
 अप्सु प्रक्षेप मेवापश्यन्नित्यर्थः ; ‘अस्य सर्वस्य’ जगतः अद्भ्य उत्पन्न-
 त्वात् , अनूपजीवनीयत्वाच्च आपः ‘प्रतिष्ठा’ । ‘तत्’ तस्मात्
 ‘यत्र’ अप्सु ‘अस्य सर्वस्य’ ‘प्रतिष्ठा’, ‘तत्’ तत्र ‘एतत्’ भस्म
 ‘प्रतिष्ठाप्य’, ‘यत्’ ‘अत्र’ जलस्थे भस्मनि ‘आग्नेयम्’ अस्ति ,
 पुनः ‘तत्’ ‘अद्भ्यः’ सकाशात् उत्पादयिष्यामः ‘इति’ एवम्
 अपश्यत् । स्पष्टं मन्यत् ॥ २ ॥

इदानीं मसु भस्मप्रक्षेपमग्नं विधाय व्याचष्टे— “आपो
 देवीः प्रतिगृह्णीतेत्यादिना † । हे ‘आपः’ ‘देवीः’ द्योतमानाः
 ‘एतत्’ क्षिप्तं ‘भस्म’ ‘प्रतिगृह्णीत’ स्वीकुरुत । स्वीकृत्य च
 ‘स्थाने’ सुखकरे , ‘सुरभी’ शोभनपरिमलयुक्ते ‘लोके’ स्थाने
 ‘कण्ठम्’ कुरुत । ‘तस्मै’ भस्मरूपायाग्नये ‘सुपत्नीः’ शोभन-
 यतिकाः ‘जनयः’ सर्वस्योत्पादयित्राः आपः ‘नमन्ताम्’ प्रक्षी-
 भवन्तु । हे अद्भ्येवताः ! ‘माता पुत्र मिव’ ‘अप्सु’ युष्मासु
 ‘विभृत’ धारयत ॥

उत्तरार्धे “सुरभी कण्ठम्”—इत्यभिधानस्य तात्पर्यं माह—
 “जग्धं वा एतदिति । उदके निमग्न मेतत् भस्म नाजग्धं
 भवति , ‘एतद्’ ‘यातयामं गतरसं भवति’ । तस्मात् एत-
 द्भस्मवाक्यं माह— ‘स्वभिष्ठे’ अतिशयेन सुरभी लोके ‘कण्ठ-
 ध्वम्’ । तथा सति अयातयाम भवति । ‘जनयः’—इति व्या-

चष्टे — “आपो वै जनय इति । तदेव समर्थयते — “अद्भ्यो हीद
मिति । सुपत्नीरित्येतद् व्याचष्टे — “अग्निना वा आपः सुपत्न
इति । “मातेवेति , अस्य ब्राह्मणं स्पष्टम् ॥ ३ ॥

भस्माभ्यवहरणे द्वितीयं मन्त्रं * विधाय प्रशंसति — “अप्स्वन्
इत्यादिना † । हे ‘अग्ने’ ‘तव’ ‘अप्सु’ ‘सधिः’ सहस्रानाम् ,
तव योनिरित्यर्थः , इदानीं भवति ; पश्चात् ‘ओषधीः’ त्वया
परिपच्यमानाः ‘अनु’ त्व मधि ताभिः ‘रुध्यसे’ प्रतिबध्यसे ,
तत्र निरुद्धो भवसीत्यर्थः ; पुनश्च अरण्योः ‘गर्भे’ वर्त्तमानः ‘सन्’
पुनः ‘जायसे’ । एवं सर्वत्र व्याप्त इति स्तुतिः ।

सर्वपादे ‘सधिः’-शब्देन योनिर्विवक्षित इति व्याचष्टे —
“अप्स्वन्ने योनिष्टवेत्येतदिति । उपरितनपादद्वयस्य ब्राह्मणं
स्पष्टम् ॥

तृतीयमन्त्रं विधाय ‡ स्पष्टार्थत्वात् सङ्गृह्य तात्पर्यं दर्श-
यति — “गर्भे असीत्यादिना , “तदेन मस्य सर्वस्य गर्भं करो-
तीत्यन्तेन । मन्त्रार्थस्तु स्पष्टः § ॥ ४ ॥

भस्माभ्यवहरणमन्त्राणां त्रित्वं प्रशंसति — “त्रिभिरभ्यव-
हरति त्रिवृदग्निरित्यादिना । अग्नेस्त्रिवृत्त्वं रुद्रशर्वपशुपत्याद्यष्ट-
मूर्त्तिं मनुक्रम्य श्रूयते — “तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणि कुमारो नवमः
सेवाग्नेस्त्रिवृत्तेति ॥ । “मृदं शुक्लापमूपसिक्तं मित्यादिना नव

* वा० सं० १२. ३६ ।

† , ‡ का० श्रौ० सू० १६. ६. २७ ।

§ वा० सं० १२. ३७ ।

॥ पुरस्तात् १५० ३ ब्रा० १८ क० (४३ पृ०) दृश्यम् ।

द्रव्याण्युपक्रम्य, “ता वा एता नव सृष्टय इय मसृज्यत तस्मा-
दाहुस्त्रिवदग्निरिति”—इति च प्रदर्शितम् * ॥

मन्त्रत्रयेणापि सकृद् भस्मप्रक्षेपप्रसक्तावाह— “एकेनाग्रेऽथ
हाभ्यां हाभ्यां वाग्रेऽथैकेनेति † । उक्तप्रकारान्तरशङ्कां निरा-
चष्टे— “दिसु कृत्वोऽभ्यवहरतीति । ‘तु’-शब्दः पक्षं व्यावर्त्त-
यति । सर्वथा द्विःकृत्वोऽप्स्वभ्यवहरेत्, न त्वेकैकेन मन्त्रेण
त्रिःकृत्वः । “तद् ये द्विपादा इत्याद्यर्थवादः स्पष्टः ॥ ५ ॥

अङ्गाः पुनरीषङ्गस्मादातव्य मिति विधाय प्रशंसति— “अथा-
पादत्ते तयदत्वेति ‡ । ‘अथ’ प्रक्षेपानन्तम् ‘अत्र’ प्रक्षिप्ते
भस्मनि । ‘अदुभ्योऽधि’-इति, अयं पञ्चम्यर्थानुवादी । ‘आग्ने-
यम्’ अंशम् ‘अङ्गाः’ उत्पादितवान् भवति । ‘अनया’ इति
अपादानसाधना अनामिका निर्दिश्यते । “अनयैवेति । कोऽयं
नियम इत्यत्राह— “अनया वै भेषजं क्रियत इति ॥

मन्त्र माह— “प्रसद्येति § । हे भस्मरूप अग्ने ! त्वं
‘भस्मना’ भस्मरूपेण ‘आत्मना’ ‘योनिम्’ तव योनिस्थानीयाः
‘अपश्च पृथिवीञ्च’ ‘प्रसद्य’ प्रसन्नो भूत्वा, तथा ‘मातृभिः’
अङ्गिः ‘संसृज्य’ ‘ज्योतिष्मान्’ प्रकृष्टज्योतिः सन् ‘पुनरासदः’
पुनरागच्छ । पूर्वाह्णं ‘प्रसद्य’-पदस्य प्रसन्नतार्थतया योनि मप
इति सामानाधिकारण्यं विवक्षित मिति व्याचष्टे— “प्रसन्नो ह्येष

* पुरस्तात् १. १. १८, १९ (६ प्र० २ पं०) द्रष्टव्यम् ।

† “पलाशपुटेनापो देवौरित्येकया, ततो हाभ्याम्, आद्याभ्यां वा
पूर्वम्”—इति का० श्रौ० सू० १६. ६. २६, २७, २८ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ६. २६ ।

§ वा० सं० १२. ३८ ।

भस्मनेत्यादिना । ‘संसृज्य’-इत्यस्य सङ्गतिरर्थ इति व्याचष्टे—
 “सङ्गत्य मातृभिरिति । उत्तरमन्त्रत्रयस्य व्याख्येयार्थत्वाभावात्
 प्रतीकमुपादाय सङ्गृह्य तात्पर्यं माह— “पुनरासद्येति प्रथमः,
 “पुनरुर्जेति द्वितीयः, “सह रय्येति तृतीयः ॥ ६ ॥

उत्तरमन्त्रत्रयस्य पृथग्विनियोगशङ्कापनोदनायाह— “चतु-
 भिरपादस्त इति * । “तद् ये चतुष्पादाः”—इत्यादि स्पष्टम् ।
 भस्मापादानमन्त्रगतं सङ्ख्याम् . अभ्यवहरणमन्त्रगतया सङ्ख्याया
 समुच्चित्य प्रशंसति— “त्रिभिरभ्यवहरति, तत्सप्त, सप्तचिति-
 कोऽग्निरित्यादिना । “षड् चितय इष्टकाः प्रसिद्धाः, सप्तमी तु
 विकर्णीञ्च स्वयमातृसाञ्चोपदधाति, हिरण्यशकलैः प्रोक्षति,
 अग्निं मभ्यादधाति, सा सप्तमी चितिरिति † श्रुतत्वात् सप्त
 चितयः ‘सप्तचितिकोऽग्निः’ । “यावत्स्य मात्रेति । चितिगत-
 सप्तसङ्ख्यारूपा मात्रेत्यर्थः । अप्सु प्रासनम् पुनस्तत एवादानञ्च
 सूत्रकारः स्पष्टं माह— “पलाशपुटेनापी देवीरित्येकया, ततो
 हाभ्याम्, आद्याभ्यां वा पूर्वम्, अनामिकया प्रास्तादादत्ते
 प्रसद्येति”—इति ‡ ॥ ७ ॥

“अपादायेति । ‘भस्मनः’ सकाशात् ‘अपादाय’, पुनः
 ‘उखायाम् ओष्य’ ‘उपतिष्ठते’ § । उपस्थान मग्नेः कोपशान्तये,

* वा० सं० १२. ३६, ४०, ४१, ४२ ।

† उपरिष्ठाच्छ्रुतं मष्टमं काण्डं समग्रं मेव चितिप्रकरणम्; इहापि
 पुरस्तादेतद् विरूपन्यस्तम् (३१६, ३३३ पृ०) ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ६. २६—२६ ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ६. ३० । बोधा मे इति दृष्टेनेति तत्र
 तात्पर्यं वेदितव्यम् ।

तस्य कः प्रसङ्ग इति तं दर्शयति— “एतद्वा एतदयथायथं करो-
तीति । तदेव स्पष्टयति— “यदग्नि मपोऽभ्यवहृतीति ।
निष्कवः कृतस्यापराधस्याच्छादनम् । तच्च उपस्थानकर्मणि सङ्गत
मिति स्तौति— “बुद्धवतीभ्यां यथैवास्यैतदग्निर्वचो निबोधेदिति ।
‘अस्य’ उपस्थानकर्तुः ‘वचः’ ‘यथा अग्निः निबोधेत्’ इत्येव मर्थं
‘बुद्धवतीभ्याम्’ उपस्थानं युक्तम् ॥ ८ ॥

तत्रायं मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “बोधा मे अस्येत्यादिना * ।
हे ‘यथिष्ठ’ युवतम ! हे ‘स्वधावः’ स्वधेत्यन्ननाम† बह्वन्न ! ‘अग्ने !’
‘अस्य वचसः’ ‘एतद्’ उपस्थानसाधनमन्त्ररूपं वचः ‘बोध’ बुध्यस्व ।
वचो विशिष्यते— ‘मंहिष्ठस्य’ अत्यन्तमंहनीयस्य, ‘प्रभृतस्य’
प्रकर्षेण सम्भृतम् । कर्मणि षष्ठौ । ‘त्वः’ एकः ‘पीयति’
वधकर्मेतत्‡, हिनस्ति । तथा ‘त्वः’ एकः ‘अनुगृणाति’
स्तौति । तत्राहं ‘वन्दारुः’ वन्दकः, अतो हे अग्ने ! ‘ते तन्वम्’
‘अहं वन्दे’ स्तौमि ।

‘बोधा मे’-इति छान्दसो दीर्घ इति § व्याचष्टे— “बोध
मेऽस्येति । ‘मंहिष्ठस्य’-इत्यस्य व्याख्यानम्— “भूयिष्ठस्येति ।
‘त्व’-शब्द एकशब्दपर्याय इति व्याचष्टे— “पीयत्येकोऽन्वेको
गृणातीति । अनुगृणातीति सम्बन्धः । ‘वन्दारु’-शब्दः ताच्छी-
लिक आरुप्रत्यये भवतीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे— “वन्दितेति” ॥

* वा० सं० १२. ४२ ।

† निघ० २. ७. १७ ।

‡ “पीयतिर्हिंसाकर्मा”-इति निरु० ४. ४. ४ ।

§ “वाचोऽस्तस्मिन्”-इति पा० ६. ३. १३५ ।

“स बोधीति द्वितीयो मन्त्रः * । तस्यार्थः— हे ‘वसुपते’ प्रभूतधनस्वामिन् ! न केवलं स्वामित्वं मेव, किन्तु ‘वसुदा-
वन्’ हे वसुनो धनस्य दातः ! ‘सूरिः’ विद्वान्, ‘मधवा’
अन्नवान्, ‘सः’ ‘बोधि’ बुध्यस्व अस्माद्वचनम् । ततः ‘अस्मत्’
अस्मात्तः ‘हेषांसि’ हेष्यान् पाप्मनः ‘युयोधि’ पृथक् कुरु ।
सङ्गहेण तात्पर्यं माह— “यथैवास्माद् हेषांसि युयाद्, एव
मेतदाहेति । स्पष्टोऽर्थः । मन्त्रयोर्यद् गायत्रत्वं त्रिष्टुप्त्वं च,
तदुभयार्थवादं पूर्वीक्त मतिदिशति— “तस्योक्तो बन्धुरिति ।
उखासन्तपनप्रस्तावे “प्राणो गायत्रात्मा त्रिष्टुवित्युपक्रम्य,
“अथो अग्निर्वै गायत्रीन्द्रस्त्रिष्टुवैन्द्राग्नोऽग्निर्यावानग्निः”—इत्या-
दिनोक्त इत्यर्थः † ॥ ८ ॥

एतां द्वित्वसङ्ख्यां पूर्वोक्तभस्माभ्यवहरणतदपादानमन्त्रसङ्ख्याया
समुच्चित्य प्रशंसति— “तानि नव भवन्ति, नव दिशो दिशो-
ऽग्निर्नव प्राणाः”—इत्यादिना । ऊर्ध्वोभावेनावस्थिता साधा-
रणी दिक् एकेति दिशां नवकत्वम् ; द्वाववाच्यौ प्राणौ सप्त
शीर्षण्या इति नवत्वं प्राणानाम् ; चित्यवस्थापन्नस्याग्नेः प्राणा-
त्मकहिरण्यगमरूपत्वात् प्राणोऽग्निः ॥ १० ॥

उपस्थानानन्तरं द्विविधं प्रायश्चित्तं च दर्शयति— “अथ
प्रायश्चित्तीकरोतीत्यादिना ‡ । एतदुखासन्तपनानन्तरोक्तेन “अथ

* वा० सं० १२. ४३. १ ।

† पुरस्तात् ६ व्य० २ ब्रा० ७ क० (३२५ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ६. २१, ७. १ । “प्रायश्चित्तरिति अस्य
होमस्य सञ्ज्ञा”—इत्याह कर्कः ।

प्रायश्चित्तीकरोति सर्वेभ्यो वा एष इत्यादिना * व्याख्यात-
प्रायम् । “अग्नावनुगते”—इति तत्र , अत्र तु “अग्नावपोभ्यव-
ह्रियमाणे”—इति विशेषः । प्रायश्चित्तमन्त्रः † तत्प्रकारश्च “स
समिधान्यस्योपहृत्यासीन आहुतिं जुहोति विश्वकर्मणे स्वाहेत्यादि-
नोक्तत्वात् ‡ नात्राभिधान मिति द्रष्टव्यम् । “य एवाग्नावनुगते
तस्योक्तो बभुरिति । “अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् अरणी
वाव स गच्छतीत्यादिनोक्त इत्यर्थः § ॥ ११ ॥

पूर्वोक्तमन्त्रगतनवसङ्ख्याया सह प्रायश्चित्तमन्त्रसङ्ख्यां तमुच्चित्य
प्रशंसति— “तानि दश भवन्ति दशाक्षरा विराडित्यादिना ।
मन्त्रगतदशसङ्ख्याद्वारेणाग्निरपि विराट् चीर्यमानस्याग्नेर्विराजात्म-
कत्वाद्वा ऊर्द्धाधोदिगपेक्षया दिशो दशनामभिर्दशेति श्रुतेः तद-
पेक्षया ‘प्राणाः’ अपि ‘दश’ । गत मन्यत् ॥ १२ ॥ ६ [८. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डेऽष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ८ ॥ *

* पुरस्तात् ६ अ० ४ ब्रा० ११ क० (३५६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

† “विश्वकर्मणे स्वाहा”—इत्येष एव, वा० सं० १२. ४३. २ ।

‡ पुरस्तात् ५ ६ अ० ४ ब्रा० १२ क० (३५६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

§ पुरस्तात् ६ अ० ४ ब्रा० १२ क० (३५६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम् ,
 सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमौ ।
 रत्नोस्त्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यः ,
 व्यश्राणीद्विष्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
 आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मृदुणः शार्करं चार्कतेजाः ,
 रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसाक्षिङ्गणार्यः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डेऽष्टमाध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

॥ इति षष्ठकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकश्च समाप्तः † ॥

* अत्रत्याष्टीप्यन्त्यः पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्याः ।

† इति उत्तर मिह ग-घ-पुस्तकयोः “कण्डिकासङ्ख्या १०२”—
 इति , क-पुस्तकन्त्वेतद्ब्राह्मणीयसप्तमकाण्डान्तम् , ख-पुस्तक मध्ये-
 तद्ब्राह्मणीयतृतीयकाण्डान्तम् , ड-नामपुस्तकेऽत्र कण्डौसङ्ख्या नोस्ति-
 खितेति । तत्र १ ब्रा० २८ क० , २ ब्रा० १६ क० , ३ ब्रा० १६ क० ,
 ४ ब्रा० १५ क० , ५ ब्रा० १५ क० , ६ ब्रा० १२ क० ; तदार्सां सङ्कलन-
 यास्मिन् प्रपाठके १०२ कण्डिकाः सम्पद्यन्ते ।

॥ इति उखासम्भरणं नाम षष्ठं काण्डं * समाप्तम् ॥

— — —

---

* अत्र षष्ठे काण्डे ब्राह्मणसंख्या सम्प्रविंशतिः । तत्र प्रथमे प्रपाठके ४, द्वितीये ४, तृतीये ७, चतुर्थे ६, पञ्चमे ६ । एषु ब्राह्मणेषु कण्डिकाः ५३० । तत्र प्रथमे प्रपाठके ११०, द्वितीये १०४, तृतीये ११४, चतुर्थे १००, पञ्चमे १०२ । तदेतत्सर्वसङ्कलनयात्र काण्डे २७ ब्राह्मणानि श्रुतानि, तत्र ५३० कण्डिकाः सन्तीति सिद्धम् ॥

॥ अथ मूलशुद्धिपत्रम् ॥

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र०	ब्रा०	क०	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पुरुषात् ...	पुरुषाद् ...	१.	१.	१०.	४	११
गुर्भर्भवत् ...	गुर्भ्यभवत् ...	१.	२.	११.	१८	२
त्वङ्मांसमस्थि	त्वङ् मांसमस्थि	१.	२.	१७.	१६	१४
देवा ...	देवा-	१.	२.	२१.	२०	१५
ऽग्नि ...	ऽग्निं ...	१.	२.	२४.	२१	११
देवाश्च ...	देवाश्च देवाश्च	१.	२.	२७.	२२	१०
माघायरति ...	माघारयति ...	२.	१.	५.	८७	६
नियुत्य० ...	नियुत्व० ...	२.	१.	१४.	६०	६
०देकां नु चि०	देकानुचि०	२.	१.	३७.	६७	२
रेता ...	रेतो ...	३.	१.	१६.	१८२	१०
कुन्दः स्त्रे० ...	कुन्दःस्त्रे० ...	३.	२.	६.	२०२	१३
मामदुत् ...	मासदुत् ...	३.	४.	४.	२२१	१४
तस्याक्तो ...	तस्योक्तो ...	३.	४.	५.	२२२	३
मानवीभ्य० ...	मानुवीभ्य० ...	३.	५.	४.	२३०	१३
एतस्यै० ...	एतस्यै ...	३.	७.	१५.	२५४	७.
सम्पद्यन्ते ...	सम्पद्यन्ते ...	४.	३.	१४.	३०६	१५
तद्वैतत् ...	तद्वैतत् ...	४.	६.	११.	३५६	८
बन्ध० ...	बन्धु० ...	५.	१.	७.	३७५	३
अथदिति ...	अथ्यदिति ...	५.	३.	२.	४०६	१
प्रायायाथ ...	प्रयायाथ ...	५.	४.	६.	४२२	१०

(२)

अ शुद्धम्	शुद्धम्	प्र०	ब्रा०	क०	पृष्ठे	पङ्क्तौ
ह्यते	... वाह्यते	...	५.	५.	२.	... ४३६ ११
०ह्यतेव	... ०ह्यतेव	...	५.	५.	४.	... ४३७ ६
ह्येन	... ह्येन ...	...	५.	५.	६.	... ४३८ २
मूर्ध्व	... मूर्ध्व ...	...	५.	५.	१४.	... ४४० ६

शतपथब्राह्मण-षष्ठकारण्डस्य सूचीपत्राणि ।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

अथ प्रथमः प्रपाठकः (असदा इदं मय— १ अ० १ ब्रा०)	... १ पृ०
अथ द्वितीयः प्रपाठकः (प्राजापत्यं चरका— २ अ० २ ब्रा०)	... ८६
अथ तृतीयः प्रपाठकः (प्रदीप्ता एतेऽग्नयो— ३ अ० ३ ब्रा०)	... १७६
अथ चतुर्थः प्रपाठकः (तस्या एतस्या अघातां— ५ अ० ३ ब्रा०)	२७८
अथ पञ्चमः प्रपाठकः (रुक्मं प्रतिसुच्य बिभर्त्ति— ७ अ० १ ब्रा०)	३७१

॥ अथाध्यायसूची ॥

अथ प्रथमाध्यायः (असदा इदं मय— १ प्र० १ ब्रा०)	... १ पृ०
अथ द्वितीयाध्यायः (प्राजापतिरग्निरूपा— १ प्र० ४ ब्रा०)	... ५३
अथ तृतीयाध्यायः (एतदे देवा अनुवन्— २ प्र० ३ ब्रा०)	... १३०
अथ चतुर्थाध्यायः (अथैन मतः खनत्वेव— ३ प्र० ९ ब्रा०)	... २७१
अथ पञ्चमाध्यायः (पर्यङ्कषायनिष्पन्ना— ३ प्र० ६ ब्रा०)	... २४८
अथ षष्ठाध्यायः (भूयांसि हवींषि भवन्ति— ४ प्र० ३ ब्रा०)	... ३०६
अथ सप्तमाध्यायः (रुक्मं प्रतिसुच्य बिभर्त्ति— ५ प्र० १ ब्रा०)	३७१
अथ अष्टमाध्यायः (वनीवाह्येतामिं बिभ्र— ५ प्र० ५ ब्रा०)	... ४३६

॥ अथ ब्राह्मणसूची ॥

सङ्ख्या	ब्राह्मणनाम .	प्र०	ब्रा०	अ०	ब्रा०	पृष्ठे
१ ...	हृष्टिब्राह्मणम् .	...	१	१	...	१
२ ...	चित्तामिब्राह्मणम् .	...	१	२	...	१५
३ ...	अष्टरूपब्राह्मणम् .	...	१	३	...	३६
४ ...	पञ्चपशुब्राह्मणम् .	...	१	४	...	५३
५ ...	दीक्षाब्राह्मणम् .	...	२	१	...	८६
६ ...	पञ्चचित्युत्पत्तिब्राह्मणम् .	...	२	२	...	११६
७ ...	चयनब्राह्मणम् .	...	२	३	...	१३०
८ ...	पञ्चभिन्नलग्नब्राह्मणम् .	...	२	४	...	१६८
९ ...	पुरीष्यब्राह्मणम् .	...	३	१	...	१७६
१० ...	खगनब्राह्मणम् .	...	३	२	...	२०१
११ ...	पिण्डब्राह्मणम् .	...	३	३	...	२१०
१२ ...	„	...	३	४	...	२२०
१३ ...	„	...	३	५	...	२२६
१४ ...	„	...	३	६	...	२४८
१५ ...	उत्खानिर्माणब्राह्मणम् .	...	३	७	...	२५६
१६ ...	अषाढादिब्राह्मणम् .	...	४	१	...	२७८
१७ ...	अवटब्राह्मणम् .	...	४	२	...	२८६
१८ ...	दीक्षाब्राह्मणम् .	...	४	३	...	३०६
१९ ...	उत्खाधिश्चयनब्राह्मणम् .	...	४	४	...	३२४
२० ...	समिदाधनब्राह्मणम् .	...	४	५	...	३२७
२१ ...	भस्मोदपनब्राह्मणम् .	...	४	६	...	३५५
२२ ...	रक्ताब्राह्मणम् .	...	५	१	...	३७१
२३ ...	इष्टब्राह्मणम् .	...	५	२	...	३८१
२४ ...	विष्णुक्रमब्राह्मणम् .	...	५	३	...	४०५
२५ ...	वात्सप्रोपस्थानब्राह्मणम् .	...	५	४	...	४१६
२६ ...	वनीवाहनब्राह्मणम् .	...	५	५	...	४३६
२७ ...	भस्माभ्यवहरणब्राह्मणम् .	...	५	६	...	४४८

॥ अथ विषयसूची ॥

(१ प्र० १ ब्रा०)

हिरण्यगर्भकर्तृक सृष्टेरान्नानम् । तत्र असदर्थनिरूपणम् ,
ऋषिशब्दार्थनिरूपणम् , मध्यमप्राणस्य सर्वेन्द्रियपोषणद्वारा
इन्द्रशब्दवाच्यत्वम् , एकस्मिन् पुरुषे सप्तपुरुषसन्निवेशनम् ,
सप्तपुरुषसंमितस्य विराडात्मकस्य चित्वाग्नेः शिरसः प्रदर्शनम् ,
आहवनीयस्य शिरोरूपत्वञ्च । विराडुत्पत्तिः , तस्य चित्वाग्नि-
रूपत्वम् , पुनश्चयनोपयुक्तसृष्टेरान्नानम् , तत्र पृथिव्याद्युत्पत्ति-
वर्णनञ्चेति ।

(१ प्र० २ ब्रा०)

वाय्वन्तरिक्षादिसृष्टिः , प्रजापतेश्चित्वाग्निरूपता , इष्टका-
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तादयः , इष्टकानां मन्त्रैरुपधेयत्वादि , पञ्चे-
ष्टकाविचारः , पश्चिष्टकादिवर्णनम् , सृत्तिकादीनां मिष्टका-
साधनत्वञ्चेति ।

(१ प्र० ३ ब्रा०)

चयनोपयुक्तानां मवादीनां मष्टरूपाणां मान्नानम् , कुमारो-
त्पत्तिः , तस्यापराष्टनामानि , संवत्सरपर्यन्तमुख्याग्नेर्धारण-
विधानञ्चेति ।

(१ प्र० ४ ब्रा०)

पुरुषाश्चगोऽव्यजात्मकपञ्चपञ्चालम्भनविधिः । तत्र चतुर्विंशतिः
सामिधेयः , वैश्वानरः पशुपुरोडाशः , कामपदयुक्ता याग्यानु-
वाक्याश्च । ततः अष्ट पशुचतुष्टयकायप्रासनम् , इष्टकाकरण-

कालप्रदर्शनम् , पशुशीर्षोपधानम् इष्टकोपधानम् , पशुशिरः-
कवचसम्भानम् , पशूना मग्न्यात्मकत्वम् , पशुवन्धनार्थं रशनानां
विधानम् , पशुष्वेव पञ्चेष्टकासम्पादनम् , सामिधेनीमन्त्राणां
नवाना मेवैकार्यताप्रतिपादनम् , आप्रीमन्त्राणां प्रदर्शनम् , तेषा
मेकाभिधेयताभिधानम् , कुणपमर्त्यत्वदोषपरिहाराय हिरण्य-
शीर्षोपधानविधिपक्षादिकञ्चेति ॥

(२ प्र० १ ब्रा०)

प्रजापतिदेवत्यपश्वनुष्ठाने सम्प्रदायनामप्रदर्शनम् , प्राजापत्य-
पशुपक्षप्रदर्शनम् , वायव्यपशुपक्षप्रदर्शनम् , पञ्चपशुस्थाने एकस्यैव
वायव्यपशोर्विधानम् , पश्वालम्बकालविधानम् , तत्रोपांशुत्वस्य
प्रशंसनम् , अग्निधारणायोखासम्भरणविधिः , चयनसहितसोम-
यागस्य दीक्षाकालविधिः , पञ्चपशु-प्राजापत्यपशु-वायव्यपशु-
पक्षेषु क्रमात् सम्पत्तिकथनम् , पशुयागानन्तरं चयनकर्म्मणि
यजमानकर्त्तव्यानां नियमानां मीमांसादि , दक्षिणादान-
विधिञ्चेति ।

(२ प्र० २ ब्रा०)

उपधास्यमानानां चित्तीना सृषिदेवतासम्बन्धेनोत्पत्तिप्रकार-
वर्णनम् , स्वयमाहोर्षेष्टकानां स्थानविशेषप्रदर्शनम् , तत्र चिति-
शब्दनिरुक्तिञ्चेति ।

(२ प्र० ३ ब्रा०)

चयनमन्त्राणां विनियोगाभिधानम् , अषाढाया इष्टकात्वम् ,
यत्र पुरुषादीनां चतुर्णां पशूनां कायप्रासनं कृतम् तत एव

प्रदेशात् उखाषाटेष्टकाकरणार्थं मृदः आनयनविध्यादि , अनद्या-
पुरुषस्य पुरुषप्रतिनिधित्वम् , रासभस्य च गवाव्योः प्रतिनिधि-
त्वम् , तेषां त्रयाणां पशूना मौञ्जीबन्धनविधानम् , रश्माया-
स्त्रिवृत्त्वम् , आहवनीयस्य दक्षिणेऽवस्थापनञ्च , अग्नेः वैणवी-
त्वादिविधिश्चेति ।

(२ प्र० ४ ब्रा०)

पूर्वविहितानां पञ्चपशूना मभिमन्त्रणादिविधान मिति ॥

.. (३ प्र० १ ब्रा०)

मृदाहरणार्थं ब्रह्माध्वर्युयजमानाना मभिममनम् , अनद्या-
पुरुषनिरीक्षणादि , अश्वपदे आहुतिद्वयविध्यादि , तत्र मन्त्र-
द्वयविधिव्याख्यानादि , ततः पिण्डखननविधिश्चेति ।

(३ प्र० २ ब्रा०)

मृत्खननमन्त्रद्वयविधानादि , कृष्णाजिनास्तरणम् , तत्र पु-
ष्करपर्णनिधानम् , तत्रैव मृत्पिण्डसम्भरणम् , तदभिमर्शनम् ,
तत्र मन्त्रादिविधानश्चेति ।

(३ प्र० ३ ब्रा०)

समन्त्रकमृत्पिण्डाभिमर्शनविधानादि ।

(३ प्र० ४ ब्रा०)

समन्त्रकोदकनिनयनविध्यादि ।

(३ प्र० ५ ब्रा०)

समन्त्रकपञ्चपश्वभिमन्त्रणविध्यादि । तत्र , त्रयाणां पशूना
सुपरि समन्त्रकं पिण्डधारणविध्यादिकश्चेति ।

(३ प्र० ६ ब्रा०)

मृत्पिण्डेः समन्त्रकपलाशपर्णक्षयितोदकसिञ्चनादि । तत्र उदकसेचनम्, फेनासेचनम्, सन्मिश्रणम्, अजलोममिश्रणम्, लोमसन्मिश्रणम्, शक्कराशमायोरसचूर्णैः सन्मिश्रणम्, ततो मन्त्रविधानादि चेति ।

(३ प्र० ७ ब्रा०)

उखाया अधस्तात् पर्याप्तमृत्पिण्डादानविध्यादि, विस्तारिताया निधिमृद उपरि मृत्पिण्डप्रक्षेपमन्त्रविध्यादि, निधेरुद्धिद्वयस्य च समन्त्रं समीकरणविधानम्, उखाया ऊर्ध्वपरिमाणविध्यादि, उखाया उत्तरभागे वर्त्तिकरणविधिः, रास्त्राकरणविधिः, वर्त्तिना मन्त्रे स्तनोन्नयनविधिः, उखानिधानविधिः, उखासङ्ख्याविचारादिकञ्चेति ॥

(४ प्र० १ ब्रा०)

अषाढेष्टकाया निर्माणम्, उखाया निर्माणम्, विश्वज्योतिराख्यानां तिसृणा मिष्टकानां निर्माणम्, अधिदैवतं व्याख्यानम्, अध्यात्मव्याख्यानञ्च । अपि यदेतासा मषाढादीनां मन्त्राहृतमृदोत्पन्नत्वम्, यच्चाषाढादिनामवत्त्वम्, यदपि पादमात्रादिपारिमाणवत्त्वम्, तदेतत् सर्वं मितरेष्टकावैलक्षण्यमिति निरूपणम्, अवशिष्टाया मृदो विनियोगाख्यानम्, अश्वशक्त्रिर्धूपनञ्चेति ।

(४ प्र० २ ब्रा०)

उखादिस्थापनार्थं भवटखननम्, तत्र उखादीनां भवनि-

धानम् , पचनम् , उपावहरणम् , प्रक्षेपोत्क्षेपयोःकालनियमः ,
गर्तादुद्धरणम् , पात्रे स्थापनम् , पयःप्रासेचनञ्चेति ।

(४ प्र० ३ ब्रा०)

दौक्षणीयाप्रयोगः , हविषोरधिदेवताध्यात्मव्याख्याने , औदु-
ग्रभणहोमविधिनिर्वचनादि , सप्तौदुग्रभणयजुषां विधिव्याख्या-
नादि, मुञ्जल्लणावस्तरणम् , शणकुलायास्तरणञ्चेति ।

(४ प्र० ४ ब्रा०)

उखाया आहवनीयेऽधिश्रयणम् , प्रहृच्छनम् , समिदाधानम् ,
उखादीना मात्मत्वादिकल्पनाया मुत्पत्तिप्रदर्शनञ्चेति ।

(४ प्र० ५ ब्रा०)

द्वितीयायाः समिधो वैकङ्कतत्वविध्यादि , त्रयोदशसमिधां
मन्त्राणां विधिव्याख्याने , प्रादेशप्रमाणत्वविधानम् , तदाधाने
मन्त्राणां स्वाहाकारान्तताविधानञ्चेति ।

(४ प्र० ६ ब्रा०)

भस्मोदपनकालादिविधिः , व्रतपरिग्रहादि , उखाभेदे प्राय-
श्चित्तम् , उखाम्यनुगमने प्रायश्चित्तम् , सुत्यादिने आहवनीया-
नुगतौ प्रायश्चित्तादि चेति ॥

— — —

(५ प्र० १ ब्रा०)

रुक्मप्रतिमोकः , रुक्मधारणप्रशंसा , रुक्मधारणप्रकारादि ,
आसन्या औदुम्बरीत्वविधानादि , शिष्यविध्यादि , उखाशब्द-
निरुक्तिः , उख्यानेरिण्डाभ्यां परिग्रहविधानादि चेति ।

(५ प्र० २ ब्रा०)

रुक्मप्रतिमुञ्चनप्रकारादि , शिष्यपाशप्रतिमुञ्चनप्रकारादि , सु-
पर्णोऽसीतिविक्रतिमन्त्रेण इण्ड्राभ्या मग्नेः प्रग्रहणं धारणञ्चेति ।

(५ प्र० ३ ब्रा०)

विष्णुक्रमणविधिः , विष्णुक्रमणेणामेरूर्ध्वबाहुनीद्वहणविध्यादि ,
तस्यास्यामेरवरोहणप्रत्यवरोहणे , तत्र तत्र विहितमन्त्राणां विधि-
व्याख्याने चेति ।

(५ प्र० ४ ब्रा०)

वाक्सप्रवर्णनादि । तत्रोपस्थानमन्त्रत्रयविधिव्याख्याने , उत्तर-
मन्त्रेषु तदतिदेशनम् , विष्णुक्रमवाक्सप्रयोः जगदुत्पादकतया
स्तुतिः , दीक्षाप्रथमदिवसे विष्णुक्रमवाक्सप्रयोः समसनविध्यादि,
तथा संवत्सरानुष्ठानफलकथनादि , तत्र चरमदिवसकर्त्तव्यनिरू-
पणादि चेति ।

(५ प्र० ५ ब्रा०)

उख्यामेर्गाहपत्यचयनार्थं देवयजनदेशप्रापणादिविधानम् । तत्र
पुराहतास्थानम् , वनीवाहनविधिः , तत्फलकथनञ्च गार्हपत्य-
चयनदेशं प्रत्यग्नेः प्रणयनम् , अनस उपरि उख्यामेः स्थापनादि ,
पुनश्चामिदाधानादिविधानञ्चेति ।

(५ प्र० ६ ब्रा०)

भस्मोद्दपनशेषः , अप्सु प्रक्षेपमन्त्रविधिव्याख्याने , अद्भ्यः पुन-
रीषद्विष्मादानविध्यादि , उपस्थानविधिः , द्विविधप्रायश्चित्तविधा-
नादिकञ्चेति ॥

॥ अथ स्मर्त्तव्यालोच्यवचनसूची ॥

- “अग्नयो वा ऋतवः” १. ४. ३६.
 “अग्निं वायु मादित्य मेता ह्येव देवता विश्वं ज्योतिः” १. ३. ४.
 “अग्निना पृथिवीं मिथुनं समभवत्” १. २. १.
 “अग्निरयं पशवः” ३. ५. ६.
 “अग्निरेष यदश्वः” ३. १. २२.
 “अग्निर्गायत्रः” १. १. १५.
 “अग्निर्वायुरादित्य एतानि हास्य (अग्नेः) तानि त्रेधा त्रयाणि”
 “अग्निर्वै होता” ३. ३. ७. [५. ४. ५.
 “अग्निर्वै होता वेदिषत्” ५. ३. ११.
 “अग्निर्ह वै त मग्निरित्याचक्षते” १. १. ११.
 “अङ्गिरा वा अग्निः” ३. ५. ४.
 “अङ्गो वा एष (अग्निः) प्रथम आजगाम” ५. ४. ५.
 “अध्वरो वै यज्ञः” ३. ४. ८.
 “अनिरुक्तो वै प्रजापतिः” २. १. २१.
 “अनूचान माहुरग्निकल्प इति” १. १. १०.
 “अन्नं केतः” २. ३. १८.
 “अन्नं नमः” २. ३. १७.
 “अन्नं पशवः” १. ४. १५.
 “अपरिमिता हि दिशः” ३. ७. ७.
 “अपां ह्येष गर्भः समुद्रियः” ३. ५. ८.

- “असु ह्रीमे लोकाः प्रतिष्ठिताः” ५, १, १७.
 “अयं वा अग्निर्ऋतम्” ३, ५, १०.
 “अयं वा अग्निर्ब्रह्मा च क्षत्रञ्च” ४, ५, १५.
 “अयं वै वायुर्मिषो योऽयं पवते” ४, २, १४.
 “अशुर्वै त मश्व इत्याचक्षते” १, १, ११.
 “अश्वः पशूनां भगितमः” ३, १, १३.
 “असहा इद मय आसीत्” १, १, १.
 “असावादित्यः सत्यम्” ३, ५, १०.
 “असावादित्यो देवः सविता” २, ३, १८, १८.
 “असौ वा आदित्य एष रुक्मः” ५, १, ३.
 “असौ वा आदित्य एषोऽग्निः” ३, २, ८.
 “असौ वा आदित्य एषोऽश्वः” २, ३, २८ ; ३, १, १०.
 “असौ वा आदित्यो दिव्यो गन्धर्वः” २, ३, १८.
 “असौ वा आदित्यो बृहज्ज्योतिः” २, ३, १५.
 “असौ वा आदित्यो हंसः शुचिषत् ५, ३, ११.
 “असौ वै चन्द्रः पशुर्य देवाः पौर्णमास्या मालभन्ते” २, १, १७.
 “असौ वै चन्द्रः प्रजापतिः २, १, १६.
 “असौ स आदित्यः स हिरण्यो भवति” ५, १, २.
 “अहोरात्राणि वै वरुणयः” ४, २, ६.
 “अहोरात्रे वा अभिवर्त्तमाने संवत्सर माप्नुतः” ४, ६, ३.
 “आत्मनो ह्येवेयं वाङ् महिषी” ४, १, ४.
 “आत्मा वै यज्ञः” १, ४, ७. [५, १, १७.
 “आदित्य आसन्नम् आदित्ये ह्रीमा लोका दिग्भिरासता”

“आदित्येन दिवं मिथुनं समभवत्” १. २. ४.

“आपोऽब्रुवन् ०—० फेनोऽब्रवीत् ०—० मृदव्रवीत् ०—०

सिकताः ०—० शर्कराः ०—० अश्मा ०—० अयः ०—०

हिरण्यम् ०—०” १. ३. ६.

“आपो वै जनयोऽङ्गो हीदं सर्वं जायते” ५. ६. ३.

“आपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वा” ३. ३. २.

“आयुर्वा अग्निरायुरेवैतदात्मन् भूते” ५. ३. ७.

“आसुरी माया स्वधया कृतासीति , प्राणो वा असुस्तस्यैषा
माया स्वधया कृता” ४. ४. ६.

..

“इण्ड्राभ्यां परिगृह्णाति , असौ वा आदित्य एषोऽग्निः ,
अहोरात्रे इण्ड्रे अमुं तदादित्य महोरात्राभ्यां परिगृह्णाति
०—० आभ्यां लोकाभ्यां परिगृह्णाति” ५. १. २५ , २६.

“इन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः” ४. ४. ७.

“इन्द्रो ह वै त मिन्द्र इत्याचक्षते” १. १. २.

“इमे वै लोका गौः” १. ३. ३५.

“इमे वै लोका रजांसि” २. ३. १८.

“इयं गायत्री” १. १. १५.

“इयं ब्रा अदितिः” ४. २. २.

“इयं वा आसन्दी , अस्यां हीदं सर्वं मासन्नम्” ५. १. १२.

“इयं ह्यग्निः” १. १. १४.

“उत्तरं सुवि मादधाति ०—० व्यौर्हृष उद्विः” १. ७. ४.

“उत्तरस्मिंस्तदन्वाख्यानं” ४. ६. ७.

“उपांशु वै रेतः सिञ्चते” २. १. २२.

“ऋतवः संवत्सरः” १. ४. ३६.

“एतस्यां ह दिशि (ऐशान्यां) स्वर्गस्य लोकस्य द्वारम्” ४. ४. ४.

“एष लोको निधिः” ३. ७. ३.

“एष ह वा अमृतापुरुषो यो न देवानवति न पितृन् न मनु-
ष्यान्” २. ३. २४.

“एषा ह नाभिः पृथिव्यै यत्रैष एतत् समिध्यते” ४. ५. ६.

“एषा ह संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत् फाल्गुनी पौर्णमासी,
योत्तरैषोत्तमा” २. १. १८.

“एषा होमयेषां देवमनुष्याणां दिग् यदुदीची-प्राची” ४. ४. ३.

“ओषधयः ०—० एतद्वैतासां समृद्धं रूपं यत् पुष्पवत्यः सुपि-
पलाः” ३. ५. १७.

“ओषधयो वै देवानां पत्न्यः ४. २. ४.

“को हि प्रजापतिः” २. १. ५.

“ऋग्दीव हि पर्जन्यः” ५. ३. २. [३. ५. १२.

“क्षत्रं वा अन्वक्षी वैश्यश्च शूद्रश्चानु रासभो ब्राह्मण मजः”

“क्षत्रियं प्रथमं यन्त मितरे त्रयो वर्णाः पश्चादनुयन्ति

०—० ब्राह्मणं प्रथमं यन्त मितरे त्रयो वर्णाः पश्चादनुयन्ति

०—० न कदाचन ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च वैश्यश्च शूद्रश्च पश्चा-

दन्वितः” ३. ५. १३ ।

“गायत्रोऽग्निः” ३. ६. १२.

“गीते वा रमते” ३. १. १५.

“ष्टतभाजना द्यादित्याः” ४. ३. ११.

“चतुःस्रक्तिरेष कूपो भवति” ३. १. २६ ; ४. २. ३.

“चन्द्रमा उ वै सोमः” ३. ६. ०१.

“छन्दांसि वै ग्नाः” ४. २. ७.

..

“ज्योतिर्वै हिरण्यम्” ५. १. २.

“तद् भूमिरभवत् ता मप्रथयत् सा पृथिव्यभवत्” १.१.१५, २.७.

“तद्यत्नाग्नेयं तदेतदङ्गोऽधिजनयति, अनयानया वै भेषजं क्रियते” ५. ६. ६.

“तद् या अमूराप एकं रूपं समदृश्यन्त ०—० यदेव तत्फेनो द्वितीयं रूपं मसृज्यत ०—० सैव सद् यत् तत् तृतीयं रूपं मसृज्यत” ३. ६. ३.

“तस्मिन्नेतस्मिन् सर्वे देवाः श्रिताः ०—० शिरः” १. १. ७.

“तस्य तदेव ब्राह्मणं यत् पुरश्चरणे” ४. ३. ५.

“तानाप्नीतान् पर्यग्निक्कतानुदीचो नीत्वा समन्प्रयत्” १. ४. ६.

“तिर इव वै योनी रेतः सिध्यते ०—० स्वया जायया तिर इवैव चिचरिषति” ३. ५. १८.

“तिष्ठन् वै वीर्यवत्तमः” ४. ४. १.

“ते हेमे लोका मितगुप्ताः” ४. २. १४.

“नयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानः” ३. ३. ५.

“त्रिहृदि प्रजातिः,— पिता माता पुत्रः” ४. १. ५.

“त्रेधा विहिता हि वाग्,— ऋचो यजूंषि सामानि” ४. १. ४.

“दक्षिणतो वा उदग् योनौ रेतः सिच्यते” ३. ३. १०.

“दश प्राणाः” ५. ६. १२. • •

“देवानां वै विधा मनु मनुष्याः” ५. ४. ८.

“द्वौर्वै तृतीयं रजः” ५. ४. ५.

“द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्तय इमे लोका अंसावादित्य एक-
विंशः, एष प्रजापतिः” २. १. ३.

“हिः संवत्सरस्यान्नं पच्यते ४. २. ८.

“नक्षत्राणि वै जनयो ये हि जनाः पुण्यकृतः स्वर्गं लोकं
यन्ति, तेषां मेतानि ज्योतीर्षि, नक्षत्रैरेवैनां मेतत्
पचति ४. २. ८.

“नव प्राणाः” ५. ६. १०. •

“नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्नवाक्षौ द्वौ” ३. ३. ५.

“न वा उल्लं गभं हिनस्ति” ४. ४. १३.

“न वै जरायुर्गभं हिनस्ति” ४. ३. २४.

“न वै मित्रः कश्चन हिनस्ति, न मित्रं कश्चन हि” ४. २. १०.

“न वै योषा कश्चन हिनस्ति” २. ३. ३८.

“पञ्चर्त्तवः संवत्सरः” ३. ६. १२.

- “पर्णकषायनिष्पक्वा एता आपो भवन्ति स्थेन्ने” ३. ६. १.
 “परिमण्डलो ह्येष एकविंशतिनिर्बाधः” ५. १. २.
 “पशवो वै पुरीषम्” २. ३. ३८.
 “पशुः स्वाय रूपायाविर्भवति गौर्वा गवे अश्वो वाश्वाय पुरुषो
 वा पुरुषाय” २. ३. २२.
 “पाप्मा वै मृधः” ३. १. ८.
 “पाप्मा वै वृत्रः” ३. ३. ३. • • •
 “पुत्रस्य जातस्य नाम कुर्यात्” १. ३. ८.
 “पुरुर्ह नामासुररक्षस मास” ५. ५. १४.
 “पुरुषः प्रजापतिः” २. ३. ४.
 “पूर्वं सुद्धि मादधाति ०—० अन्तरिक्षं हैष उद्धिः” ३. ७. ४.
 “पृथिवी ह्येष निधिः” ३. ७. ३.
 “प्रजापतिं सन्त मन्निरित्याचक्षते” १. २. १३, २१.
 “प्रजापतिः प्रथमां चिति मपश्यत्, प्रजापतिरेव तस्या
 आर्षेयम्” २. ३. १०.
 “प्रजापतिरग्निः” २. १. ३.
 “प्रजापतिरेषोऽग्निः उभयस्वेतत् प्रजापतिर्यस्य देवा यच्च
 मनुष्याः” ५. ५. ४.
 “प्रजापतिर्वै भंरतः स दीदं सर्वं विभक्ति” ५. ५. १४.
 “प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः” २. २. ५.
 “प्रजापतिस्त्रय्या विद्यया सहापः प्राविशत्” २. ३. १०.
 “प्रजापतेर्वै शोकादजा समभवत्” ४. २. १६.
 “प्राची हि दिग्गजे” ५. ५. ८. [५. ६. १२.
 “प्राणा अग्निः, यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत् तद्”

“प्राणा वा ऋषयः” १, १, १.
 “प्राणो वा अङ्गिराः” १, २, २८.
 “प्राणो वा अथर्वी” ३, ३, १.
 “प्राणो वै नृषत्” ५, ३, ११.
 “प्राणो वै ब्रह्म” २, ३, १७.
 “प्राणो वै मित्रः” ३, ६, ५.
 “प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुः” ४, ४, १२.

“बाहुर्वा अरत्निः” ५, १, १४.
 “बाह्यत उ वा एतस्य रश्मयः” ५, १, २.
 “ब्रह्म वै पलाशः” ४, ५, ७.

“भूतानि ऋतवः ०—० भूतानाम्प्रतिः संवत्सरः ०—० उषाः
 पत्नी” १, ३, ८.

“मनसि ह्यय मात्मा प्रतिष्ठितः” ५, १, २१.
 “मनो वै पाथ्यो वृषा” ३, ३, ४.
 “मनो वै सविता” २, ३, १३.
 “मर्त्याः कुण्ठा अनपहतपाप्मानः” ५, ६, १.
 “मृक्षयीष्टका ०—० पश्विष्टका ०—० हिरण्येष्टका ०—० वान-
 स्यत्येष्टका ०—० अन्नं पञ्चमीष्टका” १, २, ३०.

“यं जातं कामयेत सर्वं मायुरियादिति वाक्प्रणेन मभि-
 मृशेत्, तदस्मै जातायायुषं करोति” ५, ४, २.

“यः कपाले रसो लिप्त आसीत् सोऽजोऽभवत्” १. १. ११.

“यच्चिनोति तस्माच्चितयः” १. २. १८.

“यज्ञो वै मखः” ३. ७. १.

“यज्ञो वै महिमा” २. ३. १८.

“यत् कपाल मासीत् तदन्तरिक्ष मभवत्” १. २. २.

“यत् कपाल मासीत् सा द्यौरभवत्” १. २. ३.

“यत् कपाल मासीत् सा पृथिव्यभवत्” १. १. ११.

“यथा महान्त मध्वानं विमोक्तं समश्रुवीत तादृक् तत्” ५. ४. १२.

“यदरसदिष स रासभोऽभवत्” १. १. ११.

“यदरोदीत् तस्माद् रुद्रः” १. ३. १०.

“यदु भिन्नायै प्रायश्चित्तिरुत्तरस्मिन्सदन्वाख्याने” ३. ७. २२.

“यद्वा अस्थै क्षतं विलिष्ट मङ्गिर्वै सन्धीयते” ३. ४. १.

“यैव प्रथमा वित्ता सा महिषी” ४. १. १.

“यैषु वनस्पतिपूर्ग् यो रस उदुम्बरे तं दधाम” ४. ५. ३.

“योनिरविच्छेद माहरति रेतसोऽविच्छेदाय” ३. ३. १०.

“योनिर्मुञ्जाः, शणा जरायु, उत्सवं घृतं, गर्भं समित्” ४. ४. १५.

“योनिर्वै पुष्करपर्णम्” ३. २. ७.

“योनिर्घ्नैतदग्नेः समुद्र मभितः पिब्वमानम्” ३. २. ८.

“यो वाक् कर्म करोति स एव तस्योपचारं वेद” ४. २. १७.

“यो वै पुत्राणां राध्यते तेन पितरं पितामहं पौत्रमाचक्षते” १. २. १३.

“योषा वै सिनीवाली एतदु वै योषायै समृद्धं रूपं यत् सुकपर्दा

सुकुरीरा स्त्रीपशा समर्हयति” ३. ६. १०.

“रश्मयो वा एतस्य निर्वाधाः” ५. १. २.

“रश्मयो वा एतस्याक्षयः” ३. ४. १०.

“रसो वै मधु , रसवतीरयक्ष्मत्वाय” ३. ४. २.

“रुद्रः , सर्वः , पशुपतिः , उग्रः , अशनिः , भवः , महान् देवः , ईशानः , तान्येतान्यष्टावन्निरूपाणि , कुमारी नवमः” ।

“अग्निर्वै रुद्रः , आपो वै सर्वः , ओषधयो वै पशुपतिः , वायु-
र्वा उग्रः , विद्युद्वा अशनिः , पर्जन्यो वै भवः , प्रजा-
पतिर्वै चन्द्रमाः , प्रजापतिर्वै महान् देवः , आदित्यो वा
ईशानः” १. ३. १०—१८ ।

“रेतो वा आज्यम्” ३. १. १८.

“रोहितो हान्नेरश्वः” ४. ५. ४.

“रौद्रा वै पशवः” ४. ४. ७.

“लोम त्वङ् मांस मस्थि मज्जा ता एवैताः पञ्चचितयः” १.२.१७.

“वज्रो वा आज्यम्” ३. १. १८ ।

“वज्रो वै पशवः” ३. ५. ६.

“वक्तृणा वै यज्ञे रज्जुः” ३. ४. ८ ; ७. १३.

“वाक् पुष्करपर्णम्” ३. २. ७.

“वाग्वै अग्निः प्राण इन्द्रः (इन्द्राग्नी)” १. २. २८.

“वाग् वा ददं कर्म , प्राणो वाचस्पतिः” २. ३. १८.

“वाग्वै दध्यङ्ङायर्वणः” ३. ३. ३.

“वाग्वै धिषणा” ४. २. ५.

“वाग्वै मन्त्रः” ३. २. ७.

“वा घतस्तान् (रश्मीन्) एनदेतदाह” ३. ४. १०.

- “वायुनान्तरिक्षं मिथुनं समभवत्” १. २. ३.
 “वायुर्वै वसुरन्तरिक्षसत्” ५. ३. ११.
 “वारुणो वै पाशः” ५. ३. ८.
 “विष्णुर्यज्ञः विष्णुर्हि भूत्वाक्रमते” ५. २. ११—१६.
 “वृत्रं पाप्मानम्” २. १. १८.

- “शक्त्या हि स्वर्गं लोक मेति” २. ३. १४.
 “शाणो रुक्मपाशः” ५. १. ७.

- “संवत्सरः प्रजापतिः” २. १. ५.
 “संवत्सरा ऋषयः” १. ४. २६.
 “संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः” ४. ३. २०.
 “स एतान् पञ्च पशून्पश्यत्—पुरुष मश्वं गा मवि मजम्”
 “स एतान् पञ्च पशून् प्राविशत्” १. ४. ३. [१. ४. २.
 “स एषोऽग्निरेव यत् कमुकः” ४. ४. ११.
 “सप्ततथ्य एता देवताः” ४. १. १७.
 “सप्तर्तवः संवत्सरः” ४. ३. १४; ४. ७.
 “सर्वाणि हि चित्राण्यग्निः” १. ३. २०.
 “सवितैषोऽग्निः” २. २. ६. [१. ४. ७.
 “स शीर्षाण्यैवोत्कृत्योपाधत्ताथैतराणि कुसिन्धान्यप्सु प्रौष्णावत्”
 “सा चतुस्तना भवति । चतुस्तना हि गोः, तां हैके हिस्तनां
 कुर्वन्ति, अथो अष्टस्तनाम् । न तथा कुर्याद् । ये वै गोः
 कनीयस्तनाः पशवो ये भूयस्तनाः, अनुपजीवनीयतरा
 वा अस्येते अनुपजीवनीयतराश्च हैतां ते कुर्वन्ते । अथो

इ ते न गां कुर्वते, शुनीं वा, अविं वा, वडवां वा ।

तस्मात् तथा न कुर्यात्” ३. ७. १८.

“सोमो वै पर्णः” ३. ६. १.

“सोमो वै पलाशः” ४. ५. ७.

“स्वर्गो वै लोको नाकः” १. १. १४.

“हिरण्य ममृतम्” १. १. २. .

॥ अथ कण्डिकासूची ॥

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
अक्रन्दमिस्तनयमिव ...	४०५	अथ प्रायश्चित्तीकरोति ३५६ , ४५२	
अग्नये वैश्वानराय स्वाहेति ३१०		अथ फेनं जनयित्वान्ववदधाति २४८	
अग्नेभ्यावर्त्तिन् । अभि ...	४०७	अथ मित्रस्य चर्षणीधृत ...	२६२
अग्ने बृहन्नुषसामूर्ध्वोऽवस्थादिति ४०८		अथ नृत्पिण्ड मपादत्ते ...	२५६
अजायै पयसाच्छृण्वति ...	२६३	अथ नृत्पिण्ड मभिन्दशति ...	२१०
अथ कृणाजिनं च पुष्करपर्णं २२१		अथ नृद माहृत्य । उखा ...	३५७
अथ क्षत्रियस्य । उदेवां ...	३४२	अथ यदास्ते व्रतं प्रयच्छन्ति ...	३५७
अथ चतस्रः ऋषीः	२६४	अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् ३६०	
अथ तत्राप उपनिनयति ...	२२०	अथ यदि प्रसृत आहवनीयो ३६०	
अथ तिरश्चीर राक्षां ...	२६३	अथ यदाग्नीष्रियोऽनुगच्छेत् ३६०	
अथ पूर्वं सुद्धि मादधाति ...	२६०	अथ यदेव उखोऽग्निरनुगच्छेत् ३५६	
अथ प्रयौति । सश्चष्टां ...	२५०	अथ यच्चिते ऽग्निर्निधीयते ।	
अथ प्रातरुदितऽआदित्ये ...	३५६	असौ स अदित्यः ...	२०

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
अथ यच्चितेऽग्निर्निधीयते ।		अथातः सम्यदेव । समिधं ...	४४०
यैवेतेषां सप्तानां ...	३	अथातो भस्मन एवाभ्यव- ...	४४८
अथ यानि दृश । सा दृशाक्षरा	६६	अथाधःश्रय मादधाति ...	३३६
अथ येतेवाऽसप्तानां ...	२	अथाध्यात्मम् । आत्मैवानिः	३७६
अथ यो गर्भोऽन्तरासीत् ...	४	अथाध्यात्मम् । आत्मैवोखा	२७६
अथ रासभम् । उर्वन्तरिक्षं ...	१७०	अथाध्यात्मम् । शिर एष ...	३०८
अथ रासभम् । युष्माथाऽ ...	१६६	अथानङ्गाहौ युनक्ति ...	४३८
अथ रासभम् । स्थिरो ...	२३०	अथानङ्गापुरुष मीक्षते ...	१७७
अथ रासभस्य । वृषाणि ...	२३१	अथानङ्गापुरुष मीक्षते ...	२३३
अथ वल्लीकवपा ...	१७७	अथापरशुशृक्ष मादधाति	३३८
अथ वात्सप्रेयोपतिष्ठते ...	४१६	अथापादत्ते । अगऽआयाहि	२३२
अथ विष्णुक्रमान् क्रमते ...	३६४	अथापादत्ते । तद्वदत्राग्रेयं	४५०
अथ विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा ...	३५५	अथान्ध मभिमन्त्रयते ...	१७७
अथ वेकङ्कती मादधाति ...	३३७	अथास्मिन्समिध मादधाति	४४०
अथ शिष्यपाशं च रुक्मपाशं	४०८	अथास्यै विल मभिपद्यते ...	२६५
अथ शिष्यपाशं प्रतिमुच्यते	३६१	अथैतं वायवे नियुत्वते ...	८७
अथ सर्वसम्यत् । चत्वारः ...	३७८	अथैतत्तथं पिष्टं भवति ...	२४६
अथ सावित्रीं जुहोति ...	३१०	अथैतस्य नियुत्वतीयस्य ...	६७
अथ ह स्नाह ताण्डाः ...	२१	अथैतस्य प्राजापत्यस्य ...	६६
अथाजम् । शिवो भव ...	२३०	अथैता उत्तराः पालाशयो ...	३३६
अथाजम् । पृथिव्याः ...	१७०	अथैतान् पशूनावर्त्तयन्ति ...	२३२
अथाजम् । योगेयोगे तवत्तरं	१६६	अथैते त्रिष्टुभा ऽउत्तरे ...	२१२
अथाजलोमान्धाच्छिद्य ...	२३५	अथैतेन सतुर्धेन यजुषा ...	२६१
अथाजलोमैः सऽरुजति ...	२४६	अथैनं विष्यति । तददेवास्य	२३५
अथाजस्य । ऋतम् सत्यं नृत्तम्	२३२	अथैनम् शिष्येन विभर्ति ...	३७५
अथातः सम्यदेव । आसन्दी	३७८	अथैन ऽअभिन्दति ...	२०३

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठं	कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठं
अथैनं कणाजिने	२०२	अथैनं परिगृह्णाति	२१०
अथैनं मतः खनत्येव	२०१	अथैनं परिलिखति	१८४
अथैनं मतो विकृत्या	३६२	अथैनं पुष्करपर्णे	२०३
अथैनं मभिमन्त्रयते	४०७	अथैनं वायुना सन्धधाति	२२०
अथैनं मस्यां खनति	१८५	अथैनं दिग्भिः सन्धधाति	२२१
अथैनं मस्यां खनति	२८६	अथैनं धूपयति । स्थेन्ने	२८०
अथैनं माक्रमयति	१७८	अथैनान् प्राच उत्क्रमयति	१७०
अथैनं मादायोत्तिष्ठति	२२२	अथैनं माच्छृणोति	२०१
अथैनं मासन्ध्यां विभर्त्ति	३७४	अथैनं मुदच्छति	२६१
अथैनं मिण्ड्याभ्यां परिगृह्णाति ।		अथैनं पर्यर्चयति	२६२
अथौ वा आदित्यः	३७७	अथैषा बृहत्युत्तमा	२१२
अथैनं मिण्ड्याभ्यां परिगृह्णाति ।		अथो ऽव्याहुः । अग्निमेव	१७
नक्तोषासा समनसा	३६१	अथो ऽव्याहुः । प्रजापतिरेव	२०
अथैनं मित ऊर्द्धं प्राच्छं	२२३	अथो ऽव्याहुः । प्रजापतिरेवेमा	१७
अथैनं मिति प्रगृह्णाति । एतद्वा ४०८		अथो ऽएक इति ब्रूयात्	२४
अथैनं मिति प्रगृह्णाति । एतद्दे ४०५		अथोखां करोति । आत्मानं	२७६
अथैनं मुखया विभर्त्ति	३७७	अथोखां करोति । इमां	२७८
अथैनं सुत्क्रमयति	१७६	अथोखा मवदधाति	२८६
अथैनं सुत्क्रान्त मभिमन्त्रयते १८०		अथो गौरिति ब्रूयात्	२५
अथैनं मुदच्छति । उडु त्वा ४३८		अथोत्तरं सुद्धिं मादधाति	२६१
अथैनं सुष्मृणोति	१७६	अथो दाविति ब्रूयात्	२५
अथैनं सुपतिष्ठते । एतद्वा	४१०	अथोपविश्य नृद मभिजुहोति १८१	
अथैनं सुपनच्छति	२२२	अथौदुम्बरी मादधाति	३३७
अथैनं सुपावहरति । एतद्वा यो ४०६		अथौदुग्धभगानि जुहोति	३०८
अथैनं सुपावहरति । ओषधयः २३३		अदितिष्ठा देवी विश्वदेयावती २८६	
अथैनं मतेषां प्रभूना सुपरिष्ठात् २३१		अनङ्गापुरुषं पुरुषात्	१३७

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीति ...	३५७	आ विश्वतः प्रत्यक्षं ...	१८३
अन्यतः क्षुत् स्यात् ...	१४१	इमं नो देव सवितर्यज्ञं ...	१३६
अन्वग्निरुषसा मग्न ...	१७७	उखां कृणोतु । शक्या ...	२५१
अपादाय भस्मनः प्रत्येत्य ...	४५१	उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एतद्दे ३६४	
अपां पृष्ठ मसि ...	२०३	उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एषा ३२४	
अपो देवीरुपसृज ...	२२०	उभयं हैतद्भवति ...	२२
आस्वप्नेसघिष्टवेति ...	४४६	उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चा-	
अभि शुक्लानि च कृष्णानि च ३७२		न्वाह । प्राणो ...	५६
अभूदा ऽइयं प्रतिष्ठेति ...	६	उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चा-	
अभूदा ऽइयं प्रतिष्ठेति, ...	४०	न्वाह । तासां सुक्तो०—०	
अभिरसीति ...	१४२	नृचं दादृशाप्रियः ...	८६
अमावास्यायां दीक्षते ...	६३	उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चा-	
अश्वशकैर्धूपयति ...	२८०	न्वाह । तासां सुक्तो०—०	
अश्वस्य पदे जुहोति ...	१८४	नृच ५ हिरण्यगर्भ- ...	८७
असदा ऽइद मग्न ऽआसीद् १		एक एष भवति । एक देवस्य ३०७	
अहरहरप्रयावं भरन्त इति ३४०		एक एष भवति । एक मित्रं हि ३०८	
अहोरात्रे वा अभिवर्त्तमाने ३५६		एतद्दे देवा अन्नवन् । चेतयध्व	
आक्रम्य वाजिन् । पृथिवी ...	१७६	मिति०—० प्रजापति रिमा ११६	
आगत्य वाज्यध्वान मिति ...	१७२	एतद्दे देवा अन्नवन् । चेतयध्व	
आग्नावैष्णव एकादशकपालः ३०६		मिति०—० सवितेतानि १३०	
आज्येन जुहोति ...	१८२	एतद्दे देवाः । यश्चैनानदेङ् ३४१	
आ त्वा जिघ्र्मि मनसा ...	१८२	एतद् वै यैव प्रथमा पौर्णमासी ६४	
आदित्ये रास्त्रासीति ...	२६४	एतस्या माहुत्वा ५ ...	१३७
आपो देवीः । प्रतिगृभ्णीत ४४६			
आपो ऽब्रुवन् । क वथं ...	३६		

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
बोधधयः प्रतिगृहीत ...	२३४	तदाहुः । कतरत इष्टकायाः	२४
भौदुधरी भवति । जग्वै ...	३७४	तदाहुः । कति पशवः ...	२४
छायाजिने निष्कृतो भवति ...	३७२	तदाहुः । कथं मस्यैतत् ...	६५
गायत्रीभिः । प्राणो ...	२११	तदाहुः । कथं मस्यैषोऽग्निः	५८
याज्ञा देवीः । विश्व- ...	२६१.	तदाहुः । कस्मादस्या अपि-	२३
घृत एव भवति । घृतभाजना	३०८	तदाहुः । कस्यै कामाय ...	२५
घृते न्युक्ता भवति । अप्रियस्यै	३२७	तदाहुः । किं हि तं ...	१६
चतुःसक्तयः पादा भवन्ति ।	३७४	तदाहुः । तद्वदेतस्मिन् ...	६८
चतुर्भिरपादन्ते । तद्ये ...	४५१	तदाहुः । नैतेन पशुनेष्टोपरि	६८
चित्तं विज्ञात मयि ...	३१०	तदाहुः । गृहहविष्याक्रमा ...	४२३
जनयन्त्याच्छिन्नपत्रा ...	२६१	तदाहुः । यदेव मेकेष्टको ...	२३
ज्योतिर्भग्नं त्वामि ...	२०१	तदाहुः । यदावद्य एतस्याग्ने-	६४
तं वा ऽवदित्या खनति ...	२८६	तदुत्तरं ह्ययाजिनादुप- ...	२०३
तं वा एतम् । अत्र ...	३६३	तदु वा ऽव्याहुः । वपाया ...	६०
तत् हेके । एतया ...	३६३	तदेता वा ऽवस्य ताः ...	१६
त एते सर्वे पशवो ...	५६	तदेता वाव घट देवताः ...	१२१
ततो याष्टाचत्वारिंशत् :	६५	तद्व स्माहृताः ...	२१
तत्त्वाय सविता धिय इति ...	१३३	तद्वै क ऽव्याहुः । अचैवेते ...	५६
तत्पर्यस्यति । वासो ...	२२२	तद्वै क ऽव्याहुः । स्वयं ...	४३६
		तद्वै के । इत्येवेतानि पशुग्रीवाणि	६३
		तद्वै के । यदि चिर मर्षि- ...	३२६
		तद्वत्तत् सत्यम् । असौ ...	३७१
		तद्वदग्निभ्य इति ...	५७
		तद्वदस्यताश्चरत् ...	४०
		तद्वदितो यताम् । अन्धः ...	२३२
		तद्वदिष्टा पशुनापश्यत् ...	५५

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
तद्यदपां पुरस्ताज्जुहोति ...	६०	त सुपरिनाभि विभर्ति ...	३७३
तद्यानि तानि भूतानि ...	४०	त मेतः संवत्सर एव ...	४३
तद्यानि त्रीणि प्रथमानि ...	१३२	त मेतया विज्ञाया । इत ...	३६३
तद्यास्ताः त्रियः । एतानि ...	५५	तं पौर्णमास्या मालमेत ...	६१
तदा ऽअहोरात्रे एव ...	४२२	तं प्रजापतिरब्रवीत् ...	४०
तदा ऽआत्मैवोखा । योनिर्मुञ्जाः ३२८		तं प्रथयति । वसवस्ता ...	२६०
तदा ऽउखेति हे अक्षरे ...	३७७	तस्य मर्ग एव प्रतिष्ठा ...	३७६
तदा ऽउपाशु भवति ...	६२	तस्य सप्तदश सामिधेयः ...	८८
तदे पौर्णमास्या मेव ...	६१	तस्या एतस्या अषाढा ...	२७८
तदे फाल्गुन्या मेव ...	६१	तस्याप एव प्रतिष्ठा ...	३७५
तं तिष्ठन् प्रतिमुञ्चते ...	३६०	तस्याहोरात्रे एव प्रतिष्ठा ...	३७६
तं देवा अमावाहुतिभिः ...	२१	तस्यैकविंशतिः सामि० ...	८६
त मप्रिरब्रवीत् । उपाह ...	११६	तस्यै क्षणानुमयति ...	२६५
त मजस्योपरिष्ठात् प्रयज्ञमैति २३३		तां यदग्निः सन्नपति ...	३२६
त मब्रवीत् । कस्मिन्स्योप-	१६	तां यदार्चिरारोहति ...	३२६
त मब्रवीत् । पशुपतिरसीति	४१	तां वा एताम् । एकाः ...	१३०
त मब्रवीत् सर्वोऽसीति ...	४१	ताः सन्नतां जुहोति ।	
त मब्रवीदग्निरसीति ...	४२	एतद् देवा ...	१३१
त मब्रवीदीशानोऽसीति ...	४२	तस्य सन्नतां जुहोति ।	
त मब्रवीदुग्योऽसीति ...	४२	सन्नता हि ता ...	१३२
त मब्रवीद्भवोऽसीति ...	४२	ताः सावित्री यजुर्वोदपति २६२	
त मब्रवीद्भद्रोऽसीति ...	४१	ताः हेके पिस्तगां कुर्वन्ति ...	२६५
त मब्रवीन्महान्देवोऽसीति	४२	ताः हेके हिरण्मयी ...	१४३
त मन्वस्योपरिष्ठात् प्रयज्ञाति २३१		ताः षट् सम्यद्यन्ते ...	२१३
त मसावादित्योऽब्रवीत् ...	१२१	ता उप सृजति । आपो हि ष्ठा २४८	
त सु त्वा पाथ्यो वृषा ...	२११	ता एता अपश्यत् । ऊर्वा ...	६१

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
ता एता ऊर्द्धा अस्य समिधो	६१	तां प्रादेशमात्री मेवोर्ध्वा' ...	२६२
ता एता एकयाख्यानाः ०—०		ता वा एता नव सृष्टयः ...	६
एत मेवाभि ता ...	४२१	ता विषमा विषमपदाः ...	६२
ता एता ऐकयाख्यानाः ०—०		तासा मग्नेषु स्तनानुन्नयन्ति	२६४
प्रजापतिश्च समैन्ध ...	६०	तास्त्रयोदश सम्यदन्ते ...	३४२
ता एता एकयाख्यानाः ०—०		ता हैके तिस्रः कुर्वन्ति ...	२६६
प्रजापति माप्रीणात् ...	६२	ते चेतयमानाः । एतदपश्यन्	४४६
ता एता एकादशादधाति ...	३४१	ते दक्षिणतस्तिष्ठन्ति ...	१३६
ता एता एतस्यै भवन्ति ...	२६४	तेनेतेनान्तरतश्च बाह्यतश्च	२६२
ता एता यजुष्कृतायै ...	२८०	ते प्रयन्ति । अग्निं ...	१७६
तां चतुर्भिरादत्ते ...	१४३	ते प्राञ्चस्तिष्ठन्ति ...	१३६
तां तिष्ठन् पृथङ्गति । इमे ...	३२४	ते ऽब्रुवन् । उप वय ...	१२१
तान् वायुरब्रवीत् ...	१२०	ते ऽब्रुवन् । चेतयध्व ०—०	
तानि दश भवन्ति । दशाचरा	४५२	तदब्रुवंस्ते ...	१८२
तानि नव भवन्ति ...	४५२	ते ऽब्रुवन् । चेतयध्व ०—०	
तानि वै भूयाश्च भवन्ति	३०६	तदब्रुवन्ति ०—० परमेष्ठी	१२०
तान्य हैके उखाया मेवेतान्य-	३११	ते ऽब्रुवन् । चेतयध्व ०—०	
तान्येतान्यष्टावभिरुपाणि ...	४३	तदब्रुवन्ति ०—० मिन्द्रामी	१२०
तान्येतान्यष्टौ सावित्राणि ...	१२६	ते ऽब्रुवन् । न वा ...	२
ताभ्यां वै विपर्यास मेति ...	४२३	ते ऽब्रुवन् । यद्यह ...	१३७
ता मादत्ते देवस्य ...	१४१	ते मौञ्जीभिरभिधानीभि-	१३८
ता मादधाति । इन्द्रः ...	३२७	ते यदब्रुवन् । चेतयध्व ०—०	
ता सुतरे विष्टतीये ...	२६३	तस्माच्चितयः ...	१२२
ता मूर्द्धा सुदृगङ्गन् जुहोति	१३१	ते यदब्रुवन् । चेतयध्व ०—०	
तां परियह्य निदधाति ...	२६५	तस्माच्चिति- ...	१३०
तां परियह्य निदधाति ...	२६१	तेषां चतुर्विंशतिः ...	५८

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठ	कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठ
तेषां विषमा रश्मनाः स्युः ...	५७	दाभ्यां स्वनति	२०२
ते होचुः । हल येषु वनस्यति-	३३८	दाभ्यां प्रवृणक्ति	३२५
त्रिभिः प्रयौति । त्रिवृद्गमि-	२५१	दाभ्यां सङ्खजति	२५०
त्रिभिः सम्भरति	२३२	घिषणस्वा देवीः । विश्व ...	२६०
त्रिभिरन्विच्छति । ०-०		नीमा पृथिव्याः समिधाने ...	३४०
ते पञ्चसम्पदा	१३८	नि होता होलघदने ...	२१२
त्रिभिरन्विच्छति । ०-०		पञ्च भवन्ति । पञ्च ह्येति ...	५७
त्रिभिः पुरस्तादग्नि- ...	१७१	पञ्चाध्वरस्य जुहोति ...	३०६
त्रिभिरभिमन्त्रयते	१६६	पर मस्याः परावत इति ...	३३८
त्रिभिरभिमन्त्रयते	२३१	परि वाजपतिः कविः ...	१८५
त्रिभिरभ्यवहरति	४५०	परिश्रितं भवति । एतदे ...	२३५
त्रिभिरादत्ते	१४२	पर्यङ्कषायनिष्पन्ना एता ...	२४८
त्रिभिरुपतिष्ठते	४११	पादमात्री भवति । प्रतिष्ठा ...	२७८
त्रिवृतो भवन्ति त्रिवृद्गमि-	१३८	पुरुषं प्रथम मालभते ...	५७
दक्षिणत आह्वनीयो ...	१३६	पुरुषोऽस्यो गौरविरजो ...	५७
दिवस्परि प्रथमं जज्ञे ...	४१६	प्रजापतये मनवे स्वाहेति ...	३१०
दृक् ह्रस्व देवि पृथिवि स्वस्त्य	३२५	प्रजापतिः प्रथमां चिति- ...	१२२
दृष्टानो रुक्म उर्या यदौदिति	३६०	प्रजापतिरग्निरुपाण्यभ्य- ...	५३
देव सवितः प्रसुव	१३५	प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयस्वेतत्	
दादश क्षत्रियस्य वा पुरो- ...	३४१	प्रजापतिर्निरुक्तश्चानिरु-	२८०
दादशाप्रियः । दादश ...	६०	प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयस्वेतत्	
दाभ्या मक्षराभ्याम्	४१०	प्रजापतिर्यच्च	४३७
दाभ्या मभिजुहोति	१८३	प्रजापतिर्वा ऽद मग्न आसीत्	३६
दाभ्या मभिष्टति	२०४		
दाभ्या सुपावहरति	२३४		

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
प्रदीप्ता एतेऽप्रयो भवन्ति ...	१७६	यद्देव चतुर्विंशतिः चतु- र्विंशो वै पुरुषो ...	५६
प्र-प्राय मग्निर्भरतस्य ...	४४०	यद्देव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जगती जगती ...	६१
प्राजापत्यं चरका आलभन्ते ...	८६	यद्देव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जगतीयं ...	६०
प्राचो यन्ति । प्राची ...	१७६	यद्देव प्रत्यवरोहति । एतद्वा ०—० जयति ...	४०७
प्रादेशमाचो भवति ...	२२७	यद्देव प्रत्यवरोहति । एतद्वा ०—० रोहति ...	४०६
प्रादेशमानी स्यात् ...	१४०	यद्देव रुक्मं प्रतिसृज्य विभर्ति । असौ ...	३७१
प्रादेशमाब्रूही भवति ...	३७४	यद्देव रुक्मं प्रतिसृज्य विभर्ति । एतद्दे देवा ...	३७१
प्रादेशमावो भवन्ति ...	३४२	यद्देव रुक्मं प्रतिसृज्य विभर्ति । ऐतो वा ...	३७१
प्रेक्ष्ये ज्योतिमान् पाहि ...	४३८	यद्देव वाययः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः प्राजापतिं ...	८६
मेनोऽब्रवीत् । काहं ...	३६	यद्देव वाययः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो ऽहं ह प्राजापते- ...	८६
बोधो मे अस्य वचसो ...	४५१	यद्देव विष्णुक्रमवात्सप्रे ०—० प्राजापतिः स्वर्गं ...	४२२
भूयांसि हवींसि भवन्ति ...	३०६	यद्देव विष्णुक्रमवात्सप्रे ०—० प्राजापतिरिमं ...	४२१
मनो मेघा मग्निं प्रयुज्य ...	३१०		
मा सु भित्वा मा सु रिष ...	३२५		
मित्रः स्रष्टव्य । प्रथिवी ...	२४६		
सुक्लकुलायेनावस्तीर्णा भवति ...	३११		
वदन्नवीत् । काहं ...	३६		
वदन्नयान् हवै कुर्वन्ति ...	६३		
यद्येषोऽस्मा भिद्येत ...	३५८		
यद्देव चतुर्भिः ...	१४४		
यद्देव चतुर्विंशतिः चतुर्विंश- ५६			

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
यद्वेव वैश्वानरः । ऋतवो ...	६२
यद्वेव सप्तदश । सप्तदशो ...	८८
यद्वेव सुवच्च सुक् च ...	१३२
यद्वेवाक्रमयति ...	१७८
यद्वेवामावास्यायाऽ रेतो	६३
यद्वेवाष्टकायाम् । अष्टका ...	६३
यद्वेवाष्टकायाम् । पर्वतत् ...	६३
यद्वेवाष्टाचत्वारिंशत् ...	६५
यद्वेवाष्टावग्निरूपाणि ...	४३
यद्वेवाह मखस्य शिरोऽसीति	२६०
यद्वेवैकविंशतिः । एवविंशो	८७
यद्वेवैतद्वर्जपति ...	४३६
यद्वेवैतं पशु मालभते । एत-	
स्मिन् ह पशौ ...	६०
यद्वेवैतं वायवे नियुत्वते ...	८८
यद्वेवैतं वैश्वानरं निर्वपति	३०७
यद्वेवेतान् पशूनालभते ...	५६
यद्वेवेता माहुतिं जुहोति	
०—० प्रीणाति ...	१३१
यद्वेवेता माहुतिं जुहोति	
०—० रेतोभूतऽ ...	१३१
यद्वेवेते ऽआहुती जुहोति	१८२
यद्वेवेते हविषी निर्वपति ...	३०७
यद्वेवेनऽ शिष्येन विभर्त्ति	३७५
यद्वेवेन मिष्टाभ्यां परियुह्यति	३७८
यद्वेवेनं परिलिखति ...	१८४

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
यद्वेवोदङ् प्राङ् तिष्ठन् ।	
एतस्याऽ ह दिशि ...	३२४
यद्वेवोदङ् प्राङ् तिष्ठन् ।	
एषा होमयेषां ...	३२४
यद्वेवोपतिष्ठते । एतद्वे देवा	४१०
यद्वेवोपरिनाभि । अवाग्ने ...	३७३
यद्वेवोपरिनाभि । एतदे ...	३७३
यद्वेवोपरिनाभि । यद्दे ...	३७३
यद्वेवोपाऽशु । प्राजापत्यं ...	६२
यद्वेवोभयतः ऋतु । अतो वा	१४१
यद्वेवोभयतः ऋतु । एतदा	१४१
यस्य प्रयाण मन्वन्ध- ...	१३५
याः सेना अभीक्ष्णीः ...	३४१
युक्ताय सविता देवानिति ...	१३३
युक्तेन मनसा वय मिति ...	१३३
युजे वां ब्रह्म पूर्यं ...	१३४
युजते मन उत युजते धिय ...	१३४
रुक्मं प्रतिसृज्य विभर्त्ति ...	३७१
रुद्राः सऽहव्य । पृथिवीं ...	२४६
वनीवाह्येतापिं ...	४३३
वपा पशुपुरीडाशः ...	६६
वरुचौष्ठा देवोः ...	२६०
वसवस्वाऽऽहृन्दन्तु ...	२६२
वसवस्वा धूपयन्तु ...	२८१

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
वाची विष्टति मग्निं	३१०	स एतान् पञ्च पशून् प्राविशत्	५३
वाङ्मोखा भवति	३२८	स एष पिता पुत्रः	२२
विद्या ते ऽव्यग्ने त्रीधा	४२०	स एष पुरुषः	२
वि पाजसा पृथुना शोशुचान्	२३५	स रेक्षत । इमे वा	५३
विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि		स रेक्षत । नाना वा	५४
०—० ऽभिमातिहे-	३६५	स रेक्षत । यदि वा ऽइद	५५
विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि		स रेक्षत । य मिम मात्मान	५५
०—० ऽरातीयतो	३६५	स रेक्षत । या वै श्रीरभ्य-	५४
विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि		स जुहोति । आकूति मग्निं	३०६
०—० शत्रूयती	३६५	स जुहोति । युञ्जानः	१३२
विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि		स गते वायुर्मातरिश्वा	२२०
०—० सपत्नहेति	३६४	स पुरोहितस्यादधाति	३४२
वैश्वानरः पशुपुरोडाशः	६२	स प्रजाः सृष्ट्वा	१८
शणकुलाय मनरं भवति	३११	स प्राश्वशकानि भवन्ति	२८१
श्यामी भवति । इयानि	८६	स मनसा वाचं मिथुनं	१६
संवसाथाः स्वर्विदा	२०४	स मनसैव । वाचं ०—०	
सःसीदस्व मह्यः २॥ ऽव्यसीति	२१३	स एकादश	१७
स इमांस्त्रीकांस्त्वृष्ट्वा	१६	स मनसैव । वाचं ०—०	
स उपदधाति । तथा	२२	स द्वादश	१७
स एता अपश्यत् । समा-	६०	स पिघामिं दुवस्यतेति	४३७
स एतान् पञ्च पशून्पश्यत् ।		समुद्रे त्वा वृमणा	४२०
पुरुष मन्त्रं	५३	स यः स प्रजापतिः	२०
स एतान् पञ्च पशून्पश्यत् ।		स यः स विष्णुर्यज्ञः	३६४
यदपश्यत्	५३	स यः स संवत्सरः	२०

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठ	कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठ
स य एष आश्रयिष्ठावः ...	३०७	सा यदि वर्षीयसी ...	२६३
स यत् कनीयः संवत्सरात् ...	६३	सा यदुखा नाम । एतद्दे ...	३७७
स यदहः प्रयास्यन्स्यात् ...	४३७	सा वैष्णवी स्यात् ...	१४०
स यदहः सन्निवस्यन्स्यात् ...	४२४	सिकताभ्यः शर्करा ...	४०
स यदाक्ष उत्सर्जेत् ...	४३६	सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा	२५०
स यदामाविष्ठाव मेव ...	३०६	सीद त्वं मातुः । अस्या उपस्थे	४२१
स यदिति खनति ...	१४१	सुपर्णोऽसि गरुत्मानिति ...	३६२
स यदि पुरा वसत्ये ...	४३६	सेषा गौरिव । इमे वै ...	२६४
स यदि विष्णुक्रमीय महः स्यात्	४२४	सोऽकामयत । आभ्योऽङ्गो-	
स यद्विकः पशुः स्यात् ...	२६३	ऽधि प्रजायेयेति ...	४
स यो गर्भोऽन्तरासीत् ...	१५	सोऽकामयत । आभ्योऽङ्गो-	
स योऽयं मध्ये ...	१	ऽधीमां प्रजनयेय मिति	५
स यो वनीवाह्यते ...	४३६	सोऽकामयत प्रजापतिः ...	१५
स वाऽअभ्या खनन् ...	२०२	सोऽकामयत । भूय ०—०	
स वाऽअर्द्ध मेघ संवत्सरस्य ...	४२३	स आदिद्येन ...	१६
स वाऽद्वैव पौर्णमासेन ...	६१	सोऽकामयत । भूय ०—०	
स वै खनत्येकेन ...	२६१	स व्याशुरह्यताथ ...	१५
स वै खनामि खनाम इति ...	२०२	सोऽकामयत । भूय ०—०	
स वै श्वभ्यादेव । देवो वा ...	३५७	सोऽश्वमयत ...	५
स वै विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा ...	४२२	सोऽग्नि मन्त्रवीत् ...	१८
स वै संप्रपुरुषो ...	३	सोऽन्वाह । समास्ताम ...	५६
स वै समिध माधायाथ व्रतयति	३५३	सोऽपोऽर्हजत ...	४
स समिधाश्वस्योपहृत्य ...	३५६	सोऽब्रवीत् । यावदावहै ...	२१
स ह्येष दाद्यायणहस्तः ...	४१६	सोऽयं पुरुषः प्रजापति- ...	३
सा कल्माषी स्यात् ...	१४०	सोऽश्व मभिमन्त्रयते । प्रतूर्त्तं	१६८
सा कार्मुकी स्यात् ...	३२७	सोऽश्व मभिमन्त्रयते । स जातो	२२६

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
सोऽथ सुत्क्रामयति ...	१७०	हस्त आधाय सवितेति ...	१४३
सोऽस्यैव चित्त आसीत् ...	१६	हस्त एष भवत्यथ ...	२२६
सुवस्त्राच्च सुक् च प्रयुज्यते ...	१३१	हस्त एषाभिर्भवत्यथ ...	१६८
हृत्सः शुचिषदिति । अस्मौ	४०६	हिरण्यमयान्यु ह्येके कुर्वन्ति ...	६३

॥ अथ कर्ममूची ॥

कर्म.	प्र०	त्रा०	क०	कर्म.	प्र०	त्रा०	क०
अक्षधनौ प्रायश्चित्तम्	५	५	१०	अषाढेष्टकानिर्माणम्...	४	१	१
अग्नेः प्रत्यवरोहणम्	५	३	४	आशीमन्त्राणां पाठः...	१	४	३१
अग्नेरुद्धोद्गृहणम्	५	३	१	उखाकरणम्	३	६	११
अजलोमादानम्	३	५	२२	उखानिर्माणम्	४	१	३
अजोपरि नृत्पिण्डधारणम्	३	५	१०	उखाप्रवृत्तनम्	४	४	१
अनडुदोजनादि	५	५	८	उखायो पयआसेचनम्	४	२	१५
अनङ्गापुरुषेक्षणम्	३	५	१४	उखावधानम्	४	२	४
आसु यशुकायप्राशनम्	१	४	८	उखासन्तपनम्	४	४	८
अवुपनयनम्	३	४	१	उखासन्निर्माणम्	३	७	१-२२
अभ्यादानम्	२	३	३०	उखासम्भरणम्	२	१	२३
अवटखननम्	४	२	१	उखोद्धरणम्	४	२	१३
अश्वशकभिर्धूपनम्	४	१	६	उखोपावहरणम्	४	२	१०
अश्वोपरि नृत्पिण्डधारणम्	३	५	७	उख्यामेरासन्दां धारणम्	५	१	१२
अष्टमसमिदाधानम्	४	५	१०	उख्यामेरिष्ट्वाभ्यामपरिग्रहः	५	१	२५
अषाढावधानम्	४	२	३	उख्यान्वगमने प्रायश्चित्तम्	४	६	१०

कर्म. प्र० ब्रा० क० कर्म. प्र० ब्रा० क०

ऊर्ध्वधृतस्याक्षेरवरोहणम्	५	३	३	पशुध्वेव पञ्चेष्टकासम्पादनम्	१	४	२०
एकपञ्चालम्भः ...	२	१	१५	पशूना मावर्त्तनम् ...	३	५	१२
एकादशसमिदाधानम् ...	४	५	१०	पशूना मुत्सर्जनञ्च ...	३	५	२२
औदग्रभणहोमः ...	४	३	१२	पञ्चभिमन्त्रणम् ...	२	४	१
कृष्णाजिनपुष्करपर्णयो-				पञ्चभिमन्त्रणम् ...	३	५	१
रन्तोदग्रहणम् ...	३	४	६	पिण्डखननम् ...	३	१	२६
कृष्णाजिनपुष्करपर्णयो-				पिण्डखननम् ...	३	२	१
रभिमर्शनम् ...	३	२	१०	पिण्डपरिलेखनम् ...	३	१	२३
कृष्णाजिनास्तरणम् ...	३	२	६	पिण्डसम्भरणम् ...	३	२	७
चतुर्थसमिदाधानम्	४	५	५	पिण्डाधिष्ठापनम् ...	३	१	७
चयनदीक्षणम् ...	२	१	२७	पिण्डाभिगमनम् ...	३	१	१
चयनमन्त्राणां विनियोगः	२	३	१	पिण्डेऽजलोममिश्रणम्	३	६	४
चरमदिनकर्त्तव्यम् ...	५	४	१४	पिण्डे पर्णकषायपक्वो-			
तृतीयसमिदाधानम् ...	४	५	२	दकाभिसिञ्चनम् ...	३	६	१
दक्षिणादानम् ...	२	१	४०	पिण्डे फेनासेचनम् ...	३	६	३
दशमसमिदाधानम् ...	४	५	१०	पिण्डे शर्कराश्लायोरस-			
दाक्षायणहस्तप्रयोगः	५	४	२	चूर्णमिश्रणम् ...	३	६	६
दीक्षितनियमाः ...	२	१	२६	पिण्डोपावहरणम् ...	३	५	१६
द्वितीयसमिदाधानम्	४	५	१	पुनरुपस्थानम् ...	५	६	८
द्विविधप्रायश्चित्तम् ...	४	६	११	पुनस्तमिदाधानादि ...	५	५	१३
नवमसमिदाधानम् ...	४	५	१०	पूर्वाचारोत्तराचारौ ...	२	१	५
पञ्चपञ्चालम्भः ...	१	४	१	प्रथमसमिदाधानम् ...	४	४	११
पञ्चमसमिदाधानम् ...	४	५	७	भस्माभ्यवहरणम् ...	५	६	१
पशुबन्धनरश्नाकरणम्	१	४	१६	भस्माभ्यवहरणादि ...	५	४	१४
पशुशिरःकवन्धसन्धानम्	१	४	१०	भस्मोदपनम् ...	४	६	१
पशुश्रीर्घोपधानम् ...	१	४	७	भिन्नायामुखायम्पायश्चित्तं	४	६	८

कर्म .	प्र० ब्रा० क०	कर्म .	प्र० ब्रा० क०
सुअङ्गुलायास्तरणम् ...	४ ३ २३	विष्णुक्रमणम् ...	५ २ १०
सुअङ्गयोक्तेण पशूनां बन्धनं	३ ४ ७	विष्णुक्रमवात्सप्रयोः कर्म	५ ४ ६
वृत्तिपिण्डस्थोर्द्धाधोनयने	२ ४ १०	वैश्वानरदादशकपालेष्टिः	४ ३ १
वृत्तिपिण्डाभिमर्शनम् ...	३ ३ १	शङ्खकुलाङ्गुस्तरणम् ...	४ ३ २४
याज्यानुवाक्यापाठः ...	१ ४ ३६	शिक्ष्यपाशप्रतिसुचनम्	५ २ ४
रासभोपरि पिण्डधारणम्	३ ५ ८	शिक्ष्यरुक्मपाशोक्तोचनम्	५ ३ ८
रुक्मप्रतिसुचनम् ...	५ २ १	शिक्ष्यवत्या मासन्त्या	
रुक्मप्रतिमोकः ...	५ १ १	सुखायाः सम्भरणम्	५ १ १६
(रुद्राष्टमूर्त्तिकथादि) १	३ ६-१६	षष्ठसमिदाधानम् ...	४ ५ ८
वनीवाहनम् ...	५ ५ १	सप्तमसमिदाधानम् ...	४ ५ ६
वपाहविषोर्द्याज्यानुवाक्ये	२ १ १३	समिदाधानादिकम्	५ ५ ५, १३
वल्मीकवपया पिण्डक्षणम्	३ १ ५	सामिधेनीकरणम् ...	१ ४ २१
वात्सप्रोपस्थानम् ...	५ ४ १	खयमाहस्येष्टकाकर्म ...	२ १ १
विश्वज्योतिषां निर्माणम्	४ १ ३	हिरण्यमयशीर्षोपधानम्	१ ४ ३८
विश्वज्योतिषा मवधानम्	४ २ ४	हिरण्यशकलद्वयनिधानम्	१ ४ २०

॥ अथ ऋषिनामसूची ॥

नाम .	प्र० ब्रा० क०	नाम .	प्र० ब्रा० क०
अक्ताक्षः ...	१. २. २४.	माह्वित्यः ...	२. १. १०.
आषाढिः ...	१. ४. ३७.	श्यापर्षः ...	१. ४. ३६.
चरकाः ...	२. १. १. १०.	सायकायनः ...	१. ४. ३६
ताण्डाः ...	१. २. २५.	सौओमतेयः ...	१. ४. ३७

